

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK TARİHİ (Olaylar-Yorumlar)

Editörler

**Prof. Dr. Mehmet KAYA
Doç.Dr. Davud KAPUCU
Dr. Öğr. Üyesi Erdal KORKMAZ**

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK TARİHİ (OLAYLAR-YORUMLAR)

Editörler

Prof. Dr. Mehmet KAYA
Doç.Dr. Davud KAPUCU
Dr. Öğr. Üyesi Erdal KORKMAZ

ISBN: 978-625-5972-25-5

PA Paradigma Akademi Yayınları
Sertifika No: 69606

PA Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım
Fetvane Sokak No: 29/A
ÇANAKKALE
e-mail: fahrigoker@gmail.com

Tasarım&Kapak: Himmet AKSOY

Matbaa: Meydan / 99 Baskı
Sertifika No: 76711

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığından alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Aralık 2024

Ön söz

Büyük Türk Milleti, köklü geçmişi ve kurduğu devletlerle, medeniyet tarihine adını altın harflerle yazdırmıştır. Gittiği her yere uygarlık götüren niteliği ile Türkler, cihan tarihinde yadsınamaz ve büyük bir yere sahip olmuştur. Büyük Türk Milletinin bu yüce vasfı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından; “Türk Milleti, tarihinle övün, çünkü senin ecdadın medeniyetler kuran, devletler, imparatorluklar yaratan mevcudiyettir.” sözü ile vurgulanmıştır.

Büyük Türk Milletinin kurduğu en önemli teşekküllerden biri Osmanlı Devleti olmuştur. Altı yüz yıl ayakta kalan ve büyük bir cihan devleti haline gelen bu teşekkül, XIX ve XX. yüzyılda yaşanan siyasi, sosyal, askeri ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak tarihteki yerini almıştır. Osmanlı Devleti yıkılırken Büyük Türk Milleti tarafından, Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yeni bir devlet kurulmuştur. Yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kuruluşundan itibaren muassır medeniyetler seviyesine ulaşma ideal ve hedefi doğrultusunda hareket etmiştir. Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyeti devleti, tarihi mirası bünyesinde toplayarak, geçmişten gelen birikimlerle gelişmesini sürdürmüş ve sürdürmektedir.

Bu çalışmada, Türk tarihindeki askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik olayların, Osmanlı'dan Cumhuriyete gelişim ve yansımalarına yer vermek amaçlanmıştır. Bu gelişimin aşamaları kitabın ana çerçevesini oluşturmuştur. Bu kapsamda, Türk tarihindeki olayların ortaya konulması ile geçmişin daha iyi anlaşılacağı ve geleceğin şekillendirilmesinde yaşanan süreçten ders çıkarılabileceği öngörülmektedir.

Değerli yazarlarımız bu kitap çalışmasına özverilerini katarak katkı sunmuş ve böyle kapsamlı bir yayının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Çalışmamızın daha kapsamlı yayınlara örnek teşkil etmesi, aynı zamanda “baki kalan bu kubbede hoş bir seda” bırakması, en içten dileğimizdir. Kitaba katkı veren tüm bilim insanlarına en içten teşekkürlerimizi sunarız.

Kitabın içerisinde yer alan bölümlerin yazarları kendi bölümleri ile ilgili her türlü içerikten şahsen sorumludur. Bu kapsamda yazarlar, üçüncü kişilerle yaşanabilecek etik ve telif hakları gibi sorunların tamamen kendi sorumluluğunda konular olduğunu kabul ederler. Bu doğrultuda, kitabın yazarlarına, değerli okuyuculara, akademisyenlere, kitabın yayınlanma aşamasında bizden emek ve desteklerini esirgemeyen Paradigma Akademi Yayıncılık çalışanlarına teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Mehmet KAYA
Doç.Dr. Davud KAPUCU
Dr. Öğr. Üyesi Erdal KORKMAZ

İçindekiler

Ön söz.....	i
İçindekiler.....	iii
Frederick Winslow Taylor'un "Bilimsel Yönetim İlkeleri" Teorisinin Türk Eğitim Sistemine Yansımaları	1
<i>Lütfi ARSLAN</i>	
II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Ordusundaki Değişim (1908-1923)15	
<i>Sadık Emre KARAKUŞ</i>	
Ahmet Rıza Bey'in II. Abdülhamit'e Takdim Edilmek Üzere Cevat Paşa'ya Gönderdiği Mektup Üzerine Bir İnceleme	47
<i>Sebile YILDIZ AYBAK</i>	
Türk Siyasal Hayatında Azerbaycanlı Bir Aydın: Ahmet Ağaoğlu	63
<i>Yunus Emre TANSÜ - Mehmet Gökhan ÖZÇUBUKÇU</i>	
Siyasi Çalkantılar İçinde Unutulan Bir Eğitim Kurumu: Ankara Çoban Mektebi.....	83
<i>Necdet AYSAL</i>	
Bazı Olaylar ve Düşünceler Ekseninde Savaş Meclisinden Barış ve Değişim Meclisine Geçiş Nedenlerine Kısa Bir Bakış I. TBMM'nin Serencamı	113
<i>Bülent KARA</i>	
Osmanlı'dan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Türk Modernleşmesinde Spor ve Siyaset	149
<i>Umut C. KARADOĞAN</i>	
Millî Mücadele Döneminde Türk Hava Kuvvetlerinin Teşkilat ve Yapılanması.....	183
<i>Erdal KORKMAZ</i>	
Türk Siyasal Hayatında İzmir Kadın Milletvekili Şehime Yunus.....	201
<i>Nilgün Nurhan KARA</i>	
Cumhuriyet Halk Partisi ve Radikal Sosyalist Enternasyonal İlişkisi.....	227
<i>Tunay ŞENDAL</i>	

Kıbrıs Meselesi Temelinde Kıbrıs Türklerinin Durumuna İlişkin 1937 Tarihli Bir Rapor	259
<i>Yaşar ÖZÜÇETİN</i>	
Türk Siyasi Yaşamında Uluslararası Vakıfların Yeri: Ford ve Rockefeller Vakıfları Üzerinden Bir Değerlendirme	273
<i>Zeynep KAYHAN - Hikmet Zeki KAPCI</i>	
Mümtaz Soysal'a Göre 27 Mayıs	309
<i>Hasan DİNÇER</i>	
1960-1980 Arası Dönemde Ordunun Siyasetteki Rolü	333
<i>Nazire DOĞAN</i>	
Ege Denizi'nde Hava Sahası Yönetimi Sorunları: Hava Sahası Genişliği ve Fır Hattı	359
<i>Melih BAŞDEMİR</i>	
Ulusal Basında Turgut Özal Dönemi Turizm Politikaları (1983-1987) ...	393
<i>Hatice AMARATLI - Neslihan ALTUNCUOĞLU</i>	
Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Ulusal Basına Yansımaları (1983-1985)	417
<i>Akan KÜÇÜK - Neslihan ALTUNCUOĞLU</i>	
Türk Eğitim Siyasetinin Son İkiyüz Yılı (1824-2024).....	441
<i>Güray KIRPIK</i>	

Frederick Winslow Taylor'un “Bilimsel Yönetim İlkeleri” Teorisinin Türk Eğitim Sistemine Yansımaları

Lütfi ARSLAN*

Giriş

Yönetim kavramı her iş ve alan için özel olarak tanımlanan bir sözcüktür. Eğitimde yönetim ise öğrenme hedeflerine erişimi desteklemek için çevrede mevcut yeterli kaynakların kullanımıyla alakalı bir kavramdır. Her zaman bir şeylerin idaresi ve insan ilişkileriyle ilgilenir, yönetimde temel ilkeler gövdesine dayanır. Eğitim kurumları dinamik bir ortamda faaliyet gösterir. “Sürekli iyileştirme süreci, paydaşların zihniyeti sürekli izleme, sorun tanımlama ve araştırmaya yönelik” olduğunda gelişir. Eğitim yönetiminde “planlama, organizasyon, yönlendirme, motivasyon, kontrol, koordinasyon, karar verme ve raporlama” basamakları vardır. Eğitimde bugüne kadar birçok teori geliştirilmiştir. Bunlar; “*Klasik Örgütsel Teori, Eleştirel Eğitim Yönetimi Teorisi, İnsan İlişkileri Yaklaşımı, Davranış Bilimi Yaklaşımı*”dır.¹

Klasik Örgütsel Teori, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştır. Resmî organizasyon ve yönetim verimliliğini artırma konularıyla ilgilenir. Bu teoriye en büyük katkıyı yapanlar Frederick Taylor, Henri Fayol, Luther Gulick ve Max Weber'dir. “Klasik Örgütsel Teori”, iki farklı yönetim perspektifini içermektedir. Bunlar “bilimsel yönetim ve idari yönetim” perspektifleridir. “Bilimsel yönetim teorisi” Frederick Winslow Taylor'ın da aynı zamanda eserinin adıdır. Bu teori, bir işi yapmanın en iyi yolunun bilimsel yöntem kullanmak olduğunu savunmaktadır. Taylor'a göre, “bir görev bilimsel olarak yönetilirse, verimliliği ve işçilerin ücretlerini artırarak üretkenliği geliştirecektir”. “Zaman çalışması standartları, idari ve çalışan görevlerinin ayrılması ve teşvik sistemleri” açısından bilimsel yönetim, çalışanların performansını düzeltecektir. Taylor 1911'de

* Dr. MEB Yozgat Milli Eğitim Müdürlüğü, Yozgat / Türkiye, lutfiarслан8@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5844-7732.

¹ Carl Kocher, *Ortaokul Yönetimi, Eğitim Yönetimi – Nedir, Neden ve Nasıl*, SK Üniversitesi Yayınları, 1964, s.1-12.

“bilimsel yönetim” için dört ilke ortaya koymuştur. Bunlar; “bilimsel iş analizi, personel seçimi, yönetim iş birliği, işlevsel denetlemedir”.²

İdari Yönetim Teorisi; Bilimsel yönetim bireysel çalışanların işlerine odaklanırken, idari yönetim teorisi tüm organizasyonun yönetimine yoğunlaşmaktadır. Bu teori organizasyonun yapısı ve yönetimi konularıyla ilgilidir. “Henri Fayol, Luther Gulick ve Max Weber” “idari yönetim teorisi” alanında önemli katkılarda bulunan kişilerdir.

Eleştirel Eğitim Yönetimi teorisi, nesnel ve organize edilmemiş bir olay-gerçekliğin hem nesnel hem de öznel varoluşunun gerçekliğini kabul etmiştir. Bu sebeple hem nesnel hem de öznel bakış açılarının metodolojilerini içermektedir. Bu teori, nesnel varoluş-gerçekliğin ve öznel bilgisinin varlığını kabul etmektedir. Buna göre gerçeklik, devamlı bir değişim-dönüşüm halinde algılanmaktadır. Bu değişim-dönüşüm yüzünden, eleştirel teorisyenlerce yasalar konulmaz. “*Eleştirel eğitim yönetimi teorisi*”, okul yöneticilerinin eğitimde uygulayıcılara dayattıkları dış ve iç güçleri anlayıp sonunda onlardan kurtulabilecek araçları sağlar.³

İnsan ilişkileri yaklaşımı teorisi, Hawthorne'nin çalışmalarına dayanan bir teoridir. Ayrıca “Mayo ve Kurt Lewin, Jacob Moreno” gibi teorisyenlerin görüşleri insan ilişkileri yaklaşımında etkili olmuştur. Bu teoride bir iş yeri veya eğitim kurumlarında çalışanlar ve yöneticiler arasındaki ilişkiler yönetimin en belirgin şekli haline getirilmiştir. İşbirlikçiliği vurgulamak için “klinik ve sosyal psikoloji” gibi davranış bilimleri ile insanların eğitilmesi gerektiğini savunmuştur. *İnsan ilişkileri yaklaşımının* iki ana yönü çalışan motivasyonu ve liderlik şeklidir.⁴

Davranış Bilimi Yaklaşımı, hem klasik rasyonel-ekonomik modeli hem de insan ilişkileri-sosyal modelini iş-eğitim ortamındaki çalışanların eksik temsilleri olarak değerlendirmiştir. “E. Wight Bakke, Abraham Maslow, Douglas McGregor ve Chester Barnard” bu yaklaşımın en önemli temsilcileridir. 1938'de Barnard, iş birliği ve

² Mustafa Aydın, *Eğitim Yönetimi*, Hatiboğlu Yayınları, Ankara, 1986, s.78, 83-86.

³ İ. Ethem Başaran, *Örgütsel Davranış*, Gül Yayınevi, Ankara, 1991, s. 153.

⁴ Aytaç Açıklalın, 2020 Yılında Benim Okulum, *Eğitim Yönetimi*, Sayı 1, 1995, s. 7-21.

finansal başarının elde edilmesi için iki koşul öne sürmüştür. 1. yöneticiler, organizasyonun ortak amacının gerçekleştirilme derecesi olan etkinliğin önemini vurgulamalıdır. 2. yöneticiler, çalışanların "bireysel motivasyonlarının" tatmini olan verimliliğinin farkında olmalıdır. Ona göre, bir organizasyon ancak hem organizasyonun hedefleri hem de onun için çalışan kişiler dengede tutulduğunda faaliyet gösterebilir. Davranış bilimi yaklaşımı eğitim kurumu yöneticilerinin hazırlık düzeyini ve uygulamalarını olumlu yönde etkilemiştir.⁵

1. Frederick Winslow Taylor 1856-1915

Frederick Winslow Taylor, Amerikalı mühendis ve yönetim bilimi uzmanıdır. 20 Mart 1856 tarihinde ABD’de avukat bir ailede dünyaya gelmiştir. İlkokulu “Germanton İlköğretim Okulu” nda okumuştur. 1868’de 12 yaşında iken ailesi Avrupa’ya bir seyahate çıktı ve orada ailesiyle birlikte üç sene kalmıştır. Philadelphia’ya geri geldiklerinde New Hampshire’daki okuluna kaydını yenilemiştir. Ailesinin onun için yaptığı eğitim-kariyer planında “Harvard’a gitmesi ve avukat olması” vardı. New Hampshire’daki “Philips Exeter Akademisi”, ailesinin çok iyi bildiği bir okuldu. Buradan Harvard’a gitmek diğerlerine göre çok daha mantıklıydı. Babası onun mutlaka iyi bir eğitim almasını istemiştir. “Exeter Akademisi”, Taylor’ın hayatında çok önemli dönüşümlere yol açmıştır. Eğitiminin ikinci senesinde “Latince, Yunanca, coğrafya ve fizik” öğrenmiştir. Ancak çok tuhaf bir şekilde Taylor, ailesiyle birlikte yaptığı kariyer planlarında değişikliğe giderek, giriş sınavını kazandığı halde Harvard’a gitme ve avukat olma planından vaz geçmiştir. Sağlık sorunları da bu sırada başlamıştı. Sprotif faaliyetlere merak sarmaya başlamıştı. 1870’de Philadelphia’da bir makine atölyesinde çalışmaya başladı.⁶

1875’de makineci çırağı olarak çalışmaya başlamıştır. 1878’de mühendislik diploması aldıktan sonra, daha önceden çıraklık yaptığı “Midvale Çelik İşletmesi”nde şef mühendis pozisyonuna yükselmiştir.

⁵ Açıklan, 2020 Yılında Benim Okulum, *Eğitim Yönetimi*, s. 7-21.

⁶ Daniel Nelson; Frederick W. Taylor; *The Rise of Scientific Management*, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1980, s. 25.

Fikirleri ve teorileriyle her dönemde kendisinden söz ettirerek İnsan kaynakları alanında önemli bir teorisyen olmuştur. Philadelphia'da "Enterprise Hidrolik Atölyesinde" "makinist ve teknik çizimci" olarak çalışmaya başlamıştır. Bu çıraklık döneminden sonra "hidrolik" fabrikasında çalışmış ve "Midvale Çelik Şirketi" nde genel işçi, atölye görevlisi olmuştur. Çok kısa sürede makinist, genel işçi başı, bakım bölümü işçi başı ve teknik ressam bölümü başkanlığına yükselmiştir. 37 yaşında baş mühendis olmuştur. 1874-1878 arasında "Philadelphia'da Enterprise Hydraulic Works" de ilk icatlarını hayata geçirmeye başlamıştır. 1881'de "Midvale" deki fabrikada "iş için gerekli zamanın araştırılması" çalışmalarına katılmış hatta buna öncülük yapmıştır. Çalışmalarını başarıyla sonuçlandırmış, "zaman araştırmasının" mesleki bir şey olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemiş ve bu durum ortaya attığı "yönetim bilimi kuramları" nın temeli olmuştur. Taylor, 1885'de "Amerikan Makine Mühendisleri Derneği" üyesi olmuştur.⁷

"Midvale Çelik Şirketi"nden ayrıldıktan sonra "The Manufacturing Yatırım Şirketi" ne girmiştir. Burada 3 sene çalıştıktan sonra serbest piyasada "serbest yönetim danışmanı" olarak çalışmaya başlamıştır. "Manufacturing Yatırım Şirketi"nde 1890-1993 arasında yaptığı çalışmalar o dönem için işletme mühendisliği adlı yeni bir meslek dalının doğmasını sağlamıştır. Daha sonra "Bentlehem Çelik Şirketi"nde işe başlamıştır. Taylor, çalışmalarında "yönetim tekniklerini" anlatmıştır. Zira o dönemde "yönetim teknikleri" üzerinde yeteri derecede durulmamaktaydı. O dönemde büyük tesir yaratan Taylor'ın görüşleri, "Bilimsel Yönetimin İlkeleri" isimli eserinin yayınlanmasıyla zirve yapmıştır. Henry Ford, Taylor'un yöntemlerinden esinlenerek 1913'de fabrikalarında dünyada bir ilk olarak uygulanan "bant sistemini" uygulamaya başlamıştır. "Parça Başlı Sistemi" ilk geliştiren de Taylor'dur. Taylor "bilimsel yönetime" ilişkin tespit ve önerilerini 1912'de "ABD Temsilciler Meclisi"nin bir komisyonu önünde sunmuştur. 21 Mart 1915 tarihinde bir gezi turundayken influenzaya yakalanmış, 59 yaşında 21 Mart 1915'te vefat etmiştir. Taylor adının Türkiye'de ilk tanınması "bilimsel

⁷ M. Akif Özer; Frederick Taylor'ın Görüşlerini 21. Yüzyıl Yönetim Mantığı ile Yeniden Okumak. *Verimlilik Dergisi*, 2, 2015, s. 4.

yönetim” teorisinin ilk kez 1924’de öğretmenler için basılan bir dergide tanıtılmasıyla olmuştur. Burada Almanya’da pedagoji alanında eğitim alan bir Türk öğrenci “Ali Haydar Taner” Taylor ve onun “bilimsel yönetim teorisi” konusunda bir makale kaleme almıştır.⁸

2. Eğitim ve Çalışma Hayatında Taylor’un “Yönetim İlkeleri” nin Ortaya Çıkışı

“Endüstri Devrimi” fabrika üretimini fevkalade arttırmıştır. Sanayi, toplumların sosyal yapısını değiştirmiş, tarımsal endüstri ortaya çıkmış, üretim fabrikaların kontrolüne geçmiştir. Endüstri devrimi 18. yüzyılda İngiltere’de başlamıştır. İngiltere’den sonra Almanya, ABD ve Fransa’da da hızla yaygınlaşmıştır. Bu süreçte birçok yeni teknolojik gelişmeler, sosyoekonomik ve kültürel problemler ortaya çıkmıştır. En büyük gelişme buhar gücünün kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Kömür ve petrol gibi yeni yakıtlar yeni buhar motorlarına uygulanmıştır. Bu arada endüstride tekstil alanında da devrimsel nitelikte gelişmeler başlamıştır. Haberleşmede yeni bir icat olan telgraf hizmete girmiş ve deniz-okyanus ötesiyle haberleşmeler sağlanmıştır. Endüstriyel gelişmeler sosyoekonomik ve kültürel hayatta önemli ve ciddi yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Halk kitleler halinde çalışmak için kentlere göç etmiştir. Fakat insanların bir bölümü şehirlerin sosyokültürel yapısındaki bu yeni duruma alışamayarak geldiği yere dönmüştür. Endüstrileşme yeni ürünlerin ve materyallerin üretimini sağlamıştır. Bu durum insanların ihtiyaçlarından daha fazlasını üretme ve tüketmelerine yol açmıştır. Ancak düşük ücretlerle çalışma ve sosyal güvenlik sorunları, toplumda huzursuzluklara yol açmıştır.⁹

1860’larda iç savaştan sonra özel sektörü destekleyici birtakım girişimlerde bulunan devlet, yatırımları teşvik etmiştir. Demir-çelik ve petrol dolaşımı ülke içerisinde hız kazanmış ve bu durum beraberinde

⁸ Özer, Frederick Taylor’ın Görüşlerini 21. Yüzyıl Yönetim Mantığı ile Yeniden Okumak, s. 4-6.

⁹ Veli Köroğlu; Murat Koç, Stratejik Yönetim Açısından Taylorizm Prensiplerinin Zamanımıza Yansımaları, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), Haziran 2017, s.3.

yeni milyonerler ortaya çıkarmıştır.¹⁰ Bir yandan zenginlik ve refah artışı yaşanırken diğer yandan yolsuzluk, rüşvet, savurganlık, adaletsizlik ve verimsizlikler ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin elinden liderliği alan ABD'ye milyonlarca göçmenin gelmesiyle kozmopolit bir toplumsal yapıya bürünen ülkede en başta eğitim ve eğitim yönetimi alanında yeni ve bambaşka sorunlar ortaya çıkmıştır. Dünya hegemonyasına hazırlanan ülkenin eğitim sorunlarına derhal en modern anlamda çözümler bulması gerekmektedir. Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçilmesiyle büyük metropoller ortaya çıkmıştır. Buralardaki sanayide çalışan işçilerin büyük bir çoğunluğu iyi eğitilmiş olmayan Amerikalı veya göçmenlerden oluşmuştur. Kötü çalışma koşulları, ekonomik istikrarsızlıklar, çok fazla üretim beklentisi çalışanlar açısından tatminsizlik oluşturmuştur. Çocuk işçilerin sayısının 1890'larda yaklaşık 1 milyonu geçmesi bir sorun kaynağı olmuştur.¹¹ Böylece hem çalışma hayatında hem de ilkokuldan yükseköğrenime kadar eğitimin her kademesinde bir yönetim ilkeleri belirleme ihtiyacı belirmiştir.

XIX. yüzyılda hızlı sanayileşme, kentlere göç ve kent merkezlerinde iş yerlerinde ve eğitim kurumlarında güncel birçok sorun ile uğraşmakta olan ve bu sorunlara çözüm getirmeye çalışan Amerika'da Frederick Winslow Taylor'un (1856-1915) 1911 tarihinde yayınlanan "*Bilimsel Yönetimin İlkeleri*" isimli çalışması yönetim ilkeleri alanında önemli bir eser olmuştur. Bir iş yeri ve bir eğitim kurumunda karşılaşılan sorunlarının çözümünde temel kaynak olmuştur. Taylor, literatürde yönetim biliminin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Yönetim tarihinin diğer önemli teorisi olan "Neo-Klasik Yönetim Teorisi" için ilham kaynağı olmuştur.¹² Üretimi artırabilmek için işçilerin verimliliğini öncelikle arttırmak gerekiyordu. Bir işi en iyi yapmak için, Taylor'un ortaya koyduğu "bilimsel yönetimi" uygulamak ve geliştirmek gerekiyordu. Taylor düşüncelerini ve teorisini "*Atölye Yönetimi*" ve "*Bilimsel Yönetimin Esasları*" isimli

¹⁰ Ballarda Campbell; Comparative Perspectives on the Gilded Age and Progressive Era, *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, Vol. 1, No. 21, 2002, s.61-162.

¹¹ <http://www.socialwelfarehistory.com/>

¹² Köroğlu; Koç, Stratejik Yönetim Açısından Taylorizm Prensiplerinin Zamanımıza Yansımaları, s.3.

kitaplarında açıklamıştır. Taylor, “bilimsel yönetimi” kuracak-oluşturacak prensipleri yavaş yavaş ortaya koymuştur. Eğitim alanında çalışanlar için de geçerli olduğunu iddia ettiği “primli teşvik sistemini” uygulamaya başladı. “Üretim, kalite ve kazanç ile işçi” arasında moral-motivasyonun arttığını ve giderlerde düşüş olduğunu ispatlamıştır.¹³

Taylor, Amerika’da sosyokültürel ve ekonomik durumu dikkatlice gözlemleyip analiz etmiştir. Ona göre bu insanlar öncelikli olarak eğitilmedikçe olumlu sanayi gelişmelerinin mevcut ücretler ile hiçbir soruna çare olamayacağını düşünerek, bu duruma çareler aramıştır. Yönetimde halkın desteklenmesi gerektiğini bununla birlik insanlarla iç içe bulunulmasını önermiştir. Herkes için geçerli çözümün üretimin kendi özünde gizli olduğuna, ihtiyaç fazlası üretim için gereksiz ödeme yapılmasının lüzumsuz olduğunu savunmuştur.¹⁴ Taylor, çalışana değil, yapılan işi önemsemiştir. Bu sebeple, “verimlilik nasıl artırılır, iş görenler nasıl güdülenir?” soruları-konuları üzerinde devamlı fikir üretmiştir. Bu nedenle “bilimsel iş analizi, personel seçimi, yönetimde iş birliği ve denetim sistemi” gibi ilkeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bilimi ve bilgiyi çok önemseyen Taylor, araştırma-inceleme ve analizlerinde, tümüyle bilimsel gerçeklere dayalı bir yöntem uygulamıştır. Ona göre bilimsel faaliyetlerde “objektiflik” çok önemlidir. “Objektiflik” deyince “anlatımın öznel niteliği, teorilerin deneme safhasından geçirilmiş olması, bilginin maksatlı olarak belli kesimlere hizmet eder şekilde organize edilmemesi ve denemelerin teorilere göre anlamlandırılması” anlaşılmalıdır. Taylor’a göre “öğretinin adabı muaşeret, felsefi, bilimsel temele dayalı, sosyolojik açıdan eşitliği öngören ve çalışanı koruyan bir düşünce tarzı” benimsenmelidir.¹⁵

Bu kapsamda Türkiye’de her dönemde karşılaşılan eğitim yönetimi hususunda Taylor’ın düşüncelerinin yeniden tartışılması

¹³ Köroğlu; Koç, Stratejik Yönetim Açısından Taylorizm Prensiplerinin Zamanımıza Yansımaları, s.4.

¹⁴ Charles. D. Wrege; Stokta Anne Marie, Cooke Creates a Classic: The Story Behind F. W. Taylor’s Principles of Scientific Management, *The Academy of Management Review*, 3 (4), 1978, s.736-749.

¹⁵ S. Smyser; Who was Frederick Tylor?, *The Scientific Monthly*, 20(5), 1925, 527-529.

büyük önem taşımaktadır. Çünkü modern yönetim teorisinin temel hedeflerinden biri olan insanı, “insancıl” bir yaklaşımla etkin ve verimli kılmaktır. “İnsan Kaynakları Yönetimi” anlayışı ve bunun kavramsallaşması Taylor’un çalışmaları ve teorilerinden esinlenerek ortaya çıkmıştır. Eğitimde “yönetim, organizasyon, teşkilatlanma, teftiş, programlama” gibi konular bu sayede literatürde yerini almıştır.

3. Frederick Winslow Taylor’un “Yönetim İlkeleri Teorisi”nin Türk Eğitim Sistemindeki Olumlu Yansımaları

Taylor’a göre bir iş ortamının veya eğitim kurumunun iyi yönetilmesi, “gerçek bir bilimdir ve temeli açıkça tanımlanmış kanunlara, kurallara ve ilkelere” dayanmalıdır. Taylor yönetim işini bir sanat olarak tanımlamış ve “Yönetim sanatı, insanlara ne yaptıracağını tam olarak bilmek ve sonra da onların en iyi ve ucuz şekliyle ne yaptıklarını görmektir” demiştir. Taylor’un bilimsel yönetim teorisi yönetimle ilgili bu temel tanımlara göre kuramlaştırılmıştır.¹⁶

Öğretmenler, yönetim açısından okulun en kritik ögesi, eğitim sisteminin de en önemli parçasıdır. Eğitim, toplumların birincil sorunu, öğretmenler ise eğitim yöneticilerinin en çok ilgilendikleri gruptur. Öğretmeni güçlü okulların çokluğu, toplumların gücünü de o oranda artırır.¹⁷ Ancak öğretmen verimi ve başarısı hem toplumun hem de devletlerin gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Eğitim sorunlarının çözümünde öğretmenlerin ve onların meslek örgütlerinin görüşlerine önem verilmesi gerekir. Oysa uygulamanın içinde bulunan öğretmenlerin ve meslek örgütlerinin görüşleri, eğitim sorunlarının çözümü açısından önemlidir. İşte bu noktada Taylor’un “Bilimsel Yönetim İlkeleri”nde öğretmen ve toplum ilişkisi yerine birey-toplum ve bireyin verimliliği ele alınmıştır.

Frederick Winslow Taylor’un “Bilimsel Yönetimin İlkeleri” isimli kitabında verimliliğin uygulamadaki problemleri açıklanmaya çalışılmıştır. Taylor, yapmış olduğu analizlerde temel unsur olarak

¹⁶ Özcan Yeniçeri; *Örgütsel Değişimin Yönetimi, Sorunlar, Yöntemler, Teknikler, Stratejiler ve Çözüm Yolları*, Nobel Yayınları, Ankara 2002, s. 60.

¹⁷ Zekai Baloğlu; *Türkiye’de Eğitim*, TÜSİAD Yayınları, İstanbul, 1990, s. 87.

toplumun bütününe değil 'bireyi' ele almıştır.¹⁸ Sanayi toplumuyla insan kaynaklarının örgütsel durumu içindeki organizasyonu geleneksel yönetim metotlarıyla düzenlenemez hale gelmiştir. Taylor'un dahil olduğu "Geleneksel (Klasik) Kuram" iki ana fikir etrafında örgütlenmiştir. Birincisi, rutin işlerin görülmesinde insan unsurunun makinelere ek olarak etkin bir şekilde nasıl kullanılabileceği; ikincisi ise formel örgüt yapısının nasıl oluşturulacağıdır. Taylor'un ilkeleri şu kısımlardan oluşmuştur;

- Gelişi güzel çalışma değil, bilim,
- Başıbozukluk değil, ahenk ve koordinasyon,
- Kişisellik değil yardımlaşma,
- Düşük verim değil maksimum verim,
- Herkesin en yüksek verimlilik düzeyine çıkması için eğitim.¹⁹

Taylor'un "Bilimsel Yönetim Yaklaşımı", "Yönetim Süreci Yaklaşımı ve Bürokrasi Yaklaşımı" şeklinde iki fikir üzerine yoğunlaşmıştır. Taylor eğitimde etkinlik ve verimliliğin artırılması için hangi ilkelere uyulması gerektiğini araştırmış, en iyi örgüt yapısı ve yönetim tarzı için uyulması gereken ilkeleri belirlemeye çalışmış ve bu ilkelere uyulduğu takdirde etkinlik ve verimliliğin artacağını ileri sürmüştür. Taylor, literatürde "yönetim bilimi" nin kurucusu olarak kabul edilir. Yönetim tarihinin diğer önemli teorisi olan neo-klasik yönetim teorisi için ilham kaynağı olmuştur. Bu kapsamda günümüzde Taylor'ın düşüncelerinin yeniden tartışılması büyük önem taşımaktadır. Çünkü modern yönetim teorisinin temel hedeflerinden biri insanı, "insancıl" bir yaklaşımla etkin ve verimli kılmaktır. İnsan Kaynakları Yönetimi anlayışı da buradan hareketle oluşturulmuştur.

Taylor'un "Bilimsel Yönetim Yaklaşımı" daha sonraları Frank B. ve Lillian M. Gilbreth (1917), Henry Laurence Gantt ve Charles Eugene Bedaux gibi teorisyenler tarafından takip edilmiştir. Taylor ve

¹⁸ N. P. Mouzelis, *Örgüt ve Bürokrasi*, Çeviren: H.Bahadır Akın, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001, s. 101.

¹⁹ Erol Eren; *Yönetim ve Organizasyon*, Beta, İstanbul, 2001, s. 12.

takipçileri eğitim kurumu çalışanları ve bir fabrikada işçilerin performanslarının, standart hale getirilen yöntemlerle en az girdi ile en çok çıktıyı verecek hale getirilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Bireyin performansının iyileştirilmesi üzerinde durdukları için yöntem geliştirme çabaları da bireysel esasta görevlerin standart hale getirilmesine odaklanmışlardır.²⁰ Burada bireyin niteliklerinin artırılmasıyla eğitim yönetiminde de iyileşmenin de kendiliğinden geleceğinin var sayılması günümüz eğitim sorunlarının çözümüne katkı sağlayabilir. Taylor'un eğitim yönetiminde iş bölümü ve uzmanlaşmayı savunması da eğitimde gerçekten kaliteyi arttıracaktır. Bir işi yapmanın en iyi ve en verimli yolunu bulmak için bilimsel yöntemlerin kullanılmasını tavsiye etmesi, en uzman kişiye en uygun işin verilmesini uygun bulması ayrıca bir iş yapılırken belirli iş bölümleri ve süreçlere ayrılması da yine eğitim sorunlarının çözümünde her zaman faydalı olacaktır.

Türkiye'de eğitim yönetimi alanıyla ilgili çalışanlar Taylor'u çok iyi bilmelerine rağmen, onu hep ikinci el kaynaklardan tanıyıp, özellikle ders kitaplarının içeriği konusunda tatmin edici bilgiler sunamamışlardır.²¹ Türkiye'de siyasetin eğitim yönetimine doğrudan müdahalesiyle sorunlar sürekli olarak çözümsüzlüğe muhtaç kalmaktadır. Eğitimin güncel sorunlarına demode olmuş veya hiçbir yerde kendisini ispat edememiş uygulamalar getirilerek, eğitim sorunlarına çözüm getirilememektedir. Taylor, Eğitimde gerekli fiziki değişikliklerin yapılması, gerçek zaman etütleri, eğitim yönetiminden sorumlu kişilerle ilgili tüm özelliklerin standart hale getirilmesi, kurumlarda tüm çalışanların tek tek takibinin yapılarak niteliklerine göre uygun şekilde uygun birimlerde çalıştırılmaları ile başarının da sağlanabileceğini vurgulamıştır. Zaten Türkiye'de eğitim sorunlarının temelinde sistemdeki eksiklikler ve devamlı surette eğitime müdahalelerde bulunulmasıdır. Sürekli değişen müfredatlar, yöneticilerin liyakatten yoksun olmaları, sorunlara zamanında ve etkili çözümler üretilmemesi, öğretmen eğitiminde kalitenin giderek düşmesi, öğrencilerin derse adaptasyonunda çok fazla toplumsal,

²⁰ Doğan Nadi Leblebici; Yönetim Bilimi Açısından Klasik Dönemi Hatırlamaya İlişkin Bir Çalışma, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 21, 2008, s. 105.

²¹ Tamer Koçel; *İşletme Yöneticiliği*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1995, s. 112.

teknolojik, ahlaki vb çeldiricilerin olması ancak Taylor'un eserlerinde ortaya koyduğu ve bizim de yukarıda bahsettiğimiz üzere çözümlenebilir. 1980 sonrasında Türkiye'de eğitim alanında çağdaş yönetim, teknik ve metotları uygulanmaya başlamıştır.

4. Frederick Winslow Taylor'un “Yönetim İlkeleri Tesorisi” nin Türk Eğitim Sistemindeki Olumsuz Yansımaları

Literatürde bilimsel yönetimin kurucusu olarak kabul edilen ABD'li mühendis Frederick Winslow Taylor, geliştirdiği yönetim sistemiyle modern sanayiden yarar sağlayan hemen her ülkenin gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Bilimsel yönetimi, eski bilgilerin toplanıp, analiz edilip, gruplanıp, kural ve kanunlar olarak sınıflandırılması ile bir bilim ortaya çıkarılması olarak gören Taylor, bu kombinasyonu, gelişigüzel yöntemler değil bilim; ihtilaf değil uyum, bireycilik değil iş birliği; sınırlı üretim değil maksimum üretim, her işçinin en üst verimlilik ve refah düzeyine geliştirilmesi olarak belirlemiştir.²² Taylor, toplumu fabrika düzeninde çalışan bir işletme gibi değerlendirmiştir. Eğitim yönetimini de bir işletme modelinde ele almıştır. Zaten bu yönüyle “Kapitalist Toplum” ve paralı eğitim çalışmalarının ortaya çıkmasında Taylor'un olumsuz etkisi büyük olmuştur. Eğitim işlerinde yapılan bir düzenleme veya yeniliğin kısa zamanda olumlu getirisini beklemek çok yanlıştır. Çünkü eğitim ve eğitimde yönetim alanında verimlilik ancak uzun vadede sonuçlanabilmektedir.

Maalesef Taylor yönetim ilkelerini hazırlarken sadece birkaç örneklemeden yola çıkmıştır. Tecrübe ve uzun uğraşların ürünü olmayan ve çoğu kimselerin çabucak kabul edemeyeceği bulgular ileri sürmüştür. Durum böyle olunca da eğitim ve yönetim sorunlarına sadece bunlarla çözüm getirmek zorlaşmaktadır. Taylor'un yaptığı en önemli hata geçmişe dönük çalışmalardan ve bunların sonuçlarından faydalanmamasıdır. Ayrıca Taylor'un yönetim ilkeleri her toplumda her düzeyde uygulanamaz durumdadır. Taylor'un önerdiği tek taraflı

²² Frederick Winslow Taylor; *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*, Çeviren: H.Bahadır Akın, Çizgi, Konya, 1997, s. 116-117.

yükümlülükler ve buna bağlı olarak oluşan tekdüzelik özellikle sendikalarca insanın tam kapasiteyle çalışmasını önlemiştir.

O'nun bilimsel yönetim teorisi oluşturulurken Taylor ve arkadaşlarının, insan sorununa bakış açıları, daha çok “teknik adam” yani mühendis gözüyle olmuştur. Bu nedenle, görüş ve önerileri daha çok, rutin ve alışılmış işlerin, etkin bir biçimde örgütlenmesi ve yürütülmesi için yönetim geliştirme çabaları ile sınırlı kalmıştır.

Taylor, “bilimsel yönetim teorisi” ni yazarken insan ve insanın içinde olduğu problemlere daha ziyade “teknik adam yani mühendis” gözüyle bakmıştır. Bu sebeple görüş ve önerileri daha çok “rutin ve alışılmış işlerin, etkin bir biçimde örgütlenmesi ve yürütülmesi için yönetim geliştirme çabaları” ile sınırlı kalmıştır.²³ Zaten “insanı görmezden gelmek, örgütsel süreçlerde insanı basit bir araç, adeta bir makine parçası gibi algılamak” gibi eleştirilere maruz kalmıştır.

Sonuç

Yönetim düşüncesinin gelişimi dört modelde olmuştur; “klasik örgütsel teori, insan ilişkileri yaklaşımı, davranış bilimi yaklaşımı ve davranış bilimi sonrası dönem”. “Klasik model”, bilimsel ve idari yönetim fikirleri etrafında şekillenmiştir. “İnsan ilişkileri modeli”, işyerleri ve eğitim kurumlarında insanların sosyal ve psikolojik yönlerinin deneysel analizini ve grup davranışının incelenmesini konu edinmiştir. “Davranış bilimi yaklaşımı”, rasyonel-ekonomik model ile sosyal model arasındaki anlaşmazlığı çözmek için ortaya atılmıştır. “Davranış bilimi sonrası dönem”, okul geliştirme, demokratik toplum ve sosyal adalet gibi birbiriyle ilişkili kavramları içerir.

Taylor, literatürde yönetim biliminin kurucusu olarak kabul edilir. Yönetim tarihinin diğer önemli teorisi olan “neo-klasik yönetim teorisi için ilham kaynağı” olmuştur. Bu kapsamda günümüzde Taylor'ın düşüncelerinin yeniden tartışılması büyük önem taşımaktadır. Taylor sonuç olarak, yönetim ilkelerinin uygulanması ile tüm dünyaya daha fazla kârın geleceğini vurgulamış, her şeye kâr amaçlı bakmıştır. Eğitim sorunlarına devlet veya bir zümrenin sürekli müdahalesini reddetmiştir. Bu açıdan eğitimin özgürleşmesinde,

²³ Erol Eren; *Yönetim Psikolojisi*, Beta, İstanbul, 1993, s.12.

bireyin istediği eğitimi istediği gibi ve yöntemlerle alması doğru bir yaklaşım olmuştur. O'nun bilimsel yönetim teorisi oluşturulurken Taylor ve arkadaşlarının, insan sorununa bakış açıları, daha çok teknik bir adam gözüyle olmuştur. Bu yönüyle eğitimin güncel sorunlarının çözümünde eksik kalmaktadır. Eğitim kurumlarını bir fabrikaya öğretmenleri de çalışanlarına benzetmiştir. Ancak eğitim yönetiminde “bilimsellik ve evrensellik prensipleri” ni benimsemesi olumlu bir yansıma olmuştur.

Kaynakça

- Açıkalin, Aytaç; 2020 Yılında Benim Okulum, *Eğitim Yönetimi*, Sayı 1, 1995, 7-21.
- Aydın, Mustafa; *Eğitim Yönetimi*, Hatiboğlu Yayınları, Ankara, 1986.
- Baloğlu, Zekai; *Türkiye'de Eğitim*, TÜSİAD Yayınları, İstanbul, 1990.
- Başaran, İ. Ethem; *Örgütsel Davranış*, Gül Yayınevi, Ankara, 1991.
- Campbell, Ballard; Comparative Perspectives on the Gilded Age and Progressive Era, *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, Vol. 1, No. 21, 2002.
- Eren, Erol; *Yönetim ve Organizasyon*, Beta, İstanbul, 2001.
- Kocher, Carl; *Ortaokul Yönetimi*, *Eğitim Yönetimi – Nedir, Neden ve Nasıl*, SK Üniversitesi Yayınları, 1964
- Köroğlu, Veli- Koç, Murat, Stratejik Yönetim Açısından Taylorizm Prensiplerinin Zamanımıza Yansımaları, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), Haziran 2017, 1-18.
- Leblebici, Doğan Nadi, Yönetim Bilimi Açısından Klasik Dönemi Hatırlamaya İlişkin Bir Çalışma, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 21, 2008.
- Mouzelis, N.P., *Örgüt ve Bürokrasi*, Çeviren: H.Bahadır Akın, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001.
- Nelson, Daniel, Taylor, Frederick W.; *The Rise of Scientific Management*, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1980.

Özer, M. Akif, Frederick Taylor'ın Görüşlerini 21. Yüzyıl Yönetim Mantığı ile Yeniden Okumak. *Verimlilik Dergisi*, 2, 2015, 41-72.

<http://www.socialwelfarehistory.com/>

Smyser S. Who was Frederick Tylor?, *The Scientific Monthly*, 20(5), 1925, 527-529.

Taylor, Frederick Winslow; *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*, Çeviren: H.Bahadır Akın, Çizgi, Konya, 1997.

Wrege Charles. D. ve Stokta Anne Marie; Cooke Creates a Classic: The Story Behind F. W. Taylor's Principles of Scientific Management, *The Academy of Management Review*, 3 (4), 1978, 736-749.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Ordusundaki Değişim (1908-1923)

*Sadık Emre KARAKUŞ**

Giriş

13 Şubat 1878'de kapanan Meclis-i Mebûsan'ın otuz yıllık bir aradan sonra 23 Temmuz 1908'de tekrar açılacağıın ilan edilmesiyle başlayan II. Meşrutiyet dönemi, devleti ve toplumu ilgilendiren birçok alanda önemli değişimlerin arka arkaya gerçekleştiği bir dönüm noktası olmuştur.¹ Bu dönemde, askerî alanda yürürlüğe konulan irili ufaklı yüzlerce farklı uygulamayla birlikte ordu teşkilatının da çok hızlı bir dönüşüme girdiği görülmektedir. Bilhassa 31 Mart Ayaklanması'nın ardından Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle askerî reformcular daha önceden bulamadıkları bir hareket serbestliği elde ederek ordunun tepeden tırnağa dönüşümünü sağlayacak bir süreci başlattılar; böylelikle ordu hem dış görünümü hem de teşkilatı itibarıyla II. Abdülhamid dönemindeki görüntüsünden hızlı biçimde uzaklaştı.² Ancak II. Abdülhamid'in şahsî denetimi sayesinde siyasetin dışında tuttuğu Osmanlı ordusu, II. Meşrutiyet'le birlikte siyasî gruplaşmaların etkisi altına girdi ve bunun acı neticeleri 1912 yılında patlak veren Balkan Savaşı'nda uğranılan hezimetle kendisini gösterdi. Orduya mücadele azmi kazandırmak için Balkan Savaşı'nın hemen ardından yapılan radikal reformlarla başlayan toparlanma süreci ise tekâmüle erememiş olsa da en azından Birinci Dünya Savaşı'na daha iyi bir orduyla girilmesine vesile oldu. Zira Osmanlı ordusu, müttefiklerinin bile kendisinden beklemediği bir performans sergileyerek dört yıl boyunca savaşa devam etmeyi ve askerî teşkilatını muhafaza etmeyi başardı.³

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Dekanlığı Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye. e-mail: sadikemre@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-0781-8019.

¹ M. Şükrü Hanioglu, "Meşrutiyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, s.388-393.

² Tanık Zafer Tunaya, *İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar, Hürriyet'in İlanı*, Kronik Kitap, İstanbul 2003, s.52-58.

³ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, C.3 Kısım 6 (1908-1920), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.114.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından başlayan işgallere karşı doğan bölgesel direniş hareketlerindeki teşkilatlanma çok kıymetli olmakla birlikte, Anadolu'da düzenli askerî teşkilatın kurulması ancak Büyük Millet Meclisinin açılmasıyla mümkün oldu. Bu teşkilatın düzenli orduya dönüşmesi ise 1921 yılı başlarında gerçekleşebildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan alınan dersler ışığında teşkilatlanan Türk ordusu, 30 Ağustos 1922'deki nihaî zafere kadar çok sayıda değişiklik geçirdi; zaferi kazanan teşkilat ve kadrosuyla Cumhuriyet dönemine intikal ederek Türk Silahlı Kuvvetlerinin temelini vücuda getirdi.

1908-1923 yılları arasındaki sadece 15 yıllık zaman dilimi, geçirilen badireler ve değişimler düşünöldüğünde toplum hayatının her alanını kuşatarak derinden etkileyen bir dönem olmuştur. Yalnızca askerî teşkilattaki değişimi tam anlamıyla takip edebilmek dahi hâlâ birçoğu literatüre konu edilmemiş onlarca uygulamayı, yüzlerce düzenleme ve hadiseyi birlikte ele almayı gerektirmektedir. Bilhassa harp zamanlarında arka arkaya yapılan irili ufaklı onlarca farklı uygulama, kâğıt üzerinde kalan bazı düzenlemeler ile cevapsız kalan kimi sorular araştırmacıları içinden çıkılması kolay olmayan meselelerle baş başa bırakabilmektedir. Bahsedilen nedenlerle bu çalışmada, oldukça önemli bir değişim dönemi olarak görölen 1908-1923 yılları arasındaki askerî teşkilat düzenlemeleri ele alınacaktır.

1. II. Meşrutiyet Sonrası İlk Değişiklikler

Meşrutiyet idaresinin II. Abdülhamid'den devraldığı kara kuvvetleri, yedi ayrı ordu ve iki bağımsız tümenden oluşuyordu; 21 piyade, 5 topçu ve 6 süvari tümeni vardı. Kara Kuvvetlerinin toplam mevcudu yaklaşık 300.000 personel ve 35.000 hayvandan ibaretti.⁴ Henüz kolordu teşkilatı bulunmadığı için tümenler doğrudan ordu komutanlıklarına bağılıydı. Piyade tümenlerinin teşkilat yapısı dönemin diğer ordularında da olduğu gibi “*kare teşkilat*”⁵

⁴ Seferberlik durumundaki hesaplamalara göre eğitimli ya da eğitimsiz olan muvazzaf, redif ve müstahfizlarla birlikte bu sayı 1.540.100 kadar çıkmaktaydı. Bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, 5. Kısım (1793-1908)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.245.

⁵ Kare teşkilat; her bir tümende iki tugay bulunan ve yine her tugayda iki alay, her alayda dört tabur, her taburda dört bölük, her bölükte dört takım ve her takımda dört manga mevcut olan askerî yapıya verilen isimdir.

biçimindeydi.⁶ Üst komuta kademesi II. Abdülhamid'in bizzat resmî ikametgâhında oluşturduğu Yaverân Dairelerinde kendisine sadık paşalardan müteşekkildi.⁷ Padişahın maiyetindeki kurmay heyetinin yanı sıra Yüksek Askerî Teftiş Komisyonu da padişah adına denetim vazifesini görürdü. Askerî işler, Seraskerliğe bağlı 10 ayrı ana daire ile bunların bağlılarından oluşurdu.⁸

II. Meşrutiyet dönemi hâlihazırda büyük bir teşkilat değişikliğiyle beraber başladı. II. Meşrutiyet ilan edilmeden bir gün önce yani 22 Temmuz 1908 günü, Seraskerlik makamı lağvedilerek yetkileri Harbiye Nezareti ile nezaret bünyesindeki Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti arasında paylaştırıldı.⁹ Meşrutiyet'in ilanından sonra sürekli devam eden hükümet krizleri ve istikrarsızlık yüzünden Harbiye Nezaretinin başına kısa aralıklarla birbiri ardına yeni nazırlar gelmeye başladığından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti bu dönemde Ahmet İzzet Paşa'nın idaresi altında askerî konularda tek otorite hâline geldi. Ahmet İzzet Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetini Prusya örneğine göre teşkilatlandırdı; II. Abdülhamid dönemindeki karmaşık yapılanma basitleştirilerek personel işleriyle ilgilenen tahrirat kalemi hariç dört ana şube (eğitim, istihbarat, seferberlik, topoğrafya) teşkil edildi. Yeni teşkilat yapısında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye, Harbiye Nezaretine bağlı olsa da üzerindeki siyasî denetim büyük oranda ortadan kalkmıştı. Bu yeni yapılanma sayesinde II. Abdülhamid dönemindeki yetki karmaşası ortadan kalktığı gibi emir-komuta komuta birliği de tesis edildi.¹⁰

1908 yılı sona ermeden yapılan önemli değişikliklerden bir diğeriye II. Mahmud döneminde Prusya ordusu örnek alınarak kurulan redif teşkilatında yapıldı. Redif teşkilatının lağvedilmesi bir süredir düşünülüyordu ancak teşkilatın tamamının kaldırılması, olası bir savaş hâlinde ordunun muharip gücünü ciddi biçimde azaltacaktı.

⁶ Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.442-443; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.81-82.

⁷ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.50.

⁸ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, 5. Kısım (1793-1908)*, s.232-233.

⁹ BOA, MB.İ. 58- 86, H-18-01-1297.

¹⁰ Yıldız, *a.g.e.* s.51; Uyar ve Erickson, *a.g.e.*, s.415 vd.

Hâlihazırda seferberlikte her ordu bölgesinde askere alınacak ve 33 tümen halinde teşkilatlanacak 544.000 redif personeli vardı. Redif teşkilatı bütünüyle kaldırılmasa da 6 Aralık 1908'de alınan kararlar redif süvari sınıfı lağvedildi. Redif piyadesi ise varlığını Balkan Savaşı'nın sonuna kadar devam ettirdi.¹¹

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ahmet İzzet Paşa, ordu teşkilatında yapmayı düşündüğü büyük çaplı reformların teorik altyapısını 1908 yılı sonundan itibaren hazırlamıştı; II. Abdülhamid zamanında yasak olan geniş çaplı arazi tatbikatlarının yeniden yapılabilmesi sayesinde 1909 yılı yazından itibaren taktik seviyede farklı teşkilat düzenlemelerini sahada denemeye başladı. Önceki yıllarda Osmanlı ordusunda bulunarak askerî eğitim kurumlarının düzenlenmesinde büyük emeği olan Alman Goltz Paşa, görüşü alınmak üzere 1909 yılı yazında İstanbul'a davet edildi. 12 Temmuz 1909'da İstanbul'a gelen Goltz, Trakya'da yapılan tatbikat ve manevralara katılarak eski öğrencisi Ahmet İzzet Paşa'ya ordu teşkilatı hakkında görüşlerini bildirdi. Goltz, 1910 yılının ilkbaharında Almanya'ya döndüğünde Ahmet İzzet Paşa da teşkilat değişikliği planına son şeklini vermişti. Böylelikle 9 Temmuz 1910 tarihli *Devlet-i Aliye-i Osmaniye Ordusunun Teşkilât-ı Esâsiye Nizâmnamesi*¹² kabul edildi ve bu nizamnamenin kabulü ile Osmanlı askerî teşkilat tarihindeki önemli dönüm noktalarından biri gerçekleşmiş oldu.¹³

1910 Nizamnamesiyle birlikte Osmanlı ordusunda daha önceleri savaş zamanı için düşünülen kolordu teşkilatı, barış zamanı ordu teşkilatında hayata geçirildi. Osmanlı kolordusu, Avrupa'daki muadillerinden farklı olarak iki değil üç tümeden teşkil edildi. Üç tümeden oluşan bir Osmanlı kolordusunun mevcudu ise 41.000 insan ve 6.700 hayvan olarak belirlendi. Ordunun elinde kolordu karargâhlarını teşkil edecek sayıda insan ve malzeme olmadığı için

¹¹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.84; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.1, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s.75-78; Bkz. Mehmet Beşikçi, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilâtının İflası", *Türkiye Günlüğü*, 110 (Bahar 2012), s.27-43.

¹² 35 sayfa 150 maddeden oluşan nizamname için bkz. *Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye Ordusunun Teşkilât-ı Esâsiyye Nizâmnamesi*, Matbaa-i Askeriyye, İstanbul 1326.

¹³ Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, s.71-74; Zekeriya Türkmen, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri", *Erdem*, C.12, S.35, (2000) s.567-591.

kolordu teşkilatına geçiş 8 Ocak 1911 tarihine ertelendi. Diğer taraftan kolorduların kurulmasıyla geniş çaplı ordu karargâhlarına artık ihtiyaç kalmamıştı. Böylece ordu komutanlıkları kaldırılarak bunların yerine daha küçük karargâhları olan ordu müfettişlikleri ihdas edildi. Ordu müfettişliklerinin sorumluluk alanı ise eğitim ve seferberlik hazırlıkları olacak şekilde düzenlendi. Yeni teşkilata göre nizamiye ordusu 1'inci (İstanbul), 2'nci (Rumeli), 3'üncü (Doğu Anadolu) ve 4'üncü Ordu (Suriye, Irak, Arabistan) müfettişlikleri ile doğrudan Harbiye Nezaretine bağlı 14'üncü Yemen Kolordusu, 41'inci Asir, 42'nci Trablusgarp ve 43'üncü Hicaz tümenlerinden ibaret olacaktı.¹⁴ Yeni teşkilata göre altı ayrı redif müfettişliği kuruldu ve bu müfettişlikler toplam 54 redif tümeninden teşkil edildi.¹⁵

Yeni nizamnameyle meydana getirilen Osmanlı piyade tümeni, teşkilat kuruluşu itibarıyla dünya askerî tarihinde ilk defa hayata geçirilen bir uygulamaydı. Bu yeni piyade tümeninin kuruluşu, “*üçlü kuruluş*” olarak da adlandırılan “*üçgen teşkilat*” yapısına dayanıyordu. Bundan böyle her tümen üç alaydan, her alay da üç taburdan oluşacak; taburlar eskisi gibi dört bölüklü olacaktı. Ayrıca her alayın emrine bir adet makineli tüfek bölüğü verilecekti. Yeni teşkilat sayesinde iki tugay karargâhı ve bir alaydan tasarruf edilirken tümenin muharebe gücü korunuyor; emir-komuta, ateş desteği ve lojistik daha etkin hâle geliyordu. Tümenlerin kuruluşuna bir nişancı taburu (keşif maksatlı hafif piyade), bir süvari bölüğü, bir istihkam bölüğü, bir sıhhiye bölüğü ve bir de topçu alayı (üç taburlu) dahil edildi. Bu kuruluşu göre bir Osmanlı piyade tümeninin insan mevcudu 13.293'tü. Her tümende 12 makineli tüfek ve 24 top olacaktı. Bu teşkilat fikri ilk defa Almanya'da ortaya çıkmış ancak ilk kez Osmanlı ordusu tarafından uygulanıyordu. Almanya, İngiltere ve Fransa bu teşkilata ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında geçebildiler.¹⁶ Yeni teşkilat, döneminin ötesinde olsa da personelin yeni yapıya alışması zaman alacaktı. Üstelik doktrin ve talimnamelerin güncellenmesi gerekiyordu. Ayrıca

¹⁴ İsmail Efe, *Orduda İslahat ve Ordu Müfettişlikleri (1908-1920)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015, s.130-146.

¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, DH.İD. 158 – 2, H-30-11-1330. (Yeni askerî teşkilatı, taksim edilen müfettişlikleri gösterir cetvel); *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.85-86.

¹⁶ Yıldız, a.g.e., s.56.

öncelik muharip sınıflara verildiği için muharebe destek unsurları da ikinci planda kalmıştı.¹⁷

II. Meşrutiyet'in ardından Osmanlı ordusunda meydana gelen bir diğer yenilik de hava sınıfının doğması oldu. Fransa'ya askerî atış olarak tayin edilen Fethi (Okyar) Bey, burada şahit olduğu askerî uçuşları İstanbul'a bildirerek Osmanlı ordusunun da bir hava sınıfına sahip olması gerektiğini ifade etti. Bu dönemde askerî teknoloji alanındaki gelişmeleri yakından takip etmeye çalışan devlet ricali, sivil ve askerî havacılığın balonlarla başlayan ilk aşamasını daha önce tecrübe etmişlerdi. Henüz bombalama maksatlı kullanılması da gözetleme ve keşif amacıyla iş görecektir askerî uçaklar da çok geçmeden hükümet ve ordu yetkililerinin dikkatini çekti. Ancak bu yeni askerî alanda hem teçhizata hem de eğitilmiş personele ihtiyaç vardı. Bu maksatla Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın direktifi ile Avrupa'ya pilotaj eğitimine iki personel gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu iki personelin seçimi için 1 Haziran 1911'de bir komisyon kurulması öngörüldü. Kuruluş kararı alınan bu havacılık tarihindeki ilk komisyon, günümüzde Türk Hava Kuvvetlerinin temeli olarak kabul edilmektedir. Kurmay Yarbey İsmail Bey başkanlığında oluşturulan havacılık tarihindeki bu ilk komisyonun, 28 Haziran 1911'de yaptığı sınav sonucu, en yüksek iki notu alan Yüzbaşı Fesa ile Üsteğmen Yusuf Kenan, Fransa'daki Bleriot uçak fabrikasının uçuş okuluna gönderildi. Havacılığın temeli olarak kabul edilen ilk Tayyare Komisyonu, Harbiye Nezareti'ne bağlı Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliği bünyesinde faaliyete geçti. 1912 yılında ilk uçaklar alındı. Aynı yıl Kurmay Yarbey Süreyya (İlmen) Bey başkanlığında kurulan ikinci bir komisyon aracılığı ile Tayyare Mektep ve Merkezi için yer seçimi yapıldı. Bu ikinci komisyonun çalışmaları ile 3 Temmuz 1912'de Tayyare Mektebi'nin açılışı gerçekleştirildi.¹⁸ Böylece, Osmanlı Ordusu içerisinde havacılık teşkilatının temelleri atılarak, ülkenin havacı personelini kendisinin yetiştirmesine imkân ve olanak sağlandı.

¹⁷ Uyar ve Erickson, *a.g.e.*, s.442-443.

¹⁸ Deniz Kurt, Erdal Korkmaz, "Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Türk Askerî Havacılığının Doğuşu (1911-1912)", *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Kasım 2018, s.222-236.

2. Subay-Astsubay Açığı

1908 yılı ortalarında Osmanlı ordusundaki subay sayısı 18.000'i alaylı, 9.000'i mektepli olmak üzere 27.000¹⁹ civarındaydı.²⁰ Bugünkü anlamda astsubay muadili kadrolar ise yok derecesinde olup görevdekiler erbaş mahiyetindeydi.²¹ Meşrutiyet havası mektepli subaylardan yana eserken alaylı subaylar ve mektepli subaylar arasındaki sürtüşmeler ciddi bir tehlike olarak devam etmekteydi. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra alaylı subayların tasfiyesi için çalışmalara başlanmıştı. Yeni askerî teşkilat için yetersiz olduğu düşünülen alaylı subaylar, üst mevkilere gelen paşazadeler ve II. Abdülhamid döneminin ihtiyar subayları gibi subay sınıfının homojen yapısını bozduğu düşünülen personelin orduyla ilişkisinin kesilmesine başlandı.²² Bu hareket özellikle alaylı subayların sert tepkisiyle karşılaştı. 13 Nisan 1909'da patlak veren 31 Mart Ayaklanması'nı tetikleyen sebeplerden biri de bu tasfiye hareketi oldu. Ayaklanmanın bastırılmasını müteakip tasfiyeler kanunî bir zemine oturtularak daha da hızlandırıldı.²³ 2 Temmuz 1909'da *Tahdid-i Sinn Kanunu* (Yaş Haddi Kanunu) çıkarılırken, 7 Ağustos 1909'da *Askerî Tekaiid ve İstifa Kanunu* ile *Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu* yürürlüğe girdi. Böylece orduda kalan yaşlı ve alaylı subayların büyük kısmı ordudan emekli yahut ihraç edildi. II. Meşrutiyet'in ilanından 1911 yılı Ocak ayına kadar toplam 10.189 subayın orduyla ilişkisi kesildi.²⁴ Bu tasfiye hareketleri yüzünden kadrolarda oluşan boşluğun askerî okullarda yetişen subaylar yoluyla doldurulması ise mümkün değildi.²⁵

Ordunun muvazzaf subay teminin artık sadece Mekteb-i Harbiye ile Mühendishâneneden yapılacağına karar verilmesinin

¹⁹ Bu rakama hekim, eczacı, cerrah, imam ve katipler dâhil değildir.

²⁰ Yıldız, *a.g.e.*, s.96-97.

²¹ Sadık Emre Karakuş, "Türk Ordusunda Ast Kademe Komuta İhtiyacı: Küçük Zabıtlıktan Astsubaylığa", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, "Yeni" Savaşlar ve "Yeni" Ordular Özel Sayısı, (2023) s.167-190.

²² Adem Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler (1826-1918)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s.258-263.

²³ Nâsir Yüceer, "31 Mart Vakası", *Atatürk Ansiklopedisi*, AKDYYK, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/31-mart-vakasi/> erişim 23.10.2024.

²⁴ Ölmez, *a.g.e.*, s.262-263.

²⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.105-107; Uyar ve Erickson, *a.g.e.*, s.466-467.

ardından askerî okulların önemi daha da arttı. Bu okullardan Mekteb-i Harbiye, yetiştirdiği piyade ve süvari subayları sayesinde ordunun subay ihtiyacının büyük kısmını karşılamakla mükellefti. Meşrutiyet'in ilanından önce Esad Paşa'nın ders nazırlığı sırasında (1899-1907) okuldaki eğitimin kalitesi gözle görülür oranda iyileştirilmişti. II. Abdülhamid devrinde ülkenin dört bir yanına açılan askerî rüştiyelerden ve idadilerden çok sayıda öğrencinin Mekteb-i Harbiye'ye gelmesi önemli bir gelişme olsa da okul bu denli kalabalık bir öğrenci nüfusunu barındıracak tesis ve kadrolardan mahrumdu. Esad Paşa buna çözüm olarak her ordu merkezinde ayrı harp okulları açma girişiminde bulundu ancak personel yetersizliği ve denetim eksikliği yüzünden bu girişim sonuç vermeyince açılan taşra harp okulları 1908 yılında kapatılmak zorunda kaldı.²⁶ 1909 yılından itibaren sadece İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye öğrenci almaya başladı. Bu dönemde Meşrutiyet'in siyasi atmosferinin okul üzerindeki olumsuz etkileri kendisini göstermeye başlayınca okulda disiplin bozuldu. Öğrencilerin isyan niteliği taşıyan davranışları sonucu 16 Temmuz 1909'da Binbaşı Vehib (Kaçı) Bey geniş yetkilerle Mekteb-i Harbiye Müdürü yapıldı ve kısa sürede okulda disiplini yeniden tesis etti. Vehib Bey'in yeniden düzene koyduğu okulun eğitim-öğretim faaliyetleri, öğrencilerin ve öğretmenlerin cepheye gönderildiği Balkan Savaşı sırasında aksadı. 1914 yılı yazında başlayan Birinci Dünya Seferberliği sırasında ise okul tamamen kapatılarak öğrenciler zabıt vekili (yedek subay) rütbesiyle cepheye gönderildi.²⁷ 1909 yazında yapılan tasfiyeler sadece alaylı subayları değil alaylı astsubay muadili kadroları da kapsamıştı. Modern kitle ordularında subay ve nefer arasındaki bağı sağlayan astsubaylar büyük öneme sahipti. Bu sebeple tıpkı subay ihtiyacını karşılamak için alınan tedbirler gibi astsubay ihtiyacını karşılamak için de çözüm arayışları başladı. Bu maksatla 1909 yılında Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle ve Alman danışman Dittfurth Paşa nezaretinde ilk defa İstanbul'da Gedikli Küçük Zabıt Mektebi açıldı. Ayrıca 6'ncı ve 7'nci ordular hariç, diğer ordu merkezlerinde de üç yıl eğitim verecek

²⁶ Detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Akansel, *Taşra Harp Okulları*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2003.

²⁷ *Harp Okulu Tarihçesi 1834-1945*, Harp Okulu Matbaası, Ankara 1945, s.34-37.

talimghâhlar kuruldu. Buna rağmen Balkan Savaşı'nda da Birinci Dünya Savaşı'nda da subay ve astsubay kadrolarındaki eksiklik ordunun çözülemeyen kronik sorunlarından biri olmaya devam etti. Zira dönemin kadro teşkilatlarına göre birliklerdeki subay oranı %6 olması gerekirken, Birinci Dünya Savaşı başladığında bu oran %1,2'ye kadar düşmüştü.²⁸ Hâliyle burada dönemin sınırlı kaynakları nedeniyle, önceliğin subay yetiştirmeye verildiği ifade edilebilir. Ancak anlaşılan 1834'te açılan Mekteb-i Harbiye, Osmanlı devri boyunca hiçbir zaman yeterli sayıda subay yetiştiremediği için ordunun subay açığı, yolu küçük zabitlikten geçen alaylı kadrolar ile ikame edilmeye çalışılmış, alaylılardan boşalan astsubay muadili kadrolar yine eksik kalmaya devam etmiş, bu durumun neden olduğu görev ihtiyacı başta subaylar olmak üzere ilgili diğer kadrolar tarafından kapatılmaya çalışılmış, ancak çoğu zaman bu açık kapatılamayarak zafiyete düşülmüştü.²⁹

1909 yılında kurmay subayların yetiştirilmesinde de köklü bir değişikliğe gidildi. Önceden Askerî Mektepler Umumi Müfettişliğine bağlı olan ve Mekteb-i Harbiye binasında faaliyet gösteren Erkân-ı Harbiye Sınıfı 1909 yılının Ekim ayında doğrudan Erkân-ı Harbiye-i Umumiyeye bağlanarak Erkân-ı Harbiye Mektebi adıyla faaliyet göstermeye başladı.³⁰ Önceleri Mekteb-i Harbiye ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümayundaki başarı durumlarına göre mezuniyetin ardından kurmay eğitimine ayrılan subaylara iki yıl kıtada görev yapmış olma şartı getirildi. Yeni düzenlemeye göre iki yıl kıta hizmeti bulunan, 25 yaşını geçmemiş teğmen ve üsteğmenler ile bir defaya mahsus olmak üzere 30 yaşını geçmemiş yüzbaşılar Erkân-ı Harbiye Mektebi giriş sınavlarına başvurma hakkına sahip oluyorlardı.³¹ Bu sistem Cumhuriyet dönemine kadar değişmeden devam etti.³²

²⁸ Uyar ve Erickson, *a.g.e.*, s.485 ve 292 nolu dipnot.

²⁹ Karakuş, *Küçük Zabitlikten Astsubaylığa*, s.167-190.

³⁰ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.264

³¹ *Düstur, Tertib-i Sani, C. I, No:122*, s.616.

³² Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*, C.1, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara1966, s.45 vd.

3. Askeralma Usulünde Yapılan Değişiklikler

Osmanlı ordusunun eskiden beri devam eden başlıca sorunlarından biri de asker alma meselesiydi. Devlet seferberlik zamanında insan kaynaklarını askerî sisteme dahil etmekte bir hayli zorlanıyordu. Tanzimat Fermanı'nda askerlik, vatandaşlık görevi olarak belirlenmişti ancak başta gayrimüslimler olmak üzere fiili askerlik hizmetinden muaf tutulan gruplar bir hayli fazlaydı. 7 Ağustos 1909 kararnamesiyle bütün muafiyetler kaldırıldı ve ilk defa askerlik herkes için vatandaşlık görevi hâline geldi. Amaçlanan gaye topyekûn harp konseptinde imparatorluğun farklı din ve milletten tebaasını birbiriyle kaynaştırmak ve insan kaynağının tamamını kullanabilmektir. Ancak Yahudiler hariç gayrimüslim halk bu karardan hoşnut olmadı ve birçoğu yurtdışına gitmeyi tercih etti. Buna rağmen askerlik şubeleri 1910 yılında yükümlülerin üçte ikisini askere almayı başardılar.³³ Fakat askere alınan gayrimüslimlerin ne kadarının olası bir savaş halinde kendilerine verilen görevi yapabileceği şüpheliydi.³⁴

11 Aralık 1913'te yayımlanan *Teşkilât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Nizâm-nâmesi*'yle, savaştan mağlup çıkan ordunun yeniden teşkilatlanmasının yanında asker alma usulü de değiştirildi. Mevcut 12 nizamiye kolordusunda denk gelen 12 ayrı Ahz-ı Asker Dairesi kuruldu. Bu daireler bağlı oldukları kolordunun adıyla isimlendirildiler. Kolordulara bağlı tümenlerin bünyesinde de kolordu ahz-ı asker dairesine bağlı askerlik kalemleri kuruldu ve bunlar da bağlı oldukları tümenin adıyla isimlendirildiler. Böylece kolordular ve bunlara bağlı tümenler kendi sorumluluk bölgelerinden asker celp etmeye başladılar. Balkan Savaşı'nda faydasız olduğu görülen redif

³³ Takvim-i Vekayi; 24 Recep 1327, 29 Temmuz 1325, Numara 298. Kanunun birinci maddesi; "Anasır-ı gayr-i müslime-i Osmaniyye'den alınmakta olan bedelât-ı askerîyye 1325 senesinden itibaren reff ve ilga olunmuşdur. Binaenaleyh gerek gayr-i müslimlerden ve gerek Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse vesaire gibi el-yevm nüfusları tahrir olunan mahaller ahalisinden esnan sütte-i askerîye dahilinde bulunanların 1325 senesinden itibaren ve elyevm meriü'l icra olan kanuna tevfiqan kuraları keşide olunacaktır." hükmü getirmiştir. Bkz. Faruk Ayın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara1994, s.47-48.

³⁴ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.116-119.

teşkilatı lağvedildiği için askere alma işlemleri sadece nizamiye birliklerinin kadro mevcutları esas alınarak yapılmaya başlandı.³⁵

Ordunun subay ihtiyacını sadece harp okullarının karşılayamayacağı bilindiği için 1909 yılından itibaren ihtiyat zabıtlığı sisteminin getirilmesi için de çalışmalara başlandı. *İhtiyat Zabiti Teşkilatı Hakkında Kanun*, 18 Nisan 1910 tarihinde kabul edildi ve Osmanlı askerî tarihinde ilk defa zorunlu askerlik yapan vatandaşından sadece nefer değil subay da celp etmeye başladı. Yüksekokul, idadî ve rüştiyeleri bitirmiş vatandaşlar belli şartları taşımaları hâlinde teğmen rütbesiyle yedek subay olarak orduya alınacaklardı. Önceleri numune kıtası adı verilen birliklerde yetiştirilen yedek subaylar, Birinci Dünya Savaşı seferberliğinden itibaren kapatılan Mekteb-i Harbiye tesislerinde faaliyete geçen İhtiyat Zabiti Namzetleri Talimhâhında yetiştirildiler.³⁶

II. Meşrutiyet döneminin son askerlik kanunu 12 Mayıs 1914 tarihinde yürürlüğe konuldu. Redif teşkilatı lağvedildiği için elde kalan tek ordu olan nizam ordusunun kadrolarını doldurmak adına pek çok muafiyet bu kanunla ortadan kaldırıldı. Annesine ya da karısına bakacak kimsesi olmadığı için “muinsiz” olarak adlandırılan ve daha önce askere alınmayan gençler, geride bıraktıkları yakınlarına devletin maaş bağlaması kaydıyla zorunlu askerlikle yükümlü tutuldu. Askerlik çağını 18 yaşından itibaren başlatan *Mükellefiyyet-i Askeriyye Kanunu Muvakkati* uyarınca silah altında bulunulacak süre iki; teknik sınıflarda üç ve denizcilerde ise beş sene olarak belirlendi. Her asker adayının toplam 25 sene olan yükümlülük süresinin ilk yirmi yılını nizamiye ve son beş yılını da mustahfiz olarak geçirmesi kararlaştırıldı.³⁷

³⁵ Şenol Çöklü, *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Asker Alma usulleri (Ahz-ı Asker)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s.54-58.

³⁶ Mehmet Beşikçi, “İhtiyat Zabiti'nden Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 13, (2011) s.45-89.

³⁷ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.119.

4. Balkan Savaşları Dönemi

Trablusgarp Savaşı'nda, İstanbul'dan Trablusgarp'a gönüllü giden genç subayların gayreti ve yerli halkın fedakarlığıyla sürdürülen direniş, Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle sona ermiş ve Osmanlı Devleti 18 Ekim 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması'yla Trablusgarp'ı ve Ege Adalarını İtalyanlara bırakmak zorunda kalmıştı. Osmanlı ordusu Balkan Savaşı'nda kimsenin beklemediği ağır bir yenilgiye uğradığı gibi Edirne de dahil Rumeli'deki bütün topraklarını kaybetti. 23 Ocak 1913 günü gerçekleşen Bâbüâli Baskını'nın ardından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürecek İttihat ve Terakki Partisi iktidarı başlamış oldu. Mahmud Şevket Paşa yeni hükümette Sadrazam ve Harbiye Nazırı olarak göreve başladı. Balkan Savaşı'nda yaşanan hezimetten ders alan Mahmud Şevket Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ahmed İzzet Paşa'nın başlıca önceliği, orduyu siyasetten arındırmaktı. Bunun için Almanya'dan bir askerî yardım heyetinin getirilmesine karar vererek çalışmalara başladılar. Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te bir suikasta kurban gitmesinin ardından Harbiye Nazırlığı görevini de üstlenen Ahmed İzzet Paşa'nın gayretiyle 14 Aralık 1913'te Otto Liman von Sanders başkanlığındaki Alman heyeti İstanbul'a gelerek göreve başladı. Bu Alman heyetinin önceki heyetlerden farkı, çeşitli komuta kademelerinde fiilen görev almaları oldu. Birinci Dünya Savaşı boyunca Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ve bunun şube müdürlükleri olmak üzere her kademedeki çok sayıda birliğin komutanlığına veya kurmay başkanlığına Alman subaylar getirildi.³⁸

1913 yılı sonlarında yürürlüğe giren *Teşkilât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Nizâmname'si*'yle³⁹ Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki son teşkilat yapısı düzene konulmuş oldu. Osmanlı ordusunda 4 ordu müfettişliği bulunacak; bütün kuvvetler 13 kolordu ve 2 bağımsız tümen hâlinde teşkilatlanacaktı. Bu nizamnameyle redif teşkilatı lağvedilirken ihtiyat süvari birlikleri muhafaza edildi. Piyade tümenlerindeki nişancı taburları lağvedildi ve üçgen teşkilata göre düzenlenmiş tümenin geri kalan teşkilatı aynen

³⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s.48-52; Uyar ve Erickson, *a.g.e.*, s.440 vd.

³⁹ 1913 nizamnamesinin metni için bkz., Millî Savunma Bakanlığı, *Osmanlı Ordu Teşkilatı*, Ankara 2000, s.149-161; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.146.

muhafaza edildi. Balkan Savaşı'nda karargâhları dağılmış olan ordu seviyesinden alay seviyesine kadar bütün birlik karargâhları yeniden yapılandırılıp askere alma bölgelerine sevk edildi.⁴⁰ II. Meşrutiyet'in "Hürriyet Kahramanı" namıyla meşhur İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Yarbay Enver Bey daha radikal bir dönüşüm istiyordu. Enver Bey'e göre Balkan Savaşı'nda başarısız olmuş üst rütbelerdeki yaşlı subayların tasfiye edilmesi gerekliydi. Tasfiye edilecek subayların listesi hazırlanarak Ahmet İzzet Paşa'ya sunuldu. Ahmet İzzet Paşa, Enver Bey'in görüşlerine katılsa da küçük çaplı bir tasfiyeden yanaydı ve sonuçları belirsiz, bu kadar geniş çaplı bir tasfiyenin altına imza atmak istemiyordu. Bu çekingenliği sonucu istifa etmeye zorlandı ve yerine Yarbay Enver Bey geçti. Enver Bey, o güne kadar eşine pek rastlanmamış bir usulle önce miralay, ardından da mirliva rütbesine terfi ettirildi. 3 Ocak 1914'te otuz üç yaşındayken Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Harbiye Nazırı olarak tayin edildi. İlk iş olarak Ahmet İzzet Paşa'nın imzalamak istemediği listeyi onaylayarak 1300 kadar subayı emekliye sevk etti.⁴¹

Yaşlı subayların tasfiyesiyle ordudaki subay oranı tehlike arz eden bir şekilde düşmüşse de ordu bir anda gençleşmişti. Bunun en önemli sonucu savaşta genç subayların yaşa ve rütbeye bakılmadan yetenekleri göz önüne alınarak önemli görevlere getirilmesi oldu.⁴² Birinci Dünya Savaşı boyunca yarbayların tümen komutanı, albayların kolordu komutanı olması olağan bir uygulama hâlini aldı. Enver Paşa, komutanların sadece genç olmalarıyla yetinmedi; atak ve inisiyatif sahibi olmalarını da bizzat talep etti. 14 Mart 1914'te yayımladığı genel bir emirle birlik komutanlarının cephe gerisindeki karargâhlarda oturmayıp sevk ve idareyi doğrudan cephe hattından yürütmeleri talimatını verdi. Enver Paşa'nın en büyük başarılarından biri de orduyu siyasetten arındırması oldu. Onun getirdiği sert disiplin tedbirleri sonucu subayların siyasetle veya başka işlerle uğraşmasına fırsat vermeyecek bir eğitim programı uygulandı. Herkes kendi işiyle

⁴⁰ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.107-109.

⁴¹ Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: 1'nci Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s.121.

⁴² İsmet İnönü, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, 4. Basım, Ankara 2014, s.85.

uğraşmaya başladı ve ordu Balkan Savaşı'nın ardından girdiği ümitsizlikten kurtuldu.⁴³

Harbiye Nazırı olmasıyla birlikte 1914 yılının ilk günlerinden itibaren Enver Paşa birçok farklı uygulamayı hızlıca hayata geçirmek istedi. Bunlar arasında alfabe ve yazı değişikliği,⁴⁴ tabur mektepleri projesi⁴⁵ ve paramiliter gençlik örgütleri gibi farklı uygulamalar da bulunuyordu. Sadece askerî teşkilatı değil tüm devlet ve toplum hayatını etkileyecek bu neviden projeler yaklaşan Birinci Dünya Savaşı nedeniyle kadük kaldı.

5. Birinci Dünya Savaşı Seferberliği

2 Ağustos 1914'te ilan edilen Birinci Dünya Savaşı seferberliğinden hemen sonra Osmanlı ordusunda, Karargâh-ı Umumi ve Başkumandanlık Vekâleti adı altında genel bir karargâh oluşturuldu. Devlet geleneğine göre Başkumandanlık makamı padişahın şahsına aitti. Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Enver Paşa, Başkomutan Vekili unvanını üzerine aldı. Başkumandanlık Karargâhının altında farklı şubelere sahip iki ayrı karargâh şeklinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ile Menzil Umum Müfettişliği mevcuttu. Savaşın başında Başkumandanlık Karargâhının 10 ayrı şubesi varken, 1917 yılına gelindiğinde bu sayı 27'ye çıkacaktı. Seferberlik sırasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reis-i Sanisi (Genelkurmay İkinci Başkanı) Alman askerî heyetinden Albay Bronsart von Schellendorf oldu. Schellendorf, Genelkurmayı Alman sistemine göre yeniden teşkilatlandırarak önemli şubelere Alman subayları getirdi. Erkân-ı Harbiye sınıflarından yüksek derecelerle mezun olmuş genç ve parlak Türk kurmay subaylarını da bu şubelere muavin olarak atadı. Seferberlik başlayınca ordu müfettişlikleri de ordu komutanlıkları hâline getirildi.⁴⁶

⁴³ Uyar ve Erickson, *a.g.e.*, s.478-480.

⁴⁴ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sadık Emre Karakuş, "Enver Paşa'nın Alfabe ve Yazı Denemesi: Ordu Elifbasi", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, C.11, S.XXXVI, (Ekim 2018) s.443-484.

⁴⁵ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sadık Emre Karakuş, "Enver Paşa'nın Tabur Mektepleri Denemesi", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.2, (Temmuz 2023) s.357-373.

⁴⁶ Akbay, *a.g.e.* s.162-168.

Birinci Dünya Savaşı Seferberliğin iyi planlanıp idare edildiğini ifade etmek zordur. Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girdiği 29 Ekim 1914'e gelindiğinde personelin büyük bir kısmı hâlâ birliklerine katılamamış ve birliklerin birçoğu sefer kadro mevcutlarına ulaşamamıştı. Ayrıca seferberlik gereği silahlı alınmış yüzbinlerce acemi askerinin temel askerî eğitiminde ciddi eksiklikler vardı. Osmanlı ordusunun sefer ve yığınak planları doğrultusunda askerî kuvvetin büyük kısmını Kafkasya, Suriye ve Trakya etrafına konuşlanmıştı. Büyük oranda Almanlar tarafından hazırlanan bu yığınak planlarında, Osmanlı Devleti savaşa dâhil olur olmaz Erzurum merkezli 3'üncü Ordu'nun Kafkasya üzerine, Şam merkezli 4'üncü Ordu'nun da Süveyş Kanalı üzerinden Mısır'a düzenleyeceği iki taarruz harekâtı esas alınmıştı. İstanbul merkezli 1'inci Ordu ve Edirne'deki 2'nci Ordu da denizden veya Balkanlar üzerinden Boğazlara ve İstanbul'a gelebilecek bir saldırıya karşı savunmada kalacaklardı. Bu yığınak planının uygulanması sonucu sadece tek bir zayıf piyade tümeni ile yerel jandarma kuvvetlerinden oluşan Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığına emanet edilen Irak bölgesi savunmasız bırakılmıştı. Savaşın başlarındaki Alman başarılarıyla ümitlenen ve savaşın kesin sonucunun alınacağı yer olarak Batı Cephesi'ni gören Enver Paşa, Osmanlı askerî harekâtını da Alman stratejisine uygun bir şekilde yürütmeye karar verdi. Osmanlı hareket tarzının genel maksadı, kendi cephelerinde kesin sonuç almaktan ziyade üzerine çekebildiği kadar düşman birliği çekip Batı Cephesi'nde kesin sonuç için savaşan Alman ordusunu rahatlatmaktı.⁴⁷

Bu durum yine de genç, idealist ve ateşli subaylardan oluşan Osmanlı yüksek komutasının kendi ideallerine uygun bir amaç belirlemesine engel olmadı. Rus ordusunun Almanya üzerine sevk edeceği kuvvetleri Kafkas Cephesi'ne bağlamasını sağlayarak Alman doğu cephesini rahatlatma amacı taşıyan Sarıkamış Harekâtı, 3'üncü Ordu tarafından Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı düzenlenecekti. Osmanlı yüksek komutasının bu harekât için belirlediği amaçlar işgal atındaki Türk topraklarını kurtarmak, Kafkasya'daki Müslüman halklarla temas kurarak Rus Çarlığına karşı bir isyan başlatmak ve

⁴⁷ Akbay, *a.g.e.* s.195-199.

mümkün olursa Türkistan coğrafyasındaki Müslüman Türk nüfusla temas sağlamaktı. Aralık ayında, sert kış şartlarında başlayan harekât başarısızlıkla sona erdi. 1915 yılının Şubat ayında yapılan Kanal Harekâtı da başarısız oldu.

1915 yılının ilkbaharında Çanakkale Boğazı'nın önce denizden sonra da karadan tehdit edilmesi sonucu Gelibolu merkezli 5'inci Ordu Komutanlığı kuruldu ve komutanlığına Müşir Liman von Sanders Paşa getirildi. 1915 Nisan ayından 1916 Ocak ayına kadar süren Çanakkale Muharebeleri, bu ordunun emir ve komutasında idare edildi. Muharebelerin ilk safhasından itibaren Gelibolu yarımadasındaki birlikler mevcut durumun gerekliliğine göre bölgelerdeki en kıdemli komutanların emrinde görev odaklı bölgesel taktik teşkilatlar kurmayı başardılar. Muharebeler başladığında alelacele Arıburnu'na sevk edilen kuvvetler burada 19'uncu Tümen Komutanı olarak bulunan Yarbay Mustafa Kemal (Atatürk) Bey'in emri altında Arıburnu Kuvvetleri Komutanlığı adı altında teşkilatlandı. Sonradan yeni gelen birliklerle Kuzey ve Güney Grup Komutanlıkları kuruldu. Ağustos ayında Anafartalar bölgesinde ortaya çıkan tehlide karşı bölgedeki kuvvetler bir araya getirilip derhal Anafartalar Grubu Komutanlığı teşkil edildi. Böylece Osmanlı ordusu Çanakkale'de neredeyse son yüz yıldır sahip olmadığı bir taktik esneklik sergilemiş oldu ve bu esneklik şüphesiz elde edilen zaferde önemli bir rol oynadı.⁴⁸

1915 yılı sonlarında Irak'ta İngilizlere karşı yürütülen harekâtı idare etmek ve İran içlerini tehdit etmek amacıyla Bağdat merkezli 6'ncı Ordu Komutanlığı kuruldu ve başına Müşir Goltz Paşa getirildi. Goltz Paşa, 1916 yılı Nisan ayında tifüsten vefat edince yerine Enver Paşa'nın kendinden bir yaş küçük amcası Halil (Kut) Paşa komutanlığı devraldı. 29 Nisan 1916 günü Kutü'l-Amare'deki İngiliz tümeninin 13.000 askeriyle Osmanlı 6'ncı Ordusu'na teslim olması savaşta elde edilen en büyük başarılarından biri oldu.⁴⁹

⁴⁸ Şükrü Erkal, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı I'inci, 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914-9 Ocak 1916)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

⁴⁹ Fahri Belen, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s.287, 332.

1916 yılında Bulgaristan'ın İttifak Devletleri safında savaşa girmesiyle Osmanlı ordusu Almanya'dan ve Avusturya'dan gelen malzemeye donatılmaya başlandı. Aynı yıl Osmanlı ordusunun üç kolordusu Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerine gönderildi. Osmanlı subay ve neferleri bu cephelerde müttefik ordularla beraber savaşmış birleşik harekât tecrübesi edinirken özellikle Galiçya Cephesi'ndeki XV. Kolordu yeni silah sistemleri, yeni taktik ve teknikler konusunda önemli tecrübeler kazandı. Bunlardan en önemlisi Almanların Batı Cephesi'nde kurdukları özel donanımlı ve özel eğitilmiş birliklerinin Osmanlı ordusuna "hücum kıtaatı" adıyla girmesi oldu. Hafif makineli tüfekler, saplı el bombaları ve alev makineleriyle teçhiz edilen bu birlikler düşman siper hatlarına sızma ve düşman cephesini baskın şeklinde yarıp düşman derinliğine doğru ilerleme konusunda eğitildiler. Osmanlı ordusunda Alman teçhizatı kullanılarak tabur, bölük veya daha küçük müfrezeler seviyesinde teşkil edilmeye çalışılan bu birlikler Filistin Cephesi'nde kullanılmışsa da başarı elde edilememişti. Ancak burada edinilen tecrübeler İstiklâl Harbi'nde kurulacak hücum taburlarının Yunanlarla yapılan muharebelerde etkin biçimde kullanılmasının temelini teşkil etti.⁵⁰

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu ilk defa "ordular grubu" seviyesinde karargâhlar kurdu. 1916 yazında Trakya'daki 2'nci Ordu'nun Kafkas Cephesi'ne getirilmesinin ardından yapılan taarruzlarda, 2'nci ve 3'üncü orduların birlikte koordineli biçimde hareket edememeleri başarısızlığa sebep olmuştu. Bu nedenle 1917 yılının ilkbaharında Kafkas Ordular Grubu Komutanlığı kuruldu ve bu iki orduyu emri altına alarak cephede emir-komuta birliğini tesis etti.⁵¹ 1918 yazında Kafkasya ve İran içlerine ilerleyen Osmanlı ordularının harekâtının tek elden idaresi için Şark Ordular Grubu Komutanlığı kuruldu. 3'üncü Ordu, yeni teşkil edilen 9'uncu Ordu ve yine o yaz teşkil edilen Kafkas İslâm Ordusu bu grup komutanlığına bağlandı. Savaş devam ederken Kafkas Cephesi'nde daha alt seviyede yapılan bir diğer teşkilat değişikliği ise 1917 yılı başlarında Kafkas piyade tümenlerinin kurulması oldu. Önceki kış mevcudu iyice azalan

⁵⁰ Uyar ve Erickson, *a.g.e.*, s.522.

⁵¹ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene; Bir Alman Paşasının Çanakkale ve Filistin Hatıraları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s.211-213.

kolordular Kafkas tümenleri şeklinde yeniden teşkilatlandırıldı. Bu tümenlerden bazıları İstiklâl Harbi'nde de aynı isim ve teşkilatlarıyla görev yapacaklardı.⁵²

Diğer bir ordu grubu da 1917 yazında Suriye Cephesi'nde teşkil edildi. Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmesinin ardından “Yıldırım” projesi hayata geçirildi. İstanbul'da karargâhı kurulan ve Yıldırım Ordular Grubu adıyla anılan “Heeresgruppe F” (F Ordular Grubu) tamamen Alman subayların komutası altında bir kuvvet olarak teşkil edildi. Grup Komutanlığına, Almanya'nın eski genelkurmay başkanı Falkenhayn getirildi. Karargâhta az sayıda Türk subay da görevlendirildi. İlk hedef Bağdat'ın geri alınmasıydı. Ayrıca Şerif Hüseyin isyanıyla da mücadele edilerek İngilizlere karşı Suriye ile Filistin'i bu teşkilat savunacaktı. Bu ordu grubunun emrine girmesi için Suriye'de 7'nci ve 8'inci ordular kuruldu. İsmi ordular grubu olsa da Yıldırım'ın kuvveti en fazla bir kolorduya denkti. 1917 yılı Aralık ayında Kudüs'ün İngilizlerin eline geçmesinin yarattığı moral bozukluğu sonrası Falkenhayn görevden alınarak yerine Liman von Sanders getirildi. 19 Eylül 1918 günü başlayan İngiliz taarruzu sonucu Yıldırım Ordular Grubu emrindeki 4'üncü ve 8'inci ordular birkaç gün içinde imha oldu. Sadece Mustafa Kemal Paşa emrindeki 7'nci Ordu savaşarak Halep'e kadar çekilmeyi başarabildi. 30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı Devleti savaşta yenilgiyi kabul etti.⁵³

Osmanlı ordusu savaşa 4'ü süvari ve 2'si bağımsız olmak üzere 38 tümenle girmişti. 1916'da tümen sayısı 56'ya yükseldi. 1917'de artan zayıflık rakamları yüzünden tümen sayısı 48'e düştü. Savaş bittiğinde ise orduda sadece 20 zayıf tümen kalmıştı. Osmanlı ordusu savaşta yenilmiş, Arap vilayetlerinin tamamını kaybetmişti. Buna rağmen mütareke imzalandığında bazı birlikleri hâlâ Kafkasya ve İran içlerinde harekâta devam ediyordu. Osmanlı ordusu, müttefiki Almanya gibi cephe gerisinde askerî isyanlarla karşılaşmamış veya bir diğer müttefiki Avusturya-Macaristan ordusu gibi dağılıp gitmemişti.

⁵² Detaylı bilgi için bkz. Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakû yollarında 5'nci Kafkas Piyade Tümeni*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 2006.

⁵³ Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), *Yıldırım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 351-355; Liman von Sanders, *a.g.e.*, s.212.

Birliklerinin safları seyrelmiş olsa da ordu teşkilat bütünlüğünü büyük oranda korumayı başardı ve elinde kalan birlikleri İstiklâl Harbi'nde kurulacak Millî Ordunun nüvesini teşkil etti.⁵⁴

6. Millî Mücadele Dönemi

Mondros Mütarekesi'nin ardından hukuksuz biçimde başlayan düşman işgalleri karşısında Osmanlı ordu bakiyesi düzenli birlikler, bazı istisnalar hariç silahlı direniş gösteremediği için ilk silahlı direniş hareketleri Anadolu halkı tarafından birbirinden bağımsız şekilde farklı bölgelerde ortaya çıktı. İstiklâl Harbi'ni fiilî olarak başlatan ilk büyük işgal hareketi ise 15 Mayıs 1919 günü İzmir'in Yunanlar tarafından işgali oldu. İzmir işgalinin arifesinde Osmanlı ordusu büyük oranda terhis edilmiş, silahsızlandırılmış ve barış kuruluşuna geçmişti. Ordu komutanlıkları tekrar ordu müfettişliği haline getirilmiş ve Osmanlı ordusundan geriye sadece 3 ordu müfettişliği kalmıştı. Savaş sonrası elde kalan 20 zayıf piyade tümeni toplam 9 kolordu halinde teşkilatlanmıştı. Bu kolordulardan sadece Erzurum'daki XV. Kolordu Kazım Karabekir Paşa'nın şahsî çabasıyla terhis ve silahsızlandırılma faaliyetlerine direnebilmişti.⁵⁵

İzmir'in işgalinde şehirde bulunan XVII. Kolordu karargâhı ve 56'ncı Tümen dağıldı. Kolordudan geriye kalan tek birlik, karargâhı Aydın'da bulunan 57'nci Tümeni. Bu tümenin personel mevcudu 123 subay ve 1231 er-erbaştı; ağır silahları ise 12 ağır makineli tüfek ve 16 toptan ibaretti. Ayvalık'ta, Trakya'dan Bandırma'ya nakledilmiş XIV. Kolordu'ya bağlı 172'nci Piyade Alayı vardı. Bu alayın personel mevcudu ise 24 subay, 150 er ve 300 milis kadardı. Alayın sadece 4 makineli tüfeği vardı. Batı Anadolu'yu kalabalık kuvvetlerle işgale başlayan Yunanlar karşısındaki Türk kuvvetleri bundan ibaretti.⁵⁶

Türk birlikleri zayıf kuvvetleriyle Yunanlar karşısında direnebilecek durumda değildi. Yunanlara karşı direniş gösterilmesi gerektiğine inanan 57'nci Tümen Komutanı Albay Şefik (Aker)

⁵⁴ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, Kısım 6 (1908-1920)*, s.135-137.

⁵⁵ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s.255.

⁵⁶ Hakkı Güvendik, *Türk İstiklâl Harbi II'nci Cilt Batı Cephesi I'inci Kısım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s.45-48.

Bey'in önerisi ile millî kuvvetlerin oluşturulmasına başlandı. Güney Marmara'da Albay Bekir Sami Bey ve Albay Kazım Bey tarafından da benzer teşkilatların kuruluşu için çalışmalar aynı vakitlerde başladı. Kısa sürede irili ufaklı yerel millî müfrezeler oluştu ve bunlar bölgedeki askerî depolarda bulunan silahların halka dağıtılması sayesinde donatıldılar. Kısa sürede subaylar, eski komitacılar, eşkıyalar, aydınlar, yerel eşraf, hapisaneden bırakılan mahkumlar ve asker kaçakları gibi farklı gruplar, farklı kişisel hesaplarla Kuvâ-yı Milliye saflarında bir araya geldi. Bu kişilerin hepsi aynı safta savaşıyorlar da birçoğu birbiriyle geçinemiyordu ve diğer gruplara karşı üstünlük kurma çekişmesine giriyordu. Kuvâ-yı Milliye'ye katılanların çoğu vatansever duygularla hareket etse de bir kısmının amacı savaşın yarattığı karmaşada güç ve servet sahibi olmaktı. Bu yüzden Batı Anadolu'daki Kuvâ-yı Milliye birliklerinin disiplin altında tutulması oldukça zordu.⁵⁷

İzmir'in işgal edildiği sırada Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa, önce Anadolu'da direniş için çağrıda bulunmuş ardından Erzurum'a geçerek XV. Kolordu Komutanı Kâzım Paşa'nın desteğini almıştı. Askerlikten istifa etmesinden sonra ise Anadolu'da İstanbul hükümetinin denetimi dışında bir siyasi ve askerî teşkilat kurmak için çalışmalara başladı. 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde Garbî Anadolu Umum Kuvâ-yı Milliye Kumandanlığı kuruldu ve bu makama o sırada XX. Kolordu komutanı olan Ali Fuat Paşa getirildi. Böylece Yunanlar karşısındaki tüm Kuvâ-yı Milliye birliklerini Heyet-i Temsiliye denetimine almak için ilk adım atıldı. Diğer yandan Anadolu'daki bütün düzenli ordu birliklerinin de Heyet-i Temsiliye emrine girmesi için çağrı yapıldı. Anadolu ve Trakya'daki birliklerin komutanlarının siyasi ve askerî kaos ortamında yaşadıkları kafa karışıklığından ötürü bu çağrı o esnada olumlu veya olumsuz bir karşılık bulmadı. Sivas Kongresi esnasında Sivas'a bir heyet gönderen Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki Kuvâ-yı Milliyeciler, Heyet-i Temsiliyenin otoritesini kayıtsız şartsız kabul ettiler ve Mustafa Kemal Paşa'nın görevlendirdiği subayların emrine girerek çalışmaya başladılar. Düzenli ordu birliklerinin Mustafa Kemal Paşa'dan emir

⁵⁷ Celâl Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s.51; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C.1, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2010, s.123.

almaya başlamaları ancak 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgal edilmesi ve 23 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisinin açılması sonrasında gerçekleşti.

Büyük Millet Meclisinin açılmasından sonra her cephede yürütülen askerî harekâtın tek merkezden etkin biçimde planlanması ve icra edilebilmesi için Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti teşkil edildi. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekili Albay İsmet Bey, Müdafaa-i Milliye Vekili de Fevzi Paşa oldu. Bu teşkilat yapısı, Birinci Dünya Savaşı’ndaki Osmanlı askerî teşkilatından çok farklıydı. Müdafaa-i Milliye Vekâleti, Osmanlı Harbiye Nezareti örnek alınarak kurulmuştu. Ancak Osmanlı askerî teşkilatında doğrudan Harbiye Nezaretine bağlı olan Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye bu yeni teşkilatta doğrudan meclise karşı sorumlu müstakil bir makam olarak teşkil edildi. Bu teşkilat yapılırken Almanya’da doğrudan imparatora karşı sorumlu olan ve savaş bakanlığına karşı sorumlu olmadığı için hükümet değişse bile bu değişiklikten etkilenmeden görevine devam edebilen Alman genelkurmayı örnek alındı. Türk erkân-ı harbiyesi de doğrudan devlet başkanlığı yetkilerini uhdesinde bulunduran Meclis’e karşı sorumlu kılındı. Yeni teşkilata göre Müdafaa-i Milliye Vekâleti ordunun idarî işleri, iaşesi, silah, cephane, araç, gereç ve personel ikmalinden sorumlu olacaktı. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti ise ordunun sevk ve idaresi ile kuruluş ve teşkilatından sorumluydu. Bu teşkilata ek olarak 15 Haziran 1920’de Doğu Cephesi, 25 Haziran 1920’de de Batı Cephesi Komutanlığı kuruldu ve BMM ordusunun İstiklâl Harbi’nin sonuna kadar faaliyet gösterecek en temel kurumları böylece ortaya çıkmış oldu.⁵⁸

7. Düzenli Ordu Dönemine Geçiş

24 Ekim 1920’de yapılan Gediz Taarruzu’nun başarısızlıkla sonuçlanması ve ardından subaylar ile Kuvâ-yı Milliye komutanları arasında yapılan karşılıklı suçlamalar, Mustafa Kemal Paşa için bardağı taşıran son damla oldu. Kuvâ-yı Milliye etkisi altında kaldığına kanaat getirilen Ali Fuat Paşa 8 Kasım 1920’de cephe komutanlığı görevinden alınarak Umum Kuvâ-yı Milliye

⁵⁸ Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

Kumandanlığı makamı lağvedildi. Bütün cephenin tek bir elde idare edilmesinin zorluğuna karşı bir çözüm olarak cephenin Batı Cephesi ve Güney Cephesi olarak ikiye ayrılmasına karar verildi. Karadeniz sahilinde Kütahya'ya kadar uzanan kesim Batı Cephesi olarak tespit edilerek komutanlığına İsmet Bey getirildi. İsmet Bey, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili olarak görevini muhafaza edecek ancak kendisi cephede olacağından bu göreve Fevzi Paşa vekalet edecekti. Kütahya'dan Akdeniz'e kadar uzanan kesim ise Adana'yı da içine alacak biçimde Güney Cephesi olarak tespit edilerek komutanlığına Refet Bey getirildi.⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa her iki komutana da süratle düzenli ordu ve büyük bir süvari kuvveti kurma görevi verdi.⁶⁰

İsmet Bey göreve gelince ilk olarak Batı Cephesi başlısı birlik komutanlarına verdiği emirle bundan böyle birliklerin bütün ihtiyaçlarının cephe komutanlığı tarafından karşılanacağını, halktan para toplanmasının veya halkın malına el koyulmasının yasaklandığını, bütün şikâyetlerin resmî makamlara yapılacağını ve bütün askerî yargılamaların cepheye bağlı Divan-ı Harplerde yapılacağını duyurdu. Kuvâ-yı Milliye müfrezeleri de yavaş yavaş düzenli ordu birliklerine dönüştürülmeye başlandı. İlk etapta Binbaşı İbrahim (Çolak) Bey'in 2'nci Kuvâ-yı Seyyare, 3'üncü Süvari Tümeni'ne; Sarı Efe Müfrezesi 33'üncü Süvari Alayı'na; Gökbayrak Müfrezesi de 61'inci Piyade Alayı'na dönüştürüldü. Bu zaman zarfında Çerkes Ethem ve kardeşleri kendilerine yapılan bütün nasihatlere rağmen düzenli ordunun emrine girmemekte ısrar ettiler. 29 Aralık 1920'de Ethem, TBMM'yi tahkir eden bir telgraf yollayarak Ankara'ya karşı isyana başladı.⁶¹ İsmet Bey derhal karşı harekete geçti. Ethem'e karşı yapılan harekât, Yunanların Bursa'dan Eskişehir'e doğru taarruza geçmeleriyle başlayan I. İnönü Muharebesi yüzünden kesintiye uğradı. Yunanların mağlup olarak geri çekilmelerinin ardından harekâta devam edildi ve mağlup edilen

⁵⁹ BCA, 30.18.1.1/Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 1.18.13. Dosya ek: 38-7. 09.11.1920.

⁶⁰ Mustafa Kemal Atatürk. *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s.430, 442-443.

⁶¹ Emrah Özdemir ve Mehmet Fatih Baş, "The Fumes of Treason Darkened the Skies of Our Homeland': Rebellion and Suppression in the Turkish War of Independence." *War & Society*, 43 (3), (2024) p.272-293.

Çerkez Ethem sonunda Yunanlara sığındı. Böylece Anadolu'da TBMM'nin ve onun düzenli ordusunun otoritesi tesis edilmiş oldu.⁶²

TBMM ordusunun önündeki en büyük sorun personel eksigiydi. Ülke savaş hâlinde olmasına rağmen sosyal ve siyasi durum seferberlik için uygun değildi. Ancak 1914 yılında çıkan askere alma kanunu TBMM kontrolündeki bölgelerde uygulanmaya devam ediyordu. Buna rağmen asker kaçakları ve firariler büyük bir sorun teşkil ediyordu. Ordunun nefer kadar subaya da ihtiyacı vardı. İstanbul'dan Anadolu'ya kaçıp Millî Mücadele'ye katılan subaylar yeterli değildi. Kendileri gelmeyen bazı subaylar bizzat TBMM tarafından Anadolu'ya davet ediliyorlardı. Müdafaa-i Milliye, hangi rütbeden kaç subaya ihtiyaç olduğunu İstanbul'daki gizli cemiyetlere bildiriyor, onlar da İstanbul'da bulunan subaylarla temasa geçerek bunların Anadolu'ya geçişlerini organize ediyordu.

Bir diğer subay kaynağı ise 1 Temmuz 1920'de Ankara Abidinpaşa Köşkü'nde faaliyete başlayan Sunuf-ı Muhtelif Zabit Namzetleri Talimğâhı idi. İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye 1914 yılı seferberliğinde kapatılmıştı. Okul mütarekeden sonra faaliyet göstermeye çalışsa da işgal kuvvetlerinin engelleriyle karşılaştı. Bunun üzerine Anadolu'ya geçen askerî öğrencilerin subay eğitimi almaları için bu talimğâh kuruldu. Bu kurum İstiklâl Harbi boyunca ordunun takım ve bölük komutanı ihtiyacını karşılamaya yardımcı oldu. 1 Nisan 1923'te Harbiye Mektebi adını alan talimğâh, 27 Eylül 1923'te Pangaltı'ndaki tarihî binasına taşındı ve Cumhuriyet'in ilanından sonra da burada faaliyetlerine devam etti.⁶³

I. İnönü Muharebesi'yle aynı vakitlerde, 10 Ocak 1921'de Müdafaa-i Milliye Vekaleti bünyesinde Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdüriyeti kuruldu. Bu kurumun görevi diğer cephelerden gelen malzemelerin Batı Cephesi'ne naklini sağlamak, birliklerin nakillerini düzenlemek ve karayolu altyapısının daha verimli kullanılmasını sağlamaktı. Anadolu'nun farklı bölgelerinden Ankara'ya gelen yol

⁶² Birinci İnönü Muharebesi'nde yaşanan gelişmeler için bakınız: Erdal Korkmaz, "Birinci İnönü Muharebesi Esnasında Bursa Üzerinden Şekillenen Yunan Harp Harekâtı: Arşiv Belgeleri Ekseninde Bir Analiz", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Yıl: 2022, s.34-44.

⁶³ *Harp Okulu Tarihçesi 1834-1945*, s.67; <https://kho.msu.edu.tr/hakkinda/tarihce.html>, *Kara Harp Okulu Tarihçe*, (21 Kasım 2024 tarihinde erişildi)

güzergâhlarında menzil müfettişlikleri kuruldu ve buraya bağlandı. Yine aynı tarihte İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti teşkil edildi. Anadolu'daki tüm silah ve fişek atölyeleri ile tamirhaneler buraya bağlandı. Müdafaa-i Milliye Vekâleti bünyesinde Karadeniz'deki deniz nakliyatından sorumlu olarak 10 Temmuz 1920'de kurulan Umur-ı Bahriye Müdüriyeti de 1921 yılı başında Bahriye Dairesi Riyaseti adını aldı.⁶⁴ Vekâlet bünyesinde 13 Haziran 1920'de Kuvâ-yı Havaiye Şubesi adı altında kurulan hava kuvvetleri de 1 Şubat 1921'de Kuva-yı Havaiye Müdüriyeti Umumiyesi adı altında yeniden teşkilatlandı. 5 Temmuz 1922'de de Kuva-yı Havaiye Müfettişliği kuruldu.⁶⁵

TBMM ordusu, II. İnönü Muharebesi'nden sonra önemli bir teşkilat değişikliği geçirdi. 3 Mayıs 1921'de alınan bir kararla Güney Cephesi lağvedilerek bütün tümenleri İsmet Paşa emrindeki Batı Cephesi'ne bağlandı. 3'ü süvari olmak üzere toplam 12 tümeni emrinde toplayan İsmet Paşa'nın bu kuvveti sevk ve idaresini kolaylaştırmak için her biri 2 ilâ 4 tümenli grup komutanlıkları kuruldu. Tümenlerin harekât ve eğitimlerinden grup komutanlıkları sorumlu olacaklar, diğer her türlü idarî ve lojistik faaliyet cephe komutanlığının sorumluluğunda olacaktı. Bu aşamada grup yerine kolordu kademesinin kurulması da düşünülmüş ancak mevcut durumda kolorduların bünyesinde bulunması gereken muharebe hizmet destek sınıflarının bulunmaması ve elde kolordu karargâhlarının kurulmasına yetecek kadar subay olmaması yüzünden grup komutanlıklarında karar kılınmıştı. Tümenlerin kuruluşunda Birinci Dünya Savaşı'ndaki gibi üçgen teşkilat esas alınmıştı ve her tümenin kuruluşuna birer hücum taburu dahil edilmişti. Ordu, bu teşkilat yapısıyla Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Meydan Muharebesi'ne girdi.⁶⁶

⁶⁴ Şükrü Erkal, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, s.587-592.

⁶⁵ Türk İstiklâl Harbi dönemindeki havacılık teşkilatı için bakınız: Erdal Korkmaz, *Millî Mücadele ve Havacılık*, Paradigma Akademi Yayınevi, Çanakkale, 2022.

⁶⁶ *Türk İstiklâl Harbi II'nci Cilt Batı Cephesi 4'üncü Kısım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1974, s.127.

Kütahya-Eskişehir Muharebesi'nde alınan yenilgi sonrası İsmet Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği görevinden alındı ve yerine vekâlet etmekte olan Fevzi Paşa bu göreve asaleten atandı. 5 Ağustos 1921'de *Başkomutanlık Kanunu*'nun çıkarılmasıyla Mustafa Kemal Paşa "*Başkomutan*" oldu. Kanunun verdiği yetkiyle, ordunun sevk ve idaresini doğrudan ele aldığı gibi TBMM'nin orduyla ilgili yetkilerini de üstlenmiş oldu. Ankara Ziraat Mektebi'nde faaliyet gösteren Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, başkomutanlık karargâhı gibi çalışmaya başladı. Sakarya Meydan Muharebesi zaferinin ardından 13 Eylül 1921 tarihli Başkomutanlık emriyle grup teşkilatı terk edilerek kolordu teşkilatına geçildi. Karargâh hizmetlerinde görevlendirilecek kurmay subay ihtiyacı olduğu için erkân-ı harbiye sınıfında okumuş ancak kurmaylığı önceden tasdik edilmemiş subayların kurmaylıkları tasdik edildi. 9 Ekim 1921 tarihli Başkomutanlık emriyle Batı Cephesi emrinde 1'inci Ordu Komutanlığı kuruldu ve bir ay sonra da 2'nci Ordu Komutanlığı kurularak 1 Aralık 1921'de faaliyete geçti.⁶⁷

Büyük Taarruzdan hemen önce Batı Cephesi'nin emrinde 1'inci ve 2'nci Ordu ile 5'inci Süvari Kolordusu ve Kocaeli Grubu vardı. Büyük Taarruzun yapılacağı bölgede biri süvari kolordusu olmak üzere toplam 6 kolordu ve 4'ü süvari tümeni olmak üzere toplam 23 tümen toplanmıştı. Bir yıla yakın devam eden hazırlık sonucunda ordu mevcudu 8.658 subay, 199.283 er, 100.352 tüfek, 5.282 kılıç 2.864 makineli tüfek, 323 top seviyesine yükseltildi.⁶⁸ İlk defa Yunan ordusuna neredeyse denk bir kuvvet toplanabilmişti. Yunanlar karşısında Türk ordusunun tek üstünlüğü süvari sayısıydı. Mudanya Mütarekesi'nin ardından mevcut teşkilat yapısıyla İzmir'de konuşlanan Batı Cephesi ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye karargâhları, Lozan Antlaşması imzalanana kadar burada kaldı. Barış antlaşmasının imzalanmasından sonra Ankara'ya intikal eden her iki karargâh 29 Temmuz 1923'te Ankara'da çalışmaya devam etti. Batı Cephesi Komutanlığı 1 Eylül 1923 tarihinde lağvedildi. Ordu da barış

⁶⁷ İhsan Hün, *Osmanlı Ordusunda Genelkurmayın Ne Suretle Teşekkül Ettiği ve Geçirdiği Safhalar*, Genelkurmay Basımevi, İstanbul 1952, s.104-108

⁶⁸ Erikan, *a.g.e.*, s.340; Erdal Korkmaz, "Büyük Taarruz'un Sevk-İdaresinde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Yeri ve Önemi", *Sakarya'dan Büyük Taarruz'a 100. Yılında Başkomutanlık Meydan Muharebesi Sempozyumu*, 6-8 Ekim 2022/Polatlı, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara, 2022, s.1-30.

kuruluşuna geçerek 3 ordu müfettişliği, 9 kolordu, 18 piyade ve 3 süvari tümeninden oluşmuş hâlde yeniden teşkilatlandı.⁶⁹

Sonuç

1908-1923 yılları arasındaki 15 yıllık dönem, Türk askerî teşkilatının hem köklü değişimlere hem de zorlu sınavlara sahne olduğu bir zaman dilimini temsil eder. II. Meşrutiyet'le birlikte II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatında şekillendirdiği askerî sistem, üst komuta kademesi ve dahi ordunun subay profili 5-6 yıl içinde hızlıca değiştirilmiştir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan anayasal düzene geçiş sürecinde, ordu-siyaset ilişkisinin karmaşıklığı nedeniyle beklenen iyileşme sağlanamamıştır. Balkan Savaşları sırasında yaşanan ağır yenilgiler, ordunun teşkilat yapısındaki eksiklikleri ve hazırlıksızlığı açıkça ortaya koymakla birlikte alınan yenilgi nitelikli personel eksikliği, lojistik sistem yetersizlikleri, komuta kademesindeki yönetim zafiyeti ile koordinasyon sorunlarını daha görünür hâle getirmiştir.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı birlikleri çok geniş bir cephe hattında mücadele etmek zorunda kalmış, bu durum hem insan kaynağını hem de silah, teçhizat ve malzeme stoklarını ciddi şekilde tüketmiştir. Savaş sırasında, günlük tedbirlerle bazı teşkilatlanma sorunları giderilmiş olsa da ordunun genel kapasitesi aşırı güç kullanımı nedeniyle büyük ölçüde zayıflamış ama müttefik ordularında görüldüğü gibi Osmanlı ordusu cephe gerisinde askerî isyanlarla karşılaşmamış, dağılıp gitmemiş teşkilat bütünlüğünü koruduğu gibi kendisini yenileyerek İstiklal Harbi'ne girebilmeyi başarmıştır. Hemen her açıdan aşırı zorlayıcı süreçlere rağmen askerî teşkilat yapısındaki esneklik, şartlara uyum sağlama ve yeniden teşkilatlanma becerisi fark edilir hâldedir. Yeri geldiğinde iyi komuta edilen zayıf düşmüş bir birliğin dahi ne denli önemli olduğu görülmüştür. Yine Kuvâ-yı Milliye örgütlenmesi ve mücadelesi daha önce planlanıp tecrübe edilmemiş bir süreç olsa da gerektiğinde bizatihi milletin bu süreçleri işletebildiğini ortaya koymuştur.

⁶⁹ *Türk İstiklal Harbi, C.7, İdari Faliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975, s. 610-617

Sonuç olarak, 1908-1923 dönemi Türk askerî teşkilatında köklü bir dönüşümün yaşandığı ancak bu dönüşümün birçok ekonomik, lojistik ve siyasi engelle mücadele ederek ilerlediği bir süreç olmuştur. Üstelik bitmek bilmeyen savaşlar, ordunun barış konusunda akliselim bir planlama ile restorasyonunu imkânsız hâle getirmesine rağmen savaş sürerken uygulamaya konulan değişikliklerin acı-tatlı neticesi muharebe meydanlarında görülmüştür. Tüm zorluklara rağmen bu dönemde kazanılan deneyimler ve yapılan reformlar, Cumhuriyet ordusunun temellerini oluşturarak modern bir ulusal ordunun inşasına olanak tanımıştır. Bu dönemde ordu, sadece teşkilat açısından değil aynı zamanda kurumsal kimlik, doktrin ve liderlik anlayışı bakımından da büyük dönüşüm yaşamıştır.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

BOA, DH.İD. 158 – 2, H-30-11-1330.

BOA, MB.İ. 58 - 86, H-18-01-1297.

BCA, 30.18.1.1/Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 1.18.13.
Dosya ek: 38-7. 09.11.1920.

Mevzuat

Devlet-i Âliye-i Osmaniye Ordusunun Teşkilât-ı Esasiye Nizamnâmesi, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1326.

Düstur, Tertib-i Sani, C.1, No: 122.

Takvim-i Vekayi, 24 Recep 1327-29 Temmuz 1325, Numara 298.

Tetkik Eserler

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.1, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Akansel, İsmail Hakkı, *Taşra Harp Okulları*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2003.

Akbay, Cemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: 1'nci Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991.

- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- Aydın, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
- Belen, Fahri, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- Beşikçi, Mehmet, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilâtının İflası", *Türkiye Günlüğü*, 110 (Bahar 2012), 27-43.
- Beşikçi, Mehmet, "İhtiyat Zabiti'nden Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 13, 2011, s.45-89.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.
- Çöklü, Şenol, *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Asker Alma usulleri (Ahz-ı Asker)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.
- Efe, İsmail, *Orduda Islahat ve Ordu Müfettişlikleri (1908-1920)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015.
- Erikan, Celal, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Erkal, Şükrü, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı 1'inci, 2'nci ve 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914-9 Ocak 1916)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.
- Erkal, Şükrü, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.
- Güvendik, Hakkı, *Türk İstiklâl Harbi II'nci Cilt Batı Cephesi 1'inci Kısım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
- Hanioğlu, M. Şükrü, "Meşrutiyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, s.388-393.

- Harp Okulu Tarihçesi 1834-1945*, Harp Okulu Matbaası, Ankara 1945.
- Hün, İhsan, *Osmanlı Ordusunda Genelkurmayın Ne Suretle Teşekkül Ettiği ve Geçirdiği Safhalar*, Genelkurmay Basımevi, İstanbul 1952.
- Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), *Yıldırım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, 4. Basım, Ankara 2014.
- İskora, Mazlum, *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*, C.1, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.
- Karakuş, Sadık Emre, “Enver Paşa’nın Tabur Mektepleri Denemesi”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.2 Temmuz 2023, s.357-373.
- Karakuş, Sadık Emre, “Enver Paşa’nın Alfabe ve Yazı Denemesi: Ordu Elifbası”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, C.11, S.XXXVI, Ekim 2018, s.443-484.
- Karakuş, Sadık Emre, “Türk Ordusunda Ast Kademe Komuta İhtiyacı: Küçük Zabıtlıktan Astsubaylığa”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, “Yeni” Savaşlar ve “Yeni” Ordular Özel Sayısı, 2023, s.167-190.
- Korkmaz, Erdal, “Birinci İnönü Muharebesi Esnasında Bursa Üzerinden Şekillenen Yunan Harp Harekâtı: Arşiv Belgeleri Ekseninde Bir Analiz”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Yıl: 2022, s.34-44.
- Korkmaz, Erdal, “Büyük Taarruz’un Sevk-İdaresinde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’nın Yeri ve Önemi”, *Sakarya’dan Büyük Taarruz’a 100. Yılında Başkomutanlık Meydan Muharebesi Sempozyumu*, 6-8 Ekim 2022/Polatlı, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara, 2022, s.1-30.
- Korkmaz, Erdal, *Millî Mücadele ve Havacılık*, Paradigma Akademi Yayınevi, Çanakkale, 2022.

Kurt, Deniz ve Korkmaz, Erdal, “Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Türk Askerî Havacılığının Doğuşu (1911-1912)”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Kasım 2018, s.222-236.

Milli Savunma Bakanlığı, *Osmanlı Ordu Teşkilatı*, Ankara 2000.

Ölmez, Adem, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler (1826-1918)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

Özdemir, Emrah ve Baş, Mehmet Fatih, “The Fumes of Treason Darkened the Skies of Our Homeland’: Rebellion and Suppression in the Turkish War of Independence.” *War & Society*, 43 (3). 2024, p.272–293.

Sanders, Liman von, *Türkiye’de Beş Sene; Bir Alman Paşasının Çanakkale ve Filistin Hatıraları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, C.1, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2010.

Tunaya, Tarık Zafer, *İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar, Hürriyet'in İlanı*, Kronik Kitap, İstanbul 2003.

Türk İstiklal Harbi II'nci Cilt Batı Cephesi 4'üncü Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1974.

Türk İstiklal Harbi, C.7, İdari Faliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3 Kısım 6 (1908-1920), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.3, 5. Kısım (1793-1908), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1978.

Türker, Rüştü, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakû yollarında 5'nci Kafkas Piyade Tümeni*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 2006.

Türkmen, Zekeriya, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri”, *Erdem*, C.12, S.35, 2000, s.567-591.

Uyar, Mesut ve Erickson, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Yıldız, Gültekin, “Kara Kuvvetleri”, *Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013

Yüceer, Nâsır, “31 Mart Vakası”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/31-mart-vakasi/>

Ahmet Rıza Bey'in II. Abdülhamit'e Takdim Edilmek Üzere Cevat Paşa'ya Gönderdiği Mektup Üzerine Bir İnceleme

*Sebile YILDIZ AYBAK**

Giriş

Layihalar, belirli bir konuda fikir ve düşünceleri içeren, genellikle rapor niteliğinde olan yazılardır. Bu yazılar, sorunların çözümü veya çeşitli önerilerin yöneticilere, devlete veya padişahlara iletilmesi amacıyla bazı kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Layihalar ya doğrudan padişahın isteğiyle yazılmış ya da sorunların çözümü için padişahlara sunulmuştur. Osmanlı Devleti'nin kötüleşen durumu ve gerileme eğilimi göstermeye başlamasıyla birlikte, bu durumdan endişe duyan devlet adamları, düşünürler ve ilim adamları memleketin durumu hakkında çeşitli layihalar sunmuşlardır. Bu layihalar arasında en önemlilerinden biri 1631 yılında Koçi Bey tarafından IV. Murat'a sunulan layihadır. III Selim'den itibaren padişahlara sunulan layihalarda önemli derecede artış yaşanmıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde devlet adamlarının ve aydınların sunduğu layihalarda devleti kurtarmak için meşrutiyetin gerektiği yönünde tavsiyeler karşımıza çıkmaktadır. Bu layihalardan biri de Ahmet Rıza Bey'in II. Abdülhamit'e yazdığı layihalardır. Ahmet Rıza Bey, Padişah II. Abdülhamit'e maarif işlerinin ve Osmanlı devlet ve toplumun nasıl ıslah edileceğine dair layihalar sunmuştur. "*Vatanın Hâline ve Maarif-i Umûmiyenin Islahına Dair Sultan Abdülhâmid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Lâyihâ*" başlığını taşıyan ve aralıklarla gönderdiği layihaların altı adet olduğunu belirtmiştir. Yazdığı bu layihalara hiçbir cevap alamadığını söyleyen Ahmet Rıza, bunun üzerine Sadrazam Cevat Paşa'ya bir mektup yazmış, ardından da bu mektuplarından birini Londra'da diğerini de İsviçre'de bastırması ve halka dağıtmıştır. Sadrazam Cevat Paşa'ya yazdığı mektup, "*Vatanın Hâline ve Maarif-i Umûmiyenin Islahına Dair Sultan Abdülhâmid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Lâyihalardan*

* Dr., TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Ankara/Türkiye, e-mail: sebileyildiz60@gmail.com Orcid: 0000-0002-7339-4317.

Hakkında Makam-ı Sadarete Gönderilen Mektub” başlığını taşımaktadır. Ahmet Rıza'nın II. Abdülhamit'e layihalar bilinmekle birlikte Sadrazam Cevat Paşa'ya yazdığı mektup üzerinde çok fazla durulmamıştır. Bu nedenle çalışmada Ahmet Rıza'nın II. Abdülhamid'e gönderdiği layihaların yanında özellikle Sadrazam Cevat Paşa'ya gönderdiği mektup ele alınacaktır. Ahmet Rıza'nın mektubu incelenirken hem yaşadığı hayal kırıklığı hem de Osmanlı yönetiminde gördüğü olumsuzluklar ve olumsuzlukların giderilmesi için yaptığı öneriler incelenmiş olacaktır. Çalışmanın bu özelliği bakımından “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi” alanına katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu çalışmada TBMM Arşiv belgelerinden, Ahmet Rıza'nın anılarından ve Emirâlp Malkoç'un, “*Doğu Batı Ekseninde Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası*” adlı makale ile Mustafa Gündüz – Musa Bardak'ın, “*Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri*” adlı çalışmalardan yararlanılmıştır.

1. Ahmet Rıza Bey'in Hayatı

Ahmet Rıza Bey, 1859 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası, Şura-yı Devlet ve Ayan Meclisi üyelerinden Ali Rıza Bey, annesi ise Avusturya asilzadelerinden Naile hanımdır. Ali Rıza Bey, Viyana sefaretinde görevli olduğu sırada Naile hanımla evlenmiştir.¹ Ahmet Rıza, Naile hanımın etkisiyle küçük yaşlardan itibaren Batı kültürüyle yetişmiş ve özel hocalardan ders almıştır. Beylerbeyi Rüştüyesi'ni bitirdikten sonra Mahrec-i Aklâm adındaki devlete memur yetiştirmek üzere kurulmuş olan bir okula, daha sonra da Tanzimat'ın önemli projelerinden biri olan Galatasaray Sultanisi'ne devam etmiştir.² Galatasaray Sultanisi'nde eğitimini tamamladıktan sonra Bab-ı Âli Tercüme Odasında memuriyete başlamış ancak daha sonra istifa ederek o sırada Konya'da görevde olan babasının yanına gitmiştir. Bu arada Anadolu'daki fakirliğin tarımın geri kalmasından

¹ Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, (Çev.: Ziyad EbuZZiya), Kültür Bak. Yayınları, İstanbul, 1988, s.6.

² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.14.

kaynaklandığı düşüncesiyle 1883 yılında ziraat yüksek tahsili için Paris'e gitmiştir.³ Grignon Ziraat Mektebi'nde üç yıl eğitim gördükten sonra ülkenin kurtuluşu yolunda büyük emeller besleyerek 1887 yılında İstanbul'a dönmüştür.⁴ İstanbul'a gelince ziraatle ilgili bir işte istihdam edilmesi için Sadaret'e başvurduysa da bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine modern tarım yöntemlerinin bilinmemesinin köylünün geri kalmasına yol açtığını düşünerek, eğitim yoluyla köylünün aydınlanmasına katkıda bulunmak için Maarif Nezareti'ne başvurmuş ve önce Bursa İbtidai-i Mülki Mektebi Müdürlüğüne ardından Bursa Maarif Müdürlüğüne atanmıştır. Burada devlet işlerini yakından takip etme imkânı bulmuştur ancak bu alanda da bir şey yapamayacağını, ülkenin bu çıkmazdan kurtulamayacağını düşünerek Fransız İhtilalinin yüzüncü yıl dönümü gerekçesiyle düzenlenen milletlerarası sergiyi ziyaret bahanesiyle Paris'e gitmiştir.⁵

Ahmet Rıza, Paris'te geçimini sağlayabilmek amacıyla Mösyö Kirkof vasıtasıyla adliyede resmi tercümanlık işi yaparken bir yandan da Sorbonne Üniversitesi'nde tarih-i tabii derslerine ve Pierre Laffitte'nin verdiği pozitivism derslerine devam etmiştir.⁶ Paris'te Auguste Comte Pozitivizmine merakı oluşmaya başlayan Ahmet Rıza, 1889 sonrasında, kitap toplamaya ve gazete çıkarmak için çalışmalarına başlamıştır. Gündüzlerini kütüphanelerde geçirip geceleri de konferans ve konuşmalara katılmıştır. Bu ilgisi dolayısıyla da Fransız Pozitivistlerinin derneğine üye olmuş ve pozitivistler tarafından çıkarılan "*La Revue Occidentale*" adlı dergide İslamiyet'i tanıtıcı ve yüceliğini ortaya koyucu makaleler yazmıştır. Osmanlı Devleti ile ilgili olarak Fransız basınında çıkan yazılara cevaplar vermiştir. Bu sırada 1891 yılında Osmanlı Devleti'nde yaşayan kadınlarla ilgili verdiği bir konferans sırasında hürriyet taraftarı ifadeler kullandığı ve Paris'te üye olduğu cemiyetlerin sakıncalı olması gerekçesiyle

³ İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları, Paris'teki Hayatım, *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1950, s.2.

⁴ İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları, Paris'teki Hayatım, *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1950, s.2.

⁵ *Meclis-i Mebusan ve Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s.9-10.

⁶ İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları, Paris'teki Hayatım, *Cumhuriyet*, 28 Ocak 1950, s.2.

Osmanlı topraklarına dönmesi için Paris Sefareti'ne emir verilmiştir ancak Ahmet Rıza Bey geri dönmemiştir.⁷

1890 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin geri kalma nedenlerini araştırmaya ve içinde bulunulan buhrandan kurtulma çarelerini aramaya başlamıştır. Bu merakı ve araştırmaları sonucunda bu kadar geri kalmış bir toplumu eğitim yoluyla uyandırmaya karar vermiştir.⁸ Bu kararının gereği olarak bir taraftan basın yayın yoluyla sesini duyurmaya çalışırken bir taraftan da Padişah II. Abdülhamit'e maarif işlerinin ve Osmanlı devlet ve toplumun nasıl ıslah edileceğine dair layihalar sunmuştur.

Ahmet Rıza, 1898 yılında Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri tarafından kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nde önemli bir rol oynamış ve bu cemiyetin ilk nizamnamesinin yazılmasına katkıda bulunmuştur. İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, 1892'den sonra pek çok üyesinin tutuklanmasının ardından Paris'te Padişah Abdülhamit'e muhalif grupların buluşma ve faaliyet noktası haline gelmişti. Ahmet Rıza, Paris'te bu cemiyetle ilişkili olarak faaliyet göstermiş ve görüşleri ile eserleri yeni cemiyet üyeleri arasında önemli derecede ilgi görmüştür. Dr. Nazım'ın davetiyle İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ne katılmış hatta cemiyetin adı konusunda İstanbul'daki üyelerle yapılan tartışmalar sonucunda cemiyetin adını "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirmeyi başarmıştır.⁹

1895 yılından itibaren Ahmet Rıza, Meşveret dergisini çıkarmaya başlamış ve bu dergide Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nizamnamesini yayımlamıştır. Bu durum onun Jön Türklerin Avrupa'daki lideri konumuna gelmesini sağlamıştır ancak aynı dönemde Mizancı Murat Bey'in İstanbul'dan ayrılıp Mısır'a giderek Mizan Gazetesi'ni yayımlamaya başlamasıyla Ahmet Rıza'nın liderlik konumu sarsılmıştır. Murat Bey, 1896 yılında Paris'e giderek Jön Türklerin yeni lideri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya yönelik diplomatik baskıları sonucunda Meşveret Dergisi

⁷ Mustafa Gündüz, Musa Bardak, *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri*, Divan Kitap, İstanbul, 2010, s.11.

⁸ Şerif Mardin, *a.g.e.*, İstanbul, 2001, s.173-218; s.175. Mustafa Gündüz, Musa Bardak, *a.g.e.*, s.12.

⁹ Bardak, Gündüz, *a.g.e.*, s.12.

kapatılınca, Ahmet Rıza önce İsviçre'ye daha sonra da Belçika'ya yerleşmek zorunda kalmıştır. Zor şartlar altında dergisini Mısır'a taşıyarak “Şura-yı Ümmet” adıyla yayımlamaya başlamıştır. 1897 yılındaki Osmanlı-Yunan savaşını destekleyen yazısı sebebiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden çıkarılmıştır. 1899 yılında Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah Bey ile birlikte Fransa'ya kaçması, Avrupa'daki Jön Türk hareketinin yeniden canlandırmıştır.¹⁰

1902 yılında Paris'te düzenlenen 1. Jön Türk Kongresi, Arap, Ermeni, Rum ve Bulgar milliyetçilerinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu kongrede, özellikle Ermenilerin Padişah II. Abdülhamit'e karşı şiddet eylemleri dahil her türlü mücadeleyi açıklamaları, Ahmet Rıza'yı rahatsız etmiştir. Prens Sabahattin ve destekçileri, Avrupalıların desteğiyle Abdülhamit'e karşı mücadele etmeye karar vermiştir.

Bu süreçte Jön Türkler arasında Prens Sabahattinci ve Ahmet Rızacı olmak üzere iki grup oluşmuştur. 1907 Kongresi'nde, Ahmed Rıza taraftarları azınlıkta kalmış, İsmail Kemal Bey'in düşündüğü orduyu ayaklandırma ve böylece meşrutiyeti ilan etme tezi kabul edilmiştir. Ancak Ahmet Rıza, ülkeyi kaosa sürükleyerek yabancı müdahalesini teşvik edecek radikal yöntemlere karşı çıkmıştır. Abdülhamit'e karşı yapılacak isyanlarda Ermeni katılımını kesinlikle reddetmiştir.¹¹

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönen Ahmet Rıza, “hürriyetçilerin babası” olarak selamlanmış ve Meclis-i Mebusan'da oybirliği ile başkan seçilmiştir. 31 Mart Olayı'ndan sonra İttihatçılarla arası açılan Ahmed Rıza, 1910'da merkez komiteden çıkarılmıştır. 1912 yılında Ayan Meclisi üyeliğine getirilen Ahmet Rıza, bu dönemde İttihatçılarla sert bir şekilde eleştirmeye başlamıştır. 23 Ocak 1913 Bâb-ı Âli baskınından sonra İttihatçılarla ilişkisi daha da kötüleşmiş ve mütareke döneminde Padişah Vahdettin tarafından Ayan Meclisi reisi olarak atanmıştır.

¹⁰ Şina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Yayınevi, İstanbul, 2024, s.50, 80.

¹¹ Kaan, Oğuz. “Türk Siyasi Tarihi'nde Jön Türk Kongreleri”. *Econharran* 3, sy. 4 (Eylül 2019): s.1-19.

Millî mücadeleyi destekleyen Ahmet Rıza, Mustafa Kemal'in çağrısı üzerine Paris'e giderek mücadeleye uluslararası alanda destek sağlamıştır. Lozan Barış Antlaşması'nın ardından 1926 yılında Türkiye'ye dönmüş ve yaşamını Vaniköy'deki çiftliğinde sürdürmüştür. Ahmed Rıza, 1930 yılında hayatını kaybetmiş ve cenazesi Kandilli Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹²

2. Ahmet Rıza Bey'in “*Vatanın Hâline ve Maarif-i Umûmiyenin Islahına Dair*” II. Abdülhamit'e Tavsiyeleri

Ahmet Rıza Bey, Osmanlı Devleti'nin düştüğü durumdan kurtulması için düşündüğü fikirlerini ve toplam altı adet olduğu bilinen layihaları Paris'ten, Padişah II. Abdülhamit'e göndermiştir. Birinci layihada, ziraat ve çiftçilik vasıtasıyla vatanın imarına çalışmak amacıyla Paris'e gelerek Ziraat Fakültesi'nde eğitim gördüğünü, sermaye, ilmiye ve işbilen kişilerin olmadığı yerde tarımın ilerleyemeyeceğinden toprağı işlemek ve halkı bu konuda eğitmek amacıyla Maarif Nezareti'nde çalışmaya başladığını anlatmaktadır. Bunun ardından layihasını yazma sebebini “*Evinin bir melanetinden evvela evin büyüğünü haberdar etmek ev üyelerinin borcudur. Umumun imdadına müracaat bana çoktan beri farz olmuştu. Neşriyata başlamadan önce bu yolda bir defa daha talihimi denemek istedim, gelecekteki mektubumu yazdım yolladım.*” sözleriyle anlatmaktadır.¹³

Ahmet Rıza Bey, yazısında meşveretin şeriatın bir hükmü olduğunu belirtip, Hz. Muhammed'in bile Peygamber olmasına rağmen çevresindeki komutanların görüşlerine müracaat ettiğini belirtmektedir. Diğer yandan Dört Halife'nin meşveretle ilgili sözlerine yer vermiş bu şekilde Padişah II. Abdülhamid'i Meşrutiyet'in ilanına ikna etmek istemiştir. Ayrıca İslamî hükümleri kullanarak Padişahı kendi düşüncelerine değer vermeye davet etmiştir. Ahmet Rıza Bey, bu fikirlerinden sonra padişaha, meşveretin ve çevresindekilerin fikirlerine önem vermesinin bir tenezzül olmadığını

¹² İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları, Paris'teki Hayatım, *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1950, s.2.

¹³ Ahmet Rıza Bey, *Vatanın Hâline ve Maarif-i Umûmiyenin Islahına Dair Sultan Abdülhâmid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, Londra, Imprimerie Internationale, 1895, s.56.

memleketi geliştirmek için gerekli olduğu önerisinde bulunmuştur. Ona göre, şimdiye kadar başımıza gelen belaların tekrar gelmemesi için bu belaların sebeplerinin aranmaması en büyük hatadır. Bu asırda güzel idare için zeki olmak yetmez. Tecrübe esaslarına, hükümet ve milletin ihtiyaçlarına dayalı doğru seçimler gereklidir. Hükümet idare etmek talihe bırakılamaz, gerçekler istihareye yatmakla bilinmez. Halkın sorunları için onların görüşleri alınmalıdır.¹⁴

Bu düşüncelerden sonra devlet görevlilerinin gerçek şeriatı yaşamadıklarını belirterek tekke ve cami yapmakla şer'i kanunların icra edilmiş sayılamayacağını, şer'an siyaset esasının adalet ve toplum çıkarları olduğunu, yani halifenin devlet ve millete iyilik etmeye görevli olduğunu ifade etmiştir.

Yabancı devletlerle olan ilişkilere de değinen Ahmet Rıza Bey, yabancı devletlerden hiçbir hayır gelmeyeceğinin bu nedenle ülkede başarılı, güçlü devlet adamları yetiştirmenin ve halkın, devlete verdiği verginin bir emanet olduğunu, hükümetin o parayı ülkeye ve halka yararlı işler için kullanması gerektiğinden bahsetmiştir.

Ahmet Rıza Bey, layihasını şu cümlelerle bitirmiştir. “*Zât-ı şahanenize muhabbetim vatana edeceğiniz hizmet nispetindedir. Hanedan-ı Âli Osmani vatanımdan ziyade severim dersem yalan söylemiş olurum. Bir hayırlı evlat annesinden ziyade efendisini sevemez.*” Ahmet Rıza Bey, II. Abdülhamit'e sunduğu layihalardan gerekli önemi göremediğini düşünerek bu sefer dönemin sadrazamı olan Cevat Paşa'ya önerilerini içeren bir mektup yazmış ve bu mektubu II. Abdülhamit'e sunmasını istemiştir.

3. Ahmet Rıza'nın “Vatanın Hâline ve Maarif-i Umûmiyenin Islahına Dair Sultan Abdülhâmid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Lâyihalardan Hakkında Makam-ı Sadarete Gönderilen Mektub”¹⁵ Başlıklı Mektubu

Ahmet Rıza, “*Bu mektubu Cevad Paşa hazretlerine 18 şubat 312 tarihinde yazmış idim. Dört ay sonra makam-ı sadarete Said Paşa hazretleri tayin buyruldu.*” cümleleriyle başladığı mektubunda

¹⁴ Ahmet Rıza Bey, *Vatanın Hâline*, s.57.

¹⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi*, IM_T3_K040_D075-65_G1105_0007.

sadrazamın değiştiğini fakat idare usullerinin hala eski yolunda devam ettiğini, arızasının şahsa değil makama olduğunu söyleyerek sitemde bulunmuştur.¹⁶ Mektubun devamında öncelikle zamanın değiştiğinden bahsederek bu mektubu neden yazdığını ve neler yapılması gerektiğini şu şekilde açıklamıştır:

*“Sadrazam Devletli Fehametli Cevad Paşa Hazretlerine
Hal-i tabiiide her şey tahavvül eder.*

1- Zamanın tağyiriyle nizam-ı devletin de tağyire ve her devrin bir mceddar ve muharrike ihtiyacı vardır.

Mesned-i celil-i sadaretin ehemmiyeti vaktin nezaketine nisbet edilecek olursa şu'un ve inkılab bize bugüne o makamda bir mceddar-i faalin lüzumunu gösterir.

Ulumun terakkisi ve sanayie tatbiki cemiyette matbuat, buhar ve elektrik gibi kuvvetler peyda ettiğinden tarike – maişet, usul-ı idare-i devlet değişti. Dahiliye ve gavail-i hariciye-i cihanın en mahir ve muktedir diplomatlarını şaşırtacak, aciz bırakacak derecede çoğaldı, gnleşti, asar-ı medeniye tenv' tekkessr ettikçe her işte taksim-i amel kaidesine Riayet vacib oldu.” Artık devrin matbuat, buhar ve elektrik devirleri olduğunu bu nedenle dünyada idarenin değiştiğini, dünyanın en kuvvetli diplomatlarını bile şaşırtacak derecede medeniyetin geliştiğini belirtmiştir.

Ahmet Rıza, “İdare-i hkmet: Umur-ı Hariciye, maliye, adliye ve askeriye gibi şubelere ayrıldı. Bunların her biri pek çok ulumu muhtevi ve yalnız bir şubede vukuf ve maharete insanın ömrü ancak kâfi olduğundan masalih-i devletin tanzim ve islahı için mesleklerinde mümarese ve ihtisas sahibi ricalin muavenetine lüzum görüldü. İlmin ve ulemanın kadr u şerefi arttı. mera her yerde ulemaya baş eğdi. Hkmetin resmi ve hususi talep ve müracaatı erbab-ı fen ve iktidarı hizmete teşvik etti. Memleketini seven ve terakkisini arzu eden kimse akli erdiği mertebe lisan ve kalemiyle hükümete hakikat-i hali bildirmeyi bir vazife tanıdı. Ulema ve udeba vatanın matlab ve menaifi-i hizmetine koyuldu.” sözleriyle hkmet idaresinin Hariciye, Maliye,

¹⁶ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi*, IM_T3_K040_D075-65_G1105_0006.

Adliye ve Askeriye gibi alanlara ayrıldığını ve devletin ıslahı ve gelişmesi için alanlarında ihtisas sahibi devlet adamlarına lüzum görüldüğünü, bir memleketin tek bir kişi tarafından idare edilmemesi gerektiğini, ilmin her şeyin önüne geçtiğini belirterek Kur'an-ı Kerim'den ve hadislerden örnekler vermiş böylece düşüncelerini desteklemek istemiştir.¹⁷ Ayrıca ona göre, devletin kuvveti tebaanın himmetiyle birleşmiş, bu kuvvetten işte bugünkü Avrupa medeniyeti vücuda gelmiştir.

“Ne kadar münbit imiş mezraa-i ilm ü hüner” başlığıyla tavsiyelerine devam eden Ahmet Rıza, marifet ve ilim sahibi olanları her şeyin üstünde tutmuştur. II. Abdülhamit'in ülkeyi hisleriyle yönettiğini düşünerek, bunun yanlış olduğunu sadece hislerle en küçük bir nahiyeyi bile idarenin mümkün olmadığını *“Vaktiyle bir eyaleti zabt ve idare etmek için cesaret, hüsn-i niyet elverirdi. Şimdi yalnız hissiyata tabi olmakla en küçük bir nahiyeyi idare mümkün olmuyor. Ahali birleşirse muharebeye gitmek için birleşirdi. Bugüne tesadüf ve tezahür cemiyetin esas şeraiti sayılıyor. Her fenne mahsus cemiyetler var. Bu cemiyetler sayesinde efradın kuvvet ve serveti artıyor. Ashab-ı fazl ve kemal çenkcilikte değil: medeniyetin mevzu bahse koyduğu mesail-i hayatiyeyi halledebilmekte arıyor.”* cümleleriyle ifade etmiştir.

İlmin, hakikatin bulunması ve ilerlemenin olması için bir vasıta olduğuna da değinerek kiminin yıllarca bir ameliyathanede esir gibi çalışarak insanlara faydalı bir ilaç bulduğunu, kiminin bin müşkülât ile dünyayı dolaşıp geldiğinde vatanına koca bir ülke getirdiğinden bahsetmiş ve ne olursa olsun ilim yapmanın gerekli olduğunu tavsiye etmiştir. Bunun için Romancı meşhur İvan Turgenyev asarı Rusya'da serf usulünün lağvına hizmet etmiş olduğundan örnekler vererek Avrupa devletlerinin başka kıtalarda bulunan memleketleri seyyahlar ve kaşifler vasıtasıyla gezdikleri ve yarım asırdan beri dolaşan

¹⁷ Rahman Suresinin 26. Ayeti olan “Kullu men aleyha fân” ve Hz. Ali'nin “Âlimler, insanlar ve yöneticiler üzerine hâkimdir. İlim hepsinin üzerine de hâkimdir.” Söзlerini örnek vermiştir. Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, IM_T3_K040_D075-65_G1105_0001.

seyyahların mensup oldukları devletlere ettikleri hizmeti takdir etmektedir.¹⁸

Ahmet Rıza Bey, “*Alem-i terbiye görmüş geçirmiş küçük bir heyet-i müttehidenin sa’y-ı ihtiyarisıyla en harap ve akim yerler imar ediliyor. Küçük bir vilayetimiz kadar memleketlerde milyonlarca ahali bolluk içinde mesut yaşıyor. Bataklıkları kurutmak, mevcut araziden fazla mahsul alma; on kişinin yapamayacağı ameliyatı makine kuvvetiyle bir adama gördürmek; kavanin-i sıhhiyeye riayet etmek gibi tedbirlerle memleketin bereketini, milletin kuvvet ve sıhhatini arttırmaya çalışmıştır.*” sözleriyle Avrupa devletlerinin ilim sayesinde nasıl ilerlediğini şaşkınlıkla izlemektedir. Adeta bütün ümidini ilme bağlamış ve ülkesinin gelişmesi için en önemli şeyin ilim olduğuna inanmıştır.

Ahmet Rıza’ya göre, ilmin vatanı yoktur. Her millet kendi nispetinde ilme katkıda bulunur. Ancak Orta Çağ Avrupası, ilme hiçbir katkı sunamamıştır. Bunun karşısında İslam medeniyeti Orta Çağ’da ileri gitmiştir. Çünkü İslamlar eskiden bilimsel çalışmalara hürmet etmekte ve ilmin gelişmesi için teşvik edici işler yapmaktaydı. Ancak 11. yüzyılda Moğol istilası İslamlarda ayrılıkları derinleştirmiş, yaşanan iç çatışmalarla hoşgörü kaybolmuş, devlet idaresi beceriksiz kimselerin eline geçmiş ve böylece İslam medeniyetlerinde bilimsel çalışmalar gerileyerek, bilimi ve ilimi Avrupa’ya kaptırmıştır. Aklın 13. yüzyıldan itibaren aklın ön planda olduğu bir anlayışı kabul etmiştir.¹⁹ Ahmet Rıza, burada da aslında Avrupa’nın ilme ve bilime olan katkısına hayran olduğunu bir kez daha göstermektedir. Avrupa’yı, Müslümanları barbar olarak göstermeye çalışmalarından dolayı şiddetle kınamıştır. Şöyle ki Avrupa, kendi halkına Müslümanları barbar olarak tanıtarak Doğu’daki çıkarlarını gerçekleştirme amacı gütmektedir. Ahmet Rıza, Avrupalıların medeniyetinin, Haçlı Seferleri ve sonraki süreçte, kendi medeniyetlerini kurarken yararlandığı ve daha sonra yakıp yok etmeye

¹⁸ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi*, IM_T3_K040_D075-65_G1105_0002.

¹⁹ Ahmet Rıza Bey, *Vatanın Hâline*, s.188.

kalktığı İslam medeniyetinden özür dilemesi gerektiğini belirtmektedir²⁰

“*Ne hakimane terakki ne kadar şanlı zafer*” yazılı son başlığıyla mektubuna devam eden Ahmet Rıza, ilerlemenin ne kadar şanlı bir zafer olduğunu gururla anlatmaktadır. Bu başlık altında Sadrazam Cevat Paşa’ya “*Hükümetimiz böyle muavenet ve meşveretle hasıl olacak kuvvetten; menfaatten acaba müstefid midir? Tarik-i necat ve selamette muine ihtiyacı yok mudur? Vatanın ilerlemesi ve gelişmesi için çalışmak şerefinden milleti mahrum kılarak memleketin imarı mümkün müdür?*”²¹ sorularını yönelterek memleketin yönetiminin tek bir ferdin eline bırakılmasının meşrutiyet idaresine uygun olmayacağını belirtmiştir. Ayrıca II. Abdülhamit’e yazdığı layihalarda da belirttiği gibi devletin gerçek şeraite göre yönetilmediğinden bahsederek şeriate muhalif bir hükümetin hâkimiyetinin meşruluğunu sorgulamaktadır. Ahmet Rıza, mektubunda zaman zaman dipnotlara da yer vererek Avrupa devletlerinden örnek vermiştir. Belçika’dan verdiği bir örneği şu şekilde açıklamıştır: “*Belçika arazisi Konya vilayetinin üçte biri nisbetindedir. Altı milyon yüz kırk sekiz bin nüfus besliyor. Konya’da dokuz yüz altmış bin nüfusun ne halde yaşadıkları malumdur ve Hicaz gibi Konya’dan daha vasi ve Bağdat gibi daha münbit yerlerde bile bir km murabbai mahalle dört kişi düşüyor. Bazı yerlerde ahali bir avuç hurma ile pirinçten başka yiyecek bulamıyor.*”²² Bu açıklamasında da görüldüğü gibi Avrupa devletlerinin birlik ve beraberlik içerisinde yaşayarak ilerlemenin yolunu bulduğunu, halkını çok iyi şartlarda yaşattığını anlatmaya çalışmış, ilerleme yönünden Avrupa ülkelerine olan hayranlığını gizleyememiştir.

Ahmet Rıza’nın diğer eserlerine de bakıldığında Avrupa’yı daima kazanmak ve sömürmek isteyen bir ahlaksız olarak tanımladığı görülmektedir. Avrupa’nın kazanmak için dini ve maddi kazançları kullanarak kaba kuvvete başvurduğunu ve fakir ülkeleri sömürmenin Batı medeniyetinin kaynağı olduğunu yazar. Ona göre, Avrupa bir bölgeyi işgal etmek istediğinde bu bölgenin geri kalmışlığına son

²⁰ Ahmet Rıza, *Batının Politik Ahlaksızlığı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2015, s.216, 236.

²¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, IM_T3_K040_D075-65_G1105_0003.

²² Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, IM_T3_K040_D075-65_G1105_0003,5.

vermek veya oraları modernleştirmek bahanelerinin arkasına sığınarak bu bölgeleri ele geçirir. Bu bölgelerde insanların tamamını öldürmeyip onları köle olarak kullanır. Dünyanın pek çok yerinde dökülen kanlardan aslında Avrupa sorumludur.²³ Ahmet Rıza, bu yazılarından da anlaşılacağı üzere aslında Avrupa'nın sömürü siyasetinden nefret etmektedir. Ancak ilmi ve teknik çalışmalarını hayranlık ve saygı ile anmaktadır.

Şer'i ve kanuna muhalif bir hükümetin hâkimiyetinin meşru olup olmadığını sorgulayarak, *"İhtimaldir padişahım belki derya tutuşa riyasıyla hükümdarın her fikir ve hareketini makul görmek ve her emrini yerine getirmek için Müslüman hükümetlerde cemaatlerin kabulüne lüzum görülmüş, ümmetin yardım ve rızasını kazanmak için hutbeler, meşveretler tesis edilmiş her akil ve mükellef üzerine zalimin dest-i taaddisini tutmak farz olmuş hükümetle millet arasında daima bir kuvve-i muaddele bulunmuş. Bu kuvvet bir zaman ulema ve fukaha elinde imiş umera cevaz fetvası almadıkça hiçbir işe teşebbüs edemezmiş. Sonra yeniçeri ocağı nihayet Bab-ı Ali sarayı israfına yolsuzluğuna karşı durmuş. Şirket-i milliyeyi birkaç serserinin keyfine tabi olmak tehlikesinden kurtarmış. Bab-ı Ali'nin kuvvet ve nüfuzu azalarak irade-i keyfiyeyi icraya mahsus bir alet derecesine tenezzül etmesi kavanin ve nizamatı sahipsiz bıraktığından hukuk ve servet-i umumiyeyi muhafaza edince yeni bir kuvvete lüzum görülmüş. Bu ihtiyaca mebni Kanun-ı Esasi ilan edilmiş. Hami-i şeriat ve muhib-i devlet olan müessislerimizin bin üç yüz seneden beri nazar-ı intibah ve ehemmiyette dür tutmadıkları böyle bir kaideye bugün ne için riayet edilmiyor? Zimam-ı hükümet esirler, dalkavuklar içinde büyümüş ve umur-ı devlete, vezair-i hilafete ve ihtiyaç-ı memlekete dair hiçbir fikir hasıl etmeyerek tahtına çekilmiş bir padişahın eline bırakılıyor. Kavanin-i mahsusaya harbeharf riayet eden milel-i muazzama müttehid ne de bir inkıraz-ı nagehani korkusu olmadığı ve her iş ihtisas sahibi muvazzaf ve mesul memurlara gördürüldüğü halde yine ehl-i ulema rey-i sorulmadan bir işe karar verilmiyor."*²⁴ sözleriyle meşrutiyetten vazgeçilmesini, Kanun-ı Esasinin rafa kaldırılmasını, ülke yönetiminin padişaha verilmesini eleştirmiş, ihtisas sahibi devlet

²³ Ahmet Rıza, *Batının Politik Ahlaksızlığı*, s.24,96.

²⁴ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi*, IM_T3_K040_D075-65_G1105_0004.

adamları varken her işin ulemanın oylarıyla olmasına anlam veremediğini ve şeriatın aslında meşveret usulünü anlatmaya çalışmıştır.

Ahmet Rıza, mektubunu bitirirken “En-nasü ale suluki mulukihim²⁵” fetvasınca “*Her tarafta idare-i keyfiyeye milel-i hainler, müstebidler peyda oluyor.*” diyerek bunların çıkarıcılık etmek için kendilerine verilen vazifelerden yararlanmaya çalışan devlet adamlarını eleştirmiştir. Sunulan tüm layihalara, rağmen Osmanlı hem padişah II. Abdülhamit hem de Cevat Paşa tarafından Ahmet Rıza’nın ilerlemeci ve eğitimci fikirlerine önem verilmemiştir. Bu duruma oldukça içerleyen Ahmet Rıza bundan sonraki hayatında babasının arkadaşı olan Halil Ganem ile birlikte “La Jeune Turquie” Gazetesini çıkararak burada siyasi yazılar yazmaya en azından düşüncelerini bu şekilde duyurmaya çalışmıştır. Ahmet Rıza Bey’in yazıları Jön Türkler arasında büyük bir yankı uyandırmış ve Dr. Nazım Bey’in teklifiyle İttihad-ı Osmani Cemiyeti’ne katılmıştır. Hatta İttihad-ı Osmani Cemiyeti’nin adı Ahmet Rıza Bey’in teklifiyle “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adını almıştır.

Ahmet Rıza Bey, 1895 yılından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin resmi yayın organı olarak Paris, Cenevre ve Brüksel’de yayımlanan Meşveret Gazetesi’nin başına geçmiştir. Ahmet Rıza Bey, zaman zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin liderliğini yapmış ve sırasıyla İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi azalığı, Müşavirliği, İstanbul Mebusluğu, Meclis-i Mebusan Reisliği, Meclis-i Ayân azalığı yapmıştır. Birinci Dünya Savaşından sonra bir Avrupa seyahatinde bulunmuştur. Avrupa’da tekrar sosyolojik ve bilimsel çalışmalar yapmıştır. Daha sonra yurda dönen Ahmet Rıza, 1930 yılında 71 yaşında vefat etmiştir.

Sonuç

1857 yılında İstanbul’da doğan Ahmet Rıza Bey, ülkenin sosyal ve siyasal gidişatını beğenmeyerek 1889 yılında Paris’e gitmiştir. Paris’te bulunduğu süre boyunca ülkesine katkı sağlamaya çalışmıştır. Öncelikle II. Abdülhamit’e bazı projeler sunmuş, cevap alamayınca

²⁵ İnsanlar krallarının dinine tabidir.

sadrazama mektup yazmış ve en sonunda yazılarını daha geniş bir kitleye ulaştırmanın gücünü fark ederek Meşveret'i yayınlamıştır. Meşveret'teki yazıları, Ahmet Rıza'nın derin kültürel ve felsefi bakış açısını ortaya koymaktadır.

Ahmet Rıza'nın düşüncesinde belirleyici olan faktör, pozitivizme olan sıkı bağlılığıdır. Eğitimden siyasete, dinden reforma kadar birçok düşüncesi, pozitivist düşünce tarzı çerçevesinde şekillenmiştir. Ahmet Rıza'ya göre ilerlemenin şartlarının içerisinde bulunan koşullar etrafında gelişmesi gerekmektedir. Osmanlı toplumunun ilerlemesi için sanayi ve ziraatın merkeze alınması ve bunun halkın eğitimi yoluyla gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur. Onun için eğitim, bireysel gelişimden ziyade toplumsal fayda sağlamak için kritik bir öneme sahiptir. Comte'un ilerleme ve düzen fikrinin etkisi altında, eğitim başta olmak üzere toplumsal kurumlar, düzenin sağlanmasına katkı sağlayacak şekilde ele alınmalıdır. İslam'ın ilerlemeye engel teşkil ettiği iddialarına karşı çıkarak İslam dinini, ilerleme ve toplumsal bütünlüğü sağlamak için en uygun din olarak görmektedir. Pozitivizm, Ahmet Rıza'nın gözünden düzen, barış ve ilerlemenin tek yolu olarak kabul edilen yeni bir din olarak algılanır.

Kaynakça

Arşiv

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, (Çev.: Ziyad Ebuzyia), Kültür Bak. Yayınları, İstanbul, 1988.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Gündüz Mustafa, Bardak Musa, *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri*, Divan Kitap, İstanbul, 2010.

Ahmet Rıza Bey, Vatanın Hâline ve Maarif-i Umûmiyenin Islahına Dair Sultan Abdülhâmid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha, Londra, Imprimerie Internationale, 1895.

Ahmet Rıza, Batının Politik Ahlaksızlığı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2015.

Malkoç, Eminalp. “Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı Ve Düşünce Dünyası”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sy. 11 (Ekim 2010): 93-162.

Murteza Korlaeçi, “Ahmed Rıza (D. 8859-Ö. 1931)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilimsel ve Felsefi Düşünce Temsilcileri*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Yayıncılık, Ankara 2015, c. 3, s. 1595-1609.

Şina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Yayınevi, İstanbul, 2024, s.50,80.

Kaan, Oğuz. “Türk Siyasi Tarihi’nde Jön Türk Kongreleri”. *Econharran* 3, sy. 4 (Eylül 2019): 1-19.

Türk Siyasal Hayatında Azerbaycanlı Bir Aydın: Ahmet Ağaoğlu

*Yunus Emre TANSÜ**

*Mehmet Gökhan ÖZÇUBUKÇU***

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ardından gelen Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminin ne olacağı ve geçiş döneminde nasıl bir ideolojik politikanın uygulanması gerektiği ülke aydınları arasında tartışmaların odağı oldu. İmparatorluğun Osmanlı döneminde nasıl ayakta kalabileceğini tartışan aydınlar, erken cumhuriyet döneminde ulus devlet inşa sürecinin nasıl olacağını tartıştı. Başta kurumların özellikleri, yeni dönemin ideolojisi, uluslararası durumu ve ülkenin jeopolitik stratejisi olmak üzere her şeyde geçiş döneminin izlerini bulmak mümkün. Çağdaş siyasetteki bu büyük değişim, geçiş dönemi aydınlarının entelektüel silsilesinde de önemli değişiklikleri beraberinde getirmiş ve zaman zaman tutarlılık kaybına neden olmuştur. Öte yandan modern ideolojilerin Osmanlı topraklarında yankılanmaya başladığı bu dönemin aydınları ideolojileri ağırlıklı olarak yurt dışı seyahatlerinden ve yabancı kaynaklardan öğrenmeye başladılar. Ancak tartışma konuları değiştiğinde tutarlı bir ideolojik çizgi izlemeyi çoğu zaman öncelik olarak görmüyorlardı.¹

Osmanlı Devleti'nin dağılması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi ile eş zamanlı başlayan dönem, Türk aydınları için manevi bir bunalım dönemi idi. Batı toplumlarının gelişmesi ve Batı'daki siyasi ve ekonomik değişimlere paralel olarak sosyal hayattaki değişimler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan yaşanan gerileme, onları takip eden Osmanlı aydınlarını derinden etkilemiştir. Bireysel ahlakla ilgili

* Doç. Dr., Fen Edebiyat Fakültesi, Gaziantep/Türkiye, e-mail: tansu@gantep.edu.tr, Orcid:0000-0002-6183-5306.

** Doctorant, Bakü Devlet Üniversitesi, e-mail: mehmetgokhanozcubukcu@gmail.com, Orcid: 0000-0002-2632-9897.

¹ Celal Oral Özdemir, "Erken Cumhuriyet Döneminde Liberal Bir Portre: Ahmet Ağaoğlu" *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 30.05.2024, s.139.

olarak devletin işleyişi hakkında; bu durum, ekonominin çöküşünden toprak kaybına kadar pek çok konuda olayların gidişatını sorgulamalarına ve çöküşü engellemeye çalışmalarına neden oldu. Çöküş sırasında klasik yönetim yöntemleri sürekli sorgulanmakta ve az gelişmişlik/çöküşteki rolleri tartışılmaktadır. 18. yüzyılda Batı'daki Aydınlanma hareketi, az gelişmişliğin nedeni olarak dini, yani Hıristiyanlığı sorguladı. 19. yüzyılda Batı'nın gelişmesine paralel olarak yüzünü Batı'ya çeviren Türk aydınları, bu kez dini, daha doğrusu bugünkü İslam anlayışını sorgulamış, az gelişmişliği ve geri kalmışlığı önlemenin ve ilerlemenin yollarını aramışlardır.² Türk milliyetçisi olan Ağaoğlu, erken Cumhuriyet döneminin liberal dünya görüşüne sahip bir aydını olup, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında devlet müdahalesini dışlamayan liberalizmin en önemli temsilcisi olmuştur.

1. Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı

1869 yılında Karabağ'da doğan Ağaoğlu, ilköğrenimini Azerbaycan'da aldıktan sonra modern bir Rus lisesine gitti. Daha sonra hukuk, tarih ve siyaset okumak için Fransa'ya gitti ve üniversite yıllarında yazarlık kariyerine başladı. Fransa'da liberal fikirleri benimseyen ve İttihat ve Terakki faaliyetlerine katılan Ağaoğlu, 1894 yılında Azerbaycan'a dönerek Çarlık Rusya'sına karşı Pan-İslamist faaliyetlerde bulundu. Siyasi baskılar sonucu 1909 yılında İstanbul'a yerleşti. Ağaoğlu, Meşrutiyet yıllarında Darülfünun'da dersler verdi ve 1914 yılında milletvekili seçildi.³

Çarlık Rusya'sının artan baskıları sonucu, Osmanlı topraklarında 1908 tarihinde ilan edilen İkinci Meşrutiyet sonrası, 1909 tarihinde ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek yerleşmişti. Fransa'da tanıştığı İttihat ve Terakki üyeleri aracılığıyla Parti'nin merkez genel üyeliğine ve Karahisar milletvekilliğine seçildi. Bu dönemde siyasi faaliyetlerinin yanı sıra Türkçü aydınlarla da çalıştı ve Türk Yurdu dergisi ile Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer aldı. Bu dönemde Darülfünun'da Rus ve Türk-Moğol tarihi dersleri de veren

² Muhit Mert, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Ahmet Ağaoğlu'nun Dini Düşünceleri" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30.12.2006, s.7.

³ Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.8-9.

Ağaoğlu, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından İngiltere tarafından Malta'ya sürgün edilen yönetici ve aydınlar arasında yer aldı.⁴

Türk siyasal hayatında önemli bir yeri olan Ağaoğlu, Cumhuriyet'in kuruluşunda ve oturmasında liberal düşünce sisteminin oluşumunda büyük rol oynaması nedeniyle liberalizm kimliği öne çıkmıştır. Durkheim'ın sosyolojisinin, Ağaoğlu'nun bireyi ön planda tutan, özgürlük ve dayanışma kavramlarına önem veren liberalizm anlayışını etkilediği söylenebilir. Ağaoğlu, siyasal ve toplumsal düzenin kurulmasında bireycilik ve dayanışma kavramlarının birlikte kullanıldığı bir yaklaşımı yararlı görmektedir. Serbest piyasada aşırı bireycilik düzeni bozacaktır. Bu nedenle dayanışmaya ihtiyaç vardır.⁵ Ağaoğlu, Türkiye'ye yerleşmesinin ardından, Cumhuriyet ile gelen yeni devlet düzeninin sağlama görevlerinde yer aldı. 1924 Anayasasının hazırlanmasında görev alan Ağaoğlu 1925 yılına kadar Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü resmi yayın organının genel yayın yönetmenliği gibi bazı küçük görevlerde bulundu.

2. Ağaoğlu'nun Osmanlılık Yaklaşımı

Osmanlılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını, ırk veya dinden bağımsız olarak merkezi sınırları içinde yaşayan herkesi entegre edecek bir Osmanlı Milleti yaratmak olarak öngörülmüştür.⁶ 19. yüzyılda bazı aydınlarımız ve devlet adamlarımız Osmanlı Devleti'nin varlığını ve birliğini sürdürebilmek amacıyla Osmanlıcılığa başvurmuşlardır.⁷ Osmanlılık akımına dahil olan milletler, Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Arnavut, Arap, Bulgar, bütün etnik gruplar birleşip, herkes aynı haklara sahip, hiçbir ayrıcalığa sahip olmayan eşit bir Osmanlı vatandaşı olacaktı.⁸ Bu düşünce akımı ile Fransız İhtilali sonucu ortaya çıkan milliyetçi hareketin yol açtığı

⁴ Salih Zeki Haklı, "Ahmet Ağaoğlu'nun Batılılaşma Düşüncesinde Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Kültürel Değişim", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 01.09.2018, s.119.

⁵ Şebnem Korkmaz, "Erken Cumhuriyet Döneminde Devletçilik: Ahmet Ağaoğlu ve Kadro Hareketi", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 31.12.2021, s.33.

⁶ Murat Tazegül, *Modernleşme Sürecinde Türkiye*, Babil Yayınları, İstanbul, 2005, s.95.

⁷ Recep Duymaz, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s.78.

⁸ Suna Kili, *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.73.

bağımsızlık çabalarının önlenebileceği düşünülmüş, ancak bunun mümkün olmayacağı da görülmüştür.

Zamanının tüm Osmanlı döneminde yaşana aydın düşünürler gibi Ağaoğlu da Batı medeniyeti karşısında İslam dünyasının gerilemesi sorununu düşünmüştür. Ağaoğlu, Üç Medeniyet adlı eserinde Osmanlılık hareketi hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir:

“ Bugün bağımsız birçok İslam hükümetinden hiçbiri kendini koruyamadı; İslam'ın son sağlam kalesi olan Osmanlılık, bugünkü bakımsızlık durumuna düştü. Artık böyle bir çöküşü inkâr etmek mümkün değil. Bütün bu bakımsızlıklar, bu çöküşler şüphesiz Batı medeniyetiyle mücadelenin doğrudan sonucudur.”⁹

Artık Osmanlılık hareketinin sona erdiğini düşünüyor ve buna karşı çıkıyor ve bunu bir kurtuluş yolu olarak görmüyor. Ağaoğlu, Osmanlılık politikasına yoğun biçimde karşı çıkarken, İslamcılık ile Türkçülüğün birbirleriyle çelişmediğini göstermeye çalışıyor. Ağaoğlu, Türkçülük ile Osmanlılığı bütünleştirmek isteyen dönemin çoğu reformist aydınının benimsediği Osmanlılığa karşı bir tavır almıştır. Öncelikle Osmanlı tarihine “kurumsal çarpıtmalar”, “sağlıksız devlet/birey ilişkileri” ve “bireyin gelişmesinin önündeki kurumsal engeller” üzerinden yaklaşır. Ağaoğlu, Osmanlı toplumundaki bir diğer çarpıtmanın, hukuk ilkelerinin “canlı toplumsal ilişkilerden değil, sabit şeriat yasalarından alınmış olması” olduğunu belirtir. Ağaoğlu ayrıca, Anadolu Türklerinin hiçbir zaman Osmanlı siyasi merkezini onaylamadıklarını vurgularken, Osmanlıların Türk sayılamayacağını savunur. Zaten devşirme yöntemi nedeniyle saraydaki Türk olmayan unsurların etkisine maruz kalmışlar ve bunun sonucunda Türk kimliklerini tamamen kaybetmişlerdir. Ayrıca Osmanlı Devleti fetih ve gaza anlayışı ile devamlı biçimde Batı'ya doğru yönelmiş ve “Anadolu Türklerini ihmal etmişlerdir.”¹⁰ Ağaoğlu, Osmanlılığı eleştirmiş ve bu eleştirinin merkezine Türk

⁹ Özge Özcan, *Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın Siyasi Kimliklerinin Analizi*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Kütahya), 2010, s.65.

¹⁰ Özge Özcan, *a.g.e.*, s.97.

kimliğini koymuştur. Kısacası, Osmanlı tarihi ve Osmanlılık eleştirisinin ana eksenini, sürekli ihmal edilen ve bu nedenle kaybolan Türk kimliğidir.

3. Ağaoğlu'nun Medeniyet Yaklaşımı

Ahmet Ağaoğlu'nun hayatının her aşamasında çok yazan, hatta düşüncelerini yazıya döken bir aydın olması, her insanın hayatında olabilecek çelişkileri ve değişimleri daha da belirgin hale getirmiştir. Yazmayı bir yaşam biçimi haline getirmiş bir aydın olarak düşüncelerini her ortamda ve her koşulda yazmış ve Fransa'da öğrenci olarak başladığı yazma serüvenini ömrünün sonuna kadar durmaksızın devam etmiştir. Yine bu bağlamda belirtmek gerekir ki, yazarlık serüveninin ürünleri olan günlükleri ve anıları, sadece kendi öznel dünyasıyla sınırlı kalmayıp, tanık olduğu dönemi, olayları ve kişileri her yönüyle anlatan kaynak niteliğinde eserlerdir. Malta'da sürgün hayatı yaşarken dahi bu tutkusundan vazgeçmemiş, anılarının yanı sıra “Üç Medeniyet” adlı eserini de zor koşullar altında kaleme almıştır.

Ahmet Ağaoğlu çok yönlü bir düşünürdür ama her şeyden önce Batıcı bir bakış açısına sahiptir. Osmanlı'nın son yıllarında Malta'da sürgündeyken yazdığı Üç Medeniyet adlı eserinde Batılılaşma anlayışını ortaya koymuş ve bunu meşrulaştırmaya çalışmıştır. Medeniyet kavramına yüklediği anlamı ilk açıklayan Ağaoğlu, medeniyetin bir toplumun düşünce biçiminden giyim kuşamına kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan bir yaşam biçimi olduğunu söylemiştir. Ağaoğlu'na göre insanlık üç medeniyet arasında bölünmüştür. Bunlar İslam, Batı ve Buda-Brahman medeniyetleridir. Bunlar arasında Batı medeniyeti galip gelen medeniyettir. Diğer medeniyetler bu durumu kabullenmiştir. Bunun en açık göstergesi diğer medeniyetlere mensup toplumların siyasi, kültürel ve sosyal alanlarda Batı medeniyetini taklit etmeleridir. Ağaoğlu'na göre Batı seviyesine ulaşmak için sadece Batı'nın tekniğini benimsemek yeterli değildir. Batı medeniyeti bütünüyle benimsenmelidir.¹¹

Batı ve Doğu medeniyetleri arasındaki farkın kaynaklarından kaynaklandığını belirten Ağaoğlu, Batı medeniyetinin temelini

¹¹ Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2013, s.75.

Yunan edebiyatı ve Roma hukuku, İslam medeniyetinin temelini ise İran gelenekleri olduğunu savunuyor. Batılıların Antik Yunan ve Roma örnekleriyle, bizim ise İsfahan ve Şiraz örnekleriyle büyüdüğümüzü, aramızdaki farkların da burada ortaya çıktığını söylüyor. İlkini ısıtıcı, ferahlatıcı, uyarıcı ve hayat verici, ikincisinin ise kurutucu, yakıcı ve öldürücü olduğunu söylüyor. Sonuçta ilkinin sonucu İngiltere'de 1226 yılında yayınlanan "Hürriyetlerin Büyük Beratı", Fransız Devrimi ve Fransa'da 1789 yılında yayınlanan "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi" olmuş, ikincisinin sonucu ise İslam milletlerinin yıkımı ve tahribi olmuştur. Ancak Yunan edebiyatı ve Roma hukuku İran geleneklerinden çok İslam prensiplerine uymaktadır. Bundan dolayı Yunan, Roma ve Avrupa milletlerinin kahramanlık çağlarına ait eserlerin dilimize çevrilmesini ve okullarımızda özel bir dikkatle okutulmasını istemektedir.¹² Kadın ve alfabe meselesini İslam'da temel reform meseleleri arasında ele alan ve Rusça "İslam'da Kadınlar" başlıklı bir risale yayınlayan Ağaoğlu, İran'ın yerleşmiş medeniyetini eleştirerek İslam'ın özellikle kadınlar konusunda ilerleme açısından klasik dönemde altın bir çağ olduğunu savunmuştur.¹³

Ahmet Ağaoğlu, tıpkı Batı'da olduğu gibi Türkiye'nin kurtuluşu için bireyi ve onun özgürlüklerini esas alan bir sistemin kurulması gerektiğini, Cumhuriyet dönemindeki devrimlerin esas olarak bu amaçla yapıldığını savunur. Aslında Kadro dergisi yazarı Şevket Süreya Aydemir'le Doğu ve Batı medeniyetlerinin temel özellikleri üzerine yaptığı tartışmaların temelinde Batı medeniyeti ile özgürlükler arasındaki ilişkiye verdiği önem yer alıyor. İki düşünürün ortaya koydukları görüşlere bakıldığında aralarındaki anlaşmazlığın temelinde Türk devriminin neden yapıldığı tartışması olduğu anlaşılmaktadır. Türk devrimini siyasal bir değişimden çok sömürgeci Batı medeniyetine karşı bir hamle olarak değerlendiren Aydemir, Doğu'nun geri kalmışlığının Batı'nın bu kapitalist düzeninden ve sömürgeci anlayışından kaynaklandığını ileri sürmektedir.¹⁴

¹² Muhit Mert, *a.g.e.*, s.21.

¹³ Barış Aydın, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Nev-İ Şahsına Münhasır İki Münevver: Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura", *Liberal Düşünce Dergisi*, 03.12.2021, s.108.

¹⁴ Salih Zeki Haklı, *a.g.e.*, s.122.

Ağaoğlu ise Batı'nın gelişmesinin ve Doğu'nun geri kalmasının nedenini, Batı'nın bireyin, özgürlüklerin ve demokrasinin korunmasına ve geliştirilmesine öncelik vermesi, Doğu'nun ise bu değerleri göz ardı etmesiyle açıklıyor. Ahmet Ağaoğlu, Türk devriminin ülkenin ekonomik durumunu değiştirmeyi amaçladığını, ancak yapılan değişikliklerin aslında siyasal ve toplumsal yapıyı düzenlemeye dayalı olduğunu belirtir. Dönem içerisinde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ve yeni yasaların kabulü; saltanat ve hilafetin kaldırılıp cumhuriyet ve parlamenter sisteme geçilmesi; dinî yaşam, aile hayatı, edebiyat ve dil alanlarındaki değişikliklerin sorunun aslında siyasal ve toplumsal olarak görüldüğünün açık örnekleri olduğunu belirtir. Bu düşüncelerden yola çıkarak, yukarıda sayılan değer ve kurumların hepsinden yoksun olan Türkiye'nin, gelişip serpilebilmesi için istisnasız olarak Batı'nın bu değer ve kurumlarını benimsemesi gerektiğini savunur. Bu şekilde Müslüman toplumlar, geçirecekleri değişimlerin ardından muzaffer Batı medeniyetinin bir parçası olabileceklerdir.¹⁵

Ağaoğlu'nun medeniyet anlayışında Batı ve İslam medeniyetine odaklandığı görülmektedir. İslam'ın özünde ideal toplum ilkelerini (Peygamber ve dört halife dönemi) barındırmasına rağmen, Müslüman toplumların Doğu toplumlarının geleneksel anlayışındaki sorunlar nedeniyle geride kaldığını ve bunu çözmek için reformist bir İslam anlayışının gerekli olduğunu savunmuştur. Buradaki reform, Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslam anlayışını sekülerleştirmektir. Burada, Ağaoğlu'nun İslam'ın özünü benimsemiş gibi görünmesine rağmen İslam'ın özüne dönmeyi tartışmamasının nedenini, bu tartışmanın Batılılaşmaya hizmet etmeyeceği şeklinde okumak mümkündür. Nitekim Ağaoğlu'nun ortaya koyduğu düşünceler sürekli olarak Batılılaşmaya yol açmaktadır. Öte yandan, Doğu toplumlarını, despotizm geleneği üzerinden egoizm ve dalkavukluk söylemleriyle köleleştirilmiş ruhlara sahip ve onurlarını kaybetmiş toplumlar olarak tasvir eden Ağaoğlu, bu iddiasını destekleyebilecek bir temel sunmamakta ve bu da tezini zayıflatmaktadır. Dolayısıyla Ağaoğlu, Batıcılık anlayışını sekülerleşme temelinde inşa etmektedir ve bu

¹⁵ Salih Zeki Haklı, *a.g.e.*, s.122.

anlayış; Pragmatik bir yaklaşım ve esnek bir dinî söylem kullanarak, yaşadığı coğrafyadaki doğu insanların İslam'a ilişkin hassasiyetlerini aşılamaaya çalıştığı söylenebilir.

4. Ağaoğlu'nun Milliyetçilik Düşüncesi

Ağaoğlu'nun değindiği konulardan biri de dinin milliyetçiliğe nasıl baktığıdır. Süleyman Nazif ve Babanzâde Ahmed Naim ile yaptığı tartışmalar bu konudaki düşüncelerine ışık tutmaktadır. Ahmed Naim'e cevaben yazdığı "İslam'da Dava-yı Milliyet" başlıklı yazı, bu konudaki düşüncelerini tespit etmemize kaynak teşkil edecek bilgiler sunmaktadır. Ağaoğlu, dini milliyetçiliğin en önemli dayanağı ve direği olarak görmekte ve milliyetçiliği bilinçli olarak benimseyenlerin dinden uzaklaşmasının mümkün olmadığını söylemektedir.¹⁶

Ahmet Bey Ağaoğlu'nun Bizim Milliyetçiler (1903) başlıklı yazısı, hem dönemin ideolojik ve siyasal ruh halini hem de yazarın kendisini yansıtmaları bakımından önemlidir. Yazara göre, "Milliyetçilik kendi başına saygın, hatta görkemli bir olaydır, çünkü halkın yaşamında bir zorunluluktur. Hatta milliyetçiliğin, insanlık evriminin tarihinde dinden sonra insanın en büyük ikinci aşaması olduğunu düşünüyorum. Milliyetçilik, tarihin en büyük kahramanlığına sebep olmuştur ve olacaktır. Milliyetçilik olmasaydı, birçok halk yabancıların zulmü altında inlemek zorunda kalacaktı ve onun sayesinde birçokları hâlâ gerekli çıkış yolunu bulacaktı. Gerçek, dürüst, sadık bir milliyetçi, kendi zulmünü savunurken başkalarına yapılan her türlü zulmü reddetmelidir." Ancak o dönemde Rusya'daki egemen güç, azınlıklara karşı nefret kusuyor ve onları asimile etmeye çalışıyordu. Örneğin Novoye Vremya dergisinin yazarı Menşikov, Osmanlıları "aptal" olarak nitelmiş, çünkü Ermenileri, Bulgarları, Sırpı ve diğer azınlıkları İslam'ı kabul etmeye zorlayamamışlardı, onları dillerinden vazgeçmeye zorlamamışlardı, yani asimile

¹⁶ Muhit Mert, *a.g.e.*, s.11.

etmemişlerdi. Ahmet Bey Ağaoğlu, bu tür aşırı Rus milliyetçiliğini, ya da modern tabirle şovenizmi ve ırkçılığı reddetmişti.¹⁷

Ağaoğlu, özellikle bir milleti bir arada tutacak dinsel ve kültürel anlayışa değinmekte ve millet olabilmek için dinsel ve kültürel konularda birlik sağlamayı temel bir mesele olarak görmektedir. Bu konudaki düşüncelerini açıklarken dil ve din üzerinde özellikle durmuştur. Irk unsuru, Pantürkizm'i savunduğu meşrutiyet yıllarında benimsediği ancak cumhuriyet yıllarında terk ettiği üçüncü bir unsurdur. Pantürkizm fikrini benimsediği dönemde, 1915 yılında yayınladığı bir makalesinde, Millet Nedir? diye sorarak, milliyet ve millet kavramları arasındaki farkı ortaya koyarak bu konudaki düşüncelerini açıklamaktadır. Ağaoğlu, milliyetin dil, din ve ırkla ilgili olduğunu ancak bu unsurların tek başına bir milliyet oluşturamayacağını belirtmektedir. Çünkü aynı ırka, dile veya dine mensup olanlar tek başlarına farklı milletlere mensup olabilirler. Ağaoğlu'na göre milliyet, önce dil, sonra din ve en zayıf halka olarak ırk unsurlarının kaynaşmasıyla oluşur. Bu kaynaşma uyumlu ve bilinçli olursa milliyetten millet doğar. Türklerin bir milliyet olduğunu ancak henüz millet olmadıklarını vurgulayan Ağaoğlu, Türklerin millet olabilmesi için dil yoluyla ortak bir duyguya ulaşması gerektiğini söylüyor. Bunun hem edebiyat hem de din açısından sağlanması gerekiyor. Örneğin lehçe farklılıkları olmayan bir dil kullanmak dil açısından bir ortaklık sağlayacak ve tüm Türk kesimleri edebiyat açısından ortak duygulara ulaşabilecektir. Ağaoğlu, din konusunda ise İslam'ın Türkçe okunup anlaşılması ve dinin millî bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyor ve Türklerin millet olabilmesi için öncelikle yapılması gerekenleri şöyle özetliyor; “Şimdilik görevimiz bir yandan dilimize vicdanî ve şuurlu bir biçim vermek, diğer yandan dinimize millî bir istikamet belirlemektir.”¹⁸

¹⁷ Nesib Nesibli, “Türkçülük Tarihinde Ahmet Ağaoğlu Fenomeni”, *Doğumunun 150. Yılında Türk Dünyasının Görkemli İçtimaî Siyasî Hadimi Ahmet Ağaoğlu Sempozyumu*, Türk Ocağı Yayınları, İstanbul, 2020, s.27-44.

¹⁸ Ahmet Aydın, *Türkiye'nin Tek Parti Döneminde Birey Devlet İlişkisi (1923-1945): Ahmet Ağaoğlu'nun Birey Düşüncesi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Malatya, 2023, s.155.

Ağaoğlu'na göre millet, dağınık bir kitleden ortak bir hedefe odaklanmış bütünleşmiş bir toplumdur. Ağaoğlu, milliyetçilik fikrinin Avrupa siyasi tarihi üzerindeki etkisini incelemiştir. Ona göre milliyetçilik, sınıf gözetmeksizin bütün milleti eşit kabul etmiştir. Başka bir deyişle milliyetçilik, toplumun ekonomik, siyasi ve kültürel farklılıklarının ötesinde bir bütünleşme sağlamıştır. Avrupa'da milliyetçiliğin gelişim çizgisini inceleyen Ağaoğlu'na göre Avrupa'da feodalizmin çözülmesi, aydınlanma, sekülerleşme ve bilimin gelişmesi eski siyasi yapıyı yıkmıştır. Yeni bir örgütlenme biçimine ihtiyaç duyulmuştur. Bu şüphesiz burjuvazinin güçlenmesi ve Kilise ile aristokrasinin iktidarını kaybetmesinden kaynaklanmıştır. Yeni örgütlenme biçimi Fransız Devrimi'nden sonra yaşanmıştır. Ulusal egemenlik ve millet kavramına dayanan milliyetçilik, Fransız Devrimi'nden sonra tüm dünyada hızla yayılmaya başlamıştır. “Fransız ihtilalcileri sayesinde bu ilke ve fikir şimşek gibi tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Aynı ırktan olan, aynı dili konuşan, aynı medeniyet ve yaşam biçimine sahip insanlar arasında bir istek doğmuştur.”¹⁹

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, Türk milliyetçiliğinin etkin bir biçimde yerleşmesini sağlamıştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, ulus tanımını çok kapsamlı bir biçimde birleştirmeye çalışmıştır. Fransız vatandaşlığının tanımının temel özellikleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin etnik kökeninin Türk olarak kabul edilmesidir. Ek vatandaşlık, hak ve ödemeler, dil ve kültür temelleri tamamlanmıştır. 1924 yılında sonra Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'ndaki (1924) tanıma uygun bir tanım benimsenmiştir. Irk temelli yaklaşımlar reddedilmiş, devlete bağlılık, ortak tarih, duygusal ve ideal birlik, kültürel birlik ortaya çıkmıştır. Bu dönemde tartışılan bir diğer konu da sınıfa bağlılığın ulusa bağlılığa engel olup olmadığıdır. Ağaoğlu, liberal bir görüş ortaya koymuş ve tek çözümün bir Türk girişimcinin orta sınıf yaratması olduğunu belirtmiştir.

Ağaoğlu'nun Batılılaşma ile iç içe geçmiş milliyetçiliği, Fransız Devrimi'nden ortaya çıkan liberal milliyetçilikten beslenmiştir.

¹⁹ Ümmet Erkan, “Türk Yurdu Dergisinde Milliyetçiliğin Analizi (1911-1931)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 01.04.2016, s.138.

Ağaoğlu, Batı gelişmeleri ile ulus devlet kavramı arasında doğrudan ilişki kurmuş ve bunun diğer alanlarda olumlu bir etki yaratacağını düşünmüştür. Burada kastettiği şey, laiklik yoluyla ulusallaştırmanın “olumlu etkisi” ve dinsel bir anlayışı ulus devlet biçiminde görebilme yeteneğidir.

5. Ağaoğlu’nun Birey-Devlet Düşüncesi

Ahmet Ağaoğlu, farklı coğrafyalarda siyasi ve toplumsal faaliyetlerde bulunmuş, farklı siyasi hareketlerin içinde yer almış çok yönlü bir isimdir. Eğitim hayatı ve kültürel geçmişi de bu çeşitliliğe dâhildir. Hem Doğu’yu hem de Batı’yı birçok şekilde deneyimlemiştir.

Ağaoğlu’na göre toplumsal gelişmenin dinamosu bireydir. Birey dinamik karakteri nedeniyle anahtar rol oynar. Bir toplumun veya devletin gelişebilmesi için öncelikle bireysel gelişme yolunun açık tutulması gerekir. Her türlü bilimsel ilerlemenin bireysel girişimler sayesinde gerçekleştiğini belirten Ağaoğlu, toplumsal gelişmenin de bu girişimler sonucunda gerçekleştiğini ifade eder. Bireyin baskılandığı yerlerde toplumsal gelişme engellenir. Ağaoğlu’na göre bireyin genel olarak baskılandığı Doğu toplumları bu nedenle yüzyıllardır gelişememiştir. Ağaoğlu, özgürlüğü “özgürce düşünmek ve düşündüğünü özgürce ve içtenlikle söylemek” olarak tanımlıyor.

Bireysel hakları ve bunlara dayalı toplumsal düzeni özgürlük üzerinden açıklıyor. Özgürlük için farklı düşüncelerin ifade edilmesine önem veren Ağaoğlu’na göre, insan haklarına saygı duyulmayan ve farklı düşüncelere hoşgörü gösterilmeyen bir yerde özgürlükten söz etmek mümkün değildir. Özgürlüğün tesisi kadar önemli olan bir diğer konu da korunmasıdır. Ağaoğlu’na göre, özgürlük ortamının devamlılığı için hükümetin çok iyi insanlar tarafından denetlenmesi yeterli değildir. Özgürlüklerin korunması için denetim şarttır. Denetim her vatandaşın hakkı ve görevidir. Hükümet denetim altında olduğunda, toplumun onaylamaması ve cezalandırılması korkusuyla yetkisini aşmaktan ve tahakküm eğilimine girmekten kaçınacaktır.²⁰

²⁰ Ahmet Aydın, *a.g.e.*, s.156.

Ağaoğlu, liberal düşünce sistemini savunurken, devletin iki temel sorumluluğunun bulunduğunu belirterek piyasaya müdahaleye karşı çıkıyor. Ağaoğlu'na göre devletin birinci görevi düzeni sağlamak, ikinci görevi ise eğitim hizmetlerini sunmaktır. Devletin düzeni sağlamak için sadece güvenliği sağlaması değil, aynı zamanda siyasi alanın ilerlemesini de sağlaması gerekir. Devletin bireysel özgürlükleri tanınması ve güvence altına alması gerektiğine dikkat çekiyor.²¹ Ağaoğlu'nun düşüncesinde devletin gücünü yaratan ve kalkınmayı sağlayan şey devletçilik değil, birey ve bireyler arasındaki çelişkilerdir. Ağaoğlu'na göre toplum içindeki çelişkiler de devletin kontrolü için özel bir öneme sahiptir. Ağaoğlu, farklı görüşlere sahip her bireyin devleti kontrol etme yetkisine sahip olması gerektiğini öngörmüştü.

Ağaoğlu'nun bireyi tamamen topluma kurban etmeyen, bencillığe düşman bir liberalizm anlayışını savunduğu söylenebilir. Bu anlayışta Durkheim'ın etkisi açıkça görülmektedir. Yeni kurulan devlet yönetiminin bilinmeyen karakterinin yönünü belirlemeye çalışan Ağaoğlu'nun bireycilik, özgürlük, devletçilik gibi kavramları nasıl ortaya attığına bakıldığında bile bu durum anlaşılabilir. Dolayısıyla Ahmet Ağaoğlu'nun liberalizmin sağlam bir savunucusu, sosyal liberali olarak anılmayı hak ettiği anlaşılmalıdır.

Demokrasinin bireysel özgürlüğe dayandığını belirten Ağaoğlu, ulus-devlet hareketlerinin demokrasi talebinden ortaya çıktığını belirtir. Bir toplumda demokrasinin var olabilmesi için milliyetçi bir anlayışın benimsenmesi gerekir. Bireysel özgürlükler bireyi toplumdaki soyutlamaz, tam tersine milliyetçi duyguların etkisi altında toplumu birlik ve beraberliğe doğru sürükler. Demokrasi yaklaşımını ulus-devlet düşüncesiyle doğrudan ilişkilendirdiği görülen Ağaoğlu'nun düşüncesinde toplumsal gelişmeyi sağlamak amacıyla bireysel özgürlükler, demokrasi ve milliyetçilik arasında sıkı bir ilişki vardır. Ağaoğlu'nun düşüncesinde makul bir düzenin, özgürlüklerine kavuşan bireylerin milliyetçi duygularla besledikleri toplumsal dayanışmayı öngören demokratik bir ulus-devlet anlayışına dayandığı söylenebilir.

²¹ Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, Sanayiinefise Matbaası, İstanbul, 1933, s.95-104.

6. Ağaoğlu'nun Türkçülük Düşüncesi

Çok etnik gruptan oluşan Osmanlı İmparatorluğu'nda halkların bağımsızlığını kazanmak için yarattığı kaotik ortam, Türk aydınlarını farklı düşünce biçimlerine başvurmaya sevk etti. Bu düşünce biçimleri Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüktü. İlk adım, bir “Osmanlı Milleti” yaratma fikrine dayanan Osmanlıcılıktı. Ancak Osmanlıcılık fikrinin İmparatorluğun çöküşünü engelleyemeyeceği netleşince bu kez İslamcılık fikrine başvurulmuştur. İslamcılık fikri, Müslüman halkın dışında yaşayan diğer halkları dışlayan bir anlayışla işlediği için devletin çöküşünü engelleyemeyince, bazı aydınlar Türkçülük fikrine başvurdu.

Ağaoğlu'na göre Türkçülük siyasi bir program değil, milletin kurtuluşunu sağlayacak temel kültürel çözüm olan birleşmedir. Ağaoğlu'nun milliyetçiliği sadece siyasi bir fikir olarak kalmıyor, siyasi hareketlere de dönüşüyor. Ağaoğlu, Paris'te ilişki kurduğu Jön Türkler'in, evinde ağırladığı Cemalettin Afgani'nin ve öğrencisi olduğu Renan'ın etkisiyle milliyetçilik kavramını edindi.

Ağaoğlu'na göre milliyet, insanı yetiştirdiği sosyal çevreye bağlayan sürekli maddi ve manevi bağlardan oluşur. Ağaoğlu, İslamcılık ile Türkçülük arasında bir bağ kurmaya çalışır, ancak bu iki akımın çatıştığı noktaları da açıkça ortaya koyar. Özellikle aşiretçilik sorununa dikkat çeker ve din (İslamcılık) ile aşiretçilik (Türkçülük) arasındaki ilişkide dine vurgu yaparak, din olmadan aşiretçiliğin bir anlamı olmadığını belirtir. Ağaoğlu, yalnızca İslamcılığa bağlı değildir ve onu bazı yönlerden eleştirir. İslamcılığı anlamının en temel noktası, İslam'ın modern yorumunu geliştirmesi ve dini milliyetçiliğin düşmanı olarak görmemesidir. Hem dine hem de milliyetçiliğe vurgu yaptı ve Türklüğün İslam'ın ruhuna aykırı olmadığını savunmuştur. Bu, onu dönemin diğer İslamcılarından ayıran temel farktı.²²

Ağaoğlu'nun İslamcılıktan Türkçülüğe ılımlı bir geçiş yaşadığını görüyoruz. Çünkü tarih sahnesine farklı fikirlerin çıkması sonucu Osmanlı İmparatorluğu da farklı bir konuma geçmiş ve sonuç olarak Ağaoğlu tarihin akışıyla birlikte Türkçülük fikrine ulaşmıştır.

²² Özge Özcan, *a.g.e.*, s.88.

Ayrıca Ağaoğlu meşrutiyet döneminde Türkçülük fikrini savunurken bunu hiçbir zaman İslamcılığa karşı bir hareket veya alternatif olarak görmemiş, aksine paralel düşünce akımları olarak tanımlamıştır. Ahmet Ağaoğlu'nun reformist İslam anlayışı onun Türkçülüğe geçişini kolaylaştırmıştır.

Bazı araştırmacılar, Ağaoğlu'nun “Türk Dünyasında” adlı makalesini, İslamcılık ve Türkçülük hareketleri arasında bir bağ kurduğu ve çatışan yönlerinden ziyade uzlaştırıcı yönlerini vurguladığı gerekçesiyle Türk-İslam sentezinin manifestolarından biri olarak nitelenmektedir. Bunun yanında Ağaoğlu Türkçülük örgütlerinin ve Türk Derneği, Türk Yurdu dergisi ve Türk Ocakları gibi yayınların kurucuları arasında yer almıştır. Türkçülüğe dayalı yeni bir sadakat odağının yaratılması gerektiğini savunan Ağaoğlu Türkçülüğün bir düşünce hareketine dönüşmesinde büyük rol oynamıştır.

Ağaoğlu, geçiş döneminde yaşayan birçok Türk düşünür gibi, hayatının çeşitli dönemlerinde farklı siyasi eğilimlerden etkilenmiştir. Ağaoğlu'nun düşüncelerindeki dönüşümler kaçınılmaz olarak ülkenin gündeminden etkilenmiştir. Bir yandan geçiş dönemi aydını olması, diğer yandan gençliğinde çok kültürlü bir hayat yaşaması düşüncelerini şekillendirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına denk gelen gençliğinde pragmatik ve yenilikçi bir düşünür iken, Cumhuriyet'in kendi yolunu çizdiği yıllarda Ağaoğlu kendi entelektüel rotasını da yaratmıştır. Artık ziyaret ettiği ülkelerde tanıştığı aktivistlerin veya düşünürlerin fikirlerinden etkilenmiyor, aksine 1930'lı yıllarda Avrupa ve Türkiye'de pek de popüler olmayan liberal düşüncenin inatçı bir savunucusuydu. Rus Azerbaycan'ında sömürge aydını isteyen Çarlık karşıtı bir rejim olan Ağaoğlu, İkinci Meşrutiyet Türkiye'sinde imparatorluk bürokrati'na, Türkiye Cumhuriyeti'nde ise ulus-devlet aydınına dönmüştü. 1930'lı yıllardan itibaren ise muhalefete düşen küskün bir liberal aydına dönüştüğünü söyleyebiliriz.

7. Ağaoğlu'nun Türkiye'nin Sosyal Yapısı ve Kültürel Değişimlerindeki Yeri

Ahmet Ağaoğlu, Türk toplumunun dünyasına ve yaşam biçimine karşı çok kesin ve toptan bir reddedici tavır sergilemiştir.

Türk Cumhuriyeti kurulduktan sonra siyasi otorite ve aydınlar, yeni kurulan devlet sisteminin Osmanlı'dan daha güçlü bir yapıya sahip olduğunu ancak zayıf bir topluma miras kaldığına inanıyorlardı. Ağaoğlu'nun, yaşadığı dönemde Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıya ilişkin görüşleri, dönemin bu genel anlayışıyla hemen hemen örtüşmektedir. Ahmet Ağaoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Müslüman halkaların yaşadığı diğer ülkelerin, Batılı devletlere karşı aldığı askeri yenilgisini, “din ve medeniyet yenilgisi” olarak yorumlamaktadır.²³

Ahmet Ağaoğlu, Türk toplumunda sorun olarak gördüğü birçok konuyu, galip gördüğü Batı toplumuyla karşılaştırarak açıklar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı ülkelerinde yer alan sivil kurumların olmadığını ve bunun da toplumu zayıflattığını savunuyor. Bu konudaki düşüncelerini dile getirerek, toplumsal yapının bu unsurlarının Türk toplumunda ya hiç şekillenmediğinden ya da gerilediğinden büyük bir karamsarlıkla, hatta bazen öfkeyle yakınıyor. Aile ilişkilerinin makineleşmesinden mahalle hayatının kaybolmasına, Ramazan ve bayram günleri dışında camilerin boşaltılmasından felsefe ve edebiyatın yetersizliğine, modern üniversitelerin yetersizliğinden verimsizliğine kadar pek çok alanda toplumsal sorunların var olduğunu belirtiyor. Ağaoğlu'na göre aile ve mahalle, medrese ve tekke gibi toplumsal kurumlar çeşitli nedenlerle toplumsal dayanışma ve bağlar yaratmaktan uzaktır.²⁴

Müslümanların insani, dini ve ahlaki eksikliklerinin giderilmesinde eğitim ve öğrenim faaliyetlerinin çok önemli bir rol oynadığını kabul eden Ağaoğlu, sürecin başarılı olabilmesi için eğitimin her unsurunun birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunuyor. Önemli günlerde ailelerde, okullarda ve camilerde yürütülen dini eğitim ve öğretim faaliyetlerinin tutarlı ve sistemli bir yapıya sahip olması gerektiğini söylüyor.

²³ Salih Zeki Haklı, *a.g.e.*, s.127.

²⁴ Salih Zeki Haklı, *a.g.e.*, s.127.

Yani ailede verilen dinî ve ahlâkî bilgilerle okul ve camilerde verilen bilgiler birbiriyle çelişmemeli, aksine birbirini desteklemelidir. Aġaoġlu'na göre bu hususlara dikkat edilirse;

- 1) Kendisiyle barışık olmak
- 2) Cehalet ve baġnazlıktan uzak durmak
- 3) Kendisi dışındaki tüm insanlara hoşgörüyle bakabilmek
- 4) Mensubu olduġu İslam medeniyetinin gelişmesi için elinden gelen her türlü çabayı göstermek
- 5) İnanđıġı din hakkında doġru bilgiye sahip olmak
- 6) Saġlam bir kişilik ve karakter yapısı kazanmak
- 7) İyilik, doġruluk, dürüstlük gibi iyi ve güzel davranışları hayatının merkezine yerleştirmek; uygun davranış sergileyen bir insan modeli yaratmak mümkündür.²⁵

Aġaoġlu'na göre tıpkı karma devletçilik anlayışındaki gibi devlet, "belirli alanlarda hareket etmeli", ona dönemin idari aygıtının temsilcileri de devletin ulusal çıkarlara uygun, her alanda "müdahaleci ve planlayıcı" bir yaklaşım sergilemesi gerektiğini savunmuştur. Devletçilik ilkesinde ayrıldıkları bir diğer nokta da bireye ilişkin bakış açılarıdır. Liberalizmin temsilcilerinden olan Aġaoġlu, bireyin çıkarlarına önem vermiştir. Kalkınma ancak bireye tanınan hak ve özgürlüklerle mümkün olacaktır. Kadro hareketi ise birey ve bireysel çıkarların göz ardı edilmesi, esas olanın ulusal çıkarlar olduġu görüşünü savunmuştur.

Aġaoġlu tarzında ılımlı veya liberal devletiliġin izlerine rastlamak mümkündür. Kadro hareketinin ısrarla savunduġu planlı ve müdahaleci devlet anlayışı, ilk kez 1933-1938 yılları arasında uygulanan beş yıllık kalkınma planında kendini gösterdi. Sovyet Rusya'yı örnek alan bu plan başarılı oldu ve kısa süre sonra ikincisi oluşturuldu. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Türkiye dâhil

²⁵ şeref Göküş, "Ahmet Aġaoġlu: Hayatı, Eserleri ve Din Eġitim-ġretimi Görüşleri", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 05.11.2018, s.206-207.

tüm devletleri savaş ekonomisine döndürdü ve planlı ekonomiye yönelik çabaları geciktirdi.

Sonuç ve Değerlendirme

Ahmet Ağaoğlu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk dönemlerinde önemli bir siyasetçi ve aydın olarak dönemin birçok düşünürü gibi Türkiye'nin Batılılaşması ve kültürel değişimi üzerine eserler kaleme almıştır. Batı medeniyetinin en yüksek medeniyet olduğunu ve Türkiye'nin gelişmesi için onun tüm unsurlarını benimsemesi gerektiğini ifade etmiştir. Ağaoğlu, Batı'nın bu üstünlüğe bireyciliği, serbest girişimi, rekabetçi demokrasiyi ve daha yüksek bir ahlaki sistemi benimseyerek ulaştığını vurguladı. Türk toplumunun geleneksel anlayış ve yaşam biçimi nedeniyle bu unsurları oluşturamayacağını ifade etmiştir. Bu nedenle Türk modernleşmesinin bu değerlerin ortaya çıkmasını engelleyen engelleri ortadan kaldırması gerektiğine inanıyordu. Ağaoğlu'nun medeniyet ve Batılılaşma konusundaki önerilerinin çoğunun Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni yönetim kadrosu tarafından hayata geçirildiği görülmektedir. Bunun belki de tek istisnası, Ağaoğlu'nun liberal bir siyasi ve ekonomik sistemin kurulmasına ilişkin görüşleriydi.

Ahmet Ağaoğlu, çok özgün olmasa da, özellikle Batıcılık, Türkçülük ve Liberalizmin yeşermesine ve kurumsallaşmasına yaptığı katkılar nedeniyle Türk düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Gençliğinden itibaren Doğu/İslam/Türk toplumlarının Batı medeniyeti karşısında yeniden güç kazanmalarının yolları üzerinde kafa yoran bir aydın olarak, kendi kuşağının benimsediği ana damara uygun olarak topyekûn modernleşmenin kaçınılmazlığına karar vermiştir. Buradan hareket ile Ahmet Ağaoğlu'nun savunduğu fikirlerinde özgünlük aranacaksa özellikle Cumhuriyet'in erken döneminde milliyetçilik, Batıcılık ve liberalizmi bir sentezde birleştiren bir bakış açısı olmalıdır.

Ağaoğlu Ahmet, Batı'yı sivil, özgürlükçü ve demokratik nitelikleriyle içselleştirmiş ve Batılılaşmanın ancak bu değerlerin var olması durumunda anlam kazanacağını belirtmiştir. Ahmet Ağaoğlu, içinde bulunduğumuz dönemde dünyanın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hareketliliğin yoğun olduğu üç farklı bölgesini ziyaret etmiş

ve buralar hakkında oldukça geniş bilgiye sahip bir aydındır. Ağaoğlu, çocukluğundan ölümüne kadar çevresinde gördüğü olaylar, okuyup dinlediği bilgiler sonucunda yönünü belirledi. Hayatının yönü daima Batı'ya doğrudur. Doğu milletlerini geride bırakacak her türlü unsura şiddetle karşı çıkan Ağaoğlu, bunun yerine Batı kültürünün tercih edilmesini, bunun da dünyadaki gelişmiş toplumların ilerlemesine katkı sağlamasını istemiştir.

Ona göre Batılı olmak, bu medeniyetin ortaya koyduğu kurumları ve değerleri sorgulamadan taklit etmek anlamına gelmez. Burada önemli olan, Batı insanının nasıl geliştiğinin ve kendi kurumlarını nasıl sistemleştirdiğinin ardındaki temel dinamikleri öğrenmektir. Çünkü bu yapılsa, dünya siyasetini şekillendiren Batılılara benzer bir atılımı Doğu toplumlarında yapmak mümkündür. Bu durum Ahmet Ağaoğlu'nun medeniyet anlayışı ile kültürel değişim arasındaki ilişki doğrultusunda da görülebilir. Bu nedenle Ağaoğlu'nun Türkiye medeniyeti ve toplumsal yapısına ilişkin görüş ve eleştirilerinin kurucu ekibin Batılılaşma anlayışını da dikkate alması önemlidir.

Ağaoğlu'nun bu adımın kalıcı olması yönündeki önerilerine göre Cumhuriyet devrimleri, kurumsal değişimlerle birlikte eski toplumsal kesimlerin yerine yeni modern anlayışlar ve kurumsal yapıların getirilmesini hedefliyordu. Medrese, tekke ve vakıfların kapatılması, din adamlarının toplumsal yaşamının durdurulması, kılık kıyafetin değişmesi, kadınların toplumsal yaşamının daha etkin ve görünür olması, yeni bir insan düzeni sistemi olmayan Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi ve diğer hukuki sorunlar, laik siyasal ve toplumsal kesimler oluşturma çabası gibi olaylar, Ağaoğlu'nun kesimlerinin takip edilmediğini gösteren örneklerden birkaçıdır.

Rus kökenli birçok Türk aydını gibi detaylı ve kapsamlı bir eğitim alan Ağaoğlu, eşsiz bir düşünür ve devlet adamıydı. Sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde değil, aynı zamanda genç Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında da aktif rollerde görüldü, çünkü yeni rejimde Batı kökenli radikal bir siyasal-toplumsal dönüşümün destekçisi olmuştur.

Kaynakça

Kitaplar

- Ağaoğlu, Ahmet, *Devlet ve Fert*, Sanayiinefise Matbaası, İstanbul, 1933.
- Ağaoğlu, Ahmet, *Üç Medeniyet*, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2013.
- Ağaoğlu, Samet, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Duymaz, Recep, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kili, Suna, *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Tazegül, Murat, *Modernleşme Sürecinde Türkiye*, Babil Yayınları, İstanbul, 2005.

Makaleler

- Aydın, Barış, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Nev-İ Şahsına Münhasır İki Münevver: Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 03.12.2021, s.101-125.
- Erkan, Ümmet, “Türk Yurdu Dergisinde Milliyetçiliğin Analizi (1911-1931)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 01.04.2016, s.132.143.
- Göküş, Şeref, “Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, Eserleri ve Din Eğitim-Öğretimi Görüşleri”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 05.11.2018, s.193-210.
- Haklı, Salih Zeki, “Ahmet Ağaoğlu’nun Batılılaşma Düşüncesinde Türkiye’nin Toplumsal Yapısı ve Kültürel Değişim”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 01.09.2018, s.117-141.
- Korkmaz, Şebnem, “Erken Cumhuriyet Döneminde Devletçilik: Ahmet Ağaoğlu ve Kadro Hareketi”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 31.12.2021, s.27-39.
- Mert, Muhit, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Ahmet Ağaoğlu’nun Dinî Düşünceleri” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30.12.2006, s.7-27.

Nesibli, Nesib, “Türkçülük Tarihinde Ahmet Ağaoğlu Fenomeni”, *Doğumunun 150. Yılında Türk Dünyasının Görkemli İçtimai Siyasî Hadimi Ahmet Ağaoğlu Sempozyumu*, Türk Ocağı Yayınları, İstanbul, 2020, s.27-44.

Özdemir, Celal Oral, “Erken Cumhuriyet Döneminde Liberal Bir Portre: Ahmet Ağaoğlu” *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 30.05.2024, s.138-152.

Tezler

Aydın, Ahmet, *Türkiye'nin Tek Parti Döneminde Birey Devlet İlişkisi (1923-1945): Ahmet Ağaoğlu'nun Birey Düşüncesi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Malatya, 2023.

Özcan, Özge, *Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın Siyasi Kimliklerinin Analizi*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Kütahya), 2010.

Siyasi Çalkantılar İçinde Unutulan Bir Eğitim Kurumu: Ankara Çoban Mektebi

*Necdet AYSAL**

Giriş

Klasik dönemde en ihtişamlı yıllarını yaşayan Osmanlı Devleti; Asya, Afrika ve Avrupa'nın bir kısmını kapsayan geniş bir coğrafyada egemenlik kurmuştur. Bu bağlamda modern çağın başlarında Avrupalıların en büyük korkusu Osmanlı Devleti'nin heybetli orduları ve donanması olmuştur.¹ Ancak Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonlarından itibaren başta askeri olmak üzere siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan duraklama sürecine, 17. yüzyılın sonlarından itibaren de hızla toprak kaybederek gerileme ve çöküş sürecine girmiştir.² Bu dönemde sosyal ve ekonomik hayatta yaşanan kargaşa ve huzursuzluklar kurumları hantal ve işlemez hale getirmiştir. Özellikle üretici konumundaki insan gücünün gün geçtikçe azalması, ekonominin lokomotifleri olarak değerlendirilen tarım ve hayvancılık sektörünü de derinden etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nde tarım, hayvancılık ve zirai üretim tekniklerinin geliştirilmesine yönelik ilk kapsamlı çalışmalar Tanzimat döneminde başlamıştır. Bu dönemde idari ve sosyal alanlarda yapılacak reformlarla devletin modernleşmesi ve yeni gelir kaynaklarının yaratılarak ülkenin refah seviyesinin artırılması hedeflenmiştir. Osmanlı Devleti'nde toprağa bağlı üretim geleneksel metotlarla yapılmaktadır. Tarlalar kara sabanla sürülmekte, üründe çeşitlilik ve suni gübreleme bilinmemektedir. Çiftçiyi bilinçlendirecek

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, e-mail: aysal@ankara.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9574-6208.

¹ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev. Birtane Karanakaç, İş Bankası Yayınları, İstanbul\ 2010, s.34-36.

² Avrupa 16. ve 17. yüzyıllarda kendi Ortaçağından birey-akıl-bilim hatta millet merkezli; bilim adamlarının filozofların ve tüccarların oluşturduğu yeni dinamik aktörleriyle yeni bir döneme girerken; Osmanlı Devleti kendi sisteminden kendi sisteminden alternatif ve yeni aktörler çıkarmadığı için bir nevi kendi Ortaçağını kendi hazırlamıştır. Bkz. Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 16, (Aralık), 2007, s.12.

eğitilmiş kadroların bulunmaması, tarımın ihtiyacı olan iş gücünün kırsaldan şehirlere göçle zayıflaması ve ulaşım imkânlarının yetersizliği Osmanlı ziraatının gelişimini engellemektedir.³

Tanzimat döneminin devlet adamları, zirai kalkınma politikalarını geliştirecek ve uygulayacak ziraat bürokrasisini oluşturmakla işe başlamıştır. Bu doğrultuda 1838'de tarımın, sanayinin ve ticaretin geliştirilmesi için Hariciye Nezareti'ne bağlı “*Ziraat ve Sanayi Meclisi*” kurulmuştur. Meclisin adı bir süre sonra *Meclis-i Umur-ı Nafia*” olarak değiştirilmiş ve 1839'da kurulan Ticaret Nezaretine bağlanmıştır. Yaklaşık iki yıl boyunca faaliyet gösteren ve bir ziraat mektebi kurulması için çaba sarf eden Meclis, amacına ulaşmadan 1841 yılında kaldırılmıştır. Ancak bu alanda oluşan boşluk, 1843'te Maliye Nezaretine bağlı olarak Ziraat Meclisi'nin kurulması ve 1846'da ise Ziraat Nezareti'nin açılmasıyla doldurulmuştur.⁴

Ziraat Meclisi, zirai üretimi arttırmak, dış ticaret dengesini sağlamak ve halkın refah düzeyinin yükseltilmesi için çalışmalarına başlamıştır. Dönem içerisinde uzman kadroların yetiştirilmesiyle üretimin artırılması hedeflenmiş ve bağlamda ziraat mekteplerinin açılması zorunlu görülmüştür. İlk Ziraat Mektebi, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak 24 Ocak 1847'de İstanbul Küçükçekmece gölü yakınında Baruthane-i Âmire yakınında bulunan Ayamama Çiftliği'nde açılmıştır. Uygulama arazisi olarak kullanılan bu çiftliğe devlet arazisi olan Uzun Köprü Çayırı ve Demirkapı arazisi de dâhil edilmiş, Mektep teorik ve uygulamalı eğitim vermeye başlamıştır.⁵ Dönem içerisinde çiftçiler ticari değeri yüksek olan ürünlerin üretimine yönlendirilmiş, ziraat alanında yeni aletlerin ve yöntemlerin kullanılmasıyla verimliliğin artırılmasına çalışılmıştır. Ancak üç yıl eğitim veren

³ Özkan Keskin, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 28, (2010), s.88; Kerem Karabulut, Hikmet Akyol, “Türk Tarımının Gelişimi, Sorunları ve Uygulanan Politikalar Üzerine Bir Araştırma (1839-1950)”, *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 6/11, (Bahar 2017), s.70-84.

⁴ Eylem Tekemen Altındaş, “Ankara Vilayet Gazetesi ve Salnameleri Penceresinden XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara'da Tarım ve Hayvancılık”, *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/3, (Güz 2021), s.963-964.

⁵ Muammer Demirel, Fatma Kaya Doğanay, “Osmanlı'da Ziraat Eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, (2011/2), s.185.

Ziraat Mektebi, ekonomik sıkıntılardan dolayı Mayıs 1850'de kapatılmıştır.⁶

Ziraat Mektebi açma fikri Abdülaziz döneminde (1861-1876) tekrar gündeme getirilmiştir. 31 Temmuz 1870'te çıkarılan bir nizamname ile Küçükçekmece'de uygun görülen bir yere ziraat okulu açmak için girişimde bulunulmuş ancak bu da ekonomik nedenlerden dolayı sonuçsuz kalmıştır. Ziraat Mektebi kuruluş çalışmaları II. Abdülhamit döneminde de devam etmiştir. Tahta çıkışının ilk yıllarında çıkardığı bir irade ile kendi özel mülkü olan Maslak Çiftliği'nde bir ziraat okulu açmak isteyen II. Abdülhamit, dört yüz öğrencinin öğrenimine yetecek bir okul inşası ile öğrenciler için gerekli kitapların Türkçe'ye tercüme edilme buyruğunu vermiştir. Ancak mali sıkıntılar yüzünden bu girişim de başarısız olmuştur.⁷

1878-1879 yıllarında Ticaret ve Ziraat Nazırı olan Ahmet Cevdet Paşa döneminde, Nazırlığın bünyesinde Ziraat Müdür-i Umumiyesi kurulmuştur. Bu müdürlüğün başına ise Fransa'nın Grinyon Ziraat Yüksek Okulu'ndan mezun olan Agop Amasyan Efendi getirilmiştir. Avrupa'da öğrenim gören Amasyan Efendi, yaşanan ekonomik sıkıntılardan dolayı ziraat öğrenimi için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesinin yetersiz olacağını ve yeni bir ziraat okulunun açılması ile sorunun çözüleceğine inanmaktadır. Bu bağlamda 1882-1885 yılları arasında Ticaret ve Ziraat Nazırlığı yapan Suphi Paşa döneminde bir ziraat okulu ve bu okula bağlı bir numune çiftliğinin açılmasına Padişah II. Abdülhamit onay vermiştir. 1884 yılında yayınlanan bir nizamname ile Halkalı Ziraat Mektebi'nin kuruluş çalışmaları başlatılmıştır.⁸ Altı bölümden oluşan nizamnamede

⁶ Mektebin kapatılmasında çiftliğin yerinin elverişsizliği, hoca sayısındaki yetersizlik, ders kitaplarının bulunmayışı, taşradan yeterli sayıda öğrencinin gelmemesi, çiftliklerde suüstümlerin yapılması, öğrencilerin işçi gibi çalıştırıldıkları için bu okulu tercih etmediği gibi birçok neden gösterilmektedir. Bkz., Keskin, *a.g.m.*, s.89.

⁷ Bu ziraat okulunun açılmamasının nedeni, okulda eğitim verecek olan hoca kadrolarının oluşturulmaması ve okutulacak olan ders kitaplarının yetersiz kalması gibi alt yapı eksikliğidir. Bkz., Volkan Çeşme, "Osmanlı'da Ziraatı Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve İdari Yapısı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XV/2 (2014), s.44.

⁸ II. Abdülhamit döneminde 1881'de Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi, 1891'de Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi ve 1892'de İstanbul Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi'nin açılışı gerçekleşmiştir. Ahmet Vurgun, "*II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitim Hamlesi:*

mektebin teşkili, alınacak öğrencilerin özellikleri, teorik ve uygulamalı olarak verilecek dersler, dersleri verecek hocalar ve yardımcıları hakkında geniş bilgiler mevcuttur.

Halkalı Ziraat Mektebi için Ticaret Nezareti'nde bir komisyon kurulmuş ve Mısırlı Hurşit Paşa'nın eşi Rukiye Hanım'a ait 5984 dönümlük arazinin 2000 altına satın alınmasıyla inşaatın temeli atılmıştır. İnşaat çalışmaları devam ederken 1889'da okula alınan yirmi beş öğrenci, derslere Ahırkapı'da bulunan Tıbbiye-i Mülkiye Mektebi'nin öğrencileriyle birlikte başlamıştır.⁹

Ekonomik nedenlerden dolayı yapımı uzayan okul ancak 13 Ekim 1892'de açılabilmiştir. "*Halkalı Ziraat ve Baytar Mekteb-i Alisi*" ismiyle eğitim ve öğretime başlayan okul, ziraatın çeşitli dallarında yüzlerce öğrenci yetiştirmiş, başta Fransa-Almanya olmak üzere Avrupa'ya birçok öğrenci göndermiş ve ülkenin zirai açıdan kalkınmasına öncülük etmiştir. Buradan mezun olarak yurt dışına ziraat eğitimi için gönderilen uzmanlar, hazırladıkları planlar çerçevesinde birçok vilayette ziraat mektebi ve numune tarlalarının açılışına öncülük etmişlerdir. Dönem içerisinde açılan özel amaçlı ziraat mektepleri arasında 1887'de Amerikan Asma Fidanlığı, Numune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi, 1888'de Bursa Harir Dârü't-Talimi (İpekçilik Okulu) ve 1898'de Ankara'da Çoban Mektebi ve Numune Tarlaları yer almaktadır.¹⁰

1. Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi

Osmanlı Devleti'nde ziraatın geliştirilmesi ve tarımsal üretimin artırılması için başta başkent İstanbul'da olmak üzere Edirne, İzmir ve Selanik Vilâyet merkezlerinde ziraat mektebi ve numune çiftlikleri açılmıştır. Bu vilâyetlerin yanı sıra diğer vilâyet ve sancaklarda da

Hüdavendigar Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği (1891-1909)", S.51, (Nisan 2021), s.85-86.

⁹ Makbule Sarıkaya, "Ziraat Mektepleri", *Kafdağı*, 1/1, (Aralık 2016), s.26.

¹⁰ 1900'da İzmir'de Bağcılık Aşı Ameliyat Mektebi açılmış ve bu okullara bağlı olarak hizmet veren numune çiftlik ve tarlaları oluşturulmuştur. Bu tarlalardan bazıları şunlardır: "Balıkesir, Bandırma, İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, Burdur, Isparta, Eğirdir, Yalvaç, Akşehir, Konya, Karahisar, Eskişehir, Ankara, Bursa, Bilecik, Yenişehir, İnegöl, Mudanya, Adana, Halep ve Suriye". Bkz., Çeşme, *a.g.m.*, s.44-46; Sarıkaya, *a.g.m.*, 30; Sevtap Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve 'Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi'", *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları*, S 8, (2005), s.241-242.

açılması için girişimlerde bulunulmuş ancak devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar yüzünden yalnızca Suriye, Halep, Adana, Sivas, Manastır, Yanya ve Ankara vilâyet merkezlerinde açılması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Mebûsan Meclisi, 8 Ekim 1888'de adı geçen vilayetlerde ziraat mekteplerinin açılması için gerekli kararnamayı çıkarmıştır.¹¹

Bu kararname çerçevesinde Ankara vilâyet merkezinde 1889'da oluşturulan özel bir komisyon, tarım ve hayvancılığın gelişimi için gerekli numune çiftliği ve çoban mektebinin kuruluş çalışmalarını başlatmıştır. Bu komisyonun başkanlığına Ankara vilâyeti Reji Nâzırı Rasih Beyefendi, üyeliklerine ise Reji Müfettişi Âdem Bey, Ankara Ziraat Bankası komisyonu azası Fatih Beyefendi, Ankara Belediye azasından Ali Efendi ve Ankara Vilâyeti İdare Meclisi azasından Cevani Efendi getirilmiştir.¹²

Komisyon, Numune Çiftliği ve Çoban Mektebi için uygun arazi aramaya başlamış ve sonuçta şehir merkezine yaklaşık 3 km uzaklıkta bulunan Kalaba köyünü belirlemiştir.¹³ Çubuk çayının yanında bulunan yaklaşık 350 dönümlük arazi satın alınmış ve çiftlik inşaatı için çalışmalar başlatılmıştır. Çoban mektebi ve numune çiftliği için bütçeden 180.000 kuruş tahsis edilmiş ve inşaat için başlangıçta 114.250 kuruş harcanmış ve geriye 65.750 kuruş kalmıştır. Bu esnada Ankara Ziraat Fen Heyeti Başkanlığı, adı geçen arazinin Numune Çiftliği için elverişli olmadığına hükmetmiş ve arazinin satılmasını öngörmüştür.¹⁴

Ankara ziraat müfettişleri ve uzmanlar, daha uygun bir arazinin bulunması için çalışmaları başlatmış ve vilayette bulunan pek çok arazi incelenmiştir. Bu araziler arasında demiryolu hattının yapıldığı bölgenin hızlı gelişeceği düşünülmüş ve eski arazinin 8000 kuruşa satılarak bu bölgeden yeni bir arazinin satın alınması uygun

¹¹ Abdullah, Cengiz, *Ankara Sancağı'nda Modern Eğitim Kurumları (1865-1920)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Diyarbakır, 2021, s.294-295.

¹² *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, MV. 36/31, 01Safer 1306, (7 Ekim 1888), Pazar.

¹³ Keskin, *a.g.m.*, s.90.

¹⁴ Cengiz, *a.g.t.*, s.295.

görülmüştür. Ancak Ankara Numune Çiftliği'nin mevcut araziden başka yere taşınması mali açıdan sıkıntıları beraberinde getirecektir. Yeni satın alınacak arazi üzerinde yapılacak olan çiftliğin maliyet tablosu, komisyon raporlarına şu şekilde yansımıştır:¹⁵

“Yeni çiftlik binasının yapımı için 50.000 kuruş, başta tiftik keçileri olmak üzere diğer cins hayvanların ıslahı ve bu hayvanlarda çıkan hastalıkların tedavisinde kullanılacak araç-gereçler için 50000 Kuruş, Numune tarlasında kullanılacak araç-gereçler için 35.000 Kuruş ve Numune tarlasına hayvan satın alınması için 50.000 Kuruşa ihtiyaç vardır.”

Bu rapordan da anlaşılacağına göre Ankara Numune Çiftliği, Ziraat ve Çoban Mektebi'nin yeniden inşası için toplamda 185.000 kuruşa ihtiyaç vardır. Bu miktarın 65.750 kuruşu mevcut çiftlik arazisinin yapımından arta kalan paradan ve 8.000 kuruşu ise mevcut çiftlik arazisinin satılması ile sağlanacaktır. Ancak 111.250 kuruşa daha ihtiyaç duyulacaktır. Ankara Vilayet Meclisi'nde konu ile ilgili pek çok tartışma yaşanmış ve Meclis Ankara Numune Çiftliği, Ziraat ve Çoban Mektebi yapımına 120.000 kuruş tahsisat sağlamıştır. Ayrıca Ankara Numune Çiftliği'nin mevcut araziden başka yere taşınması halinde ortaya çıkacak olan zararın, önceki arazinin alımına sebep olanlardan tazmin edilmesine karar verilmiştir.¹⁶ Bununla birlikte Meclis, ortaya çıkan zararı dikkate alarak demiryolu yakınındaki arazi dışında çiftliğe uygun bir arazi bulabilmek için özel bir komisyon kurdurmuştur. Komisyon başkanlığına İstanbul Ziraat Fen Heyeti İkinci Şube Müfettişi Agaton Efendi getirilmiş ve üye olarak Ankara Meclis azalarından Hacı İbrahim ve Penayot Efendi, Tabur Ağası Hafız Ağa ile Ankara Ziraat Müfettişi Arslan Efendi görevlendirilmiştir.

Başkan Agaton Efendi'nin Ankara'ya gelmesiyle birlikte çalışmalara başlayan komisyon, Numune çiftliği için uygun araziler aramaya başlamıştır. Bu esnada Orman, Maden ve Ziraat Nezareti,

¹⁵ Keskin, a.g.m., s.90; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT. MHM. Nr. 727-3.

¹⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT. MHM. 727/3, 10 Şevval 1310 (27 Nisan 1893), Perşembe; Ankara Vilâyet Gazetesi, No 976, s.1.

komisyon tarafından belirlenen arazilerin seçiminde daha sağlıklı bir karar alınabilmesi için Ziraat Fen Heyeti başkanı Aram Efendi'yi Ankara'ya göndermiştir. Adı geçen arazileri inceleyen Aram Efendi, çiftliğe önceden satın alınan arazinin yakınında, Çubukabad çayının etrafında beş yüz dönüme yakın tarlaların bulunduğunu tespit etmiştir. Demiryolu hattı yakınlarındaki arazilerin yerine şehre 15 dakikalık mesafedeki bu tarlaların satın alınmasıyla çiftlik için daha önceden alınmış olan üç yüz elli dönüm arazinin büyük çoğunluğu da kullanılabilir. Ayrıca bu arazi üzerine mektebin inşa edilmesi hem Ankara halkını sevindirecek ve hem de Kalaba köyü başta olmak üzere yakın civardaki köylerin gelişimine katkı sağlanacaktır. Arazinin yakınında bulunan Hüseyin Gazi Dağı da mektepte yetiştirilmesi düşünülen keçiler için uygun bir otlak alanı olacaktır. Arazinin su ihtiyacı, Çubukabad çayı ve Debbağhane deresinden karşılanabilecektir. Arazinin toprakları kumlu ve kireçli olduğundan sebze, meyve ve orman yetiştiriciliğine uygundur. Bu sebeplerden dolayı Numune çiftliği ve Çoban Mektebi'nin eski arazi yakınındaki tarlalar üzerinde kurulmasını kararlaştıran Aram ve Agaton Efendi, çalışmalarını tamamlayarak başkent İstanbul'a dönmüştür.¹⁷

Ankara Numune Çiftliği, Ziraat ve Çoban Mektebi için gerekli uygun yerin belirlenmesinden sonra adı geçen 500 dönümlük arazinin satın alınma süreci başlatılmıştır. Arazi sahipleri ile görüşülmesi, pazarlık yapılması ve sonucunun bir tutanak ile Ankara Vilâyet İdaresi'ne bildirilmesi için bir komisyon oluşturulmuştur. Defter-i Hakanî Memuru Raşit Efendi başkanlığında görev yapacak komisyonda İstinaf Mahkemesi Üyesi Ali Efendi, Meclis İdare Üyelerinden Hüseyin ve Pıyanot Efendi, Ziraat Müfettişi Arslan Efendi görev almıştır. Komisyon, ilk etapta alınması kararlaştırılan yerlere, Toygar-zadelere ait 19 dönümlük arazinin de dâhil edilmesiyle 42.838 kuruş değer biçmiştir.¹⁸

Daha önce belirlenen arazinin sahipleri ile pazarlık edilmiş ancak bazı arazi sahipleri komisyonun önerdiği fiyatları az

¹⁷ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD. 518/2, 20 Rebiyülahir 1312 (21 Ekim 1894), Pazar; Ankara Vilâyet Gazetesi, No 977, s.1; Keskin, a.g.m., s.91.*

¹⁸ Keskin, a.g.m., s.90.

bulduklarından tarlalarını satmaya razı olmamışlardır. Bunun üzerine komisyon, anlaşma sağlanamayan yaklaşık 180 dönümlük tarlanın satış ve devrinde İstimlak Nizamnâmesi hükümlerinin uygulanmasına karar vermiştir. Bu bağlamda bir İstimlak Komisyonu kurulmuş ve üyeler 31 Aralık 1894 Pazartesi günü Ankara Vilayeti Ziraat Müfettişliği makamında tarla sahipleriyle birebir görüşmeye başlamıştır.

Komisyon çok tartışmalı geçen pazarlıkların sonucunda, Çubukabad çayının sağ tarafındaki sulu tarlaların durumuna göre her bir dönümüne 200-250 kuruş verilmesini kararlaştırmıştır. Şemaneci ve Topal Mehmet'e ait tarlaların konumu iyi olmadığından dönümü yüz elli kuruştan pazarlık edilmiştir. Mağaroğlu'nun tarlasının içerisinde elli adet dut ağacı bulunduğundan her dönümü için yüz elli kuruş; Şallıoğlu'nun tarlasının her dönümüne yüz yirmi beş kuruş; Ayaşlıoğlu Mustafa'nın tarlasının her dönümüne yüz elli kuruş; Sarı Mehmetoğlu ve Emine Hanım'ın tarlasının her bir dönümüne ise iki yüz kuruş bedel biçilmiştir. İstimlak Komisyonu, Çubukabad çayının sol tarafında bulunan Şallıoğlu'nun kiraç tarlasının tamamını üç yüz kuruştan ve Hacı Mehmet'in kiraç tarlasının ise dönümünün elli kuruştan satın alınacağına karar vermiş, adı geçen araziler belirlenen bu fiyatlarla istimlak olunmuştur.¹⁹ Bu arada yaklaşık kırk dört dönüm arazinin tapu kayıtları hisseli çıkmış ve bu durum mahkeme yoluyla çözüme kavuşturulmuştur.

Çoban Mektebi için belirlenen arazilerin bu şekilde satın alınmasıyla daha önce yapılmış olan masrafların boşa gitmemesi önlenmiştir. Bu esnada Ankara Valiliği, daha önce satışa çıkarılmış olan eski arazinin satışının durdurulması için gerekli yazıyı İstanbul'a göndermiştir.²⁰ Ayrıca yeni satın alınan arazilerin devir işlemleri ile ödemelerin hak sahiplerine zamanında yapılabilmesi için 1894'te yeni bir komisyon kurulmuştur. Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odasından Hacı Süleyman, Gülbenkyan, Oannes, Belediye Reis Muavini Hacı İbrahim, Meclis-i İdare'den Hacı Refet ve Ankara Ziraat Müfettişi Arslan Efendi'den oluşan komisyon üyeleri, yaklaşık sekiz yüz elli

¹⁹ *Ankara Vilâyet Gazetesi*, No1008, s.1.

²⁰ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), ŞD. 518/2, 20 Rebiyülahir 1312 (21 Ekim 1894), Pazar.

dönümlük arazi üzerinde yaşanan sorunları kısa süre içerisinde çözmüştür.

Ankara Vilayet İdaresi, Numune çiftliği, ağıl ve Çoban Mektebi inşaatı için hazırlıklara başlamış ve bu amaçla bir komisyon oluşturmuştur. İnşaat komisyonu, çalışmaları çok yakından takip ederek hazırladığı raporları düzenli bir şekilde Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne bildirmiştir. Mektep inşaatının temeli, 6 Mayıs 1895'te Ankara Valisi Memduh Paşa, Askerî Kumandan Rıza Paşa, Sancakbeyi Mehmet Paşa, vilâyet memurları ve halkın katılımıyla gerçekleşen bir törenle atılmıştır.²¹ Tören sırasında dönemin padişahı II. Abdülhamit'e hitaben saygı ve hürmet edilen konuşmalar yapılmış, mektebin kazılan temeli içerisine Osmanlı paralarının konulduğu bir şişe dualarla yerleştirilmiş ve kurbanlar kesilmiştir. Temel atma töreni sonrası inşaatı yapacak olan usta, kalfa ve ameleler çalışmaya başlamıştır.

İnşaat Komisyonu tarafından hazırlanan Temmuz 1895 tarihli teftiş raporunda, mektep duvarlarının kırk, ağıl duvarlarının ise yüz kırk cm yapıldığı, ağıl, süthane, makine ve malzeme deposunun on beş güne kadar bitirileceği ve inşaatın sene sonuna kadar tamamlanacağı bilgisi yer almaktadır. Nitekim 1895 yılının Ağustos ayında mektebin içinde bulunan ahırlar, ağıl ve süthanenin yapımı tamamlanmıştır.²² Ankara Vilâyet İdaresi, mektep içerisinde yapımı tamamlanan binaların faaliyete geçebilmesi için hayvanlar, süthane araçları ve ziraat araç-gereçlerinin bir an önce tedarik edilmesi ve bunların çiftlik idaresine ayrılmış olan para ile alınmasına dair izin yazısını Maden ve Ziraat Nezareti'ne göndermiştir.²³

Nezaret, bu ihtiyaçların dışında mektebin diğer araç-gereç alımları için de girişimlerde bulunmuştur. Özellikle dönem içerisinde Avrupa ve Amerika'da kullanılan sebze-meyve kurutma makinası,

²¹ Asuman Koçak, *Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013, s.152; Keskin, *a.g.m.*, s.91; Bkz., Ek-1 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Y.PRK. OMZ.00001.00087.001.001.

²² *Ankara Vilâyet Gazetesi*, No 1026, s.1.

²³ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, A.MKT. MHM. 727/24, 02 Ramazan 1312 (27 Şubat 1895), Çarşamba.

Bursa ve Ankara için sipariş edilmiştir. Yurtdışından İstanbul'a getirilen bu makinalar ihtiyaç mahallerine gönderilmeden önce Halkalı Ziraat Mektebi'nde Ziraat Fen Heyeti tarafından teste tabi tutulmuştur. Bu test sonucunda “*mezkûr meyve-sebzelerin mevsiminde kurutulanlar kadar nefis olmasa da onlardan da geri kalmayacağını ve bunların suda bir müddet bırakılıp pişirildikten sonra lezzetleri tazelerinden fark olmayacağı*” ifade edilmiştir. Heyet, kurutma makinasından memnun kaldığını bildiren raporu ve yaklaşık yirmi çeşit kurutulmuş sebze-meyveyi bir kutu içerisinde padişaha göndermiştir. Padişahın da onay vermesiyle adı geçen kurutma makinaları, İstanbul Halkalı Ziraat Mektebi'nin himayesi altına alınmıştır. Bununla birlikte Bursa ve Ankara için nakliyat masrafı da içinde olmak üzere 16000 kuruşa birer kurutma makinası siparişi verilmiştir. İlerleyen günlerde Ankara Numune Çiftliği, Ziraat ve Çoban Mektebi için gerekli konserve yapımı, arıcılık ve ipek böcekçiliğinde kullanılan araç-gereçler ile mikroskop ve bazı kimyasal malzemelerin de yurtdışından sipariş edildiği görülmektedir.²⁴

Ankara Çoban Mektebi'nin yapımı için ayrılan ödenek 120000 kuruştur. Bu miktarın 86000 kuruşu inşaatı tamamlanan ahır ve ağıla ait binalar ile mektebin bodrum ve orta katı için harcanmıştır.²⁵ Diğer yarım kalan binaların tamamlanabilmesi geriye kalan 34000 kuruş yeterli olmayacaktır. Ankara Ziraat Müfettişi Arslan ve Vilâyet Başmühendisi Hamdi Efendi tarafından hazırlanan keşif defterinde, 34000 kuruşa ek olarak 50000 kuruşun daha gerekli olduğu bilgisi yer almaktadır. Ankara Valisi Menduh Paşa ve vilayet idaresi, devletin itibarına yakışır büyüklükte tamamen kâgir bir binanın yapılmak istenmesi nedeniyle bütçenin açık verdiğini dile getirmiştir. Mektep inşaatı için gerekli ek tahsisat isteğini, 13 Eylül 1895'te Orman, Maden ve Ziraat Nezareti aracılığı ile Şûra-yı Devlet'e göndermiştir.²⁶ Bu istek Yüksek Yargı tarafından değerlendirilmiş ve mektep

²⁴ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), ŞD, 584/27, 27 Safer 1312 (30 Ağustos 1894), Perşembe.

²⁵ Ankara Vilâyet Gazetesi, No 1039, s.1; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), İ. OM. 3/20, 24 Cemaziyülevvel 1313 (12 Kasım 1895), Salı.

²⁶ Keskin, *a.g.m.*, s.93; *Ankara Vilayet Gazetesi*, No 1039, s.1; Bkz., Ek-2 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), ŞD. /518-2 SD_00521_00010_001_001.

inşaatının oldukça ilerlemiş olması sebebiyle ek ödeneğin verilmesi uygun görülmüştür. Bu esnada Ziraat Bankası, eğitime destek olmak amacıyla yeni kurulan ziraat mekteplerinin araç-gereç başta olmak üzere bazı ihtiyaçlarının karşılanmasında örnek bir duruş sergilemiştir.²⁷

Mektep inşaatı devam ederken yaşanan bir başka sorun ise Ankara Ziraat Müfettişi Osman Efendi'in mektebe ait 33000 kuruşu zimmetine geçirmesidir. Bu durum inşaatın zamanında bitirilememesine ve açılış tarihinin uzamasına neden olacaktır. Bu sıkıntılı durumdan bir an önce kurtulabilmek ve adı geçen paranın tahsil edilebilmesi için çeşitli yollara başvurulmuştur. Osman Efendi görevden uzaklaştırılmış ancak üzerinde taşınmaz mülkü bulunmadığından kendisinden adı geçen para tahsis edilememiştir. Osmanlı Devleti'nde memurlar kefalet yoluyla çalıştığı için, Osman Efendi'ye kefil olan kişiden para tahsil edilmeye çalışılmış fakat Osman Efendi'nin adı geçen göreve kefilsiz olarak başladığı anlaşılmıştır. Bu bağlamda adı geçen paranın, Osman Efendi'nin parayı zimmetine geçirmesine sebep olanlardan alınmasına karar verilmiştir. Ancak bu durumda dava uzayacak, mektep inşaatı tamamlanamayacak ve açılışı ertelenecektir. Bu yüzden 33000 kuruşun 18.703 kuruşu tarla sandığından ve 14.297 kuruşun ise 1897 yılı bütçesinden harcanması durumu Şûra-yı Devlet'te görüşülmüş ve 7 Mart 1898 tarihinde Padişahın onayına sunulmuştur. Mektebin maddi sıkıntısının giderilmesine dair Şûra-yı Devlet kararı, 4 Nisan 1898 tarihinde Padişah tarafından onaylanmıştır. Yarım kalan Çoban Mektebi inşaatı için gerekli para bu şekilde temin edilmiş ve inşaat ancak 21 Kasım 1898'de tamamlanabilmiştir. Mektep binası, ağıl, ahır, makine deposu ve hizmetli odası hizmete hazır duruma getirilmiştir.²⁸

Ankara Çoban Mektebi, 9 Aralık 1898'de yapılan büyük bir törenle açılmıştır. Nafia Nezareti, mektebin açılışına Hüdavendigar Nafia Fen Müşaviri Bay Mazharı göndermiştir. Bay Mazhar, yaptığı açış konuşmasında; mektebin kuruluş amaçlarına değinerek tiftik

²⁷ Altındaş, *a.g.m.*, s.969; Koçak, *a.g.t.*, s.152.

²⁸ Keskin, *a.g.m.*, s.91-92.

keçilerinin beslenmesi, ırkının tedavisi, muhafaza ve ıslah edilmesi, yabancı ürünlere karşı nasıl rekabet edileceği konularına değinmiştir.²⁹ Ülke genelinde açılmaya başlanan Ziraat Mektebi ve Numune çiftliklerinde bölge halkına modern tarım yöntemlerinin öğretilmesi hedeflenmiş, bu bağlamda verilen teorik ve uygulamaya yönelik eğitimlerle tarımsal verimliliğin artırılması amaçlanmıştır. Ankara Kalaba Köyü sınırları içerisinde açılışı gerçekleşen Çoban Mektebi'nde ise zirai faaliyetlerin yanı sıra, şehrin önemli bir gelir kaynağı olan sof ticaretinin tekrar canlandırılması için tiftik keçisi neslinin ıslahına çalışılacaktı.³⁰ Okula çiftçi ve hayvancılıkla uğraşan ailelerin çocukları kabul edilecek, eğitilmiş çobanlar sayesinde salgın hastalıklar önlenecek ve mektepte yetiştirilen damızlıkların halka uygun fiyatlarla satılmasıyla önemli ölçüde gelir elde edilecekti.

2. Mektep Görevlileri

Ankara Çoban Mektebi'nin başında, amir konumunda mesleki tecrübe ve bilgiye sahip görevli olarak müdür bulunmaktadır. Mektepte verilen eğitimin sürdürülmesi, öğrenci seçimi, yapılacak faaliyetlerin planlanması ve raporlarının hazırlanması gibi geniş bir sorumluluklara sahiptir. İlk müdürlük görevini Agaton Efendi üstlenmiştir. Kendisi Mekteb-i Mülkiye mezunu olup devlet tarafından ziraat eğitimi için Fransa'ya gönderilmiştir. Yurt dışında eğitimini tamamlayarak ülkeye geri dönen Agaton Efendi, Edirne'de yaklaşık dört yıl Ziraat Müfettişliği yaptıktan sonra Ankara Çoban Mektebi Müdürlüğüne getirilmiştir. Agaton Efendi'nin bu görevi uzun sürmemiş ve İstanbul'a gitmek üzere azlini istemiştir. Boşalan müdürlük görevine önce Timolyon Efendi ve sonrasında Leon Efendi getirilmiştir.³¹ 24 Nisan 1899'da ise Numune Çiftliği ve Çoban

²⁹ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), 1247/93501, 13 Şaban 1316 (27 Aralık 1898), Salı; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s.194; Hikmet Kavruk, "Ankara Ziraat Mektebi: Tarihî Çoban Mektebi-Millî Mücadelenin Ankara'daki İlk Karargâhı", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2020, s.2.

³⁰ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Td. Nr. 2184, s.201; BOA. Td. Nr. 2184, s.197; Müge Bahçeci- Aybike Yenel, "Ankara Eski Çoban Mektebi'nin Mevcut Durumu ve Yeniden İşlevlendirme Olanakları", *International Design and Art Journal*, 1/1, (2019), s.128.

³¹ Timolyon Efendi'nin müdürlük görevi kısa sürmüş ve Halkalı Ziraat Mektebi'ne tayini çıkmıştır. Yerine gelen Leon Efendi de bu görevde uzun süre kalmamıştır. Kendisi terfi alarak

Mektebi Müdürlüğüne Manuk Efendi getirilmiştir. Manuk Efendi'nin müdürlüğü sırasında Vilayet Ziraat Müfettişi Arslan Efendi'nin görevden alınmasıyla boşalan müfettişlik görevi de kendisine verilmiştir.³² 1905 yılına kadar Manuk Efendi, müdürlük görevinin yanı sıra Vilayet Ziraat Müfettişliği görevini de üstlenmiş ve vilayet dâhilinde saha çalışmalarında bulunarak pek çok rapora imza atmıştır.³³

Numune Çiftliği ve Çoban Mektebi'nin yönetici kadrosunda müdürün yanı sıra müdür muavinleri de yer almaktadır. Dönem içerisinde ziraat eğitimi alan muavinler, tecrübeleri ve hizmetleri arttıkça müdürlüğe veya vilayet ziraat müfettişliğine terfi de edebiliyorlardı. 1895'te Halkalı Ziraat Mektebi'nden mezun olan Hasan Tahsin Efendi, iki sene Edirne'de özel çiftlikler idaresinde çalıştıktan sonra Konya Numune Çiftliği'nde müdür muavini ve iki sene Halkalı'da ameliyat muavini olarak görev yapmıştır. Hasan Tahsin Efendi, 1898'de Ankara Çoban Mektebi Müdürü Timolyon Efendi'ye 500 kuruş maaşla yardımcı olarak tayin edilmiştir.³⁴ Mektep ve çiftliğin eğitim başta olmak üzere tüm mali kayıtlar ve harcamalarının kontrolü, müdür ve muavini tarafından yürütülmüştür. Ancak hesap işlerinin iki kişi tarafından yürütülmesinin imkânsız olduğu anlaşılmış ve diğer ziraat mekteplerinde olduğu gibi bir muhasebeciye gereksinim duyulmuştur. Ayrıca mektepte öğrencilerin durumuyla ilgilenen ve düzeni sağlamakla görevli bir mubassıra ihtiyacı vardır. Müdürlük, bu sıkıntıyı dile getirerek kadronun

Aydın Vilayetinde memur olarak görevlendirilmiştir. Keskin, *a.g.m.*, s.95; Özgür Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitime Bir Bakış", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, (Fall 2012), p. 3280.

³² *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Td. Nr. 2184, s.211.

³³ Çoban Mektebi Müdürü Manuk Efendi'nin 1905 yılında Bursa Ziraat Mektebi'ne tayini çıkmıştır. Manuk Efendi'den sonra mektep müdürlüğüne kimin getirildiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1907 tarihli Ankara Vilayet Salnamesinde Müdür olarak Fevad Efendi'nin görevlendirildiği bilgisi mevcuttur. Bkz., Keskin, *a.g.m.*, s.95.

³⁴ Müdür yardımcılığı görevini büyük bir başarı ile yerine getiren Hasan Tahsin Efendi, göreve gelişinden dört ay sonra 6 Mart 1898'de hayat pahalılığı yüzünden maaşının 800 kuruşa çıkarılması konusunda girişimlerde bulunduğu arşiv belgelerinde yer almaktadır. Ancak Orman, Maden ve Ziraat Nezareti, mektebin açılışının yeni yapılmasından dolayı bu isteği geri çevirmiştir. Bkz., *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Td. Nr. 2184/113-199- 201-203-205.

güçlendirilmesini talep etmiş ama yaşanan mali bunalımdan ötürü bu istek yerine getirilememiştir.

Aynı yıl mektepte muallim olarak yalnızca Mustafa Efendi ve aylık 120 kuruş maaşla görev yapan bir odacı bulunmaktadır. Odacıya mektebin temizliğinin yanı sıra şehirden çiftlik ihtiyaçlarının karşılanması görevi verilmiştir. Bu işlerde odacıya yardım etmek üzere 65 kuruş maaşla bir hademenin alınması gündeme getirilmiştir. Bu görevlilerle birlikte çiftlikte rutin işleri yapmakla üç yardımcı (yanaşma) eleman çalışmaktadır. Bu personelin aylık maaşları, tarlalarda çalıştırılan amele yevmiyelerinin ödenmesi, mektebin kışın ısınma (odun-kömür) masrafları, mektep ve çiftliğin bakım ve onarımları vs. mektep ve çiftliğe ayrılan ödenekten karşılanmıştır. Resmî belgelerde Mektep idaresinin, belli aralıklarla bağlı bulunduğu Nazırlıktan kendilerine ayrılan ödeneğin arttırılması ve eksik kadrolarının tamamlanmasını talep ettiği görülmektedir.³⁵

1898'de açılan Çoban Mektebi'ne aylık elli kuruş maaşla on öğrenci alınmıştır. Fakat bu alımda acele edilmiş ve tarım-hayvancılıkla ilgisi olmayan öğrenciler okula kayıt yaptırmıştır. Özellikle kunduracı ve kahveci gibi esnaf çırakları, kış aylarında iş bulamadıklarından yaz ayına kadar dolgun bir maaşla öğrenciliği kabul etmiştir. Bir kısmı ise Ankara'da eğitimini tamamlayarak Halkalı Ziraat Mektebi'ne ve oradan da memuriyete geçme düşüncesiyle kayıt yaptırmıştır. Öğrenciler teorik derslerin yanı sıra günlük 4 saat tarlada uygulamalı eğitime tabi tutulmuştur. Bu arada yaşanan mali sıkıntılar yüzünden öğrencilere Mayıs sonuna kadar aylıkları ödenememiştir. Yaz mevsiminin gelmesiyle birlikte 6 öğrenci başka yerlerde iş bulabilme düşüncesiyle okulu terk etmiş ve iki öğrenci ise okul kurallarına uymadıklarından ihraç edilmiştir.³⁶

Çoban Mektebi Müdürü Manuk Efendi, öğrencilerin okuldan ayrılmalarının önüne geçmek için hazırladığı öneriyi 20 Mayıs 1899'da Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne göndermiştir. Öneri, mektebe alınacak olan öğrenci ailesinin çiftçi ya da hayvancılıkla

³⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Td. Nr. 2184/4-13; Keskin, *a.g.m.*, s.96.

³⁶ Koçak, *a.g.t.*, s.153; Keskin, *a.g.m.*, s.97.

uğraşması, öğrencilerin eğitimlerini tamamlamadan mektepten ayrılmasını önlemek için yapılacak masraflara karşılık aileden senet alınmasını öngörmektedir. Adı geçen Bakanlık ise mektebe başlangıçta talebe bulunamamasının doğal karşılanması gerektiğini belirtmiş ve talebe bulma durumunu daha da zorlaştırmamak için senet alınmamasını bildirmiştir.³⁷ Bununla birlikte vilayette sürü sahibi olan ve çiftçilikle uğraşan ailelerin çoban mektebine çocuklarını öğrenci olarak göndermeleri için Ankara Vilayet gazetesine ilan verilmiştir: “Mektebe alınacak talebeler 15-20 yaşlarında, köylü ve çobanlığa yatkın çocuklardan seçilecek ve onlara aylık 80 kuruş maaş bağlanacaktır. Bunun yanı sıra öğrencilerin barınma, yiyecek ve giyecek gibi ihtiyaçları da karşılanacaktır.” Bakanlık, bu ilanların yanı sıra konuyla ilgili olarak Liva Mutasarrıfı ve Ankara Kaza Kaymakamlıklarını da bilgilendirmiştir.

Ankara Ziraat Heyet-i Fenniyesi Müdürü Aram Efendi, mektebe öğrenci olarak çiftçi ve sürü sahibi aile çocuklarının alınması düşüncesini olumlu bulmuştur. Ankara vilayetinde göçebe halinde aşiretler bulunmadığı, aksine halkın meskûn arazi sahibi olduğunu ve çokça koyun, keçi vs. hayvanlara sahip bulunduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, “Ankara halkının çocuklarından mektebe birçok çoban ve yanaşma talebe bulunabilecek ve mektebe alınacak çiftçi evladı talebelerin mektepten firar etme ihtimali ortadan kalkacaktır.”³⁸ Bu girişimlerin ardından Ankara Çoban Mektebi’ne Yozgat Sancağından üç, Zir Kaymakamlığı’ndan dört ve Yabanabad Kazası’ndan beş öğrencinin gönderileceği bildirilmiştir. Ancak Zir ve Yabanabad kazalarından beş öğrenci gelmiştir. Gelenlerin de ikisinin çiftçi ve üçünün ise çiftçi çocuğu olmadığı anlaşılmıştır.³⁹

3. Numune Çiftliği ve Çoban Mektebi’nin faaliyetleri

Çoban Mektebi Müdürü Manuk Efendi, göreve geldiği ilk aylarda kavunlarda görülen bir hastalığı incelemek üzere Beypazarı’na gitmiştir. Yaptığı araştırmada ürünlerdeki çürümenin sulak olan

³⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Td. Nr. 2184/149.

³⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Td. Nr. 2184/5-26-27.

³⁹ Keskin, a.g.m., s.97.

tarlaların aşırı derece sulanmasından kaynaklandığını tespit etmiş ve toprağın farklı katmanlarından numuneler alarak ayrıntılı bir inceleme için İstanbul'a göndermiştir. O tarihte mektepte mikroskobun bulunmaması nedeniyle bu yola başvurulmuş ve bu gerekçe ile Bakanlıktan mikroskop ihtiyaçlarının karşılanması talep edilmiştir. Ancak bu istek mali sıkıntılar yüzünden karşılanamamıştır. Manuk Efendi, mektep ve çiftliğin açılışından itibaren yapılan faaliyetleri düzenli olarak her ay raporlar halinde Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne bildirmiştir. 1899 yılı Nisan ayına ait 26 Mayıs 1899 tarihli raporda ayrıntılı bilgiler mevcuttur.⁴⁰

Adı geçen rapora göre Nisan ayında çiftliğe ait araziler yerli sabanlarla sürülmüş ve açılan arklara mısır, fasulye marul, salatalık, çilek, nohut, pancar, lahana, soğan, bakla gibi sebzeler ile Manisa Kırkağaç kavunu ve Diyarbakır karpuz tohumları ekilmiştir. Ekilen bu ürünler öğrenciler ve mektepte görevli bahçıvan tarafından sulanmış ve ayrı otları temizlenmiştir.⁴¹

Nisanın Nisan ayı sonlarında çiftlikte bulunan büyükbaş hayvanlara ait yemler bittiğinden ve çiftlikte de çayır bulunmamasından dolayı merkezden çayır parası gelene kadar yol ve ırmakların kenarlarında ender olarak bulunan otlarla idare edilmiştir. Çiftlikte bulunan tiftik keçileri her gün çoban tarafından otlatırılıp ağıla çekilmiştir. Nisan ayı içinde bu tiftik keçileri on bir yavru doğurmuştur.⁴² Bu raporlardan açıkça görüleceği üzere Numune Çiftliği ve Çoban Mektebi'nin personel başta olmak üzere araç-gerece olan ihtiyacı faaliyetlerini kısıtlamış ve beklenen verim alınamamıştır.

Ankara Ziraat Müfettişliği, bu olumsuzlukları bir yazı ile 3 Aralık 1899'da Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'ne göndermiştir. Ziraat Heyet-i Fenniyesi Başkanı Aram Efendi, bu yazı üzerine mektebin hâlihazırdaki durumunu yerinde görmek için Ankara'ya gelmiştir. Mektebin mevcut durumunu, kendi döneminde mektebe neler yapıldığını ve bundan sonraki süreçte mektebe nelerin yapılması

⁴⁰ Keskin, *a.g.m.*, s.95-96.

⁴¹ Keskin, *a.g.m.*, s.99-100.

⁴² *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Td. Nr. 2184/135-136-137 312.

gerektiğine dair kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda numune tarlasında yapılan tarım, mektebe alınan veya alınması gereken araç-gereçler, ulaşım, görevliler ve talebelerin durumu, eğitim-öğretim, tiftik keçilerinin ıslahı ve mektepte yapılan tamirler maddeler halinde dile getirilmiştir.

Aram Efendi'nin hazırladığı rapora göre; mektep binaları suya yakın bir yerde taş ve ahşaptan inşa edilmişse de binaların yapıldığı yerin havası çiftlik için çokta uygun olmadığı anlaşılmıştır. Bunun için çiftlik içine yeniden bina yapımı düşünülmüş ama çok masraflı olacağından bu düşünceden vazgeçilmiştir. Bunun yerine mevcut binaların bulunduğu yerin havasını değiştirmek için suya karşı söğüt ağaçlarının dikilmesine karar verilmiştir. Çiftlik toplam olarak yedi yüz yirmi altı dönüm üzerine kurulmuş olup bunun beş yüz yetmiş dört dönümü tepede bulunmaktadır. Bu arazinin alt ve üst tabakaları mineral yönünden fakir, kum çakıl taşı, az kilden oluşmakta ve tepede bulunmasından dolayı oralarda sulama yapılamamaktadır. Bu yerlere Mayıs ve Haziran aylarında yağmur yağmaması veya az yağmasından dolayı beş yüz yetmiş dört dönüm arazinin bazı yerlerinde ziraat yapılmaktadır. Çiftliğin vadide bulunan yüz elli iki dönüm arazinin yaklaşık otuz beş dönümünde dutluk, fidanlık ve bahçeye bağlı olmak üzere yüz yirmi dönümünde ziraat yapılmaktadır.⁴³

Çiftlik tarlaları civarında -vadide- 31.130 kuruşa satın alınması komisyon tarafından kararlaştırılmış olan yüz kırk sekiz dönüm tarla bulunmaktadır. Bu tarlanın satın alınarak çiftlik arazisine dâhil edilmesiyle adı geçen tarlada hayvanlar için çayırklar oluşturulacak ve hayvan yiyeceklerinin ziraatı mümkün olabilecektir. Çiftlik civarından geçen Çubukabad çayı Mayıs ayı başında, bazı senelerde Haziran ayında büsbütün kurumaktadır. Bu yüzden tarlalara su getirmek için birkaç yol bulunmaktadır. Buna göre birçok araziye su hanları inşa etmek veyahut 8-9 kilometre uzak mesafede bulunan Solfasol köyünden arklar vasıtasıyla su getirmek amaçlanmıştır. Ancak suyun uzak mesafeden arklar yoluyla getirilmesi ve bu arkların her sene temizlenmesi büyük masrafları beraberinde getirecektir. Bunun yerine çiftlik tarlalarında gerek tepe gerekse ova tarlalardan boru vasıtasıyla

⁴³ Keskin, *a.g.m.*, s.99.

suyun temin edilmesi daha uygun olacaktır. Bunun için bir boru ustasının çiftliğe gönderilmesi istenmiştir.⁴⁴

Mektebin açılışından yaklaşık bir yıl sonra arazinin genişletilmesi için çalışmalar başlatılmış ve mektebe sınır komşusu olan on parça arazi belirlenmiştir. Bu arazilerin kimlerden satın alınacağı, arazilerin büyüklüğü, verimlilik durumu ve üzerinde bulunan söğüt ağaçlarının fiyatlarını gösteren bir keşif defteri hazırlanmıştır. Bu deftere göre, Ayaşlıoğlu Mustafa Efendiye ait olan 19 dönüm tarla ve üzerinde bulunan 30 adet söğüt ağacına 2865 kuruş; Tahtalıoğlu ailesinin varislerine ait 8 dönüm tarla ve 780 adet söğüt ağacına 2970 kuruş; Sarı Mehmet Ali ailesinin varislerine ait 4 dönüm tarla ve 4 dönüm bahçeye 2500 kuruş; Hacı Nazarinin varislerine ait 5 dönüm tarlaya 1650 kuruş; Hazım Efendi ailesinin varislerine ait 8 dönüm tarla ve 53 adet söğüt ağacına 1665 kuruş; Abdaloğlu Gevrek ailesinin varislerine ait 25 dönüm tarlaya 3750 kuruş; Yaralıoğlu Süleyman ailesinin varislerine ait 4 dönüm bahçe, 18 dönüm tarla ve 497 adet söğüt ağacına 7000 kuruş; Şems Efendi'ye ait 5 dönüm tarla ve 284 adet söğüt ağacına 1570 kuruş; Düzoğlu ailesinin varislerine ait 3 dönüm tarlaya ise 450 kuruş olmak üzere toplamda 31130 kuruş değer biçilmiştir.⁴⁵ Bu bağlamda 148 dönüm arazi satın alınırsa ve boru vasıtasıyla bu tarlalara su getirilirse, ziraata elverişli olarak tarlaların mevcudu toplamda 670 dönüme çıkacaktır.

Çiftlikte yirmi iki dönüm tarlaya dört yüze yakın ağaç fidanı dikilmiş ancak suyun yokluğundan dolayı bunlar gayet ağır surette gelişmiştir. Bu arada kuruyan fidanların yerine yenileri dikilmiştir. Ankara Numune Çiftliği'nde arı yetiştiriciliğinin başlamasıyla birlikte arı kovanları ve çerçevelerine ihtiyaç olmuştur. Bu ihtiyaç İstanbul Sanayi Mektebi'nden karşılanmış, mektepte yapılan kovan ve çerçeveler kısa süre içerisinde Ankara'ya gönderilmiştir.

Çoban Mektebi ve Numune Çiftliği için hazırlanan aylık raporlarda kullanılan malzemeler ve tarlalardan elde edilen ürünler

⁴⁴ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Td. Nr. 2184, 11 Rebiyülevvel 1317 (20 Temmuz 1899); Keskin, *a.g.m.*, s.99.

⁴⁵ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Td. Nr. 2184/14; Keskin, *a.g.m.*, s.92.

hakkında geniş bilgiler mevcuttur. Çiftlik arazisinde yer alan bazı toprakların kumlu-killi yapısı ve yeterli düzeyde sulanamaması nedeniyle buralara masraf yapılsa bile ürün rekoltesi düşük olacaktır. Çünkü yağmurlu geçen senelerde bile bu araziden %3-5 oranında toplam ürün elde edilmektedir. Çiftliğin diğer sulu ova ve tarlalarında da verimin düşük olduğu ilgili rapordan anlaşılmaktadır. Yağmurlu geçen Mayıs-Haziran aylarında bile hasılatın %6-10 arasında olduğu görülmektedir. Bu arazilerden yüksek verim elde etmek için sulama işinin aksatılmaması ve gübreli tarımın yapılması şarttır. Çiftlik tarlalarında hayvan gübresi kullanılırken yakın zamanda sanayi gübrelerinin de kullanılması gerekecek ve giderlerin artması sonucu ek bir bütçeye ihtiyaç olacaktır.

Çoban Mektebi'nde üç çift manda ile bir çift at bulunmakta ve iki yüz yirmi dönüm arazi bu hayvanlarla sürülmektedir. O günkü şartlarda bir çift hayvanla seksen dönüm arazi sürülebilmektedir. Bu bağlamda yaklaşık altı yüz yetmiş dönüm arazinin sürülebilmesi için en az sekiz çift hayvana gereksinim vardır. Bu esnada çiftlikte bulunan iki at işe yaramayacak durumda olduğundan müzayede de satılmış ve yerine Ankara Baytar Müfettişliği vasıtasıyla Yozgat panayırından kuvvetli iki öküz satın alınmıştır. Ancak çiftlikte yük taşımak için bir çift beygire ihtiyaç vardır.

Çiftlikte hiç koyun bulunmamaktadır. Ancak sonraki günlerde çiftliğe 100 adet koyun alınırsa -mevcut keçiler için yeterli olmayan- 32 metre genişlikte olan ağıl, 200-250 baş sürüye yeterli gelmeyecektir. Bu yüzden her bir hayvana bir metrekare olacak şekilde 250 metrekare genişlikte yeni bir ağıl yapıp, keçi ve koyunlar buraya konulmalıdır. Eski ağıl ise ahıra çevrilerek at, öküz ve inekler orada barındırılmalıdır. Çiftliğe 100 adet koyunu hemen almak yerine 10 adet Karaman koyunu, 10 adet Rumeli kıvırcık koyunu ve bunların yanına da birer koç alınıp, koyunların her sene doğumuyla sayının yüze çıkması mümkün olabilirdi.

Bunun yanında çiftlik havlusu içine samanlık, kuru ot deposu, yağ ve peynir üretimi için süthanenin mektep binasının karşısına, ağılın ise bunların arkasına inşa edilmesi uygun olacaktır. Numune çiftliğinde keçilerden başka 6-7 yaşında ala cins inekle bir de boğa

bulunmaktadır. Bu inekten sağılan sütte yağ, peynir ve kaymak yapımı uygulamalı olarak öğrencilere öğretilcektir. Ankara Vilayeti sınırları içerisinde yaklaşık bir buçuk milyondan fazla sağılabilir hayvan bulunmasına rağmen bunların sütünden yeterince yararlanılamamaktadır. Vilayette salamura peynirinin kıyyesi 8 kuruş, sadeyağın kıyyesi ise 9-10 kuruştan satılmaktadır. Bu bağlamda salamura, kaşar ve çeşitli peynirlerin yapımı ile sütte kaymak ve yağ çıkarılmasının öğrencilere gösterilmesiyle mektep gelirlerinde çok büyük bir artış söz konusu olacaktır.⁴⁶ Numune Çiftliğinde pulluk, biçme makinaları, meyve kurutma makinaları, merdane, tırmık, yayık, tekerlekli el arabası gibi ziraat için gerekli aletler bulunmakla birlikte çiftliğin acil bir saman doğrayıcısına ihtiyacı vardır.

Numune Çiftliğinde yetiştirilen tiftik keçilerinin beslenmesi için tarlalarda yonca ekiminin yapılması önem arz etmektedir. Tiftiğin kalite ve zarafetini belirleyen en önemli husus, keçilerin iyi ve sağlıklı beslenmesidir. Keçilere iyi bakılması halinde her bir keçiden alınan 300 dirhem tiftik yerine 450-600 dirhem tiftik alınacak ve senede bir defa değil iki defa kırılabilir.⁴⁷ Numune ağılında yaklaşık yüz on iki adet tiftik keçisi bulunmakta ve bunlar için 130 kuruş maaşla bir çoban görevlendirilmiştir. Bu çoban hayvanları her gün gündüzleri çiftlik etrafında otlatırıp, geceleri ise avluda bulunan ağıla çekmektedir. Kış mevsiminde hayvanlar arpa ve dışarıdan satın alınan kuru çayır ile beslenmektedir. Çiftlikte bulunan hayvanlar için Çubuk çayı civarında bulunan sekiz dönüm arazide bir yoncalık teşkil edilmesine karar verilmiştir. Ağılda bulunan keçilerden üç adedi teke, altmış adedi dişi ve otuz üç adedi erkektir. Mevcut tekeler cins yönünden daha iyi olmaları için damızlık olarak ayrılmış ve damızlık keçiler yetişinceye kadar çiftlikte tutulmuştur. 1899'da ağılda on altı adet oğlak dünyaya gelmiş ve durumu iyi olmayan iki yaşındaki yedi adet keçi, sonbaharda satılarak yerine cins yönünden iyi keçiler

⁴⁶ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, DH. MKT. Nr. 993, 15 Cemâziyülevvel 1323 (18 Temmuz 1905), Salı; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Nr. 014.39.6; Keskin, a.g.m., s.94.

⁴⁷ Perihan Hazel Kaya, "Ankara'nın Sof Üretiminin Osmanlı Devleti Ticaretindeki Yeri ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24/1, (Nisan 2021), s.86; Keskin, a.g.m., s.99.

alınmıştır. ⁴⁸ Adı geçen rapordan Numune ağılında verimli, güzel ve damızlık keçilerin yetiştirilmesine önem verildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu hayvanların yemlerinin konulduğu ambar ve samanlık küçük olup ihtiyacı karşılayamamaktadır. Yeni büyük bir ambarın yapımı için Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nden izin istenilmelidir. Çiftlik binalarının etrafına duvar örülerek avlu içerisine alınması, güvenlik açısından önemlidir.

Ankara Çoban Mektebi'nde içme suyu, binaların yakınında bulunan kuyudan temin edilmekte ve bu kuyunun suyu da belirli aylarda azalmaktadır. Bu nedenle ihtiyaç duyulan suyun çiftlik arazisinin ortasından geçen Çubukabad çayından ya da mektebe on dakika mesafede bulunan Kalaba köyünden borular vasıtasıyla getirilmesi, çiftlik avlusunda bir havuz ve çeşmenin yapılması düşünülmüştür. Ancak binaların suya olan uzaklığı nedeniyle yapılacak işin çok pahalıya mal olacağı hesaplanmış ve bu düşünceden vazgeçilmiştir. Bu yüzden mevcut kuyunun, dört yüz kuruş masrafla dört metre kadar kazılarak suyu artırılmaya çalışılmıştır. Bunun dışında bahçe, fidanlık ve birkaç büyük tarlanın sulanması için kuyu yapımına karar verilmiştir. Görüşmelerin ardından Ankaralı bir müteahhitle pazarlık yapılmış ve sekiz yüz kuruşa anlaşma sağlanmıştır.⁴⁹

Numune Çiftliği arazisini ikiye bölen Çubukabad çayının suyu ilk ve sonbahar mevsimlerinde çoğalmaktadır. Bu çayın üzerinde köprü bulunmamasından dolayı araç-gereçlerin çayın karşı tarafına geçirilmesinde zorluklar yaşanmaktadır. Güvenli geçişi sağlamak amacıyla çayın üzerine taş bir köprü yapılması düşünülmüş, konuyla ilgili yazışmaların sonunda Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nden gerekli onay alınmıştır. Mektep idaresi, köprünün yapılmasından sonra çiftliğe kadar olan bozuk toprak yolunda yapılması için Ankara Vilâyet İdaresi'ne başvuracaktır.

Mektep ve çiftlik binasının kiremitleri zamanla akıtmaya başlamış ve kiremitler 960 kuruş masrafla yeniden elden geçirilmiştir.

⁴⁸ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Td. Nr. 2184/131-132.

⁴⁹ Keskin, *a.g.m.*, s.93-94.

Mektebin inşaatı sırasında mutfak bacasının içine farkında olmadan bir taş düşmüş, bu durum inşaat bittikten sonra fark edilmiştir. Bu sıkıntı üzerine mutfak yanında bulunan kilerin penceresine bir baca yapılmış ve mutfak kilere taşınmıştır. Fakat zamanla kiler odasının tavanının ahşap olması, baca ile tavan arasındaki mesafenin az olmasından dolayı yangın çıkma ihtimali düşünülmüştür. Bu yüzden mutfağın bacası tamir edilerek mutfak ile kiler yeniden eski konumuna getirilmiştir. Adı geçen raporda, mutfaktaki erzak ve malzemelerin saklanması için üç gözlü, bölmeli, kapaklı yeni dolaplara ihtiyaç olduğu; mutfak-bodrum kat arası merdivenlerin taş ile kaplanması ve güvenlik açısından mektebin tüm alt kat pencerelerinin demir parmaklıklarla kapatılmasının gerekli olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁵⁰

Sonuç

Ankara Çoban Mektebi'nin tarihsel ve eğitim açısından önemi son derece büyüktür. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ve hayvancılığı geliştirmek üzere ülke topraklarında oluşturmayı planladığı Numune Çiftliği kurma çalışmalarının bir sonucu olarak açılan okul, vilayetteki çiftçilerin devrin tarım yenilikleri ile tanıştırılmasına ve tiftik keçilerinin ıslahı çalışmalarına öncülük etmiştir. Tiftik, dayanıklı, parlak, kolay boyanabilmesi, serin tutması, az buruşması, zararlı güneş ışınlarını geçirmemesi ve nemden koruma özelliği nedeniyle herkes tarafından tercih edilen bir hammaddedir. Özellikle Tiftik keçisinden üretilen sof kumaşlar, Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynağı olarak döneme damgasını vurmuştur. İnce keçi kılından dokunan bu kumaşların en meşhur olanı ise Ankara sofudur. Tiftik keçisi 1838 yılına kadar yalnızca Anadolu'da yetiştirilirken, bu tarihten sonra Güney Afrika Cumhuriyeti, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Avustralya gibi dünyanın çeşitli ülkelerine götürülmüş ve yetiştirilmeye başlanmıştır. Küçük sürüler halinde üretime başlayan bu ülkeler, daha sonra dünya tiftik üretiminde söz sahibi ülkeler haline gelmiştir.

⁵⁰ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD. 534/75, 29 Cemaziyülahır 1323 (31 Ağustos 1905), Perşembe; Ankara Vilâyet Salnamesi, H.1325 (1907), s.58.*

II. Abdülhamit döneminde tarım başta olmak üzere yeniden sofi ticaretini canlandırmak amacıyla açılan Ankara Çoban mektebi ve Numune Çiftliği, devletin tüm teşvik ve yardımlarına rağmen beklentileri yerine getirememiştir. Mektebe çok geniş araziler tahsis edilmiş ancak yaşanan susuzluk ve yapılan hatalar, ekimi yapılan arazilerden istenilen miktarda ürünün alınamamasına sebebiyet vermiştir. Örneğin kıraç toprağa sahip iki tarlaya mısır ekilmiş, iki defa sulanmasına karşın çapası geç yapıldığından ürün olgunlaşmamış, patatesler iyi yetişmiş fakat mahsulün büyük kısmını köstebekler yemiştir. Buğdaylar havaların sıcaklığından ve yeterli sulama yapılmamasından dolayı gelişimlerini tamamlayamamış, fasulye mahsulatı ise susuzluğa ek olarak hırsızlığa maruz kalmıştır.

Mektebin başarısızlığının sebepleri arasında XIX. yüzyıl sonlarına doğru tiftik piyasasının yabancıların eline geçmesi ve keçi yetiştiriciliğinin karlı bir iş olmaktan çıkması gösterilebilir. Bölge halkının ilgisizliği, mektebe uygun ve istekli öğrenci bulunamaması, son derece kısıtlı olan eğitim kadrosu gibi etkenler okulun kapatılmasına zemin hazırlamıştır. II. Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de ilanı sonrası Ankara Çoban Mektebi ve Numune Çiftliği, açılışından yaklaşık on yıl sonra Ankara Ziraat Ameliyat Mektebi'ne dönüştürülmüş ve mektebin ağıl kısımları tasfiye edilmiştir.

Ankara Çoban Mektebi ve Numune çiftliği binaları, 1912-1913 Balkan ve 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı yıllarında âtıl bir durumda kalmıştır. Mütareke döneminde başlayan haksız işgallere karşı Anadolu halkı, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı başlatmış ve bu mücadelenin örgütlenme aşamasında Ankara vilayeti, Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına ev sahipliği yapmıştır. Temsil Heyeti üyeleri 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelmiş ve aynı günün akşamı Ankara Ziraat Mektebi binasına yerleşmişlerdir. Bu tarihi binada yaklaşık 118 gün kalan Mustafa Kemal Paşa, Misak-ı Milli'nin müsveddesini burada kaleme almış, Hâkimiyet-i Milliye gazetesi ile Anadolu Ajansı'nın kuruluş direktifini buradan vermiştir. 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali sonrası Ankara'ya gelen pek çok aydına ise Halide Edip (Adıvar) Hanım, Yunus Nadi

(Abalıoğlu) ve Adnan (Adıvar) Bey, Ziraat Mektebi'ne yakın oban Mektebi ev sahipliği yapmıştır.

Keçiören İlçesi sınırları içinde âtil bir şekilde bulunan mektep binası için Milli Emlak Genel M¼d¼rl¼đ¼ ile Keçiören Belediyesi arasında bir protokol imzalanmıştır. Bu protokol çerçevesinde tarihi oban Mektebi binasının restorasyon çalışmaları başlatılmış ve kısa s¼re içerisinde tamamlanan bina, 27 Mart 2024'te “Atat¼rk Ankara Milli M¼cadele M¼zesi” olarak hizmete açılmıştır.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Kitap ve Makaleler

Abalıoğlu, Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk G¼nleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Adıvar, Halide Edip, *T¼rk¼n Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1992.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat D¼nemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

Ankara Vilayet Gazetesi

Asuman Koçak, *Salnamelere G¼re Ankara Vilayeti (1871-1907)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstit¼s¼ Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Y¼ksek Lisans Tezi), Ankara, 2013.

Aysal, Necdet, “Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da İlk G¼nleri Ziraat Mektebi”, *Ankara Üniversitesi T¼rk İnkılâp Tarihi Enstit¼s¼ Atat¼rk Yolu Dergisi*, S: 39, (Mayıs 2007), s.359-396.

Bahçeci, M¼ge - Yenel, Aybike, “Ankara Eski oban Mektebi'nin Mevcut Durumu ve Yeniden İşlevlendirme Olanakları”, *International Design and Art Journal*, 1/1, (2019), s.124-143.

- Cengiz, Abdullah, *Ankara Sancağı'nda Modern Eğitim Kurumları (1865-1920)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Diyarbakır, 2021.
- Çeşme, Volkan, “Osmanlı’da Ziraatı Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve İdari Yapısı”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XV/2 (2014), s. 39-80.
- Demirel, Muammer- Doğanay, Fatma Kaya “Osmanlı’da Ziraat Eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 21, (2011/2), s. 185.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Kadıoğlu, Sevtap, “Osmanlı Döneminde Türkiye’de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve ‘Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi’”, *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları*, S 8, (2005), s.239-257.
- Karabulut, Kerem-Akyol, Hikmet, “Türk Tarımının Gelişimi, Sorunları ve Uygulanan Politikalar Üzerine Bir Araştırma (1839-1950)”, *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 6/11, (Bahar 2017), s.70-84.
- Kavruk, Hikmet, “Ankara Ziraat Mektebi: Tarihî Çoban Mektebi-Millî Mücadelenin Ankara’daki İlk Karargâhı”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2020.
- Kaya, Perihan Hazel, “Ankara’nın Sof Üretiminin Osmanlı Devleti Ticaretindeki Yeri ve Önemi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24/1, (Nisan 2021), s.83-91.
- Keskin, Özkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 28, (2010), s.87-106.

Koçak, Asuman, *Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013.

Salname-i Vilayet-i Ankara, Sene 1320 (1902).

Sanal, Şule; Menteş Gürler, Ayşe; Erler, Mehmet Yavuz, “Yitirilen Bir Servet: Tiftik Keçisi”, *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 25/6, (2019), s.763-768.

Sarıkaya, Makbule, “Ziraat Mektepleri”, *Kafdağı*, 1/1, (Aralık 2016), 24-37.

Tekemen Altındaş, Eylem, “Ankara Vilayet Gazetesi ve Salnameleri Penceresinden XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara’da Tarım ve Hayvancılık”, *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/3, (Güz 2021), s.961-983.

Toruk, İbrahim, *Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

Vurgun, Ahmet, “II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitim Hamlesi: Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği (1891-1909)”, S 51, (Nisan 2021), s. 83-114.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı’da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 24, (2010), s. 223-238.

Yıldız, Özgür, “II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitime Bir Bakış”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4*, (Fall 2012), p. 3273-3289.

Telgraf-name

Mahall-i irsâlî: Ankara

Mevrûdu: Der-âliye

Numro: 2270

Kelime: 58

Sınıf-ı mektub: Resmî

Tarihi: 24 Nisan 311 (6 Mayıs 1895)

Orman ve Maâdin ve Ziraât Nezâret-i Celîlesine

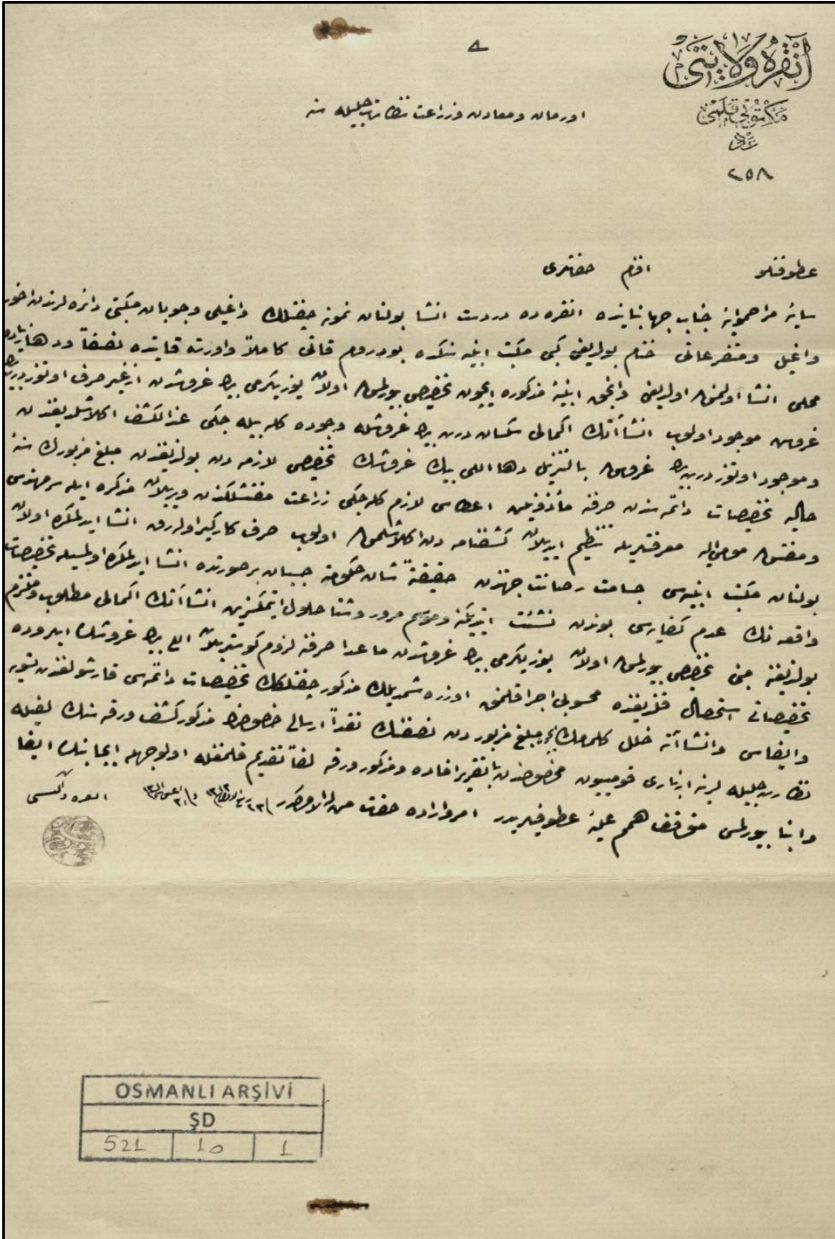
Umrân-ı mülk ve terfih-i ahvâl-i teb'a maksad-ı mahâsin-i mersâdıyla Ankara'da te'sisine irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-müteâllik buyrulmuş olan Numûne Çiftlik ve Ağıl ve Çoban Mektebi ebnîyesinin çâkerleri ve kumandan paşalarla me'mûrin ve mütehayyizân ve mu'teberân-ı memleket hâzır olduğu halde bugün kurbanlar zebh olunarak vaz'-ı esâs-ı resmî teyemmünen icrâ ve şu vesîle ile dahî da'vât ve meymûniyet-i ömr ve şevket-i hazret-i hilafet-penâhiye terdil ve ifâ kılındığı ma'rûzdur. Fermân

24 Nisan 311 (6 Mayıs 1895 Pazartesi)

Ankara Vâlisi

Mendûh

Ek-2

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD. /518-2

SD_00521_00010_001_001.

Ankara Vilâyeti
Mektûbî Kalemi
Aded
258

Orman ve Maâdin ve Ziraât Nezâreti Celîlesine
Atûfetlü Efendim Hazretleri

Sâye-i merhâmet-vâye-i cenâb-ı cihân-bânide Ankara'da derdest-i inşâ bulunan Numune Çiftlik ve Ağıl ve Çoban Mektebi dairelerinden ahur ve ağıl ve müteferriâtı hitâm bulduğu gibi mekteb ebniyesinin de bodrum katı kâmilen ve orta katı da nisfen ve daha ziyâde mahalli inşâ olunmuş olduğu ve ancak ebniye-i mezkure için tahsis buyrulmuş olan yüzyirmibin guruşdan ez-gayr-ı sarf otuzdörtbin guruş mevcut olub inşâatın ikmâli seksendörtbin guruşla vücûda gelebileceği inde'l keşf anlaşıldığından ve mevcûd otuzdörtbin guruş bi't-tenzil daha ellibin guruşun tahsisi lâzımeden bulunduğundan meblâğ-ı mezbûrun sene-i hâliye tahsisât-ı daimesinden sarfına mezuniyet i'tâsı lâzım geleceği Ziraât Müfettişliği'nden verilen müzekkere ile ser-mühendis ve müfettiş-i mümâ-ileyh ma'rifetleriyle tanzim edilen keşf-nâmeden anlaşılmış olub sırf kârgir olarak inşâ edilmekte bulunan mekteb-i ebniyesi cesâmet-i rasânet cihetinden hakikaten şân-ı hükümete çeşbân (yakışır) bir suretde inşâ edilmekte olmasıyla tahsisât-ı vâkı'anın âdemi kifâyesi bundan neş'et etdiğine ve mevsim-i mürûr ve şitâ hulûl etmeksizin inşâatın ikmâli matlûb ve müstelzem bulunduğuna mebni tahsis buyurulmuş olan yüzyirmibin guruşdan maâda sarfına lüzûm gösterilen ellibin guruşun ileri de tahsisât-ı istikmâl kılındığında mahsûbu icrâ kılınmak üzere şimdilik mezkûr çiftliğin tahsisât-ı daîmesi karşılığında tesviye ve ifâsı ve inşâatına hâlel gelmemek için meblâğ-ı mezbûrdan nisfinin nakden irsâli hususunun mezkûr keşf varakasının leffiyle nezâret-i celilelerine izbârı Komisyon-u mahsûsdan bi't-takrir ifâde ve mezkûr varaka leffen takdim kılınmağla ol veçhîle icâbının ifâ ve inbâ buyurulması mütevâkîf-ı himem-i âliye-i atûfileridir. Emr-ü irâde hazret-i menlehü'l-emrindir.

23 Rebiyülevvel 1313 ve 31 Ağustos 311 (12 Eylül 1895 Perşembe)
Bendeleri
Ankara Vâlisi
Mühür
(Mendûh)

Bazı Olaylar ve Düşünceler Ekseninde Savaş Meclisinden Barış ve Değişim Meclisine Geçiş Nedenlerine Kısa Bir Bakış I. TBMM'nin Serencamı

Bülent KARA*

Giriş

İmparatorluk başkentinin 16 Mart 1920 tarihinde İtilaf güçlerinin işgaline uğraması ve Osmanlı Meclisi Mebusan'ının dağılması Anadolu'daki direnişçilerin yeni bir meclis açmalarının meşru amaçlarını olgunlaştırmış, süreci hızlandırmış ve netice itibarıyla 23 Nisan 1920'de bu açılış gerçekleştirilmiştir. Büyük Millet Meclisinin açılış konuşmasını en yaşlı üye olması hasebiyle Sinop Milletvekili Şerif Bey yapmış ve Meclisin açılış gerekçesini izah etmiştir. Şerif Bey'in konuşmasında yer verdiği; “...*bütün Müslümanların halifesi ve Osmanlıların padişahı Sultan Mehmed Hanı Sâdis Hazretlerinin kuyudu cenabiyeden (yabancı kontrolünden) tahlisine (kurtulma) ve ebedi payitahtı saltanatı seniye olan İstanbul'umuz ile işgal altında ve envai mezalim (çeşitli zulüm) ve fecayi içinde maddeten ve mânen bilâinsaf (insafsızca) imha edilmekte bulunan bilcümle vilayati mazlumemizin istihlasına (kurtarma) muvaffakiyet ...*”¹ temennisi, milli iradenin geleceğe dair ilk hedefinin Büyük Millet Meclisinde dile getirilen ilk ifade biçimi olmuştur. Şerif Bey'den sonra Mustafa Kemal Paşa bir konuşma yapmış, yeni açılan Meclisin statü ve yetki sınırlarını ortaya koyabilecek nitelikte bir derinlik taşıyan; “...*salahiyeti fevkaladeyi haiz...*”² ifadesini kullanmıştır. Olağanüstü yetki anlamına gelen bu sözün, Anadolu'da ivme kazanan “iradei milliye”nin “hâkimiyeti milliye”ye evrildikçe nasıl bir hedefe yönelebileceğinin ipuçlarını taşıyacak kadar manidar ve bir o kadar da şüphe, heyecan hatta kimi zihinlerde korku yarattığı söylenebilecek bir algı oluşturmuştur.

* Doç.Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: bulentkara_04@hotmail.com bulent.kara@ahievran.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2839-9047.

¹ *TBMM ZC.*, D.I, İ.I, C.1, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s.2 (23.04.1336/1920).

² *a.g.e.*, s.2.

Tunaya'nın verdiği bilgilere göre; Mecliste, Meşrutiyet ve Mütareke döneminin çeşitli parti ve cemiyetlerinin mensupları olduğu gibi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde vücut bulmuş bir direniş ruhu da vardır. Mecliste toplanan bu ortak irade, Tanzimat'ın taklitçiliğine, Meşrutiyetin yanlış tutumuna karşı tavır almış ve yıkılma devrinin hatalarına yer vermemek yolunda ortak beklentiyi baskın kılmaya çalışmıştır³.

Ankara'da toplanan Meclisteki iradenin hangi amaca matuf olduğu, milletvekillerinin, “*Hilafet ve Saltanat ve vatan ve milletin istihlâs ve istiklâlinden başka bir gaye takip etmeyeceğime Vallahi*” içerikli yemin şeklinde de görülmektedir. Bazı milletvekilleri yemin metninde ifade edilen kurtarılacak değerler içerisinde “*Din*” kelimesinin de eklenmesini istemiş fakat vatan ve istiklalin kaybedilip, dinin kaybedilmediği gerekçesiyle bunun kabul görmediği Meclis tutanaklarında yer almıştır⁴.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin kuruluş amacı özellikle milletvekillerinin yemin metni üzerinden değerlendirmeye tabi tutulduğunda bu yemin metninin ileriki günlerde anayasada ifade bulan anlayışla bir tezat oluşturduğu söylenebilmektedir⁵. İfade edilen bu tezatlık, şüphesiz bir izaha muhtaçtır ve bu izah da Meclisi oluşturan unsurların düşünsel yapısının irdelenmesiyle mümkündür.

³ Tark Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Armağanı, 2. Baskı, Turhan Kitapevi, İstanbul, 1981, s.220-221.

⁴ *TBMM ZC.*, D.I, İ.I, C.2, TBMM Matbaası, Ankara, 1981, s.203-204 (06.07.1336/1920).

⁵ Meclisin en yaşlı üyesi sıfatıyla açılış konuşmasını yapan Sinop Milletvekili Şerif Bey'in; “...milletimizin dâhili ve harici istiklâli tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığımı bütün cihana ilan ederek Büyük Millet Meclisi'ni küşat eyliyorum...” (TBMM ZC., D.I, İ.I, C.1, s.2) şeklindeki sözleri, 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilatı Esasiye Kanununun birinci maddesinde; “Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir” ve ikinci maddesinde, “İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder” şekline dönüşmüştür (Suna Kili- A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri “Senedi İttifaktan Günümüze”*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, s.91).

1. I. Büyük Millet Meclisinin İlk Günleri ve Yeni Hükümet Kurulması Teklifi

24 Nisan'da sabah saat 10.00'da başlayan, 5 oturum şeklinde gerçekleşen görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa, Meclisin açılışına kadar geçen süreci anlatan uzun bir konuşma yapmıştır.⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu bilgilendirme konuşmasında milli kuvvetlerin birleştirilmesi ve bu yönde bir teşkilatın yapılması zorunluluğundan bahsetmesi, milli iradenin her şeyin üstünde tutulduğunun hatta alenen saltanat ve hilafet makamının da üstünde bir değere haiz olduğunun delilidir.

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasında belirttiğine göre yürütme işlerinin milli iradeye tabi olması gerekmektedir ve bütün bu işleri yürütmek için bir hükümet kurmak zorunludur⁷. Paşa'nın, kurulacak hükümetin vasfını belirlemeye dair verdiği kanun teklifi dört maddeden oluşmuştur. Teklif edilen bu kanun maddesinin son kısmında; "*Padişah ve Halife, baskı ve zordan kurtarıldığı zaman Meclisin koyacağı yasal kurallar uyarınca durumunu alır*"⁸ şeklinde ifade edilen bir not yer almıştır. Meclisin, yetkiyi üç beş kişiye bırakmaması, milletin, seçtiği mebuslar eliyle kendi kaderini beş kişinin eline terk etmek gibi bir amaç içerisinde olmadığı Paşa'nın belirttiği diğer hususlar olmuştur⁹.

⁶ Bülent Kara, "Mustafa Kemal Paşa'nın İlk Gizli Celse Beyanatına Göre Komşu İslam Coğrafyasındaki Direniş Hareketleriyle İlişkiler" C.I, Chapter: 9, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar*, Gece Kitaplığı, (Ekim 2018), s.145-160; Yaşar Özüçetin, *Kurtuluş ve Kuruluşta Milletvekili Gözüyle Gazi Mustafa Kemal Paşa (1920-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, s.32-33.

⁷ TBMM.ZC., D.I, İ.2, C.1, s.30-32(24.04.1920);

⁸ Kanun maddesine ilişkin zabıt ceridesinde geçen bilgi aynen şöyledir: Bu takririn aslı 3 numaralı kanun dosyasında bulunamamıştır. Fakat büyük nutkun ikinci cildinin 4 ve 5. sayfalarında şöyle bir ifade ve kayıt mevcuttur" TBMM.ZC., D.I, İ.2, C.1, s.32(24.04.1920). Bu kanun teklifinin bugünkü dile göre ifadesi şöyledir:

Hükümet kurmak zorunludur

Geçici olduğu belirtilerek bir hükümet başkanı tanımak veya padişah vekili ortaya çıkarmak uygun değildir.

Mecliste beliren ulusal iradenin yurdun kaderine doğrudan doğruya el koymasını kabul etmek esas ilkedir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin üstünde bir kuvvet yoktur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi yasama ve yürütme erkini kendisinde toplamıştır. Meclisten ayrılan ve vekil edilen bir heyet hükümet işlerine bakar. Meclis Reisi bu heyetin de başkanıdır.

⁹ TBMM.ZC., D.I, İ.3, C.1, s.36 (24.04.1920).

Büyük Millet Meclisi, açıldığı andan itibaren açılış gerekçesini meşrulaştırmaya ve bu girişimin kişisel bir hareket olmadığını halka duyurmaya çalışırken şüphesiz bu çabasında yalnız kalmamıştır. Nitekim Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yer bulan;

“...Bugün millet tehlikelere maruz olan varlığını korumak endişe ve azmi ile Ankara'da toplanıyor. Böyle bir içtimai, toplanan fertler mi düşündü, yoksa onları intihap ederek buraya yollayan fertler mi düşündü, yoksa bu toplanış şunun veya bunun sevk ve davetiyle mi vuku buluyor? Ne o, ne bu, ne de öteki. Milletın varlığı mevzu-ı bahs olan bu gibi maceralarda fertlerin fevkinde ve cümleye hâkim tarihi bir ruhtur ki yegâne denilecek kadar müessir bir amildir. Aradaki sen ile ben işte o ruh-ı milliye sadece tercüman veya vasıta olmaktan başka bir şey değiliz”¹⁰ içerikli bu yazı destek örneklerinden sadece birisi olmuştur.

Birinci Mecliste beliren milli irade ruhunun bakış açısını genel olarak bu minvalde değerlendirmek tarihi gerçeklikle esasen tezat teşkil etmez. Ancak bu değerlendirmeden Mecliste muhalefetin hatta sert muhalefetin yapılmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Mecliste güçlü bir muhalefetin olduğu ve bunun fiziksel bazı çatışmalara kadar gittiği de ayrıca bilinmelidir.

2. I. Türkiye Büyük Millet Meclisi

İstanbul'un İtilaf güçleri tarafından işgal edildiği günlerde bir öğrenci olan ve İstanbul lisesinden on beş arkadaşıyla Anadolu'ya geçen Enver Behnan Şapolyo, İstanbul'un işgal günleri, İstanbul'dan Anadolu'ya kaçış öyküsü, yolda karşılaştığı halkın durumuyla ilgili aktarımları ve Ankara veya Meclis hakkında verdiği bilgilerle Millî Mücadele tarihinin öğrenilmesine çok önemli katkı sunmuştur¹¹. Şapolyo döneme ilişkin şöyle bir bilgi paylaşmıştır: “Anadolu halkı, müstevlilere ve Osmanlı saltanatına karşı ihtilâlini yapmıştı. Türk milleti düşmanlarına karşı isyan bayrağını çekmiş, hürriyet ve istiklâli

¹⁰ Mehmet Kaplan-İnci Enginün ve diğerleri, *Devrin Yazarlarının Kalemıyla Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Kültür Bakanlığı Yayınları/379, Ankara, 1992, s.275-276-vd.

¹¹ Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Âlemi*, İnkılâp ve Aka Kitapevi, İstanbul, 1967.

için Millî Mücadele'ye atılmıştı. Onu, yolundan döndürecek bir kuvvet yoktu. Bu mukaddes davayı da tahakkuk ettirmek vazifesini bir ihtilâl ve kurucu meclis olan (Türkiye Büyük Millet Meclisi) üzerine almıştı"¹². Bir lise öğrencisinin gözlemleri ve bu gözleme dayalı günlük notlarının daha sonraki yıllarda bir kitaba dönüştürüldüğü düşünüldüğünde bazı ifadelerin zamanından önce bir keskinlik ve coşkunluk içerisinde söylenmiş olduğu yönünde bir yorum şüphesiz ki yapılabilir. Ancak onun Mecliste toplanan milletvekilleriyle ilgili olarak;

"...Mebuslara baktım, bunlardan 50 tanesi kalpaklı, 41 tanesi fesli, 24 tanesi sarıklı hoca idi. Mebuslar arasında garip kıyafetli insanlar da vardı. Koca kavuklu iki kişi gözüme çarptı... Bir hoca mebus da sarığına beyaz bir bez bağlamıştı. Elinde bir mavzer vardı Trabzon Mebusu Necati Hoca imiş... Bir sarıklı hoca daha gördüm, göğsünde iki kolon fişek vardı, elinde de mavzeri bulunmakta idi. Bu da Aydın Mebusu Esat Hoca imiş. Bir de Kızıbaş mebus vardı. Bu da zafer kazanılana kadar, yıkanmamağa, tıraş olmamağa ve tırnaklarını kesmemeğe ahdetmişti"¹³ içerikli aktarımı Meclisin sosyolojik durumunu ortaya koyan önemli bilgilerdir.

Şapolyo Mecliste beliren gruplaşmaya da yer vermiştir. Birinci Millet Meclisinde "*Birinci*" ve "*İkinci*" denilen bir grup olduğu "*Birinci*"nin Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı radikallerden oluştuğu ve bunların Osmanlılıktan kalan müesseseleri kökünden yıkmak isteyen demokrat laik zümreler olduğu "*ikinci*"lerin muhafazakâr, dindar ve milliyetçi nitelik taşıdığı ve grupların çatıştığı yine Şapolyo'nun aktardıkları arasındadır. Meclis içerisinde Tesanüt Grubu, İstiklâl Grubu, Halk Zümresi, Islahat Grubu ve Meclis dışında bir Yeşil Ordu oluşumu da Şapolyo'nun verdiği bilgiler arasında yer almıştır¹⁴. İsmi zikredilen grupların teşkili ve faaliyetleri bu çalışmanın kapsamı dışında olmakla birlikte, Millî Mücadele döneminin siyasal sancılarını

¹² Şapolyo, a.g.e., s.96.

¹³ Şapolyo, a.g.e., s.99-100.

¹⁴ Şapolyo, a.g.e., s.123-125; Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, TTK., Ankara, 1977, s.69; Yaşar Özüçetin, *Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Kırşehir*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s.28.

anlama açısından önemlidir. Nitekim bazı grupların propaganda amaçlı yayınladığı gazeteler, komünizm esaslı propaganda ve yayılmanın önüne geçme adına I. Grup tarafından gerçekleştirilen yasaklamalar, kapatmalar, güdümlü partilerin kurulması, dönemin karmaşık ve aynı zamanda denge gözeten politikasının anlaşılması adına da önem arz etmektedir.

Şapolyo gibi Millî Mücadele dönemi Ankara'sında bulunan hatta lisede okuyan bir öğrenci olarak Mecliste görev yapan Velidedeoğlu, yeni bir hükümet kurulması konusundaki ateşli tartışmaların nedenini bir yetkiliye sorduktan sonra aldığı cevabı şöyle aktarmıştır: “...*Kolay değil. Bu padişaha ve İstanbul'daki hükümete karşı bir isyan mahiyetindedir. Bu iş yürümezse hepimiz asılırız*”¹⁵.

Meclis tutanaklarında zaman zaman bu tür tehlikeli konular konuşulduğu gibi, hatıratlarda da yenilgi durumunda veya İstanbul hükümeti yanlısı asilerin eline düşme durumunda ne olacağına dair duygular ve kararlara da yer verilmiştir¹⁶. Nitekim Millî Mücadele içerisinde aktif olarak görev alan Halide Edip Adıvar'ın anlatımında da buna dair şu bilgiler yer almıştır: “...*Halk tarafından parçalanmaktansa, zehir alır ölürüm, dedim. Dr. Adnan, üstünde, bu günlerde, daima kuvvetli bir zehir taşıyordu*...”¹⁷.

Halide Edip, korku dolu anlara değindiği gibi Ankara'da toplananların fikirsel bakış açılarına da yer vermiştir. Onun anlatımına göre Batılı ülkelerin Türkiye'yi yok etme arzusu ve Rusya'nın içinde bulunduğu durum Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin ortaya çıkmasına neden olmuş ve Mecliste “*Garp ve Şark Mefkûresi*” oluşmuştur. Garp Mefkûresine inananların Meclise şekil vermekte daha aktif oldukları, fakat 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan iktisadî, sosyal, eğitim gibi alanlarda gerçek anlamda Batı örneğine ulaşamadıkları ve dış ilişkilerde Rusya'ya meyilli oldukları, Rusların

¹⁵ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis ve Millî Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990, s.78.

¹⁶ Yaşar Özüçetin, “Büyükelçi Hüsrev Gerede'nin İzlenim ve İntibaları Bağlamında Yazıları ve Hitabelerinde Ortaya Koyduğu Düşünce ve Fikirler”, *Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, Yıl:11 Sayı: 21 (Mart 2019), s.435.

¹⁷ Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihani, İstiklâl Savaşı Hatıraları*, Can Yayınları, 19. Baskı, İstanbul, 2018, s.161.

kabul ettiği rejimi Türkiye'ye uygulama niyeti beslemedikleri Halide Edip'in Garpcılarıyla ilgili bazı yorumlarıdır. Ancak Adıvar'ın aynı değerlendirmeler içerisinde yer verdiği; “Ankara’da bulunanların yüksek tahsilli ve ilim kafalıları, pek az olmakla beraber, hepsi Batı’ya bağlı adamlardı”¹⁸ cümlesi özellikle Tanzimat’la süregelen Batı algısını, aydın bir Türk kadınının kişisel gözlemlerini de işin içine katarak Ankara’da toplanan vatanseverler özelinde yaptığı bir çıkarım olarak görmek, Meclisteki tartışmaları da bu bağlamda irdelemek ve “Garp Mefkûresi” yorumunu iyi irdelemek gerekir. Batı’yı önceleyen bir zihniyetin, gelecekteki uygulamalarında da Batı’yı örnek alacağı mantık ilkelerinin zorlanmadan kabul edebileceği bir çıkarım olmalıdır. Bu çıkarımın doğal bir sonucu olarak denilebilir ki; o dönemi yaşayanların ve yaşatanların olası değişime karşı aldıkları vaziyet (eski/yeni- ilerici/muhafazakâr), yeni dönem Türk siyasal tarihinde olası siyasi çekişme ve polemikleri özellikle din ve siyaset özelinde güncellenen argümanlarla etkileme potansiyelini korumaya hatta yeni siyasal oluşumları şekillendirmeye devam etmiş ve edecektir.

Millî Mücadele dönemi hakkında bilgi veren bir kaynak da Anadolu Ajansı'nın kuruluşunda büyük rolü olan Yunus Nadi (Abalıoğlu)dir. Mücadeleye katılmak için meşakkatli bir yolculuk sonrasında Ankara'ya ulaşabilen Yunus Nadi, bir gazeteci ve milletvekili kimliği ile önemli bilgiler aktarmıştır. Nadi'nin Ankara'ya ulaştıktan sonra katıldığı bazı toplantılar ve bu toplantıda söylenenler Millî Mücadele'nin uzak amaçlarını da ortaya koyacak niteliktedir. Bu nedenle Yunus Nadi'nin Mustafa Kemal Paşa ile baş başa yaptığı sohbetten bazı alıntılarının yapılması dönemin anlaşılmasına katkı sunacaktır. Nadi'nin anlatımına göre gece saat ikiye kadar devam eden sohbette Mustafa Kemal Paşa bazı konular hakkında şahsi fikrini anlatmıştır. Bu anlatıma göre Paşa, ilk önce Mütareke dönemine değinmiş ve zamanın hükümetini eleştirerek görev talebinin reddedilmesine yönelik olarak şu cümleyi sarf etmiştir: “...Eğer ben o kabinede bulunsaydım hükümet padişahın keyif ve iradesiyle ve yaptıkları gibi defolup gitmezdi. İcap ederse tahtını padişahın başına

¹⁸ Adıvar, a.g.e., s.165-166.

geçirirdim, fakat hükümet yerinde kalırdı: Budalalar!... Bu kadar kritik bir zamanda hiçbir milletin talihi şunun keyfine, bunun zaafına oyuncak olabilir miydi?.. Hiç bırakır mıydım ki o işler öyle olsun?”¹⁹.

Yunus Nadi'nin hatıratına göre Ankara'da ilk günlerde yoğun toplantılar ve tartışmalar yapılmıştır. Bir toplantı salonuna girdiğinde Mustafa Kemal Paşa'nın; *“Bu meselede Nadi Bey fikrini söylemedi. Onu da dinleyelim, ne dersiniz?”* diyerek soruyu kendisine yönelttiğini ve kendisinin de cevap olarak; *“Yoksa açılacak meclis ile merkezi Anadolu'da olacak yeni bir Türk devleti kurulmakta olduğunda arkadaşların hilafı mı var? Bence hiçbir şüphe ve tereddüde mahal kalmaksızın açık bilmek lâzımdır ki üzerine gittiğimiz mesele, bütün eşkâl ve şeraiti ile yeni bir devlet kurmaktan başka bir şey değildir. Eğer bunu böyle anlamazsak meseleyi ve vaziyeti anlamamız oluruz...”* dediğini anlatır.

Yunus Nadi, bu sözün ortamda yarattığı şok etkisinden de bahsederken şu cümleleri sıralar: *“Türk devleti mi?.. Yeni bir devlet mi?.. Merkezi Anadolu'da olacak bir Türk devleti mi?.. Peki saray?.. Peki Babîâli?.. Peki İstanbul?.. Bir anda bütün bu suallerin kafalara gizli hücum ile kabaran kulaklar ve dört açılan gözler bana baktı. Bu da nasıl idrak ve ifade idi sanki?.. Böyle sözün de sırası mıydı sanki?”*

Nadi'nin bu sözleri elbette ki doğrudu ama bir o kadar da zamanından önce söylenmiş tehlikeli sözlerdi ve tam da bu nedenle yumuşatılmalıydı. İşte bu aşamada Mustafa Kemal Paşa'nın devreye girerek; *“Canım bırakın şu devlet mevlet işini. Şimdi konuştuğumuz şey toplanacak meclisin, nasıl bir meclis olacağı meselesidir. Siz yalnız o husustaki fikrinizi söyleyiniz”* müdahalesinde bulunduğundan da Yunus Nadi hatıratında bahseder²⁰.

Vatani kurtarma azim ve niyetiyle açılan Büyük Millet Meclisinde farklı sorunlarla uğraşıldığına dair örneklerin de azımsanmayacak kadar çok olduğunu belirtmek gerekir. Buna dair Kılıç Ali'nin hatıratında yer verdiği; *“Mustafa Kemal Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin ilk günlerinde, bir yandan ülkeyi düşman işgalinden*

¹⁹ Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s.94-95.

²⁰ Nadi, *a.g.e.*, s.116.

kurtarmaya çalışıp bir yandan hazırlıklar yaparken, bir yandan da Mecliste türemiş olan bazı grupların muhalefetine göğüs germek ve bunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştı. O sırada ülkede bir Yeşil Ordu, bir de komünizm cereyanı ortaya çıkmıştı... ”²¹ sözleri dönemin önemli bir sorununun ifadesidir.

Mecliste muhalefet, Malta’dan dönen milletvekillerinin Meclise katılımından sonra özellikle artmıştır. Kılıç Ali buna ilişkin şöyle bir bilgi vermiştir:

“Malta’dan gelerek sonradan Meclis’e katılan Diyarbakır Milletvekili Fevzi ve Erzincan Milletvekili Sabit Beylerin, çevrelerine topladıkları arkadaşlarla hükümeti tehdit eder gibi bir tavır aldıkları görülüyordu. Afyonkarahisar Milletvekili Şükrü, Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali (Öğütçü), Kırşehir Milletvekili Müfit Hoca günün kürsü kahramanlarıydı. Rauf Bey (Orbay) henüz tarafsız, Kara Vasıf Bey ise ikinci gruba, yani muhaliflere eğilimliydi”²².

Hatıratlar ve Meclis tutanakları çerçevesinde döneme ilişkin gelişmeler izlendiğinde kişisel bazı sorunların ya da kabullenememelerin yaşandığına da rastlanmaktadır. Kılıç Ali’nin anlattığı bir hadise Millî Mücadele önderlerinin tepkisel davranışını belgeler niteliktedir. Kılıç Ali’nin anlattıklarına göre İsmet (İnönü) Bey’in Genelkurmay Başkanlığına atanması gerek Ali Fuat (Cebesoy) ve gerekse Refet (Bele) tarafınca hoş karşılanmamış ve Ali Fuat Paşa bir davet sırasında içkinin de etkisiyle olsa gerek yumruğuyla piyanonun kapağını kırarak tepkisini göstermiştir. Kılıç Ali, Mustafa Kemal Paşa’nın Ali Fuat’ı sevdiğini ve hizmetlerinden dolayı vefa duyduğunu bu nedenle onu feda etme yerine Moskova’ya Büyükelçi olarak atamayı tercih ettiğini ve Refet Bele’nin de Güney Cephesi komutanlığına atandığını ifade etmiştir²³. Kılıç Ali, hatıratında Millî

²¹ Kılıç Ali’nin Anıları, *Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları*, (Derleyen: Hulûsi Turgut), Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2005, s.169.

²² Kılıç Ali, *a.g.e.*, s.168.

²³ Kılıç Ali, *a.g.e.*, s.128-129.

Mücadele dönemine ilişkin önemli bilgiler verdikten sonra “*Büyük Millet Meclisi*” başlığı altında şu sözlere yer vermiştir:

“Ulusal Kurtuluş Mücadelesi kazanılmış, vatan toprakları düşman işgalinden kurtarılmıştı. Şimdi, şehit kanıyla yoğrulmuş bu kutsal topraklarda yeni ve modern bir devlet kurmaya sıra gelmişti. Fakat bu, o kadar kolay değildi. Hatta Ulusal Kurtuluş Mücadelesi kadar zordu. İşe Meclis'ten başlamak gerekiyordu. Çünkü Birinci Büyük Millet Meclisi başlı başına bir âlemdi”²⁴.

Kılıç Ali'nin Meclisi “*bir âlem*” olarak değerlendirmesine vesile olan görüntü yine onun hatıratında şöyle anlatılmıştır:

“Entarisinin üstüne ceketini çekmiş, başına fes giymiş tutucu ve bağınaz insanlardan tutun da Kürt, Çerkez kıyafetlerine bürünmüş milletvekilleri, başları kalpaklı milliyetçiler, doktor, eczacı, kumandan, aydın, hâkim, derviş, şeyh, avukat, telgraf memuruna kadar her türden, her meslekten paşa, bey, efendi, ağa, hacı, hoca, bir toplumun her türünden insanını orada bulabilirdiniz. Bu Meclis, vatan topraklarının yer yer düşmanlar tarafından işgal edilmesi üzerine ayaklanmış insanlardan oluşmuş, devleti çökmekten kurtarmak amacıyla doğmuş bir kuruluştu. Tek bir amacı vardı: Düşmanı vatan topraklarından atmak ... Devletin varlığını, bağımsızlığını ve tarihi onurunu kurtarmak ...”

Kılıç Ali'nin aktardığı mesleki, etnik, dinsel anlayış farklılıkları insanların ortak bir dava etrafında birleşmelerinin önünde her zaman engel teşkil etmeyebilir. Ancak onun Meclise yönelik; “*Bu Meclis'in tek bir kusuru vardı ki, o da üyelerinin, ülkenin muhtaç bulunduğu sosyal ve siyasi devrimler konusundaki görüş ve düşüncelerinin birbirinden hayli farklı olmasıydı*”²⁵ sözleri tahlile muhtaç olmakla birlikte dikkate alınması gereken bir kıymettedir. Kılıç Ali'nin; vatan toprağını kurtarmak üzere bir araya gelen bu insanların bazılarında birtakım emellerin belirtisinin ortaya çıktığı, bazılarının dikkat

²⁴ Kılıç Ali, *a.g.e.*, s.165.

²⁵ Kılıç Ali, *a.g.e.*, s.165.

çekmek, benzersiz olmak, sivrilmek arzusuyla her işe muhalefet ettiği, her fırsatta kürsüye fırlamaya, kendilerini göstermeye, kolay şöhret olma hevesiyle söz söylemeye çalıştıkları yorumu da konunun hassasiyetini ortaya koyacak niteliktedir.

Meclislerde fikrinsel mücadelenin yapılmasından daha doğal bir durum olamazdı ancak Mecliste zaman zaman şiddet eylemlerinin yaşandığı, örneğin Bursa Milletvekili Emin Bey'in evlenecek kadınların muayeneden geçirilmesi gerektiği yönündeki teklifi nedeniyle hoca, hacı, müftü gibi vasıflar taşıyan bazı milletvekilleri tarafından dövüldüğü²⁶, Ali Şükrü Bey'le İhsan Bey arasında çıkan bir kavgada Ali Şükrü Bey'in silah çektiği ve elinden silahın zorla alınabildiği²⁷, Zekai Bey'in kendisine yönelik; *"ihanet ettiniz"* sözünden dolayı Hacı Şükrü'ye attığı tokat²⁸ Meclis içindeki fiziksel çatışmalardan bazılarıdır.

Kılıç Ali'nin değindiği bir muhalefet kesimi de Tesanüt Grubu'dur. Bu grubun oluşmasında muhaliflerin Mustafa Kemal Paşa'yı seçim dışında bırakma arzusunun etkili olduğu görülmektedir. Bu konuyla ilişkilendirilmiş olan Milletvekili Seçim Kanununun görüşülmesi 2 Ocak 1922 tarihinde yapılmış ve TBMM'nin yüz kırk dokuzuncu toplantısında Mustafa Kemal Paşa'nın itirazıyla karşılaşmıştır.

*"Erzurum Mebusu Necati Beyle rüfekasının, "İntihabi Mebusan Kanununun tadiline dair kanun teklifi, Lâyiha Encümeni mazbatası" ismiyle tartışma yaratan maddesi; "Millet Meclisi'ne üye seçilebilmek için Türkiye'nin bugünkü sınırları içindeki yerel halktan olmak veya milletvekili seçileceği seçim bölgesi içinde bulunmak şarttır. Göç ederek gelenlerden Türk ve Kürtler, oturma tarihlerinden itibaren beş yıl geçmişse seçilebilirler. Diğer bütün unsurların Türkiye'de doğmuş evlatları bu haktan yararlanabilirler"*²⁹ hükmünü içermekteydi.

²⁶ Kılıç Ali, a.g.e., s.166.

²⁷ Kılıç Ali, a.g.e., s.167.

²⁸ Kılıç Ali, a.g.e., s.168.

²⁹ Kılıç Ali, a.g.e., s.175-176.

Mustafa Kemal Paşa bu maddenin doğrudan doğruya kendisini hedef aldığını söyleyen bir konuşma yapmıştır. Tarihsel süreç çerçevesinde yaptıkları görevleri ve kurtarılmasında büyük emekleri olan vatan topraklarını sıralayan Paşa, doğduğu toprakların vatan sınırları içerisinde kalmamış olmasının sorumluluğunun kendisinde olmadığını, başarılı olunmaması halinde bu önergeye imza koyanların da doğdukları yerlerin düşman elinde kalabileceği ihtimaline değinerek önergede imzası bulunanları seçim bölgeleri halkına, Türk milletine şikâyet etmiştir. Paşa'nın konuşması sonrasında Mecliste yeni tartışmalar, karşılıklı atışmalar devam etmiştir. Önerge sahiplerinin ya da onlara karşı çıkanların konuşmaları Mecliste oluşan ulus devlet kurma eğiliminin işaretlerini vermiştir denilebilir. Şöyle ki, İkinci Grubun oldukça aktif bir üyesi olan Hüseyin Avni Bey konuşmasında; “...Türkiye’de artık Arnavut mebus, Arap mebus bulunmayacaktır”³⁰ demiş ve bu söz milletvekillerinin alkış ve bravo sesleriyle onaylanmıştır.

Avni Bey konuşmasının devamında; “...Vatandaşlık şu veya bu memlekette oturmak esası üzerine değildir. Burada kürsü-i millette yegâne söz sahibi Türk ve Kürt olacaktır” diyerek bir başka birlikteliğe vurgu yapmış ve bu sözlere karşılık Meclisten “Her Türkiyeli”³¹ sesleri yükselmiş ve bu ortam Meclis tutanaklarına yansımıştır.

Önerge sahiplerinden birisi olan Erzurum Milletvekili Necati Bey, yaptığı konuşmada Mustafa Kemal Paşa’ya yönelik bir amaç gütmeyişini söylemekle birlikte, Osmanlı Devleti’nin yıkılışındaki etmenlere dikkat çekmiş ve kendilerinin bu amaçla bir çözüm bulmaya yöneldiklerini söylemiştir. Ona göre; “...büyük Türk Milletinin benliğinin çiğnenmesi ve Türklüğün yabancılar elinde kalması” yıkılışın önemli nedenlerindendir ve bu sorunlar giderilmelidir.

Necati Bey, konuşmasında etnik unsurlara da temas etmiştir. Bu konuşmalar muhalif bir milletvekilinin sözüdür ancak yeni Türk

³⁰ TBMM.ZC., Devre I, İ. Senesi 3, C.25, İ.149, C.1, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s.160, (2.12.1338/1922).

³¹ TBMM.ZC., Devre I, İ. Senesi 3, C.25, İ.149, C.1, s.161, (2.12.1338/1922).

devletinin inşa sürecinde yeni bir milli anlayışın görülmesi adına da önemlidir. Necati Bey şöyle demiştir:

“...Bir Fransız tebaası, ben Fransız’ım demekten başka bir şey diyebilir mi? Orada bir Fransızlık vardır ve bir küll vardır. Tarihi açınız; hâlbuki bizde böyle olmamıştır. Boşnak Mehmet Paşa, Çerkez Veli Paşa gibi adamlar göreceğiz. Hiç Türk yok. Her ırk, kendi hüviyet-i milliyesi ile bu heyeti içtimaiye içinde yaşamış ve mevkiler ihraz etmiştir ve bunun neticesinde de Türklük mahvolmuştur. Bundan sonra Türkiye hududu dâhilinde vatandaşlık tesis etmek mecburiyetindeyiz. Artık bu enkaz altında kalmış olan bu hatalarımızı tekrar edemeyiz. Bu teklifin saiki budur. O his, o maddede yazıldığı kadar basit değildir. O maddeye muhtelif arkadaşlar arasında, bazı mahzurlar nazarı dikkate alınarak bazı kayıtlar konmuştur...”³².

Önergede imzası olan Emin Bey de hatiplerden birisi olmuştur. Seçim bölgesi Samsun özelinde konuşmasını sürdüren Emin Bey;

“... beni intihap eden zevatın, tercümanı hissiyatı olarak söylüyorum ki; benim memleketimden bir Arap ve bir Arnavut mebus olamaz ve olması imkânı da yoktur. Ve ben bu sözü söylemekle, bütün milletin hissiyatına tercümanım, işte meydan, bundan on sene sonra, yirmi sene sonra bu hal artık yoktur. Bizim düşündüğümüz şey, Türkiye Türklerindir, bu memlekette yaşayan insanlarındır. Bundan hariç olanlar, Arnavut dindaşlarımız, Arap dindaşlarımız giderler, memleketlerinde hizmet ederler...”³³ demiştir.

Ankara ve Millî Mücadele’nin askeri safhası sonrası hakkında bilgi veren kaynak kişilerden birisi de Yakup Kadri Karaosmanoğlu’dur. Yakup Kadri, “Politikada 45 Yıl” adını taşıyan kitabında İstanbul basını üzerinde durmuş ve muhalif kanadı şöyle değerlendirmiştir: “Basın cephesinin bu yarıkları ardından ise şu üç siyasi teşekkülün birbirleriyle bazen sinsisi sinsisi, bazen de ulu orta çekiştiği görülmüyordu. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti,

³² TBMM. ZC., Devre I, İ. Senesi 3, C.25, İ.149, C.1, s.162.

³³ TBMM. ZC., Devre I, İ. Senesi 3, C.25, İ.149, C.1, s.162.

M. M. Grubu ve İttihat ve Terakki şebekesi... Bunlardan birincisinin başında ben bulunuyordum; diğer ikisini de Velit Ebüzziya ile Kara Kemal temsil ediyordu"³⁴. Yakup Kadri'nin; "...Babıâli hükümetinin meydanda bıraktığı aç ve ümitsiz kitle mümkün olduğu kadar istifadeye çalışıyor"³⁵sözü siyasal güç değişimiyle şekillenen insan davranışlarının adeta sosyolojik ve psikolojik bir tahlili olmuştur.

Karaosmanoğlu'nun aktardıkları çerçevede görülen odur ki, İsmet Paşa delege olarak atandığı andan başlamak üzere, Lozan'daki tutumuyla ve karşılaştığı zorluklar karşısında irtibatı doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa ile kurmasıyla şimşekleri üzerine çekmiştir.

İsmet Paşa'nın Lozan'a gönderilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşı ve Türk siyasi hayatında çok partili hayata geçiş girişimindeki çabalarıyla mümtaz yer tutan Fethi (Okyar) Bey'in de hatıratında yer bulmuştur. Fethi Bey, Lozan'a gönderilecek temsilci konusu hakkında; "... Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin İsmet Paşa tarafından temsil edilmesi şeklinde beklenmedik bir karar vermişti..." dedikten sonra Lozan'da geçen görüşmelerle ilgili olarak; "...Ancak Lozan'dan gelen haberler kötüdür. İsmet Paşa'nın anlaşmaya bağladığı birkaç madde, Meclisi tatmine kâfi değildir. 76 günlük görüşmeden sonra ortaya çıkan başarısızlık neticesinde, İsmet Paşa yurda döner"³⁶ bilgisini paylaşmıştır. Lozan'da kabul edilen bazı hususların Müdafaa-i Hukuk Grubu tarafından dahi kabul görmediğine değinen Okyar, bu koşulların İkinci Grup tarafından onaylanmasının imkânsızlığına değinmiştir. Okyar'a göre Mustafa Kemal Paşa, 1922 yılında seçimleri yenilemeği, bu durumun çözümü için bir çare olarak görmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın yeni milletvekillerinin Müdafaa-i Hukuk içerisinde seçilmesiyle engellerin aşılabileceği yönünde bir plan içerisinde olduğu yorumu da Okyar tarafından yapılmıştır. Lozan sürecinin yarattığı politik kriz hatıratında, dört şahsiyet çerçevesinde yorumlanmıştır. Birinci sırasında

³⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1984, s.24.

³⁵ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s.35.

³⁶ Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1997, s.28-29.

Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'yı baş delegeliye atayarak iç politikada diğer önderlerin özellikle Rauf Orbay'ın ağırlığını silmeye çalıştığı yorumu yer almış, İsmet Paşa'nın tecrübesi sadece askeri alanla sınırlanmıştır.³⁷ Okyar'ın hatıratında yer alan bilgilere göre, İsmet Paşa'nın görevde yükselmeleri de Mustafa Kemal Paşa'nın desteği ile olmuştur.³⁸ Bütün bu değerlendirmelerde İsmet Paşa'yı küçümseyen bir bakış açısı ortaya konmuş, bir başka yorumda ise uluslararası diplomasi yetersizliğinin İsmet Paşa'yı Lozan'da başarısızlığa uğratacağı söylenmiştir³⁹. Okyar'ın Mustafa Kemal Paşa'nın Lozan'dan beklentisine dair yorumu da “...*Kemal'in arzusu Milli Misak programının tamamının gerçekleşmesi idi. Fakat müzakerede Cihan Harbinden muzaffer çıkan devletler ile karşılaşan Türkiye'nin İstiklâl Harbini kazanmış olsa dahi tüm isteklerini onlara empoze edemeyeceğini sezmişti. Bu itibarla hareket suplesini (esneklik) muhafaza ederek, kritik noktalarda direktiflerini uygulayacak bir murahhasın (delege) Lozan'da olmasını tercih ediyordu*”⁴⁰ şeklinde olmuştur.

Hatırat müellifleri İsmet Paşa hakkında; “...*Lozan'ı noksan dahi olsa sonuca bağlamak ve sulh antlaşmasını imzalamış olmak şerefini kazanarak dönmek, gayesinin ağır basmış olduğu tahmin edilebilir*”⁴¹ değerlendirmesini yapmışlardır.

³⁷ Oysa İsmet Paşa'nın Yemen'de çıkan İmam Yahya İsyanının barış yoluyla sonlandırılması çabası içerisinde aktif rol oynayarak diplomatik bir hizmette bulunduğu (*İsmet İnönü'nün Hatıraları, Genç Subaylık Yıllarım 1884-1918* (Hazırlayan: Sabahattin Selek), Yenigün Haber Ajansı (Cumhuriyet gazetesinin okurlarına armağanı), 1997, s.94-97); Balkan Savaşları sonrasında Bulgarlarla 8-29 Ekim 1913 tarihleri arasında yapılan ve İstanbul Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonlanan görüşmelere Binbaşı rütbesiyle ve Büyük Karargâh-ı Umumi Şubesi görevlisi olarak katıldığı (Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1884-1938*, C.1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.77-81) ve Milli Mücadele'nin askeri safhasının bittiğini diplomasi yoluyla tescilleyen Mudanya Mütarekesi'ndeki mevkii ve rolü hatırlanmalıdır.

³⁸ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.29.

³⁹ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.y.*, s.29.

⁴⁰ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.30. Okyar'ın hatıratındaki bilgilerin tamamı Fethi Okyar tarafından aktarılan bilgiler değildir. Bununla birlikte kitabın müelliflerinden birisi olan Osman Oktar'ın bizzat babasından dinledikleri doğrultuda bu yorumları yapmış olması olasıdır. Bu nedenle bahsi geçen hatıratta İsmet Paşa ile Rauf Bey'in Lozan özelinde karşılaştırılması konusuna ve diğer konulara temkinli yaklaşmak daha doğru olacaktır.

⁴¹ Okyar- Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.28. Bu ifadelerin de hassasiyetle değerlendirilmesi gerekmektedir.

Fethi Okyar'ın hatıratında İsmet Paşa-Rauf Orbay arasındaki gergin ilişki özellikle Lozan görüşmeleri dönemine bağlanmış olmasına rağmen Rauf Orbay'ın da ne söylediği dikkate alınmalıdır. Rauf Orbay uzunca bir süre İngilizlerin elinde Malta'da esir kaldıktan sonra 1921 yılının Eylül ayında serbest kalmış⁴² ve ilk fırsatta Ankara'ya gelmiştir. Orbay hatıratında, Ankara'da kendisine gösterilen ilgiden duyduğu memnuniyeti belirttikten sonra genel durum hakkında şöyle bir bilgi vermiştir:

“Fakat Ankara'daki ilk günlerin müşahedeleri arasında, Mustafa Kemal Paşa ile bazı mebusların çeşitli sebeplerle anlaşmazlıklara düşmüş olduklarını da sezerek müteessir oldum, içinde bulunulan şartların ve zamanın tesiriyle olduğu şüphesiz olmakla beraber bu anlaşmazlıklar, benim hiç de arzu ve tahmin etmediğim şeylerdi. Meclisteki muhalefet, her fırsattan istifade ve her vesile ile hükümeti tenkit hususundaki şiddetini arttırarak, Mustafa Kemal Paşa ile aralarındaki anlaşmazlıkların genişlemesine yol açıp duruyordu”⁴³.

Kazım Karabekir Paşa'nın Ankara'da alınan kararların bir kısmını tasvip etmediğinden ve kendisinin gerek Karabekir Paşa ve gerekse muhaliflerin başını çeken Hüseyin Avni, Çolak Selahattin, Kara Vasıf gibi şahsiyetlerin *“Devlet ve hükümet işlerinin Meclis murakabesinden sıyrılarak, tek elden yürütülmeğe doğru gittiği”* yönündeki düşüncelerini değiştirmek için çabaladığından bahseden Rauf Bey, dönemin şartları gereği yetkilerin bu şekilde kullanılmasının zorunlu olduğu yönünde bir kanaat belirtmiştir.

İcra Vekilleri Heyeti başkanının seçim şeklinin değişmesiyle Rauf Bey'in bu görevi üstlendiği bilinmektedir⁴⁴. Rauf Bey, Vekiller Heyeti başkanlığına seçilmiş olmakla birlikte birtakım çekinceleri olduğundan bu görevi kabul etmek istememiş ve bunun üzerine bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından ikna edilmiştir. Bu ikna çabası sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Orbay'a çekincelerini sorması

⁴² Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, Yakın Tarihimiz Yayınları 4, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965, s.54.

⁴³ Kandemir, a.g.e., s.56-57.

⁴⁴ Kandemir, a.g.e., s.58.

üzerine ikili arasında bir konuşma başlamış ve Rauf Orbay, Mustafa Kemal Paşa'ya "Paşam" hitabıyla birlikte;

"...senin de, bütün arkadaşların da lâıyk olmadığım, iltifat ve teveccühlerinize nasıl teşekkür edeceğimi bilemem. Ancak, mademki açık söylememi istiyorsun, söyleyeyim: Ben bu vazifeyi kabul edersem, sen ötekilere yaptığın gibi, benim de işime karışacaksın. Ben de buna tahammül edemeyeceğim ve çekilmek zorunda kalacağım. Hâlbuki benim imanım, bu orduların başında bu milleti senin kurtaracağın merkezindedir. Bu yüzden seninle anlaşmazlığa düşmeyi katiyen kabul edemem"⁴⁵ demiştir.

Rauf Bey, kendisinin bu sözü üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın; "Kardeşim, ben namussuz muyum?" diyerek karşılık verdiğini ve ardından; "... Sana namusum üzerine söz veriyorum, Vekiller Heyeti başkanlığını kabul et, hükümeti kur, senin hiçbir işine karışmayacağım"⁴⁶ dediğini ve gerçekten de sözünü tuttuğunu ve bu şekilde yeni bir hükümetin kurulduğunu hatıratında anlatmıştır.

Hatıratıta, İkinci Gruptakilerin muhalif olmalarındaki nedenlerden biri olarak Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında olan bazı kimselerin menfaat ilişkileriyle hareket ettiği ve Mustafa Kemal Paşa'nın adını kullandıklarıyla ilgili iddialara da yer verilmiştir. Kara Vasıf Bey'in Rauf Bey'e anlattığı; "...Bir yerde güzel bir kız, güzel bir çocuk gördüler mi, sürükleyip götürüyorlar. İş bu dereceye vardırıdılar. Size gelmeden evvel kendilerine bu gibi çirkin hareketlerden kaçınmaları için münasip şekilde söyledik. İkaz etmek istedik. Aldığımız cevap: "Bu gibi haller erbab-ı zekâ'ya arız olan hastalıktır. Vaz geçilmez" olmuştur"⁴⁷ şeklindeki sözler iddiaya göre Topçu İhsan Bey'e (Eryavuz) aittir. İzahı ve kabulü mümkün olmayan ama aynı zamanda ortada suçlu varsa ceza işleminin yapılmasını kaçınılmaz kılan vahim bir durum söz konusuyken Rauf Bey'in bundan son derece üzüntü duyduğıu belirtildikten hemen sonra iki grup

⁴⁵ Kandemir, a.g.e., s.61.

⁴⁶ Kandemir, a.g.y., s.61.

⁴⁷ Kandemir, a.g.e., s.64.

arasında barış sağlamak için arabuluculuk yaptığının söylenmesi esasen işin bir başka vahim boyutudur⁴⁸.

TBMM içerisindeki muhalefetin sorun olarak gördüğü ve safların belirginleşmesinde rolü olan konulardan birisi de “Baş Kumandanlık” Kanununun uzatılması aşamasında İkinci Grup üyelerinin; “*Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reisi ve dolayısıyla Devlet Reisi durumunda bulunurken, bir de Başkumandanlık yetkileriyle teçhiz edilirse, başımıza diktatör kesilecektir...*”⁴⁹ endişesinden kaynaklanmıştır.

Rauf Orbay'ın anlatımlarında yer alan muhalefet konularından birisi de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Ağustos 1922'den 30 Ağustos 1922'ye kadar olan cephe hareketliliği içerisinde üstün hizmetleri görülen bazı komutanlara terfi verilmesi isteği ve hükümetin bunu kabul etmesiyle ilişkilidir⁵⁰. Rauf Bey, eskiden nasıl yapılmışsa terfilerin aynı şekilde yapıldığını, şahıslara takdimnamelerin verilmesi için Meclisin bilgilendirildiğini ama bu aşamada Hüseyin Avni Bey'in; “*Terfileri bize sormadan nasıl yaparsınız?*” diyerek ortamı gerdiğini söylemektedir. Rauf Bey'in tüm iyi niyetiyle ortamı yatıştırmaya çalışan yaklaşımına karşılık, Avni Bey;

*“Meclis iradesini kaale almayanları, Yunan kadar memlekete zararlı sayıyoruz”*⁵¹ sözlerini sarf etmiştir. Rauf Bey; “*...muhalefetin ruh hâletinin ve bilhassa millî iradenin hâkimiyeti meselesindeki hassasiyetin ne derecede olduğunu*” bu olayla anlatırken; “*...henüz kat'î netice alınıp İzmir'e varılamadığı günlerde dahi içlerinde doğan küçücük bir şüphe ile her şeyi unutup, millî hâkimiyete toz kondurmayız diye kıyametleri koparmaları ve bu arada âdeta kendilerinden geçerek bir takım tesirlerin altında zaman zaman şahsiyata kapılmaları*”⁵²

⁴⁸ Bazı olayların örtbas edilmesi veya arabuluculukla tarafların barıştırılma çabası, siyasi hayatın dünden sadece bugünlere değil yarınlara da ulaştırdığı sorunlu bir mirastır.

⁴⁹ Kandemir, *a.g.e.*, s.64.

⁵⁰ Kandemir, *a.g.e.*, s.70-73; *TBMM ZC.*, D.I, İ.3, C.22, C.1, BMM Matbaası, Ankara, 1959, s.472 (04.09.1338/1922); *Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cumhuriyetin 80.Yıl Armağanı*, C.13, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s.240.

⁵¹ Kandemir, *a.g.e.*, s.71-72.

⁵² Kandemir, *a.g.e.*, s.72.

yorumuyla da başka bir anlayışın, yani özellikle şahısları sorun haline getirme eğiliminin varlığını belirtmiştir.

Türk ordularının Yunan orduları karşısında elde ettiği askeri başarılar neticesinde diplomasi yoluyla meselenin kalıcı olarak halledilmesi aşamasına geçilmiştir. İsmet Paşa ile Rauf Orbay arasındaki anlaşmazlığın bu dönemde belirginleştiği hatta yol ayrımının bu dönemde başladığı bugünün genel kabullerinden birisi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa 1927 yılında okuduğu Nutuk'ta Lozan sürecinde İsmet Paşa ile Rauf Orbay arasında geçen gerilimli ilişkiye dair önemli bilgiler vermektedir⁵³.

Millî Mücadele önderlerinin hangi konuda ortak tavır takındıkları ya da hangi konuda anlaşmazlık yaşadıklarının bilinmesi yanlış ya da taraflı yorumların yapılmasının önüne geçmek adına önem arz etmektedir. Rauf Orbay'ın hatıratından izlenen odur ki, Lozan'a giden süreçte İstanbul hükümetinin Tevfik Paşa aracılığıyla gönderdiği telgrafta kullandığı sözler Millî Mücadele önderleri arasında da kabul görmemiş ve Mustafa Kemal, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy Paşa ve Rauf Bey'in de katılımıyla toplamda yetmiş dokuz imzayla saltanatın kaldırılması teklif edilmiştir⁵⁴. TBMM'de yapılan uzun görüşmeler sonrasında saltanat makamının kaldırıldığı ve bu kararın Hz. Muhammed'in doğum gününe tesadüf etmesi münasebetiyle o gece ile bir sonraki günün bayram olarak kutlanması teklifinin Rauf Bey tarafından yapıldığı da görülmektedir⁵⁵. Millî Mücadele liderlerinin saltanatın kaldırılması aşamasındaki birlikteliği esasen hilafet meselesi konusunda da devam etmiştir denilebilir. Şöyle ki, Rauf Bey hatıratında; “Hükümet durumu inceleyerek, Halife makamında bulunan şahsın bu makamı terk ile utanmadan düşman tarafına kaçmak hıyanetinde bulunması üzerine, Hilâfet mevkiinin boşalmış olduğu kanaatine varmış ve bu sebeple de yeni bir Halife seçilmesinin dinî esaslarımız ve millî menfaatlerimiz bakımından vacip olduğunu görmüştür”⁵⁶ değerlendirmesini yapmıştır. Burada

⁵³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C.II, TTK., Ankara, 1987, s.935-vd.

⁵⁴ Kandemir, *a.g.e.*, s.88-89; *TBMM ZC.*, D.I, İ.3, C.24, İ.129, C.3, BMM Matbaası, Ankara, 1960, s.292-297. (30.10.1338/1922).

⁵⁵ Kandemir, *a.g.e.*, s.90.

⁵⁶ Kandemir, *a.g.y.*, s.90.

padişah hakkında “*utanmadan*” sözünü sarf etmiş olması padişahın kişiliğini tanımlamaya yönelik olduğu kadar Rauf Bey'in bu makama karşı taşıdığı kanaatin de bir göstergesi olmalıdır.

Hatıratın bir bölümünde saltanatın kaldırıldığı günlerde hilafetin neden kaldırılmadığına yönelik bir soru sorulmaktadır. Hilafet konusu bu çalışmanın ilgi alanı dışında olmakla birlikte liderler arasında başlangıçta olan fikir birlikteliğinin ya da fikir ayrışmasının derecesini göstermesi bakımından şu cümleler dikkate alınmalıdır:

“...Halife ve Padişah Vahdettin bunca hıyanetlerinden sonra, nihayet İngilizlerin himayesine sığınarak memleketten kaçarken, “İşte bunlar böyledir” diye, saltanat ile beraber halifeliği de kaldırıp atmak pek zor bir iş değildi. Fakat, o günlerde biz, Mustafa Kemal Paşa da dâhil hepimiz, zaten iptidadan beri zararlı olduğuna kani bulunduğumuz saltanatın kaldırılması noktasında ne kadar ittifak etmiş isek, hilâfetin de elde (iyi idare edildiği takdirde) bir zaman için olsun, memlekete - İslâm âleminin yakınlığını ve yardımını sağlaması bakımından - faydalı olabileceği düşüncesi ile muhafazası fikrinde, yine ittifak halinde idik”⁵⁷.

Hatıratta yeni halifenin seçimiyle ilgili görüşmelerden aktarılan ilginç diyaloglar söz konusudur. Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuşma içerisinde söylediği şu sözler ise o günün şartlarını olanca açıklığıyla gözler önüne sermiştir: “...*hâdiseler ve icaplar hasebiyle, tarihin muktezası olarak Osmanlı hanedanını kabul ve muhafaza etmek zaruretindeyiz. Bu ailenin içinde, bizim aradığımız vasıflarda birini bulmak bugün için biraz zordur. Belki genç olanları, hususî surette yetiştirdikten sonra lüzumlu vasıfları ve sıfatları edinmiş olanlara tesadüf edilebilir. Fakat bugün bu ciheti hakikaten inceleyip, tahlil edecek olursak pek müşkül vaziyette kalabiliriz”⁵⁸.*

Rauf Bey bu bilgilere hatıratında yer verdikten sonra hilafet makamı hakkında sonraki günlerde yaşanan bazı değişiklikler konusuna değinmiştir. Hatırata göre değişimin yaşanmasında İsmet

⁵⁷ Kandemir, a.g.e., s.92.

⁵⁸ Kandemir, a.g.e., s.94.

Paşa'nın bazı tutumları etkili olmuş⁵⁹, bu durum halife ve hilafet makamı hakkında verilecek kararı hızlandırmıştır.

3. Lozan Konferansı Günlerinde Gerginleşen İsmet İnönü-Rauf Orbay İlişkisi

Rauf Bey, hatıratının “Lozan ve Neticesi” başlığını taşıyan kısmında Lozan'a gönderilecek temsilciler konusunda;

“Heyetimize benim başkanlık etmemi istiyorlardı. Ben ise karşımıza gelecek devletlerin heyetlerine, hariciye vekilleri başkanlık ettiğinden, bizim de hariciye vekilimiz Yusuf Kemal Bey'i göndermemizi doğru buluyordum. Fakat Yusuf Kemal Bey, başkan olarak gittiğim takdirde bana refakat edeceğini ileri sürerek bu vazifeyi kabul etmeyince, Mustafa Kemal Paşa'ya ben; “Mudanya Konferansını başarı ile idare ederek, istenen neticeye ulaştırabildiği için sulh müzakerelerine de onun gitmesi münasip olur” diye İsmet Paşa'yı tavsiye ettim” sözlerine yer vermiştir⁶⁰. Rauf Bey'in sürece ilişkin anlattıkları bu yönde iken, Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta; *“...Ben daha bu konuda kesin görüşümü ve kararımı saptamamıştım. Ancak Rauf Bey'in başkanlığı altında bulunacak kurulun, bizim için ölüm dirim sorunu olan bu konuda başarı kazanacağına güvenemiyordum. Rauf Bey'in de kendisini yetersiz görmekte olduğunu seziniyordum. Kendisine danışman olarak İsmet Paşa'nın verilmesini önerdi...”*⁶¹ şeklinde bir bilgi aktarımı yaptığı görülmektedir.

Yusuf Kemal Bey'in rahatsız olması nedeniyle bu görevden çekilmiş olduğu yine Rauf Bey'in anlattıklarından olmakla birlikte, görevden çekilmesinin istendiği de Nutuk'ta yer alan başka bir bilgi olarak durmaktadır. Hatıratın devamında verilen bilgiler ise İsmet Paşa'nın sık sık sıkıntılardan bahsettiği, bir müddet sonra yazışmaları

⁵⁹ Kandemir, *a.g.e.*, s.96-97; Rıza Nur hatıratında İsmet Paşa'nın Hahamın etkisi altında olduğunu belirtir. Rıza Nur, Ankara'da ilk hükümet kurulurken Şeriye Vekâlet'inin kurulmaması ve laik bir sisteme geçiş çabasına da hatıratında yer vermiştir. Bkz., Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, İlaveli Üçüncü Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s.26-28,104,140.

⁶⁰ Kandemir, *a.g.e.*, s.101.

⁶¹ Atatürk, *a.g.e.*, s.909.

doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'yla yapmaya başladığı oysa şifrenin hükümet başkanlığında olması nedeniyle bu yazışmaların kendisinin kontrolünden geçtiği ile ilgilidir. Rauf Bey'in yer verdiği bilgiler arasında; Lozan'la kurulan iletişimin tek hat üzerinden yani Köstence hattıyla olduğu ve bu hattın da İngilizlerin ve Fransızların kontrolü altında bulunduğu yazılıdır. İngilizlerin bu hattı tuttuğu ve gerekli müdahaleleri yaptığı⁶² Rauf Bey'in İngiliz Dışişleri Bakanının hatıralarına dayanarak açıkladığı bilgiler olmuştur ki nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivindeki belgelerin de bunu doğruladığı bilinmektedir⁶³.

Türk Hariciye Vekâlet'inin hazırladığı raporlarda işgal sırasında verdikleri zararlara karşılık Yunanistan'dan bir tamirat talebi söz konusu idi. Kanunun çözümünün zorluğu, İtilaf devletleri temsilcilerinin Yunanistan'ın içinde bulunduğu ekonomik krizi öne sürerek mütteliklerini tamirat yükünden kurtarmak istemelerinden kaynaklanıyordu. İtilaf devletlerinin yaklaşımı, tamirat isteğinden vazgeçilmemesi halinde Türk tarafının Karaağaç'la yetinmesi yönündeydi.

Hatıratında, Mustafa Kemal Paşa'nın ve kendisinin bu yaklaşımı kabul etmemekte kararlı olduklarını hatta I. Dünya Savaşı öncesinde bedeli İngilizlere ödendiği halde bir türlü teslim alınamayan Sultan Osman, Sultan Reşat ve Fatih dretnotlarının on iki milyon İngiliz altını tutan bedelinin ödenmesinde ısrar edilmesi gerektiğine dair kararlılıklarını vurgulayan Rauf Bey, İsmet Paşa'nın tamirat ve tazminattan vazgeçerek Dedeoğaç'ı kabul etmiş olduğundan üzüntüyle bahseder⁶⁴.

Esasen Lozan görüşmeleri dönemindeki yazışmalara⁶⁵ ve özellikle İsmet Paşa ile Vekiller Heyeti Başkanı Rauf Bey arasında gerginleşen ilişkiye Mustafa Kemal Paşa da Nutuk'ta bir hayli yer

⁶² Kandemir, *a.g.e.*, s.103; Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.II, TTK, Ankara, 1991, s.64.

⁶³ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları, (1922-1923)*, C.I, TTK., Ankara, 1990, s.30,42,53,321-322,338; Sonyel, *a.g.e.*, s.355.

⁶⁴ Kandemir, *a.g.e.*, s.103-104.

⁶⁵ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları, (Şubat- Ağustos 1923)*, C.II, TTK., Ankara, 1994, s.11- vd.

vermiş ve İsmet Paşa'nın bazı durumlarda sert tepki gösterdiğini belirtmiş olmakla birlikte kendisinin taraf tutmadan gerilimi düşürmeye çalıştığını da söylemiştir⁶⁶. Bu dönemde her ne kadar bazı sorunlar müzakerelerle çözülmüş ya da çözüme yaklaştırılmış ise de devam eden olumsuzluklar Türk tarafını yeni bir karar almaya itmiştir. Rauf Bey'in anlatımına göre Mustafa Kemal Paşa ile birlikte bir karar alınmış ve bu İsmet Paşa'ya; "...*Avakıbı (akıbet, sonuç) ne olursa olsun, bunu silah kuvveti ile halle kudretimiz vardır. Ordumuz hazır ve hatta sabırsızdır*"⁶⁷ sözleriyle iletilmiştir. Hatıratın devamında İsmet Paşa'ya bildirilen bu kararın İngilizler tarafından ele geçirilmiş olması nedeniyle istenilenin yapılamadığı ve nihayetinde Lozan'da bir Antlaşmanın imzalanmış olduğundan bahsedilmiştir.

Rauf Bey'in hatıratında yer verdiği eleştiriler ya da tepkisel davranışlarına rağmen Lozan'ı değerlendirdiği bölümde; "... *Hülâsa: Lozan'da aramızda hâsıl olan anlaşmazlıklara rağmen memleket hesabına yapılması imkânı olanın en iyisi yapılabildiği*"⁶⁸ yorumuyla adeta tarihe not düşmüş fakat muhalefet saflarına katıldıktan sonra bu fikir siyasetin akışına kapılmıştır. Siyasal yaşamda bu tür değişimler siyasetin belki de en hızlı değişkenlerinden biri olabilmektedir. Millî Mücadele döneminde oluşturulmaya çalışılan birlik çabasının zafere yaklaştıkça daha da güçleştiği ve Lozan'da görüşmelerin kesintiye uğradığı ilk dönemde Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in 27 Mart 1923'te Topal Osman Ağa tarafından öldürülmesiyle de yeni bir kırılmanın yaşandığı bir vakıadır. Bununla birlikte Lozan'da kabul edilen maddelerin TBMM'de nasıl algılandığı ve nasıl bir tepkiyle karşılaştığının bilinmesi yeni bir seçim dönemine gitmenin ve yeni bir yasama yılı oluşturmanın nedenlerini daha anlaşılır kılacaktır.

4. I. TBMM'de Lozan Görüşmeleri

Türk delegasyon heyeti ile İtilaf devletleri temsilcileri arasında 20 Kasım 1922'de başlayan Lozan görüşmeleri İtilaf devletlerinin eski ayrıcalıklarına devam etme yönünde ağır basan tutumlarından dolayı

⁶⁶ Kandemir, *a.g.e.*, s.104-105; Atatürk, *a.g.e.*, s.1025,1059.

⁶⁷ Kandemir, *a.g.e.*, s.105.

⁶⁸ Kandemir, *a.g.e.*, s.105.

istenilen bir gelişme göstermeden 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğramış ve Türk delegasyon heyeti Ankara'ya dönmüştür. Lozan görüşmelerinin ayrıntılarını öğrenme konusunda TBMM'de sabırsızlıkla bekleyen milletvekilleri, 27 Şubat 1922 tarihinde gizli olarak yapılan ve başkanlığını Ali Fuat Cebesoy'un yürüttüğü oturumda amaçlarına kısmen ulaşabilmişlerdir. Oturum başkanının Hariciye Vekilliği yanında Lozan delegasyon başkanlığını yürüten İsmet Paşa'ya sözü vermesiyle birlikte İsmet Paşa Lozan'da cereyan eden görüşmelere dair gözlemlerini anlatmaya başlamıştır⁶⁹. İsmet Paşa'nın verdiği bilgiler daha çok İtilaf devletlerinin Türk tarafına verdiği sulh anlaşma projesi ile ilgili olmuştur denilebilir. Hükümetin üzerinde birkaç günden beri çalıştığı bilgisini veren İsmet Paşa; projenin batıda Meriç'i, doğuda Musul'u ve güneyde Fransızlarla olmak üzere Suriye'yi bir sınır hattı olarak kabul ettiğinden söz eder. Mali ve iktisadi konulara ilişkin olarak kapitülasyonların devam ettirilmesinin arzulandığı, Boğazlar, gümrük ve ticaret mukavelesinin yapılmak istendiği yine İsmet Paşa'nın verdiği bilgiler arasındadır. Kendilerinin böyle bir şartı kabul etmedikleri ve dolayısıyla bunun reddedilmesi gerektiğini söyleyen İsmet Paşa, bunun reddedilmesi halinde doğabilecek olumsuzluklara karşı, yani olası bir savaş durumuna karşı alınması gereken tavrın ne olacağının Meclisçe kararlaştırılması gerektiği fikrindedir. İsmet Paşa; *"...Şahsen düşündük ki temin edeceğimiz herhangi bir vatanda, hududu daha büyük ve daha geniş her ne halde olursa olsun, hayatımızı müemmen (emin) bir hale koymuyor. Onun için esaslı bir mesele Türk vatani neresi olacaksa onun dâhilinde her millet gibi yaşamaktır"* yorumunu yapmış ve hükümet olarak alınan bir kararı açıklamıştır. Hükümetin bulduğu ve İsmet Paşa'nın açıkladığı karar; *"...arazi meselesinde Misakı Milli ile menafimizi azami surette kabili telif bulalım. Bu sureti hal ile müttefiklerin teklifine yaklaşalım. Buna mesaili sairede menafii hayatiyemizi temin edecek tadilat ile yeniden teklif ederek teşebbüs edelim..."*⁷⁰ şeklindedir.

⁶⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ.), C.3, İ.200, C.1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, s.1304- vd (27.02.1338/1922).

⁷⁰ TBMM GCZ., C3, s.1305 (27.02.1922).

Hariciye Vekili İsmet Paşa, batı sınırlarının tespitinde 1913 yılının esas alındığını ve Meriç'in batısının ısrarla istendiğini fakat Karaağaç'la yetinildiğini, esasen bu toprakların Misakı Milli'de yer almadığını, dolayısıyla bu konuda bir Misakı Milli ilkesinin söz konusu olmadığını belirtmiştir. Musul meselesinde ısrarcı davrandıklarını fakat konunun İngiltere ile bir sene zarfında ele alınmak şartıyla ertelendiğini, meselenin çözülememesi halinde Cemiyeti Akvam aracılığı ile hal yoluna gidilmesinin hükümetçe benimsenen bir çözüm yolu olduğu İsmet Paşa'nın belirttiği diğer hususlardır.

İsmet Paşa konuşmasını tamamlayınca Mersin Milletvekili Yusuf Ziya Bey, İskenderun ve Antakya için hükümetin nasıl bir yol benimsediğini sormuştur. İsmet Paşa cevap olarak Fransızlarla zaten Ankara İtilafnamesi'nin yapılmış olduğunu, bazı hakların buna göre elde edildiğini söylemekle birlikte, İtilaf devletlerinin bu konuda bile olumlu davranamayabileceklerinin işaretini vermiştir. İsmet Paşa'nın yaptığı açıklamalardan tatmin olmayan Hüseyin Avni Bey hükümeti Meclisi hafife almakla eleştirmiştir. İsmet Paşa'nın verdiği bilgilerle Avrupa efkârı hakkında bilgi edinmenin mümkün olmadığına değinen Hüseyin Avni Bey;

“... Gerek Heyeti Vekile ve gerek Büyük Millet Meclisi Misakı Milli'den zerre kadar feda ederse, icabı namus ve milli için çekilip gitmeli... Efendiler, affınıza mağruren söylüyorum, bugün Trakya'nın manası yoktur. Bursa'yı veremeyiz. Biz harbe atıldığımız zaman bundan daha zaif idik. Bugün elimizde ordumuz bulduktan sonra ögle iğfalkar bir vaziyete düşmek istemem”⁷¹ sözleriyle Misakı Milli'den taviz vermeye niyetli olmadığını büyük bir kararlılıkla beyan etmiştir.

Mecliste devam eden Lozan müzakereleri göstermektedir ki milletvekilleri genel olarak İsmet Paşa'nın yaptığı açıklamadan memnun kalmamıştır. Refik Bey'in, Rize Milletvekili Osman Bey'in, Erzurum Milletvekili Durak Bey'in konuşmalarında dile getirilen ana tema yeterli bilginin kendilerine verilmediği ile ilgili olmuştur.

⁷¹ TBMM GCZ., C3, s.1307 (27.02.1922).

Durak Bey'in nihai eleştirisi, hükümetin ve İtilaf devletleri temsilcilerinin vermiş olduğu proje içeriğinin kendi ellerinde olmayışı ve müzakere edilmek istenen konu hakkında milletvekillerinin en ufak bir bilgi sahibi olmadıkları yönünde olmuştur.

Müzakereler bu şekilde devam ederken İzmit Milletvekili Sırrı Bey'in konuşmasıyla durumun başka bir noktaya evrildiği görülmektedir. Misakı Milli'nin değişmezliğini mümkün olsa arşa yazacaktık diyen Sırrı Bey, şimdi hükümetin ve delegasyon heyetinin Misakı Milli kararlarına sadık olup olmadıklarının bilinmesi gerektiğini, Mudanya konferansında yapılan övgülere rağmen istenilenin esasen elde edilmediğini, buna rağmen bazı kişilerin bir de Lozan'a gönderilmiş olduklarını söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Lozan'a giden heyetin Lozan'da da Misakı Milli'den feragat ettiğini söyleyen Sırrı Bey, sözünün devamında;

"...Milletin kanaati hilafına bir kelimesi için söz söyleyeni idam ettiğimiz bu Misakı Milli için heyet hakkında ne söylemek lazımdır... Sonra bu heyeti murahasaya şimdiki beyanatıyla müzaheret (koruma, arkalama) eden heyeti vekilenin vazifesi ne olur?" diye bir soru yöneltmiş ve cevabını kendisi şöyle vermiştir: "Bize düşen vazife onları ıskat(düşürme) etmektir". "Bu hal edilmedikçe esas meselenin müzakeresine geçmek doğru değildir"⁷².

Bu konuşmadan anlaşılacağı üzere Mecliste bazı milletvekilleri mevcut durumu hıyaneti vataniye kapsamında yargılamaya götürecek kadar suçlayıcı bir potansiyele sahiptir.

Mersin Milletvekili Salahattin Bey'in kendilerinin bilgilendirilmelerinin sağlayacağı faydaya değinen yatıştırıcı konuşmasından sonra kürsüye çıkan Başvekil Rauf Bey, Hüseyin Avni Bey'in Misakı Milli'ye uyulmadığı için Meclisin terk edilmesi gerektiğini belirten sözlerine karşı Misakı Milli'den herhangi bir feragatin söz konusu olmadığını, her şeye ancak Meclisin karar vereceğini, hükümetin gizli, saklı hiçbir işin içinde olmadığını belirten bir konuşma yapmıştır. Rauf Bey, Türk delegasyonunun sadece karşı tarafın tutumunu anlayabilmek adına herhangi bir bağlayıcı yönü

⁷² TBMM GCZ., C3, s.1310 (27.02.1922).

olmadan İtilaf devletlerine istikşafı (keşif amaçlı) nitelikte bazı teklifler sunduğundan bahsetmiştir.

Meclis tutanaklarında görülmektedir ki milletvekilleri büyük bir merak ve duyarlılıkla ve bilhassa şüphe ve endişe duydukları konularla ilgili olarak Rauf Bey'e soru sorma gayreti içindedir.

Rauf Bey, Misakı Milli'de bir değişiklik yapılacaksa buna ancak Meclisin yetkili olduğunu ve bir sulh anlaşmasına ulaşmanın şimdilik kesin olmadığını söylerken Rasih Efendi Musul konusu sürüncemede iken bu bölgedeki askerlerin terhis edilip edilmeyeceği yönünde bir soru yöneltmiştir. Rasih Efendi'nin sorularını oldukça ağır bulan Rauf Bey, Avrupa'daki görüşmelerde bulunmayı haklı davanın Avrupa efkârına anlatılması adına faydalı buldukları cevabını vermiştir. Rauf Bey'in Musul meselesinden dolayı askerlerin terhis edilip edilmeyeceğine dair açıklaması; "*Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi ki fiiliyat ile kudretini ispat etmiştir. Bendenizce ve ukdemizin gayesi Musul'u almak için ne yapılması lâzım geldiğini takdir buyurursunuz*"⁷³ şeklinde olmuştur.

Rauf Bey'in yapmış olduğu açıklamaların Meclis üzerinde yeterli etkiyi gösterememiş olması Mustafa Kemal Paşa'nın söz alarak müzakereye dâhil olmasına vesile olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, meselenin önemli ve hassas olduğuna fakat muhtemelen karşılıklı yanlış anlaşılmalardan dolayı sınırların gerildiğinden bahsetmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Heyeti Vekilenin yaptığı açıklamayı kendi anladığı zaviyeden Meclise anlatmaya başlamıştır. Reis Paşa konuşmasında; uzun zamandan beri bir mücadele içinde bulunduğunu fakat muhasım tarafın barış konusunda beklenen adımı atmadığını, savaş kazanmak suretiyle barışın temin edilebileceğine inanıldığı bir dönemde dahi İtilaf devletlerinin bu uzlaşmaz tavrını devam ettirdiğini ve kendilerince hazırladıkları bir barış planını Türk tarafına verdiklerini ve bunun Türk delegasyonunca kabul edilebilir bulunmadığını ifade etmiştir. Esasen proje içerisinde kabul edilen ve edilebilecek durumda olan hususların var olduğu fakat kabul edilmesi mümkün olmayan konuların da bu projede yer aldığı Reis Paşa'nın verdiği bilgilerdendir. Delegasyonun bunu kabul

⁷³ TBMM GCZ., C3, s.1316 (27.02.1922).

etmediğini fakat kendilerine sunulan teklifi hükümetle paylaştıklarını ve bunun hükümeti veya Meclisi ikna etmek gibi bir kasıtlı yapılmadığı yine Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerindedir. Delegasyon heyetinin kendileriyle paylaşmış olduğu bilgilerden sonra hükümetin barış görüşmelerini kesmek, fiili savaş pozisyonu almak ya da ileride yeniden barış görüşmeleri için zemin oluşturmak gibi üç tercihle baş başa kaldığını ve şimdi önemli konular içeren bazı hususlardan dolayı Hükümetin Meclisi bilgilendirmek istediği ve Meclisin vereceği karara göre hareket etmek istediği Mustafa Kemal Paşa tarafından dillendirilmiştir⁷⁴. Delegasyon heyetiyle hükümetin barış görüşmelerini devam ettirebilmek için sınırlar meselesinde bazı “*mutedil*” değişiklikler yaparak devam etmek niyetinde olduğuna değinen Paşa, Karaağaç'tan şimdilik ve Musul meselesinde de “...*bir sene zarfında İngilizlerle Türkiye'nin karşı karşıya geçerek intaç (neticelenme)etmesine talik (yukarı kaldırma, erteleme)etmek*”⁷⁵ gibi bir düşünce içerisinde oldukları yönünde açıklama yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, alınacak kararın kâr mı yoksa zarar mı getireceği irdelenmeli ve taviz verilecekse karşılığında özellikle mali ve iktisadi konulardaki beklentilerin azami ölçüde temini için çaba verilmesi gerektiğini söylemiştir. Musul konusunda direnmenin yeni bir savaş kaçınılmaz kılacağına değinen Mustafa Kemal Paşa, Musul'un savaş yoluyla alınması kararı çıkarsa ülkenin siyasi, askeri, mali durumunun malum olduğunu bu nedenle bunun ertelenerek diğer sorunların çözümünün ele alınmasının daha tercih edilebilir olduğunu sözlerine eklemiştir⁷⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın bundan sonraki sözleri Misakı Milli ilkelerinden taviz verildiğinden bahseden Sırrı Bey'e cevap niteliğindedir. Sırrı Bey gibi bazılarının Misakı Milli'yi bir iftihar kaynağı olarak gördüğüne ve onların da hem delegasyon heyetini ve hem de hükümeti bu ilkeleri çiğnemekle suçlamaları karşısında Mustafa Kemal Paşa oldukça sert bir tutum takınmıştır. Sırrı Bey'in Misakı Milli'yi bilmediğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa; Misakı Milli'nin ilk maddesinin sınırlarla ilgili olduğunu ve burada da

⁷⁴ TBMM GCZ., C3, s.1317 (27.02.1922).

⁷⁵ TBMM GCZ., C3, s.1318 (27.02.1922).

⁷⁶ TBMM GCZ., C3, s.1318 (27.02.1922).

herhangi bir hat çizilmediğini, hududun belirlenmesinde milletin menfaatleri ile yüce Mecliste bulunanların oturduğu memleketlerin sınırlarının bu sınırları tespit ettiğini söylemiştir. Ortada sınırları çizilmiş bir harita olmadığı, Musul meselesinin ertelenmesinin Musul'u terk etmek anlamına gelmediği, Musul'u askerî harekâtla almaya kalkmanın diğer devletlerin de İngilizlerin yanında yer almasına yol açacağı fakat ileride bir askerî harekât söz konusu olursa İngilizlerle baş başa kalınacağı Mustafa Kemal Paşa'nın yorumlarındandır. Musul için başlatılacak bir askeri girişimin kısa sürede neticelenmesinin mümkün olmadığını ve harekâtın nasıl biteceğinin bilinmediğini ifade eden Mustafa Kemal Paşa, bütün bunlara Meclisin karar vereceğini sözlerine eklemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Meclise önerisi; Vekiller Heyetinin kendisine verilen yetkiye dayanarak delegasyon heyetine yeni talimatlar vermesinin Meclisçe kabulü ya da barış görüşmelerinin bitirilip harbe devam kararının alınmasıdır⁷⁷.

Delegasyon heyetinin hiçbir taviz vermediğini belirten Mustafa Kemal Paşa, gazetelerde yazılanlara itimat edilmemesini söyleyerek konuşmasını bitirdiğinde Sırrı Bey'in yaptığı konuşma sonrasında ikili arasında kısa fakat çok önemli bir diyalog başlamıştır. Öneme binaen aynen verilen bu konuşma şöyle olmuştur:

Sırrı Bey (İzmit) “- Paşa Hazretleri çok teşekkür ederim ki sözlerimi şayanı müdafaa buyurdunuz, anlamadığımı söylediniz. Misakı Milli'nin, bendeniz, min gayri haddin (haddim olmayarak), muharrirlerindenim (yazan, kâtip)”.

Sırrı Bey'in bu konuşmasına Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği cevap ise şöyle olmuştur: “Keşke yazmaya idiniz. Başımıza çok belâ koydunuz. Yani bugün kat'iyeti ihlâl eder sözlerden başka bir şey yapmadınız”⁷⁸.

Bu diyalog, Misakı Milli'nin adeta “kutsallaştırarak” ortaya koyduğu ideal barış ilkelerine ulaşmanın zorluğunu gösterdiği kadar kendilerine aşırı derecede güvenen TBMM ve İtilaf devletlerinin katı

⁷⁷ TBMM GCZ., C3, s.1318 (27.02.1922).

⁷⁸ TBMM GCZ., C3, s.1319 (27.02.1922).

ve uzlaşmaz tutumları karşısında Türk hükümetinin nasıl bir cendere içerisinde kaldığının göstergesidir ve tam da bu nedenle seçimleri yenilemenin zorunlu ilk adımlarından birisinin alenen ifadesi olmuştur ve birinci oturum sonlanmıştır.

Ali Fuat Paşa başkanlığında 15.55'te başlayan ikinci oturumda Lozan görüşmelerine devam edilmiştir. Bu oturumda ilk sözü alan Cebelibereket (Osmaniye) Milletvekili İhsan Bey; 76 gün süren Lozan görüşmelerinden çıkan sonucun Misakı Milli ile örtüşmediğini ve görüşmelerin kesintiye uğradığını söylemiştir. Hükümetin bulduğu çözüm yolunun Misakı Milli'nin arazi ilkesinden fedakârlık etmek yönünde olduğu, Karaağaç'tan ebediyen vazgeçildiği, Musul meselesinin ise bir sonraki Meclise havale edildiği İhsan Bey'in diğer değerlendirmelerindedir. Musul elde kalmak şartıyla adli, mali, iktisadi, idari alanda istiklali haleldar eden engelleri hal etmeyi kim üstleniyorsa onların desteklenmesi gerektiğini ifade eden İhsan Bey'e göre yapılması gereken iş, ülkenin maddi, manevi ve başta da askeri kaynakları olmak üzere gerekli incelemelerin yapılması ve ancak buna göre savaşa ya da barışa karar verilmesidir. İhsan Bey'e göre, harp yapacak durum söz konusu değilse mesele uzatılmadan halledilmelidir. Eğer taviz vermeden gerekirse İngilizleri de yenerek barış elde edebileceğini söyleyen birileri varsa kendisinin mevcut hükümete güvensizlik oyu vereceği hatibin son sözlerdir⁷⁹.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuşmalar esnasında bir isteği İtilaf temsilcileriyle görüşülen konular hakkında Meclisin nasıl bir düşünce içerisinde olduğunun karşı tarafça bilinmemesidir. Paşa'ya göre Meclisin fikrinin ne olduğunun karşı tarafça bilinmesi hiçbir avantaj sağlamayacaktır hatta bu görüşmelerin Meclise hiç gelmemiş gibi telakki edilmesi doğru olacaktır. Mustafa Kemal Paşa sözünün devamında Musul meselesinin bir sene sonraya bırakılmasının bir terk olmadığını belki Türk tarafının elini daha da kuvvetlendirebileceğini söylemiştir⁸⁰.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözlerine karşılık Abidin Bey (Lazistan/Rize); "...Paşa Hazretlerinin son beyanatlarından kendi

⁷⁹ TBMM GCZ., C3, s.1320 (27.02.1922).

⁸⁰ TBMM GCZ., C3, s.1321 (27.02.1922).

noktai nazarımdan anladığım Misakı Milli yoktur. İstedığımız gibi bir harita çizeceğiz” çıkarımında bulunmuş, Mustafa Kemal Paşa'nın bunu reddetmesi üzerine; “...Misakı Milli olarak nerede bir Türk hududu varsa, Paşa Hazretlerinin dediği gibi, işgali askeri altında bulunmadığı bir yeri süngü ile almak lazımdır”⁸¹ karşılığını vermiştir. Bu diyaloga karışan Tunalı Hilmi (Bolu)Bey'in, benimsediği Türkçülük akımının da tesiriyle olsa gerek; “Ta Basra'dan İşkodra'ya kadar” sözleriyle Misakı Milli sınırlarını da aşan bir coşkuya kapıldığı görülmektedir.

Mecliste, hükümetin kendilerini yeterince aydınlatmadığı yönünde tonu gittikçe artan bir eleştiri sürecine geçilmiştir. Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, Lozan görüşmelerinin her türlü tutanağının kendileriyle paylaşılmasını istemiştir. Şükrü Bey, hükümetten tutanakları daha önceden istediği halde bunun hala gerçekleşmemiş olmasını ayrıca eleştirmiştir.

Bu konuşmalar devam ederken çeşitli tekliflerin başkanlık divanına verildiği görülmüştür. Bazı teklifler görüşmenin yapılamayacağını belirtirken bir kısmı gerekli bilgilendirme yapıldıktan sonra görüşmeye geçilmesini önermiştir. Yapılan oylamada kabul edilen ise Reşat Bey (Saruhan/Manisa) ve arkadaşlarına ait olan şu teklif olmuştur:

“Meselenin ehemmiyeti gayri kabili inkârdır. Heyeti Vekilenin teklifi hakkında Meclisi Âliden sağlam bir noktai nazar izhar (gösterme) edebilmek için Heyeti Vekilenin ve şubeyi alakadar eden mesailden (meseleler) mütehasıs (uzman) mebus ve müşavirlerin ayrı ayrı ve behemehâl (mutlaka) izahat vermek ve Meclisçe verilecek veçhenin (yön) bunun üzerine ittihazını (kabul) teklif eyeriz”⁸².

Bu teklifin kabul edilmesiyle oturum sonlanmış ve açık görüşmelere geçilmiştir.

⁸¹ TBMM GCZ., C3, s.1321 (27.02.1922).

⁸² TBMM GCZ., C3, s.1325 (27.02.1922).

5. TBMM Seçimlerini Yenileme Kararı

Türk ordularının Yunan ordusu karşısında elde ettiği başarı sonrasında başlayan Mudanya Ateşkes süreci ve ardından Lozan Barış görüşmeleri Türk siyasal yaşamında yeni tartışmaların yaşanmasında adeta başat rol oynamıştır. Bu süreçte milletvekilleri her şeyden önce Türk delegasyon heyetinin her adımından ve hükümetin her kararından haberdar olmak arzusunu ortaya koymuş ve bunu temin için kararlı bir tutum takınarak her şeyi teferruatıyla öğrenmek istemiştir. Milletvekillerinin genel olarak beklentisi, Misakı Milli ilkeleriyle uyumlu bir barışın temin edilmesidir. Esasen hükümetin de arzusu bu yönde olmakla birlikte, realist bir yaklaşımla içinde bulunulan maddi kısıtlılığın bilincinde olarak Misakı Milli'den bazı tavizlerin verilmesini uygun görmüş ve bu düşüncesini Meclisin bilgisine sunmaya çalışmıştır. Barış görüşmelerinin başladığı ve devam ettiği dönemde Türk siyasal arenasında arzulanmayan ya da beklenilmeyen olayların gerçekleştiği de görülmektedir. Bu bağlamda yeni bir seçim kanunuyla Meclis dışında bırakılmak istendiğine dair Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı açıklamalardan sonra, Ali Şükrü Bey cinayetinin ve Topal Osman hadisesinin yaşanması siyasal atmosferin gerilimini artıran kırılma noktaları olmuştur. Meclis tutanakları dikkate alındığında mevcut milletvekilleriyle barışa kavuşmanın mümkün olmadığı da sürecin şüphe götürmez başka bir boyutudur. Meclisin açılış gerekçesi tam anlamıyla hâsıl olmadan yeni seçimlere nasıl gidileceği ve milletvekillerinin seçime gitmeyi kabul edip etmeyeceği ise cevabı kolayca verilemeyecek başka sorunlardır. İşte bu soruların cevap bulduğu yer I. TBMM'nin dördüncü yasama yılının on beşinci oturumu olmuştur.

Ali Fuat Paşa başkanlığında yapılan toplantıda Aydın Milletvekili Esad Efendi ve 120 arkadaşının “*Teşkilatı Esasiye Kanununun madde müzeyyesinin ilgasına ve tecdidi intihaba dair kanun teklifi*” okunmuştur. Teklifin gerekçesinde, memleketi savunmak maksadıyla toplanan Meclisin bu vazifeyi ifa etmiş olduğu ve artık barış dönemine geçildiği, memleketin artık barış ve iktisadi gelişmeye ihtiyaç duymasından dolayı bunu karşılayacak yeni bir Meclisin iş başı yapması gerektiği vurgulanmıştır. Teklifin görüşülmesinin kabul edilmesinden sonra ilk sözü alan İsmet Paşa;

Lozan görüşmelerinde gelinen son nokta hakkında bilgi vermiş ve yeni bir seçimle gelen Meclis kanalıyla barış kararının verilmesi halinde içeriye ve dışarıya karşı milli iradenin tecelli ettiğinin gösterileceğini belirtmiştir⁸³.

Yapılan konuşmalarda milli iradenin tecelli etmesi adına kanunla değil, kararlar seçiminin yapılması kabul edilmiş olmakla birlikte bazı endişelerin dile getirildiği görülmüştür. Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey'in; "*Biz milletten geldik, yine millete müracaat ediyoruz*"⁸⁴ sözleri ise Mecliste ortaya çıkan bu ruh halinin sadece bir ifadesi olmuştur. Bir süre sonra seçimler yenilenmiş, İkinci Meclis oluşturularak yasama faaliyetleri başlatılmıştır. Lozan Antlaşması da⁸⁵ bu Mecliste bazı değişikliklerle kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.

Sonuç

Türk Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştiren kadronun yol ayrımına girmesinde etkisi görülen gelişmeler, özellikle Meclis Tutanakları ve bazı hatıratlar ekseninde irdelenmiş ve aşağıda belirtilen şu sonuçlara ulaşılmıştır: Milli Mücadele'nin örgütlü eylemsel aşamasını sevk ve idare ederken kendisinde toplanan yasama, yürütme ve yargı erkleriyle büyük emekler sarf eden I. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1 Nisan 1923 tarihli kararıyla yeni seçimlerin yapılması için gerekli yasal düzenlemeyi de yapmıştır.

Milletten aldığı yetkiyle 23 Nisan 1920'den itibaren büyük bir tutku ve kararlılıkla milletin ve Misakı Milli ile sınırları ifade edilen Türk yurdunun mukadderatını belirlemeye çalışan bu Meclisin yenilenme kararı almasında açılış gerekçesinde ifade edilen hedeflerin tam anlamıyla yerine getirilmiş olduğu gibi bir iddiada bulunmak pek mümkün değildir. Gerek Meclis müzakerelerinin resmi kayıtları ve gerekse dönemin siyasi-askeri alandaki etkin şahsiyetlerinin kaleme aldığı hatıratlar ya da çeşitli vesilelerle kendinden sonraki nesillere ve

⁸³ TBMM. ZC., D.1, İ.4, C.28, İçtima:15, TBMM Matbaası, Ankara, 1961, s.283-284 (01.04.1339/1923).

⁸⁴ TBMM. ZC., D.1, İ.4, C.28, İçtima:15, s.286 (01.04.1339/1923).

⁸⁵ *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar- Belgeler*, (Çeviren: Seha L. Meray) , C.1-7, Yapı Kredi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 1993.

yıllara intikal eden bilgilere bakıldığında bambaşka nedenlerin de bu seçim kararının alınmasında etkili olduğu görülmüştür.

Olaylar, kararlar ve uygulamalar ve belki de geleceğe dair beklentiler, dış görünüşleri kadar din ve dünya görüşleri de birbirinden farklı insanları nasıl bir araya getirebilmişse zafer yolunda ilerledikçe bu farklılıklar yol ayrımına girilmesinde de aynı etkiyi göstermiştir. I.TBMM zorluk çıkarmadan yeni bir seçim kararını ittifakla vermiştir.

Kaynakça

Adıvar, Halide Edip, *Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstiklâl Savaşı Hatıraları*, Can Yayınları, 19. Baskı, İstanbul, 2018.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, C.II, TTK., Ankara, 1987.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cumhuriyetin 80.Yıl Armağanı, C.13, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam 1884-1938*, C.1, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011.

İnan, Afet, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, TTK., Ankara, 1977.

İsmet İnönü'nün Hatıraları, Genç Subaylık Yıllarım 1884-1918 (Hazırlayan: Sabahattin Selek), Yenigün Haber Ajansı (Cumhuriyet gazetesinin okurlarına armağanı), 1997.

Kandemir, Feridun, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, Yakın Tarihimiz Yayınları 4, Sinan Matbaası, İstanbul,1965.

Kaplan, Mehmet – Enginün, İnci, ve diğerleri, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Kültür Bakanlığı Yayınları/379, Ankara, 1992.

Kara, Bülent, “Mustafa Kemal Paşa'nın İlk Gizli Celse Beyanatına Göre Komşu İslam Coğrafyasındaki Direniş Hareketleriyle İlişkiler” C.I, Chapter: 9, *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar*, Gece Kitaplığı, (Ekim 2018), s.145-160.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1984.

- Kılıç Ali'nin Anıları, *Atatürk'ün Sırdaşı kılıç ali'nin anıları*, (Derleyen: Hulûsi Turgut), Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2005.
- Kili, Suna - Gözübüyük, A. Şeref, *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar- Belgeler*, (Çeviren: Seha L. Meray), C.1-7, Yapı Kredi Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 1993.
- Nadi, Yunus, *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Nur, Rıza, *Lozan Hatıraları*, İlaveli Üçüncü Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.
- Okyar, Osman- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1997.
- Özüçetin, Yaşar, *Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Kırşehir*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.
- _____, *Kurtuluş ve Kuruluşta Milletvekili Gözüyle Gazi Mustafa Kemal Paşa (1920-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015.
- _____, "Büyükelçi Hüsrev Gerede'nin İzlenim ve İntibaları Bağlamında Yazıları ve Hitabelerinde Ortaya Koyduğu Düşünce ve Fikirler", *Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, Yıl:11 Sayı: 21(Mart 2019), s.429-454.
- Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.II, TTK., Ankara, 1991.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Âlemi*, İnkılâp ve Aka Kitapevi, İstanbul, 1967.
- Şimşir, Bilâl N., *Lozan Telgrafları, (1922-1923)*, C.I, TTK., Ankara, 1990.
- Şimşir, Bilâl N., *Lozan Telgrafları, (Şubat- Ağustos 1923)*, C.II, TTK., Ankara, 1994.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ.)*, C.3, İ.200, C.1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.
- TBMM ZC.*, D.I,İ.3, C.22, BMM Matbaası, Ankara, 1959.
- TBMM ZC.*, D.I,İ.3, C.24,İ.129, BMM Matbaası, Ankara, 1960.

TBMM ZC., D.I, İ.I, C.1, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.

TBMM ZC., D.I, İ.I, C.2, TBMM Matbaası, Ankara, 1981.

TBMM. ZC., D.I, İ.4, C.28, İçtima:15, TBMM Matbaası, Ankara, 1961.

TBMM.ZC., Devre I, İ. Senesi 3, C.25, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.

Tunaya, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Armağanı, 2. Baskı, Turhan Kitapevi, İstanbul, 1981.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis ve Milli Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Türk Modernleşmesinde Spor ve Siyaset

Umut C. KARADOĞAN*

Giriş

Osmanlı'dan itibaren Cumhuriyet Türkiye'sine ulaşıncaya kadar farklılıkları zenginlik olarak değerlendirip aynılaştırmak adına yürütülen faaliyetler, küreselleşme (mondializm) olarak ifade edilmiştir. Yaşanan süreç itibari ile günümüzde de küresel değerler ile karşıt değerler sürekli etkileşime girerek modernleşme algısını kuvvetlendirmiştir. Modernleşme ve küreselleşme kavramları üzerinde devamlı bir inceleme, araştırma yapılmasına rağmen siyasi, iktisadi, hukuki, kültürel alanlarda sözü edilen hususa yönelik kuşatıcı bir tanımlama hali hazırda yapılamamıştır. Kimi araştırmacılara göre küreselleşme ve devamında modernizm, dünyanın küçülerek insanlar arasından ortak bir bilincin ve değer yargısının oluşması haliyken,¹ kimilerine göre de küreselleşme ile modernizm birbirinden ayrılamaz bütünün parçalarıdır. Bu anlayışın ulaşmayı amaçladığı sonuç, küreselleşmenin salt bir finans etiği olmayıp, ötesinde bir siyasal, teknik ve kültürel olgu olduğudur. Ortaya çıkan söz konusu düşünce sistemi, XX. yüzyılın başından itibaren tüm dünyayı birbirine bağlama ve biçimlendirme şeklinde değerlendirmeye alınmıştır. Küreselleşme ve modernite anlayışı Avrupa ülkelerinde başlamış, ardından hemen tüm dünya üzerinde yayılım göstermiştir. Çünkü modernizm tabiatı gereği mondialist (küreselci) bir anlayış olarak ifade edilmiştir.²

Avrupa modernizmi günümüzde postmodernizmle iç içedir. Modernizmin güçlendiği süreç teolojik söylemlerin akıl yoluyla saf dışı bırakılması olarak adlandırılmaktadır. Modernizmin vasıtasıyla öne çıkan sosyo-politik ve iktisadi söylemler, evrenselleşme ile

* Dr. Öğr. Üyesi, T.C. Sinop Üniversitesi, e-mail: umuttarih@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-1197-5156.

¹ Roland Robertson, *Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s.21-22.

² Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev. E. Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998, s.66vd.

toplumlar üzerinde bir üst değer olarak baskı unsuruna dönüşmüşlerdir.³ Farklı coğrafyalarda tek taraflı, fundamentalist iktisadi anlayışlar ve politik yapılar toplum üzerinde tek ve geçerli bir doğru algısı yaratmakta, teşekkül ettirilmeye çalışılan homojen yapıya karşı zor kullanmaya kadar varacak tedbirler alınmaktadır. Söz konusu denklemde düşünülürse günümüzde siyasi sahada demokratik yaklaşımlar daha fazla değer kazanması gerekirken, XX. yüzyılın başında olduğu gibi totaliter ya da otoriter rejimler anlamlarını yitirmektedirler.

Modernizm sürecini değerlendirdiğimizde tek baskın bir anlayıştan söz edebilmek mümkün değildir. Avrupa menşeli evrensel modernizm algısında fazlaca unsur, kimlik, hedef rol oynamaktadır. Bu paradigmlar insanlığa kendi yaşam şartlarında, spordan, sanata, müziğe, moda, izlenim alışkanlıklarından tüketime varıncaya kadar tesir etmekte, tezahürünü toplumun düşünce algı ve yapısını değişime uğratarak sergilemektedir.⁴

Küreselleşme ve modernizm, insanlığın hayatında dünya çapında bir tesire sahip değerler, uygulamalar ve teknolojik ilerlemenin anahtarı olarak kıymet görmüştür.⁵ Bu düşünceden hareketle XX. yüzyıldan başlayarak zaman içerisinde yükselen bir ivme ile sporun her dalı uluslararası nitelikte kazanımlar elde ederek küreselleşme adına önemli roller üstlenen bir yapıya dönüşmüştür. Dünya genelinde düşünülüp, değerlendirildiğinde her toplumun kendisine ait bir folklorik geçmişi olması sebebi ile değer yargılarını da içeren bir takım sportif etkinliklere sahip olduğu malumdur. Bunlar süreç içerisinde tarihteki yerlerini daha çok dünya üzerinde bilinen, hemen tüm toplumlara hitap eden, kolay, anlaşılabilir kuralları olan sportif müsabakalarına terk ederek, kendi köklü kültürel değerlerini de kaybetmeye başlamıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere sportif

³ Harun Kırılmaz -Fatma Ayparçası, Modernizm ve Postmodernizm Süreçlerinin Tüketim Kültürüne Yansımaları, *İnsan & İnsan*, S.8, 2016, s.32 vd.

⁴ Nejdett Durak, "Küreselleşme Dil ve Ahlak", *SOBE Dergi*, S. 1, Ekim-Aralık 2005, s.48-55, s.49vd.

⁵ Martin Albrow, *The Global Age: State And Society Beyond Modernity*, Stanford University Press, Standford-California, 1996, s.88.

etkinlikler günümüze ulaşıncaya kadar pek çok değişimden geçerek günümüze kadar gelmiştir.⁶

Modernleşme çabasının birleştirdiği ortak değer ve normların geliştirilip, müzakere, uyum yordamıyla uluslararası spor etkinliklerine dönüştürülmesi noktasında ortaya konan ilke, sistem ve ölçüm hususlarında sağlanan uzlaşı ile popülerlik kazanan sportif etkinlikler, toplumların ve devletlerin birbirlerine yakınlaşmalarında, sorunların kısmen de olsa çözümlünde, ortak akıl ile hareket etmelerinde bir imkân aracı olmuştur. Tabidir ki modernleşme adı altındaki ilerlemelerin, gelişmelerin hiçbiri toplumlar veya devletler tarafından demokratik yollarla tercih edilmemiştir.⁷

Dünya savaşları ile güçlenen kapital sermayenin etkisini bir tarafa bırakılacak olursak, iktisadi yaşamın haricinde siyasi, sosyal, kültürel değişim ve dönüşümleri temel alan bir yapılanma, süreç içerisinde hemen tüm dünyaya tesir ettiği gibi zamanın Osmanlı Devleti'nden, Cumhuriyet Türkiye'sine kadar da uzanmıştır. Bu tavrı ile modernleşme algısı zaman içerisinde insanlığı ortak değerler etrafında toplamayı amaçlamış ve kısmen bunu da başarmıştır.

Modernleşme ve pozitivismin birleştiği ve birleştirdiği ortak değerlerden birisi de milletlerarası rekabet, kıyaslama, millî bağlamda doyum hissini en üst seviyede yaşandığı idman faaliyetleridir ki toplumların bunlar üzerinden tasarlanabilmesi dahi imkân dâhilindedir. Çalışmamızda dünyada da benzerleri görölmüş olan idman faaliyetleri üzerinden milletlerin siyasallaştırılması, ideolojik olarak kamplara ayrılması, militarist bir yapıya kavuşturulması ve bunu benzeri eylemlerin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uygulama sahalarına değinmek, topluma biçim verilip verilemediği hususunu irdelemektir.

⁶ Mehmet Yazıcı, "Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.24, S.1, 2014, s.209-223.

⁷ M. Çağlar Kurdaş, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt: 29, Sayı: 1, 2019, s.405-406; Bünyamin Solmaz, Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.32, 2011, s.38-47.

1. İttihat ve Terakki'nin Bakış Açısından Modernleşme Algısı

İttihat Terakki yöneticileri benimsedikleri Batı'daki modernizm algısının gereklerini yerine getirebilmek adına devletin hâkimi olduğu coğrafyada modernleşmenin bir benzerinin gerçekleştirmek, başlatılan girişimin kalıcı olmasını sağlamak istemiş, bunun için de yönetim kademesinin en üst basamağından son halkasına kadar yoğun bir gayret sarf etmeyi düstur edinmişlerdir.⁸

İttihat Terakki yöneticileri Meşrutiyet sisteminde belirledikleri politikalarında özellikle siyasette, ordu ve bürokraside idarenin başına getirdikleri yönetici kimliğini taşıyan kişileri Avrupa tarzında bir eğitim tedrisatından geçmiş ya da bunu yerinde görmüş, seçkinci, pozitivist, bilimi rehber edinmiş olan ve sözü edilen bu teorileri mensubu olduğu toplumun sıkıntılarını çözümlene noktasında kullanmayı hedefleyen cesur, istekli idarecilerden seçmeyi tercih etmişlerdir. İttihat Terakki yönetimi moderniteyi ilerlemek ve muasır medeniyet seviyesine ulaşmak olarak addetmişlerdir. Bunun gerçekleşebilmesi ise tamamen halkın çağdaş Avrupa toplumuna ve kültürüne dâhil olması ile mümkün olabileceğini tasavvur etmişlerdir. Siyasi fırka olmadan evvel cemiyet halinde dahi mevcut yönetim ile aydın bürokratlar modernite algısını oluşturma ve geliştirme hususunda ilk önce Avrupa'nın bilinen kaynak ve teorilerinden istifade etmek sureti ile söz konusu zihniyetin temelini güçlendirmeyi hedeflemişlerdir.⁹

İttihat Terakki'nin anlayışında çağdaşlaşma adına tercih edilen teori "elitizm" dir. Bu düşünce yapısına göre elitizm iktidarın sözünün ve gücünün egemen duruma gelmesidir. Elitizm, toplumun iktidar algısını ve söz konusu toplumdaki güç ilişkilerini anlayıp, açıklamayı kendisine vazife edinmiştir. Fırkanın ideologları toplum yapısında meydana gelen ve gelmekte olan farklılaşmayı analiz ederken,

⁸ M. Şükrü Hanioglu, "Osmanlı Aydınındaki Değişme ve Bilim", *Toplum ve Bilim*, S.27, 1984, s.189-190; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.184; Şükrü Hanioglu, "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi", (ed.) Murat Belge, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim, 1985, s.346-347.

⁹ Şükrü Nişancı, "İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım" *Bilgi*, S.19, 2009, s.27-34.

“iktidar” ve onun tesiri ile oluşan “etki” olgularından beslenen bir kavram biçiminde “elitizm”i ifade etmişlerdir¹⁰ Ayrıca mezkûr anlayışa göre tüm toplumlarda siyasi süreç içerisinde, güç araçlarını kullanma hususunda iktidar sahipleri azınlıkta dahi olsalar çoğunluk üzerinde baskın ve örgütlü bir grubun gücünü temsil ederler.¹¹

İttihat ve Terakki mensuplarının iktidar araçları ve modernleşme yöntemleri üzerinden değerlendirildiğinde halkı elitist felsefe üzerinden değerlendirmeye tabi tutarak;

“Gelen her yeni neslin eğitiminin tamamının halka yayılmasını arzu etmek mevhum-u nakıs bir iş ile uğraşmak demektir. Çünkü her şahsın ilim ve fenne tahsil etmeye zaten ömrü kifayet etmez. Söz konusu bu durum imkân dahilinde bile olsa halkın büyük bir kesiminin yüksek tahsil yapması ya da alim seviyesinde olması yarardan çok zarar verecektir. Çünkü herkes alim veya yüksek tahsilli olursa çiftçiliği, demirciliği çobanlığı kime yaptıracağız, halkı kim besleyecek? Elbette bu ifadeden kastettiğimiz yeni neslin eğitimsiz kalması ya da cahil bir neslin yetişmesi değil, eğitim içerisinde toplum yararına ve tamamının işine yarayacak sahalarda eğitimin verilmesini temin edebilmektir.”

Bu düşünceden hareketle eğitim toplumun her sınıfına ulaştırılabilmeli, fakat onların ihtiyacı olan sahalarda önceden belirlenmelidir. Örneğin “demirci ya da çiftçinin çocuğuna kâtip, memur yahut alim olmasını gerektiren eğitimi vermek yerine, geçmişte yaptıkları işin ileri tekniklerinin verildiği bir eğitim sisteminin getirilmesi daha doğru olacaktır.”¹² ifadelerini elit teori çerçevesinde değerlendirerek modernizm algılarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Ezcümle İttihat Terakki yönetiminde elitizm teorisine göre toplumun çoğunluğu oluşturan alt katmanın kendisi için iyi ve doğru olanı bilemeyebileceği ve bu durumda onların yerine sözü geçen bu

¹⁰ Ali Arslan, “Eşitsizliğin Teorik Temelleri: Elit Teorisi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.6, 2003, s.116.

¹¹ Demir, Sesli- Şeyhmus Mutlu, “Türk Siyasi Elitlerin Toplumsal Kökeni (1920-1950)”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.21, 2010, s.5.

¹² M. Şükrü, Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.614.

seçkinler grubunun karar verebileceği öngörülmüştür.¹³ Bu sayede toplumun nasıl yönlendirilmesi gerektiği idare kademesinin bilgi, beceri, vizyon, algı ve anlayışına terk edilmelidir.

İttihat Terakki'nin devlet ve halk yönetiminde kurgulamaya çalıştığı modernizm algısı, başka bir deyiş ile toplumsal gelişimin karar verme sürecine tesir eden söz konusu durumun en büyük unsuru Gustave Le Bon'un kitle psikolojisi üzerine kurguladığı tezidir. İttihatçıların bu bağlamda Le Bon'un düşüncelerinden etkilenmek sureti ile halka rağmen halkçı olma prensibini benimsedikleri de söylenebilir. İttihat Terakki yöneticilerinin söylemlerinde sıklıkla kullanmayı tercih ettikleri söz konusu “meşrutî düzen” onlara talep ettikleri halk adına söz söyleme, karar verme ve harekete geçme fırsatını da vererek, toplum mühendisliği için geniş bir alan açmıştır. Çünkü İttihatçı yönetime göre halk, idarenin yol göstericiliğini benimsediği müddetçe kazanabilir, bunun haricinde gerçekleşecek bir hal-i vaziyet birbirine benzer olmayan, dağınık bir o kadar da karmaşık “insan yığını” olarak addedilecektir. Bu düşünce Le Bon'un “ahali yıkmasını bilir, yapmasını bilmez” anlayışının benimsenmiş halidir.¹⁴ Hatta o denli ileri gidilmiştir ki Gustave Le Bon'un “Şapka teoremi” dahi İttihatçılar arasında ilgi uyandırmıştır. Bu anlayışta Le Bon'un iddiası büyük kafası olan insanlar büyük şapka takarlar çünkü beyinleri de dimağları da o denli büyüktür. Köylülerin, alt tabakadan işçi sınıfının beyinlerini çalıştırmalarını gerektiren bir iş ile iştiğal etmemeleri sebebi ile kafaları da küçüktür. Bu durum onların alacakları şapkaların numaralarına da yansır ve doğal olarak ufaktır.¹⁵ Söz konusu elitist yaklaşım halkın karar alma sürecinde yer almasını olumsuz etkileyen bir hâl olarak fırkada genel kabul görmüştür.

İttihat Terakki hareketinin düşünce yapısında Avrupa tarzı siyasi ve kültürel hayatı pozitivism üzerinden okunmasının önemli bir yeri vardır ki bu bir tesadüf değildir. Osmanlı toplumunda süreç içerisinde ortaya çıkan düşünce ve görüş algısındaki değişim, pozitivist

¹³ İlyas Söğütü, “Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11, C.1, 2010, s.16.

¹⁴ M. Şükrü Hanioğlu, “İttihatçılık” *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.9, Dönemler ve Zihniyetler, İletişim Yaymevi, 8. Baskı, İstanbul, 2009, s.253.

¹⁵ Hanioğlu, *Bir Siyasal...*, s.614.

toplumsal hadiselerin doğa yasaları gibi değiştirilemez kaideler biçiminde anlaşılmasına ve toplumsal gelişmeyi sağlayacak yegâne dinamik olarak meydana gelmesi ilkesini benimsemiştir.¹⁶ Pozitivizm, Osmanlı aydınlarından ve İttihatçı şeflerinden Ahmed Rıza'yı da derinden etkilemiş ve organizmacı düşünce ile pozitivizmi birleştirerek, “*Cemiyet kavanin-i tabiiyeye tabi bir vücud-u mürekkeptir. Bu vücudun bir takım devri hastalıkları vardır. Teşhis-i maraz için hastayı söyletmeli, ahalinin hal ü mizacı derd- ü ihtiyacı etibba-yı millete malüm olmalıdır. Zehir bilinmedikçe panzehir bulunamaz.*” şeklinde açıklama yapmasına dahi zemin hazırlamıştır.¹⁷

Yapılan bu açıklamalar doğrultusunda pozitivizmin Osmanlı topraklarına duhulünü değerlendirecek olursak, bunun doğrudan doğruya felsefe yoluyla devletin ve dahi toplumun mayasına karışmadığı fark edilecektir. Pozitivizm, felsefe biliminin yanı sıra edebiyat akımları, eğitim sisteminin modernleşme meselesi doğrultusunda müfredata konulan müsbet dersler ve müteakiben gelişimin ve değişimin bir sac ayağı gibi değerlendirilen Fransız ekolünde eğitim veren kurumların sayısının artması, yurtdışına bilhassa Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ya da yurtdışından eğitim vermek maksatlı Osmanlı ülkesine gelen yabancı uzmanlar, Avrupa menşeli veya statülü dernekler ile olmuştur.¹⁸

İttihat Terakki'nin aydın grubundan biri olan Ahmet Rıza'nın öncülüğünde basılan Meşveret dergisinde, pozitivist değerler doğrultusunda ülke yönetiminin nasıl yapılması gerektiği hususunda ayrıntılı bilgiler verilirken, dergisinin hazırlanış şablonu dahi pozitivist akıma göre tertip edilmiştir. Örneğin derginin ilk 19 sayısının takvimi 1 Ocak 1789 olarak verilmiştir ki bu pozitivizmin de başlangıcı olarak kabul görmektedir. Bunun yanı sıra dergide Auguste Comte'un değer verdiği şahısların adları aylara, haftalara, günlere vermiştir. Yine derginin ilk sayısında basım tarihi olarak “1 Kanunun-

¹⁶ Söğütlü, “*Jön Türkler ...*”, s.15.

¹⁷ Hanoğlu, *Bir Siyasal Örgüt...*, s.614; Yücel Bulut, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Pozitivizm, Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair”. *Sosyoloji Dergisi*, S. 19, 2009, s.156

¹⁸ Murtaza Korlaelçi, “*Pozitivist Düşüncenin İthali*” *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.1, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul. 2009, s.214.

i Evvel 1310" verilmiştir ki bu tarih Fransız devriminin 106. yılına denk gelmektedir.¹⁹

Osmanlı Devleti'nin mevcut yönetiminin hemen her sahada, zirvede yer alan Avrupa devletlerinin emperyalist olanları karşısında varlığını koruyabilmek adına modernleşme taleplerinde dahi bilimi temel alan bir rol modeli tercih etmek zorunda kalmışlardır. İttihatçı yöneticiler açısından beraber çalışacakları ve iş birliği yapacakları şahısların tercihinde bilim ve terakki fikrine bağlı, doğru yetiştirilmiş aydınları, süreç içerisinde devlet ve kamuda etkin duruma getirirken idealize edilmiş toplum modelini örnek almışlardır. İşte bu ideallerle başlangıçta Osmanlı Devleti'nde Balkanlarda başlayan ayrılıkçı komitacılık faaliyetlerinden esinlenerek ihtilalci yapıda ve gizli kurulan İttihat Terakki hareketi, 1908'de Meşrutiyetin ilanı ile aleni bir yapıya evrilmiştir.²⁰ II. Meşrutiyetin ilanının ardından fırka halini alan cemiyetin ilk tüzüğü 1909'da hazırlanmış, içerisinde spora, sanata ve bunların örgütleneceği kulüplere yer verilmesi ilkesi benimsenmiştir.²¹

2. İttihat Terakki Fırkasının Modernizm Algısı İçerisinde Yükselen Milliyetçilik Anlayışının Türk İdmanına Aksetmesi

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı siyasi olduğu kadar toplumsal ve kültürel birtakım sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. Avrupalı emperyal devletlerin Osmanlı Devleti'ni sürükledikleri siyasi, iktisadi açmazlara bir de sosyal sorunların eklenmesi ile devlet yönetimi içinden çıkılmaz hale gelmiştir. Özellikle İstanbul'da hemen her alanda görülen dini ve etnik ayrışma, insanları birleştirmesi beklenen eğlence ve idman kültüründe dahi varlığını tepkisel eylemler olarak göstermiştir. İstanbul'un ve İzmir'in yerli halkı olan Rumlar, Levantenler, Ermeniler eğlence ve spora kendi kültürel olgularını da katarak adı geçen toplumsal ayrışmanın yolunu açmışlardır. Öncelikle 1877-1878 (93 Harbi)

¹⁹ E. Ernest Ramsaur, *Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004, s.42-43.

²⁰ Tarık Zafer, Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3, Hürriyet Vakfı Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1989, s.15-18; 29-32.

²¹ Yunus Pustu, "Nizamnamelerine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Muallim Örgütlenmeleri (1908-1919)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.34, S.98, 2018, s.5-6.

Osmanlı-Rus Harbi, ardından Dömeke Savaşı ve devamında yaşanan Balkan Savaşları ayrışmayı gözle görülür hale getirmiştir. Ayrışma yukarı da ifade edildiği gibi kendisini eğlence ve idman yaşamında göstermiştir. Örneğin İzmir’de 1899 yılında kurulan futbol ligine Altay ve Karşıyaka kulüpleri Türk oldukları gerekçesi ile dahil edilmemişlerdir. Bu gelişme Cumhuriyet’in ilanı sürecine kadar devam etmiştir. Hatta dönemin Spor Alemi Dergisi’nde konuya ilişkin şu ifadeye yer verilmiştir. “...Türkler İzmir’deki futbol organizasyonuna dahil edilmemek için her türlü faaliyet yapılmış ve bunda da muvaffak olunmuştur.”²²

İlerleyen yıllarda bu ayrışma daha çarpıcı hale gelmiş ve çoğunluğu İstanbul Rumlarından oluşan Strugglers Kulübünün futbolcuları dönemin yöneticileri tarafından forma renkleri olan mavi-beyazın değiştirilmesi hususunda uyarılmış olmalarına rağmen buna uymadıkları gibi 1912-1913 yılından itibaren futbolcuların büyük kısmı Yunan ordusuna gönüllü olarak yazılmışlardır.²³

Osmanlı azınlıklarının tahrik eden mezkûr tavırları, modernizm ve pozitivizm algısını idealize etmeye çabalayan dönemin İttihat Terakki yöneticilerinin de fikri dengesini kaybetmesine sebep olmuş, fırkanın yola çıkış manifestosu olan “milliyetçilik” ülküsü örselenmiştir. İttihat Terakki’nin idealize etmeye gayret ettiği öğretilerle ters düşen azınlık cemaatlerinin taşkın tavırları karşısında, halkın manevi duygularını besleyecek bir idman kulübünün tesisine bu şartlarda karar verilmiştir. Başta ismiyle farklılık oluşturan Altınordu İdman Cemiyeti’nin kuruluş felsefesi ile İttihat Terakki’nin ideolojik yapısı arasında paralellik oluşturulmuş ve bu politik anlayışlar halka yoğun şekilde aksettirilmiştir. Osmanlı Devleti’nin son döneminden başlayarak kendisini güçlü biçimde ifade eden cemiyet, milli devlete

²² Spor Alemi, Sayı 12, 1 Nisan 1336 (1920), s.164; Atif Kahraman, *Osmanlı Devleti’nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1995, s.675.

²³ Mehmet Günay, “Türkiye’de Spor Cemiyetlerinin Kuruluşu ve Bu Cemiyetlerin Etnik Amaçlarla Kullanılması”, *International Journal of Science Culture and Sport*, S.4, C.1, 2016, s.390; Rüştü Dağlaroğlu, *Fenerbahçe Spor Kulübü Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1957, s.43.

giden süreçte, bir bakıma ayrılıkları pekiştiren bir tavra girerek takımı millileştirmek adına bünyesinde azınlıklara yer vermemiştir.²⁴

1912-1913 yılları arasında yaşanan Balkan savaşları ardından Yusuf Akçura'nın öncülüğünü yaptığı Pan-Turanizm propagandası da göz önüne alındığında, Altınordu İdman Cemiyeti'nin, siyasi ideoloji haline getirdiği "Milliyetçilik" akımının araçsallaştırılması tabi olarak değerlendirilmiştir.²⁵

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına denk gelen modern sporlardaki Türk terakkisinin bir başka tecellisi olan Galatasaray İdman Cemiyeti, milliyetçilik açısından değerlendirildiğinde kurucusu Ali Sami (Yen) Bey'in ifade ettiği gibi kulübün varlık sebebi "...*ecnebler özellikle de İngilizler gibi futbol oynamak, bir ada sahip olmak ve bir renge gönül vermenin yanı sıra Türk olmayan takımları yenmek...*"dir.²⁶ Ardı ardına yaşanan siyasi, askeri ve sosyal felaketlerin ardından Osmanlı toplumunun kendini ifade etme biçimleri de değişim göstermiş ve ellerindeki tüm argümanları kullanmaya başlamışlardır. 1913 yılında Beşiktaş Jimnastik Cemiyeti, kuruluş rengi olan Kırmızı-Beyazı Balkan Savaşlarının neticesindeki olumsuz gelişmeler ve verilen şehitler sebebi ile siyah-beyaza çevirmiştir.²⁷ Buna mukâbil aynı savaş sırasında Galatasaray'da top koşturan Karadağlı futbolcu Milo Bakic takımının forması yerine Sırp askeri kıyafetini giymek suretiyle Türk kamuoyunu kıskırtmayı tercih etmiştir.²⁸ İşte bu sebeplerle Türk idmancılar bünyesinde yer aldıkları cemiyetlerin mücadelelerini millî bir ruhla vermeye, oyun sahasını cephe hattı şeklinde addetmeye başlamışlardır.²⁹

²⁴ Ergun Hiçyılmaz, *Türk Spor Tarihi*, Demet Ofset, İstanbul, 1974, s.47; Kurthan Fişek, *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, Gerçek Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 1985, s.66.

²⁵ Ercümen Berk, "Yusuf Akçura ve Fikirleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.59, 2017, s.485-494.

²⁶ İlke Tepeköylü, "Türkiye'de Futbol, Taraftar Olgusu ve Beşiktaş Çarşı Grubu", *Akademik Bakış Dergisi*, S.56, 2016, s.382.

²⁷ Cem Ertuğrul, *Fenerbahçe'nin Tüm Maçları 100 Yılda 4667 Maç*, Sokak Kitapları Yay., 2008, s.47.

²⁸ Ruşen Eşref Ünaydın, *Galatasaray ve Futbol Hatıralar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1957, s.72.

²⁹ Ünaydın, *Galatasaray...*, s.116.

Osmanlı Devleti'nin çok milletli yapısı milliyetçilik ateşinin yükselmeye başladığı XX. yüzyılın ilk yarısında daha da harlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde sadece Osmanlı Rumları değil, Ermenileri de sportif faaliyetlerinde etnik kimliklerini öne çıkaracak girişimlerde sıklıkla bulunmaya başlamışlardır. Dork, Araks Esayan idman çalışmalarında öne çıkan ilk Ermeni cemiyetleridir. Bunun yanı sıra Ermenilerin ileri gelenleri cemaatinin gençlerini bir araya toplamak için "Homenetmen" (Ermeni Spor Birliği) adında bir idman organizasyonu daha kurmuşlardır ki,³⁰ söz konusu birlik ilk defa 14 Haziran 1914 tarihinde Pazar ayininden hemen sonra Patrik Zaven himayesinde ve Union Clup sahasında bir idman faaliyeti gerçekleştirmiştir. Yapılan idman organizasyonunda Ermeni gençlerinin bekleneni verememesinin ardından Azadamard gazetesi, "...Bizlerin, Türklerden ibret alması gereken hususlardan birisi de keşşaflık çalışmalarıdır. Çünkü onlar söz konusu işi zevk ve hevesle yerine getirmekteler. Bizlerde onlar ile aynı yerde yürüyüp hem toplumumuzu hem de Doğu toplumlarının ilerlemesi için üzerimize düşen görevi ifa edelim."³¹ şeklinde bir yazıyı yayınlayarak cemaatlerinin başta idman faaliyetleri olmak üzere her sahada boy göstermelerinin "kimlik istikbali" açısından kıymetli olduğunu ifade etmişlerdir.

Osmanlı azınlık cemaatlerinin özellikle Meşrutiyet ile güçlenen milliyetçilik söylemlerinin vücut bulmuş hali olan kültürel, sanatsal ve sportif cemiyetler varlık sebeplerini, kuruluş maksatlarının dışına taşıyarak, ideolojik birtakım hedeflere yöneltmeye başlayınca dönemin Osmanlı idaresi de konu ile ilgili tedbirler almak zorunda kalmıştır. Bunlardan bazıları; Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce devlet aleyhine etnik ve dini propaganda faaliyetleri yürüten gayr-i Müslim cemiyetlerinin kapatılması, faaliyetlerinin bir süreliğine askıya alınması ya da devletin birlik ve beraberliğine yönelik çalışmaları alenen tespit edilen yöneticilerinin tevkif edilmesi şeklinde olmuştur. Buna etken, Osmanlı gayr-i Müslimlerinin etnik kimliklerini yüceltebilmek, vatandaşı oldukları toplumu kışkırtmak adına İtilaf devletlerinin mensuplarıyla iş birliğine

³⁰ Kahraman, *Osmanlı'da...*, s.652.

³¹ Ertuğrul, *Fenerbahçe'nin...*, s.138.

gitmeleridir. Yaşanan bu gelişmeler Osmanlı yöneticilerini zorda bırakınca idareciler ister istemez hizbe sürüklenmiş ve kendi azınlıklarına karşı toplumun diğer kesimini alenen olmasa da askeri manada eğitmek hatta örgütlenmek noktasında topluma adeta hedef göstermişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bu konudaki ilk girişimi, okullarında talebelere beden eğitimi adı altında askerlik ve savaş tekniklerinin öğretildiği, devamında zor tabiat şartlarında hayatta kalabilmek için gerekli derslerin verildiği keşşaflık (İzcilik) sanatının zorunlu ders haline getirilmesidir.³²

İttihat ve Terakki, yönetimini pekiştirebilmek ve dönemin getirisi olan “milliyetçi ve militarist” söylemleri de besleyebilmek adına tarih, cebir din derslerinin yanına müfredata “talim-i askeri” gibi dersleri de eklemiş hatta derslerin içeriklerinde dahi değişime girmiştir.³³ Bunun yanı sıra “Terbiye-i Bedeniye” dersleri “hücum kalkma”, “sancak bulma veya tutma”, “esir almaca” endah/ nişan tüfeği ile atış benzeri askeri talim oyunları ile bezenmiştir. Öğrenciler yıl içerisinde bir defaya mahsus resmî atış sahasına götürülerek askeri talimin bir parçası olan ayakta, yatarak veya diz çökerek atış da yaptırılmışlardır.³⁴

Okul müfredatlarının dışında İttihat Terakki Fırkası, dünyada hissedilmeye başlanan savaş ortamına gençleri hazırlayabilmek adına müttefik olarak seçtiği Almanlardan da destek almak sureti ile yarı askeri eğitim veren Güç ve Gürbüz derneklerini kurmuş, 29 Nisan 1916 tarihinde Kadıköy'deki İttihat İdman Kulübü sahasında,³⁵ I. Dünya Savaşı'nın en hararetli ve zor günlerinde, “idman bayramı”

³² Umut C. Karadoğan, “XX. Yüzyıl Başında Osmanlı Tebaasının Jimnastiğe Bakışı ve Jimnastik Adı Altında Başlattıkları Bağımsızlık Hareketleri” *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.40, 2022, s.545.

³³ Mehmet Ö. Alkan “Osmanlı'da Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, [Ed. Mehmet Ö. Alkan,] İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.377-407, Kemal H. Karpat “Modernization from the Empire to the Republic and Education in Process of Nationalism” in *Ottoman Past and Today's Turkey*, [Çev.: Akile Zorlu-Kaan Durukan], Leiden: E. J. Brill, 2000, s.47-132

³⁴ Maarif-i Umumiye Nezareti Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı. Altı, Beş, Dört ve Üç Dershaneli ve Muallimli Mekteplere Mahsus Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330, s.108-110.

³⁵ Günümüzdeki Fenerbahçe sahası, Selim Sırrı Tarcan; Hatıralarım, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s.55.

adıyla gençleri örgütleyip adeta eğlence ortamında onları seferberliğe hazırlamıştır.³⁶ İdman Bayramı fikrini ilk defa ortaya atan kişi Türk jimnastiğinin öncüsü ve dönemin Maarif Nezareti Müfettişi Selim Sırrı (Tarcan) Bey'dir. Bu faaliyetin ikinci de Darülmualimin-i Âliye'nin öncülüğünde yine aynı sahada fakat İstanbul'daki seçilmiş erkek okulu öğrencilerinin katılımıyla tertiplenmişti. Bu ilk bayram "İdman Bayramı" filme çekilmiş, sinema salonlarında 16 seans gösterimde kalmıştır.³⁷ Bu faaliyet dahi göstermektedir ki, siyasetin modernizasyon, pozitivizm adı altında topluma yön ve şekil verme gayretleri idmanında dahil olduğu bir sistemle yapılmaya çalışılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Ermeni ve Rum cemaatleri daha etkin bir duruma gelmiş, hatta kurdukları her türden cemiyetlerin etnik, siyasi, kültürel faaliyet sahalarını millî propagandalarını yapabilmeyen bir aracı haline getirmişlerdir. İtilaf devletlerinin 1918 yılında Osmanlı Devleti'ni mütareke masasına oturmaya zorlaması ile de basın-yayın çalışmalarında düşünce, fikir ve duyguların paylaşımında iktisadi davranmayarak Osmanlı Türk ve İslâm toplumunun değer yargılarını örselemekten, hakir görmeye çabalamaktan geri durmamışlardır.³⁸ Özellikle Anadolu Rumları, İstanbul'da mezkûr hususta en faal cemaat olup, hatırı sayılır miktarda sosyal, kültürel cemiyeti işler hale getirmişlerdir. Bunlardan birisi de Pera Kulübü (1919-1922) dür ki İtilaf devletlerinin tesiri ile mensubu olduğu topluluğun ideallerini sembolize eder duruma gelmiştir.³⁹ Ayrıca sair azınlık kulüpleri olan Elpis, Maccabi Pera, Strugglers, Ermeni Birlik, Dork ve Stella adlı takımlar da işgalci devletlerle işbirliği içerisinde mevcut siyasi konumlarını güçlendirmeyi hedeflemişlerdir.⁴⁰

³⁶ Avrupa yakasından gelecek ve idman müsabakasına katılacak tüm mekatib-i sultaniye ve numune, muallim mekteplerinin talebeleri katılacağı idman müsabakasına vapuru tahsisi edilmesi fikri kabul edilmiştir." BOA.MF.MKT. 1215.53.1. 26/C /1334 (Hicri) [31 Mart 1916] BOA.MF.MKT. 1216.34.1 24/B /1334 (Hicri) [27 Mayıs 1916]

³⁷ Sadık Sarısamam; "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri" OTAM No:11 (2000) s.439-501.

³⁸ *Dağlaroğlu, Fenerbahçe...*, s.86.

³⁹ Mehmet Şahingöz, *İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1986, s.96.

⁴⁰ Fişek, *100 Soruda...*, s.93.

1922 yılına gelindiğinde ise İstanbul Rumları Anadolu'nun Yunanistan'a bağlanacağına dair yüksek bir kanaat taşıdıklarından "İstanbul Yunan Spor Federasyonu" nu dahi kurmuşlardır.⁴¹ Fakat Millî Mücadelenin Türkler açısından başarı ile sonuçlanmasının ardından ilk olarak Pera Kulübü oyuncu ve yöneticileri bir Avrupa turnesini bahane ederek Anadolu'dan Yunanistan'a iltica etmek zorunda kalmışlardır.⁴² Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde dikkat çeken bu faaliyetlerin İtilaf devletleri tarafından propaganda vasıtası yapıldığı, sporun etnik ve siyasi maksat haline getirilerek kitlelerin idare edilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir.

3. İttihat Terakki'nin Sosyal Amaçlı Kurduğu İdman Kulüpleri

İttihat Terakki'nin 1909 Tüzüğü'nün 42. maddesi uyarınca tesis edilen kulüpler fen sahasından sanatın her alanına ve hatta ticarete kadar sahalarında uzman kişilerden oluşan bir komisyon teşekkül ettirmiş, tüm komisyonların kendi içerisinde mülhazalarda bulunmasına, oluşan görüşlerin de rapor halinde Yönetim Kurulu'na gönderilmesine, oradan mevcut hükümetin icra kurullarına sevk edilmesine kadar giden bir sürecin işletilmesine imkân vermiştir. Bu işleyiş tarzındaki maksat topyekûn Osmanlı toplumunu iktisadi, kültürel, sosyal açıdan ilerlemesini sağlamak şeklinde açıklanmıştır. Sözü edilen çabaların Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen yoğun kalkınma hamlelerinin öncülü olarak değerlendirilebilmek de mümkündür ki II. Meşrutiyet adeta Cumhuriyet Türkiye'sine giden yolda bir ön hazırlık aşamasını teşkil etmiştir.⁴³

1913 yılında değişen şartlar ve konjonktür sebebi ile tekrardan düzenlenen tüzüğün 74. maddesinde, İttihat Terakki Fırkası bünyesinde her türlü spor aktivitesinin yer aldığı (keşşaf, avcılık, okçuluk, atletizm, güreş, cirit, binicilik, futbol, bisiklet vs.) idman cemiyetlerinin faaliyete alınacağı karara bağlanmıştır. Söz konusu bu kulüplerin birer sağlık merkezi gibi çalışacağına ifade edilmesinin

⁴¹ Ertuğrul, *Fenerbahçe'nin...*, s.62.

⁴² Ergun Hiçyılmaz, *Ömrüm Seni Sevmekle Nihayet Bulacak Fenerbahçe*, Bilge Karınca, İstanbul, 2001, s.75.

⁴³ Hakkı Uyar, "Millî Mücadele ve Cumhuriyet Kadrolarının İkinci Meşrutiyet'ten ve Birinci Dünya Savaşı'ndan Çıkardığı Dersler", *Belgi*, S.7, 2014, s.829.

yanında hazırlanan tüzüğün yine mezkûr maddesinde Osmanlı toplumuyla temasa geçmek adına futbol başta olmak üzere sporun hemen her branşında faaliyet yürüten cemiyetlerin kurulması veya var olanların yönetimlerinin alınmak sureti ile fırkanın ideolojisinin aktarılması hususunda çalışmalar başlatılması hedeflenmiş bu sayede siyaset-idman birlikteliğinin ilk aşaması kaydedilmiştir.⁴⁴

Dönemi itibari ile değerlendirildiğinde İttihat Terakki Fırkasının tesis ettiği veya destek olduğu cemiyet, dernek sair idman faaliyetlerini futbol ile sınırlamak da mümkün değildir. Çünkü fırka yönetimi idman kurumlarını ve beden eğitimi organizasyonlarını bizzat paramiliter ve propaganda maksatlı kullanmıştır. Bu paramiliter kuruluşlar arasında Müdafaa-i Milliye, Türk Ocakları, İzci Ocağı, Osmanlı Güç Derneği, Osmanlı Genç Dernekleri öne çıkan birkaçıdır. Buna mukabil Sipahi Ocağı organizasyonu olan at yarışları fırkanın üst kademe yönetiminin de içerisinde olduğu faaliyetler arasındadır. Örneğın, Harbiye Nazırı İsmail Enver Paşa'nın birden fazla atı katılım sağladığı pek çok yarışta birinci gelmiş, sahibine kupa kazandırmıştır.⁴⁵

Sipahi Ocağı tarafından organizasyonu yapılan mezkûr at yarışları, İttihat Terakki Fırkasının siyasi düşünce, maksat, hedef ve projelerinin halka aktarılması ve izahı noktasında değerli bir fırsat sunmuştur. Bu sebeple yeni oluşturulmaya çalışılan keşşaflık (izcilik) teşkilatında yer alan gençlerin halk ile temas ettirilmesi, marifetlerini sergilemelerine fırsat verilmesi, ayrıca orduya silah temini için gereken muavenetin sağlanması hususunda da at yarışları fırkanın ideolojisinin aktarımında önemli yer tutmuştur.⁴⁶

Fırka, idman cemiyetleri bünyesinde siyasi duruşunu ve maksadını ortaya koyan farklı şubelerin açılışını da yapmıştır.

⁴⁴ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1329, s.29.

⁴⁵ *Sipahi Ocağı Tarafından Sonbahar İkinci At Koşusu Programı*, (12 Teşrinevvel 333). İstanbul: Hilal Matbaası.

⁴⁶ Mayıs 1914'te Müdafaa-i Milliye'nin organize ettiği at yarışları Dar'ül Muallimin'in, Mekteb-i Sultanî (Galatasaray) ve İstanbul Sultani keşşaflarının resmi geçidiyle başlamış, ardından 23. cuma günü Veli Efendi'de yapılan at koşuları ile devam etmiş, yarışların neticesinde elde edilen maddiyatın bir kısmı Osmanlı ordusuna tayyare alımı için ayrılmıştır. *BOA.MF. MKT.1197.67.01. 17.06.1332 (13 Mayıs 1914)*.

Bunlardan birisi yine zamanın sadrazamı Talat Paşa ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Reisi Cemil, Vekil Sudi Beyler tarafından 1913 yılında kurulan Anadoluhisarı İdman Yurdu'dur. İktidarın imkânlarından istifade eden Anadolu Hisarı İdman Yurdu'nun atıcılık şubesinin küşadında “*Yaşanmakta olan şu kara günlerin ve kaderin intikamını almak için nesl-i atiyi, ecdadı gibi yetiştirecek, harbe hazırlayacak ve ayakta tutacak idman elzemdir*” biçimindeki sözler bunun ispatı niteliğindedir. Cemiyet, mevcut hükümetten silah ve fişeklerin temin edilmesi, atış alanlarının düzenlenmesi noktasında da destek almıştır. Mevcut söylemden hareketle iktidarı elinde tutanlar, idman cemiyetleri üzerinden toplum mühendisliği yapmaya çabalamalarını ülkelerinin içerisinde olduğu konjonktürel sıkıntıların yanında halkın kendine ve devletine olan inancının kaybolmaya başlamasıyla açıklamışlardır. Hatta futbol cemiyetleri İttihat Terakki yöneticileri için yüzyılın başında bir mukavemet aracı olarak kabul görüşülmüştür. Fırka yönetiminin lafzı geçen bu girişimleri Türk idman anlayışını (école) oluşturmaya yönelik çabalardır. İdman kulüplerinin tüzüklerinde yer alan “milliyetçilik” ifadesi de bunula bağlantılıdır.⁴⁷ Mevcut söylemler zamanın gençlerinin emperyal devletler tarafından kışkırtılmaya çalışılan Osmanlı azınlık gençliğine mukabil Türk-İslâm ideolojisinden beslenen nesilleri örgütlenip, yeni bir idman ideolojisinin teşekkülüne zemin hazırlamıştır.⁴⁸

İttihat Terakki Fırkasının Cemiyetler Kanun'unu çıkartırken bir diğer maksadı da toplumun yeni nesillerinin fiziksel olarak güçlenmesinin yolunu açmaktır. Özellikle futbolun dönemin gençlik ve halk nezdinde çokça taraftar edinmesi fırka yöneticilerinin de dikkatini çekmiştir.⁴⁹ Çünkü İttihat Terakki Fırkasının siyasi yapılanmasında ilk etapta özellikle futbola doğrudan bir müdahale olmasa da Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yavaş yavaş işin

⁴⁷ Yaşar Semiz, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.35, 2014, s.217-244.

⁴⁸ Sina Akşin, *Siyasal Tarih (1789-1908)*, *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, S Akşin. (Editör), 5. Bsk., Cem Yayınevi İstanbul, 1997; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856) V.*, 6. Bsk., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

⁴⁹ Mehmet Ali, Gökaçtı, *Bizim İçin Oyna – Türkiye'de Futbol ve Siyaset*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008, s.42.

propaganda malzemesine dönüştüğünü fark eden fırkanın yönetimi, duruma müdahil olmaya karar vermiştir. Burada fırka yönetiminin futbola yönelmesinde dış politikadaki tercihinin Prusya İmparatorluğu olması ve onların da propaganda malzemesi olarak idmanı tercihen de futbolu kullanması, İttihat Terakki yönetiminin dikkatini celp etmiştir. Bu anlamda Osmanlı futbolunun yaklaşık yirmi yıldan fazla İngiliz egemenliğinde olan İstanbul Futbol Kulüpleri Ligi'nin de varlığı düşünüldüğünde Türkler, İngilizlerin ülke futbolundaki hakimiyetini ortadan kaldırmak adına İstanbul'daki lige zaman zaman yaptırımlar uygulamaya başlamışlardır. Elbette yaşanan olumsuz gelişmelerin akabinde Birinci Dünya Savaşı'nın da tesiriyle İngiliz ve Rum kulüpleri birer birer kapanmaya başlamış, fakat yerine bir araya gelen Türk futbol kulüpleri yetkilileri yeni bir lig oluşturabilecek sayıya ve iktisada sahip olamadıklarından kendi yerel liglerini de oluşturamamışlardır.⁵⁰

İttihat Terakki yönetimi dönem içerisinde sosyal anlamda idman cemiyetlerine oldukça güçlü anlamlar yüklemiştir. Örneğin fırka tarafından kuruluşu sağlanan kulüpler, fırkanın siyasi propagandasını tabana ulaştırabilmenin de birer aracı haline gelmiştir. 1912 yılında İzmir'de bir grup gencin Karşıyaka Mumarese-i Bedeniye Kulübü'nün açabilmek adına İttihat ve Terakki'nin İzmir Şubesine talep dilekçesi sunması konu hakkında değerli bir girişimdir.⁵¹ Söz konusu kulübün kuruluşundan itibaren de uzun yıllar İttihat Terakki'nin İzmir İl binasını toplanma mekânı olarak kullanması spor-siyaset birlikteliğini işaret etmesi bakımından da önemlidir.⁵²

Galatasaray'dan ayrılarak evvela 1910 yılında Progress (Terakki-İlerleme) ismini kullanan ardından 1914 yılında Raşit Bey'in gayretleri ile toplanan kongrede adını "Altınordu İdman Yurdu" olarak değiştiren futbol takımının Fahrî başkanlığını da dönemin

⁵⁰ Bayram Ali Sivazlı, "İttihat ve Terakki Partisinin Beden Eğitimi ve Spor Politikaları ve Uygulamaları", *Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2016, s.219.

⁵¹ Cem Atabeyoğlu, *1453-1991 Türk Spor Tarihi Ansiklopedisi*, AN Grafik Basım Yayın, İstanbul, 1991, s.20 vd.

⁵² Yalçın Doğan, *Fenerbahçe Cumhuriyeti-Dün, Bugün, Yarın ve Daima*, Doğan Kitapçılık, 4. Baskı, İstanbul, 2007, s.51.

Dahiliye Nazırı Talât Paşa'nın üstlenmesi,⁵³ ardından 5 yıl arka arkaya Pazar Ligi şampiyonu alan Altınordu'nun, 1913-14'ten sonra kendisini spor sahalarında devleti temsil eden kulüp olarak lanse etmesine de fırsat vermesi yine siyaset-spor-propaganda ayağını simgelemesi açısından oldukça muteberdir.⁵⁴

Mahmut Celal (Bayar) Bey'in 1913 yılında İttihat Terakki'nin bölge sorumlusu olarak İzmir'e gelmesinin ardından azınlıkların yöre halkına ve devlete karşı yürüttükleri olumsuz propagandalara karşılık siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetlere hız verdiği ve konuyla ilgili olarak dönemin İzmir Valisi Mustafa Rahmi (Aslan)⁵⁵ Bey ile iş birliği yaptığı kaynaklardan tespit edilmiştir. Mahmut Celal ile M. Rahmi Beylerin konuyla ilgili ilk icraatları, İzmir'deki Hususi (Özel) Şark İdadisi yöneticileri Hüseyin Vasıf (Çınar) ve Mustafa Necati ile bir araya gelerek azınlıkların yaptığı gibi sporu bir propaganda vasıtası olarak kullanmak suretiyle okulda futbol oynatmaya başlamışlardır. Okulun gençleri kısa zaman içerisinde organize olmuş ve valiliğe müracaatta bulunarak 16 Ocak 1914 tarihinde, "Hilâl" adında bir okul takımı vücuda getirmişlerdir. İleride Altay İdman Yurdu olacak söz konusu kulübün mensubu futbolcular uzun zamandan beri bir arada top oynayan gençlerden teşekkül etmiştir.⁵⁶

Takım "Altay" adını alıncaya kadar kurucular arasında birkaç isim daha telaffuz edilmiştir. Bu isimlerden birisi de "Ergenekon"⁵⁷ dur. Mevcut durum bile Altay İdman Yurdu'nu diğer semt ve okul

⁵³ 1917 yılında Talat Paşa sadrazamlığa gelecektir. Gökaçtı, *Bizim İçin...*, s.54. Altınordu ismini takıma veren Ziya Gökalp'tir. Hacı Hasdemir, *İstanbul'un 100 Spor Kulübü*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2010; Hiçyılmaz, *Türk Spor...*, s.47; Fişek, *100 Soruda...*, s.66.

⁵⁴ Mert Kerem Zelyurt, *Spor Sosyolojisi, Temsil-Kimlik-Taraftarlık*, Akademisyen Kitapevi, 2019, s.82-84.

⁵⁵ İttihat Terakki Fırkasının ileri gelenlerinden olup, 25 Haziran 1873 yılında Selanik'te dünyaya gelmiştir. Ailesi Evranosogullarına mensuptur. Mekteb-i Hukuk-u Şahane mezunudur. 1905 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. 1913 yılında İzmir Valiliği yapmış, 1947 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Ahmet Mehmetefendioğlu, *Rahmi Aslan Yaşamı ve İzmir Valiliği*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1990, s.347. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵⁶ Yaşar Aksoy, *Karşıyaka Kaf Sin Kaf Tarihi*, Hisdaş Yayıncılık, İzmir, 1988, Gürkan Hacır, *Efe Başvekil*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006, s.44-45.

⁵⁷ Galatasaray (1905) adını okuldan, Karşıyaka (1912), Beşiktaş (1903) ve Fenerbahçe (1907) adlarını semtten alan kulüplerdir. *Tercüman Spor Ansiklopedisi*, C2, "Ege Maddesi", İstanbul 1981, s.431.

isimli kulüplerden ayıran özelliklerindedir. Takımın kurulma algı ve motivasyonu milliyetçi idealler üzerine kurguludur. Konuyla ilgili olarak kulübün kurucularından Fikret (Soydam) Bey açıklamalarında; “...18 Safer 1332 tarihinde nihayet “Altay” ismiyle maçlar tertip etmeye başladık. Cemiyetimize isim hususunda arkadaşlar toplandığımızda milliyetçilik düşüncesinin hâkim olduğu bir hava mevcuttu. Cemiyetimiz bizleri temsil ettiğine inandığımız isimle anılmalıydı. Bunun için Türkçülük anlayışına uygun isimler önerdik. Ergenekon ve Altay isimleri öne çıktıysa da arkadaşların çoğunluğu “Altay” adının üzerinde durdu.”⁵⁸ ifadelerini kullanmıştır. Takımın renkleri de felsefesine uygun olarak başlangıçta kırmızı-beyaz olsa da Nejat (Evliyazade) Bey’in önerisiyle siyah-beyaz renklere geçilmiştir. Nejat Bey’in renklerle ilgili düşüncesinin temelinde, Belçika’daki eğitimi sırasında oynadığı futbol takımının forma renklerinden esinlenmiş olması vardır.⁵⁹

Altay İdman Yurdu sadece 1914 yılında kurulmuş bir futbol kulübü olmayıp, İzmir ve yöresinde işgale karşı dik duruşun, milliyetçilik ruhuyla sahada mücadele verişin, Millî Mücadele’de destanlaşan bir milletin sahaya aksetmiş haliydi. Altay, yörenin Rum, Ermeni, Levanten ahalisinin takımlarıyla müsabakalarında başarılı neticeler alınca, İzmir ve çevre şehirlerdeki Türklerde milliyetçi duyguları yükseltmiş, Karşıyaka’nın ardından halkı kenetleyen, direnişin sembolü haline gelmiştir.⁶⁰ Bunun yanı sıra İttihat Terakki Fırkasının Altay’ın kuruluşunu desteklemesinin önemli sebeplerinden birisi de Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Karşıyaka Mümarese-i Bedeniye Kulübü’ne siyasi ve iktisadi destek veriyor olmasıdır.⁶¹

Osmanlı toplumunda kısa zaman içerisinde idmana ve özellikle futbol branşına artan ilginin neticesi olarak yine 1914 yılında “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kupası” adıyla bir kulüpler turnuvası düzenlemesine karar verilmiştir. Bu yaşanan gelişme spor-

⁵⁸ *Demokrat İzmir*, 15 Ocak 1968.

⁵⁹ Söz konusu müsabaka Pelops Kulübüne karşı Mekteb-i Sultani (Altay) oynanmış ve 9-0 Türkler lehine sonuçlanmıştır. *Demokrat İzmir*, 16 Ocak 1968.

⁶⁰ Fehim Kuruloğlu, *Altay Spor Kulübü Tarihi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014, s.4, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁶¹ Ali Rıza Ertuğ, *Türkiye Futbol Tarihi 1890-1923*, Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1977, s.33-36; Ahenk, 19 Kanun-ı evvel 1330.

siyaset birlikteliğini dönem itibari ile göstermesi açısından kıymetlidir.⁶² Turnuvaya dönemin İzmir Valisi Rahmi ve fırka ileri gelenlerinden Mahmut Celâl (Bayar), Vasıf (Çınar) Beyler de iştirak etmiş, hatta yaşları küçük olsa da Şark İdadisi talebelerince kurulan Altay İdman Kulübü'nün de katılımı sağlanmıştır. Kulübün kuruluşundaki amaç azınlıkların Türk-İslâm cemaatine karşı üstenci yaklaşımlarının önüne geçebilmek, halkın moral ve motivasyonunu yükseltmektir.⁶³

İttihat Terakki Fırkasının ve Türk Ocaklarının Altay Kulübüne sahip çıkmasının bir diğer sebebi millî hissiyatın dönem itibari ile öne çıkmış olmasıdır. Bu düşünceden hareketle Altay ve Altınordu arasında İttihat Terakki Fırkası münasebetiyle bir benzerlik olduğu söylenebilir. Fakat Altay'ın konumu, Altınordu İdman Cemiyetinden tamamen farklıdır. Adı geçen farklardan birisi Altınordu İdman Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki Fırkasının iktidardan düşmesinden sonra faaliyetlerini sonlandırmış, tekrar kurulmasının ardından da eski gücüne yeniden ulaşamamış olmasıdır. Elbette Altay'ın ve Altınordu'nun kurulmasında İttihat Terakki Fırkasının etkisi ve desteği olmakla birlikte, kulüplerin elde ettikleri başarıların yalnızca firkadan gelen desteklerle izah edilmesi doğru bir yaklaşım olmayacaktır.⁶⁴

İstanbul'daki ilk Türk futbol kulüpleri olan Beşiktaş, Galatasaray ve Fenerbahçe'nin kurulması ve güçlenmesi de yine İttihat Terakki'nin iktidar yıllarına denk gelmektedir. Ayrıca fırka yönetimi sporu halk tabanına “beden eğitimi ihtiyacı” olarak yaymak maksadıyla özellikle de genç nesiller üzerinden idman çalışmalarını militarize etme çabasına girmesi, asıl niyetini ortaya koyması noktasında önemlidir.⁶⁵ Fırkanın bu sosyo-politik çabası maksadına ulaşmış, Birinci Dünya Savaşı'na Galatasaray'dan 40, Beşiktaş Bereket-i Jimnastik Kulübünden 16, Anadolu'nun muhtelif takımlarından 34 sporcu ve yönetici iştirak etmiştir. Hatta bu idman

⁶² Kurthan Fişek, *Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Spor Yönetimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

⁶³ Komisyon, *Altay Spor Tarihi*, Acargil Matbaası, İzmir, 1989.

⁶⁴ Fehim Kuruloğlu, *Altay Spor Kulübü Tarihi*, Ecem Basın Yayın., İzmir, 2014, s.17-20.

⁶⁵ BOA.TFR.I.MKM. 9.894.1-15 (17.12.1322/ 22.02.1905)

cemiyetleri içerisinde Galatasaray'dan 17, Beşiktaş'tan 3 sporcu da şehit dūřmūřtur.⁶⁶ Birinci Dūnya Savaşı'nın en şiddetli zamanında ũlke genelinde azınlıkların, mensubu oldukları ũlkenin İslām ahalisine karşı yũkselen seslerini ve sertleşen tavırlarını kısmen de olsa bastırabilmek için 1916 yılında İttihat Terakki Fırkasının yŕneticilerinin baskısı ve Altınordu'lu idarecilerin tesiri ile evvelden kurmayı başaramadıkları İstanbul Futbol Ligi'nin temelini atmak adına pek çok toplantı yapılmış ve tũm imkânsızlıklara rağmen İstanbul'da bir futbol birliği teřekkũl ettirilmiştir.⁶⁷

İttihat Terakki'nin yŕnetiminden Bahaddin şakir ve Dr. Nazım Beyler taraftarı oldukları Fenerbahçe'nin yŕnetimine girerek takımı dŕnemin iktidarına yakınladırdıkları gibi Fenerbahçe'nin Osmanlı Tũrk halkı ũzerindeki sempatisini kullanarak kendi siyasi iktidarlarının da gũlenmesine imkân sağlamışlardır. Hatta o denli tesirli olmuşlardır ki dŕnemin Galatasaray ve Fenerbahçe'sine ait en tanınmış, kabiliyetli futbolcularını fırkanın da siyasi gũcũnũ kullanmak sureti ile Altınordu kulũbũne transfer etmeyi başarmışlardır.⁶⁸ Bu sayede Altınordu, Fenerbahçe, Galatasaray, Sũleymaniye ve birkaç Anadolu kulũbũnũn yer aldığı 1916-1918 yılı futbol liginde İttihatçıların Altınordu'su iki yıl ũst ũste şampiyon olmayı da başarmıştır.⁶⁹

İttihat Terakki Fırkasının ũst dũzey yŕnetim kademesinin aynı zamanda Fenerbahçe yŕnetiminde olması işgal yıllarında İngiliz subay kademesinin dikkatinden kaçmayacak ve takımın İttihat Terakki'nin bir parçası gibi gŕrũp kapatmayı dahi gũndeme getirmelerine sebep olacaktır. İşgal kuvvetlerinin yŕnetim kademesinin bu tarzda bir dũřũnce yapısında ulaşmış olmasının nedeni ise Fenerbahçe takımının bazı idarecilerinin, Anadolu'da işgallerin başlaması ile devletin ŕnemli kademelerinde bulunan ve haklarında yakalanma emri verilen yŕnetici, bũrokrat, kıymetli meslek erbabı gibi kişilerin Ankara'ya

⁶⁶ şerefli İdmancılar, *Taht-ı Silahta Bulunan yahut Rũtbe-i şehadeti İhraz Eden Sporcular*, (15 Teşrinevvel 1331). Donanma, C.7, S.64, s.118-120.

⁶⁷ *İstanbul Futbol Birliği Nizamnamesi*, (1 Teşrinevvel 1331). Donanma; 7(62),112-113.

⁶⁸ Ertuğ, *Tũrkiye Futbol...*, s.36 vd.

⁶⁹ Erdoğan Arıpınar, *Tũrk Futbol Tarihi 1904-1991*, C.I Baskı, Tũrkiye Futbol Federasyonu Yayınları, İstanbul, 1992, s.10 vd.

kaçırılmasında, ayrıca Anadolu'ya silah kaçırılmasında etkin olduklarının tespit edilmesidir. Bunun yanı sıra işgalin ilk yılı olan 1918'de kulübü ziyaret edenler arasında İşgal Kuvvetleri Karargâhı tarafından yakından takip edilen Yıldırım Orduları Grup Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın olması da dikkat çeken başka bir faaliyet olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın, Fenerbahçe takımının hatıra defterine millet ve devlet için değerli hizmetler icra ettiğini vurgulayan sözleri de müttefiklerin gözünden kaçmamıştır⁷⁰.

Fenerbahçe'nin sadece işgal döneminde değil, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dahi siyasette artan bir ivmesi olmuş, zamanında iktidarlar değişse de takımın siyaset kurumuyla ilişkisi günümüze değin devam etmiştir. Buna bir örnek verilmesi gerekirse; Fenerbahçe'nin maçlarını yaptığı eski adı "İttihat İdman Yeri" şimdiki adıyla Kadıköy Şükrü Saraçoğlu Stadı olan sahanın 1929 yılında sabık Adalet Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun sahayı zaman içerisinde takıma kazandırması gösterilebilir.⁷¹

Türkiye'de spor-siyaset ilişkisini ortaya koyan bir başka emsal de 1933'te kurulan ve Atatürk'ün vefatının hemen bir gün sonrasında kendisini fesheden Güneş Spor Kulübü'dür.⁷² Mustafa Kemal Paşa'ya sosyal ve siyasi alanda Cevad Abbas Gürer gibi yakın olan hemen tüm kişilerin kurucular kurulunda olması paşanın da kulübe karşı yakınlık duymasına sebep olmuş ve adının "Güneş" olmasını dahi paşa önermiştir.⁷³ Bu bağlamda dönemin var olan siyasi ideolojisini tesis edilen kurumların kimliklerinde dahi bunu görebilmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde İttihat Terakki ile alt yapısı tamamlanan siyaset spor birlikteliğinin Cumhuriyet'in ilk yıllarında devam ettiği mevcut yönetimin özellikle toplumu bir araya getirme ve ortak değer yargılarını hatırlatma ya da tekrardan benimsetme durumu için idman faaliyetlerini yine bir seçenek olarak kullandığı yaptığı tercihler vasıtası ile anlaşılmaktadır. Millî Mücadele'nin tamamlanıp, Cumhuriyet'in ilanının ardından mezkûr yönetim 1923 yılında

⁷⁰ Halit Deringör, Fenerbahçe Cumhuriyeti ve Cumhurbaşkanları, Bilge Kültür Sanat, 5. Basım, İstanbul, 2005, s.35.

⁷¹ Doğan, Fenerbahçe Cumhuriyeti..., s.83.

⁷² Fişek, *100 Soruda...*, 1985, s.67-68.

⁷³ Atabeyoğlu, a.g.a., s.135.

Hollandalı Wills ve Scharre tarafından kaleme alınan ‘‘Jimnastik Oyunu ve Spor Binaları İnşa ve Tesisi İçin Rehber’’ adlı kitabın tercümesini gerçekleştirmiş, 1924 yılında çıkarılan köy yasasıyla kırsalda cirit, ok, güreş gibi oyunlar gençler arasında özendirilmeye çalışılmış, bununla yetinmeyen hükümet aynı yıl Alman eğitimci Kurt Daimas’ın öncülüğünde Gazi Eğitim Enstitüsünü ihdas etmiş, devamında bünyesinde beden eğitimi bölümünü faal duruma getirmiştir. 1926 yılına gelindiğinde İstanbul apa Kız Muallim Mektebinde Selim Sırrı (Tarcan) Bey tarafından açılan ve eğitimliğine iki İsveçli muallimin getirildiğı 9 aylık kursu başarı ile bitirenler, Avrupa’ya üst seviye de eğitime gönderilmişlerdir.⁷⁴ ‘‘Sağlam kafa, sağlam vücutta bulunur’’ şiarı devlet felsefesi haline getirilerek, gençlere her zaman her türlü zorlu mücadeleye hazır olma bilinci verilmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında izlenen spor politikasına göre idman ile ilgili üç önemli kurum işler hale getirilmiştir. Bunlardan ilki Türk sporuna her anlamda yön veren ve devlet anlayışının okullara kadar sirayet etmesini sağlayan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı (TİCİ-1922-1936)’dır. 1932 yılına ulaşıldığında ihdas edilen Halkevlerinde, eğitim programları sadece güzel sanatlar, dil, tarih, coğrafya ve edebiyat ile değil, ritmik jimnastik, artistik danslar, toplu gezintiler (trekking), gülle, trapez gibi idman türlerinin uygulamaları ile zenginleştirilmiştir. TİCİ ve Halkevlerine mukabil Türk idman anlayışının politik evriminde Türk Spor Kurumu (1936-1938) ve Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü (1938-1985) nün faaliyetlerini de dönem itibari ile ifade etmek gereklidir. Tek parti iktidarının yan kuruluşu gibi faaliyet yürüten Halk Evleri’nin denetiminde, hemen idmanın her dalında, merkezîyetçi bir idari yapıda, özellikle futbola müdahil olmak suretiyle devleti simgeleyecek bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Süreç değerlendirilecek olursa, TİCİ’nin kendi denetiminde bir idman kulübünün kurulmasına ön ayak olması tarihin akışına da uyumludur. 1930’lu yıllar aynı zamanda Kadro Dergisi’nin ekonomide, Ülkü Dergisi’nin sporda devletçiliğı ısrarla savunduğı zaman dilimleridir. Dünya’da yaşanan ekonomik krizden sonra

⁷⁴ Ayşe Atalay, ‘‘Osmanlı ve Genç Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Sporda Batılılaşma Hareketleri’’ *Spor Yönetimi ve Bilgi Teknolojileri Dergisi*, C.2 S.2 2007, s.34.

başkent Ankara'yı temsil eden, İstanbul'daki spor kulüpleri gibi kuvvetli bir "devlet kulübü" tesis edip, finanse etmek Cumhuriyet'in ilk yılları düşünüldüğünde hiç de kolay değildir. Güneş Kulübü 1935-1936 Futbol Sezonunda birinci lige yükselmeyi başarmasının akabinde devletin her sahadaki desteği artmış ve 1937-1938 yılında da atletizm ile kürekte şampiyonlukları beraberinde gelmiştir.⁷⁵

Güneş İdman Kulübü ile yaşanan bir diğer olay da 1937 yılının 4 Temmuz'unda Galatasaray ile oynan futbol karşılaşmasında çıkan olaylardır ki neticesinde dönemin İnönü Hükümeti devreye girmiş, TİCİ'yi feshetmiş, olayların devamı halinde tüm kulüplerin lağvedileceğini tebliğ etmek zorunda kalmıştır. Yaşanan gelişme üzerine devrin hükümetine yakın yayın organlarının ve gazetecilerinin hükümetin tebliğini öven yazılar kaleme aldıkları, siyasi elitlerin kulüplere karşı ılımlı tavırlarını terk etmeye başladıkları da tespit edilmiştir.⁷⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde modernleşmenin ilk aşamalarının III. Selim ile başlayıp, II. Mahmud ile yoğunlaşırken, Tanzimat Döneminde hız kazanmasıyla beraber yalnız siyasi, hukuki, alanda değil, sosyal ve kültürel alanlarda da kuvvetli bir değişim ve gelişimde hissedilmeye başlamıştır. Modernleşmenin Sanayi Devrimi ile hız kazanması neticesinde öncelikle Avrupa'da ve devamında etkileşim halinde olduğu diğer toplumlarda etkin bir modernleşme dalgası yakalanmıştır. Osmanlı Devleti'nde modernleşme algısının baskın hale gelmesi ilk olarak yurt dışından getirtilen askeri personelle başlamış ardından bunu yurtdışına gönderilen öğrenciler takip etmiş, Osmanlı azınlıklarıyla da tesiri güçlenmiştir. İşte bu nedenledir ki Osmanlı topraklarında ilk spor faaliyetleri ve organizasyonları yabancılar veya azınlıklar tarafından yapılmıştır. Söz konusu bu

⁷⁵ Fişek, *100 Soruda...*, s.67-68.

⁷⁶ Cem Atabeyoğlu, *Sporla Devlet Mi? Devlette Spor mu?* Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s.27-29; Abidin Daver, Ahmet Emin Yalman gibi dönemin önemli yazarları spor kulüplerini, "Erken Cumhuriyet devrinin sorunlu çocukları" şeklinde bir metaforla açıklamışlardır. Yiğit Akın, "Ana Hatları ile Cumhuriyet Döneminde Beden Terbiyesi ve Spor Politikaları", *Toplum ve Bilim*, S.103, İstanbul, 2005, s.71.

faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin siyasi, kültürel ve iktisadi bakımdan en zor günlerine rastlamıştır.

Osmanlı Devleti'ni dönem itibari ile siyasi, askeri, sosyal açıdan zorlayan durum etnik milliyetçiliğe dayalı ayrılıkçı faaliyetlerdi. Emperyalistlerin maksatlarına ulaşabilmek adına en yaygın olarak kullandığı yöntem özellikle çok uluslu devletlerde “böl-parçala” olgusuydu. Bunun içinde tercih edilen propaganda araçlarının önde geleni spor organizasyonlarıydı. Düzenlenen modern sporlara yönelik organizasyonlarda yer alan takımların forma renklerinden, yaptıkları tezahüratlara, dönemin basın-yayın organlarının birbirlerine karşı temayüllerine kadar yoğun bir milliyetçilik cereyanı fark edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin modernleşmesine destek olmak için imkân verdiği emperyal devletler, ülke içerisinde huzursuzlukların da temelini oluşturmuştur. Bu durum devleti dünya genelinde başlayan askeri bir mücadelenin içerisine çekmiş ve yaşanan söz konusu gelişmelerde Osmanlı ülkesinde militaristlermiş nesillerin meydana getirilmesinin yolunu açmıştır. Avrupa'dan gelen modernleşme, ilerleme ve milliyetçilik akımlarının tesiri ile değişen Osmanlı yönetiminde, süreç içerisinde güçlenen bir siyasi fırka (İttihat ve Terakki), ülke gençlerine izcilik, jimnastik gibi eğitimler vermek suretiyle adı geçen nesillerin milliyetçilik olgusuyla militarist bir anlayışla büyümelerinin de temellerini atmıştır.

Meşrutiyet yönetiminin ilanından başlayarak İttihat Terakki'nin idareye hâkim olduğu 1910-1918 yılları arasında spor ile siyaseti iç içe tutmuş, hatta siyasi rakipleriyle olan rekabetlerini dahi spor üzerinden yürütmüştür. Dünya genelinde yaşanan savaşın ardından tüm gayretlerine rağmen istediğini alamayan Osmanlı yönetimi, imzalamak zorunda kaldığı mütarekenin ardından topraklarında başlayan işgaller karşısında siyasi, askeri olarak çaresiz kalınca, halkın moral motivasyonunun yükseltmek, provokasyon ve propagandalara kapılmasını önlemek için sporu çare olarak kullanmayı istemiştir. Çünkü azınlıklar iktisadi ve demografik olarak üstün oldukları hemen her yerde milliyetçiliğin tesiri, işgal kuvvetlerin etkisiyle kurdukları spor cemiyetlerini de kullanarak, devlet aleyhine ve kendi toplumlarını heyecana getirecek pek çok tevatürü gerçekmiş gibi vererek

propagandalarını yapınca, dönemin İttihat Terakki yönetimi de benzer bir uygulama yöntemini kendi toplumu için yürürlüğe koymuş ve sonuçta etkinde olmuştur.

Millî Mücadele yıllarında özellikle futbol oyunu Türkler açısından vatan müdafaası gibi görülmüş, daha sonra futbolcular sahadaki bu mücadelelerini hem dünya savaşında hem de Millî Mücadeledeki cephelerde sürdürmüşlerdir. Bunlardan geride kalanlar ise bir nebze spor yapmaya, milletlerinin moralini yükseltmeye gayret etmişlerdir. İttihat Terakki Fırkasının kurduğu ve desteklediği dernek, cemiyet, kulüp iktisadi olarak güçlendiği gibi siyasi ve sosyal açıdan da rakiplerine fark atmış ve yine tertiplenen idman faaliyetlerinde paramiliter maksatlı açılımlarla halkı askeri mücadeleye hazır hale getirmeye çalışmıştır. İttihat Terakki'nin paramiliter cemiyetleri arasında Müdafaa-i Milliye, Türk Ocakları, İzci Ocağı, Osmanlı Güç Derneği ve Osmanlı Genç Dernekleri bunlardan bazılarıdır. Fakat işgal yıllarında ocakların çoğunun kapatılması, milliyetçilerin hapsedilmesi veya Millî Mücadele için Anadolu'ya geçilmesi neticesinde sahipsiz kalan dernek, cemiyet ve kulüplerin faaliyetleri bir süreliğine akamete uğratmıştır.

Yapılan çalışmada Tanzimattan itibaren siyasi, hukuki, sosyal ve kültürel sahalarda başlatılan modernleşme gayretlerinin toplumun ve devletin işleyiş biçiminde görülmeye başlanması, azınlıkların sporu kendi millî menfaatleri açısından kullanma biçimleri ve Türk toplumunun siyasiler ile bu duruma verdikleri sosyal tepkiler üzerinde durulmaya gayret edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında tesirli olan ve Cumhuriyet Türkiye'sini de teşkilat yapısıyla, uygulamalarıyla farklı yönlerden etkilemiş olan İttihat Terakki Fırkasının spora bakışı ve devamında sporun özellikle futbolun siyasi, sosyal gücünü fark ederek, durumdan en üst seviyede istifade edebilmek adına yaptığı girişimler inceleme konusudur. Fırkanın etkili şahsiyetlerinin yürütmeye çalıştıkları politikalar, sporu, beden eğitimi dönem itibari ile devam eden savaşlar sırasında toplumun maneviyatını yükseltebilmek adına devreye koyma çabaları da çalışmada kendisine yer bulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA.TFR.I.MKM. 9.894.1-15 (17.12.1322/ 22.02.1905)

BOA.MF. MKT.1197.67.01. 17.06.1332 (13 Mayıs 1914).

Resmi Yayınlar

İstanbul Futbol Birliği Nizamnamesi, (1 Teşrinevvel 1331). Donanma; 7(62).

Maarif-i Umumiye Nezareti Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı. Altı, Beş, Dört ve Üç Dershaneli ve Muallimli Mekteplere Mahsus, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir, Tanin Matbaası, İstanbul, 1329.

Sipahi Ocağı Tarafından Sonbahar İkinci At Koşusu Programı, (12 Teşrinevvel 333). İstanbul: Hilal Matbaası.

Şerefli İdmançılar, Taht-ı Silahta Bulunan yahut Rütbe-i Şehadeti İhraz Eden Sporcular, (15 Teşrinevvel 1331). Donanma, C.7, S.64.

Sürelî Yayınlar

Ahenk,

Demokrat İzmir,

Spor Alemi,

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akın, Yiğit “Ana Hatları ile Cumhuriyet Döneminde Beden Terbiyesi ve Spor Politikaları”, *Toplum ve Bilim*, S.103, İstanbul, 2005.

Aksoy Yaşar, *Karşıyaka Kaf Sin Kaf Tarihi*, Hisdaş Yayıncılık, İzmir, 1988.

Akşin Sina, *Siyasal Tarih (1789-1908), Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, S Akşin. (Editör), 5. Bsk., Cem Yayınevi İstanbul, 1997.

Albrow Martin, *The Global Age: State And Society Beyond Modernity*, Stanford University Press, Standford-California, 1996.

- Alkan Mehmet Ö., “Osmanlı’da Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası- Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Arıpınar Erdoğan, Türk Futbol Tarihi 1904-1991, C.I Baskı, Türkiye Futbol Federasyonu Yayınları, İstanbul, 1992.
- Arslan Ali, “Eşitsizliğin Teorik Temelleri: Elit Teorisi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.6, 2003.
- Atabeyoğlu Cem, 1453-1991 *Türk Spor Tarihi Ansiklopedisi*, AN Grafik Basım Yayın, İstanbul, 1991.
- _____, *Sporda Devlet Mi? Devlette Spor mu?* Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Atalay, Ayşe, “Osmanlı ve Genç Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Sporda Batılılaşma Hareketleri” *Spor Yönetimi ve Bilgi Teknolojileri Dergisi*, C.2 S.2 2007.
- Berk Ercümen, “Yusuf Akçura ve Fikirleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.59, 2017.
- Bulut Yücel, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Pozitivizm, Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair”. *Sosyoloji Dergisi*, S. 19, 2009.
- Dağlaroğlu Rüştü, *Fenerbahçe Spor Kulübü Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1957.
- Deringör Halit, *Fenerbahçe Cumhuriyeti ve Cumhurbaşkanları*, Bilge Kültür Sanat, 5. Basım, İstanbul, 2005.
- Doğan Yalçın, *Fenerbahçe Cumhuriyeti-Dün, Bugün, Yarın ve Daima*, Doğan Kitapçılık, 4. Baskı, İstanbul, 2007.
- Durak Nejd, “Küreselleşme Dil ve Ahlak”, *SOBE Dergi*, S. 1, Ekim-Aralık 2005, s. 48-55, s. 49vd.
- Ertuğ Ali Rıza, *Türkiye Futbol Tarihi 1890-1923*, Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1977.
- Ertuğrul Cem, *Fenerbahçe’nin Tüm Maçları 100 Yılda 4667 Maç*, Sokak Kitapları Yay., 2008.

- Fişek Kurthan, *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, Gerçek Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 1985.
- _____, *Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Spor Yönetimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
- Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, Çev. E. Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998.
- Gökacı Mehmet Ali, *Bizim İçin Oyna – Türkiye’de Futbol ve Siyaset*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.
- Günay Mehmet, “Türkiye’de Spor Cemiyetlerinin Kuruluşu ve Bu Cemiyetlerin Etnik Amaçlarla Kullanılması”, *International Journal of Science Culture and Sport*, S.4, C.1, 2016.
- Hanioğlu M. Şükrü, “Osmanlı Aydınındaki Değişme ve Bilim”, *Toplum ve Bilim*, S.27, 1984.
- _____, “Bilim ve Osmanlı Düşüncesi”, (ed.) Murat Belge, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim, 1985.
- _____, *“İttihatçılık” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.9, Dönemler ve Zihniyetler, İletişim Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul, 2009.
- _____, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889–1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Hasdemir Hacı, *İstanbul’un 100 Spor Kulübü*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hiçyılmaz Ergun, *Türk Spor Tarihi*, Demet Ofset, İstanbul, 1974.
- _____, *Ömrüm Seni Sevmekle Nihayet Bulacak Fenerbahçe*, Bilge Karınca, İstanbul, 2001.
- Kahraman Atıf, *Osmanlı Devleti’nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1995.
- Karadoğan Umut C., “XX. Yüzyıl Başında Osmanlı Tebaasının Jimnastiğe Bakışı ve Jimnastik Adı Altında Başlattıkları

- Bağımsızlık Hareketleri” *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.40, 2022.
- Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856) V.*, 6. Bsk., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Karpat, Kemal H., “Modernization from the Empire to the Republic and Education in Process of Nationalism” in *Ottoman Past and Today’s Turkey*, [Çev. : Akile Zorlu-Kaan Durukan,] Leiden: E. J. Brill, 2000.
- Kırılmaz Harun-Ayparçası Fatma Modernizm ve Postmodernizm Süreçlerinin Tüketim Kültürüne Yansımaları, *İnsan&İnsan*, S.8, 2016.
- Komisyon, *Altay Spor Tarihi*, Acargil Matbaası, İzmir, 1989.
- Korlaelçi Murtaza, “*Pozitivist Düşüncenin İthali*” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.1, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınevi, 8. Baskı, İstanbul. 2009.
- Kurtdaş Çağlar, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, 2019.
- Kuruloğlu, Fehim, *Altay Spor Kulübü Tarihi*, Ecem Basın Yayın., İzmir, 2014.
- _____, *Altay Spor Kulübü Tarihi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Mardin Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Mehmetefendioğlu Ahmet, *Rahmi Aslan Yaşamı ve İzmir Valiliği*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1990, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Nişancı, Şükrü, “İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım” *Bilgi*, S.19, 2009.

- Pustu Yunus, “Nizamnamelerine G6re II. Meşrutiyet D6neminde Muallim 6rg6tlenmeleri (1908-1919)”, *Atat6rk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.34, S.98, 2018.
- Ramsaur E. Ernest, *J6n T6rkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.
- Robertson Roland, *K6reselleşme, Toplum Kuramı ve K6resel K6lt6r*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.
- Semiz Yaşar, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve T6rkç6l6k Politikası”, *T6rkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.35, 2014.
- Sesli Demir-Mutlu Şeyhmus, “T6rk Siyasi Elitlerin Toplumsal K6keni (1920–1950)”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.21, 2010.
- Sivazlı Bayram Ali, “İttihat ve Terakki Partisinin Beden Eğitimi ve Spor Politikaları ve Uygulamaları”, Gazi 6niversitesi Sağlık Bilimleri Enstit6s6 Dergisi, Ankara, 2016, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Solmaz B6nyamin, Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Y6neltilen Eleştiriler, *Selçuk 6niversitesi İlahiyat Fak6ltesi Dergisi*, S.32, 2011.
- S6đ6tl6 İlyas, “J6n T6rkler ve T6rkiye’nin Batılılaşması”, *Eskişehir Osmangazi 6niversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11, C.1, 2010.
- şahing6z Mehmet, *İzmir, Maraş ve İstanbul’un İşgali 6zerine Yapılan Protesto ve Mitingler*, Ankara 6niversitesi T6rk İnkılâp Tarihi Enstit6s6, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1986.
- Tepek6yl6 İlke, “T6rkiye’de Futbol, Taraftar Olgusu ve Beşiktaş 6arşı Grubu”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.56, 2016.
- Terc6man Spor Ansiklopedisi*, C.2, “Ege Maddesi”, İstanbul 1981.
- Tunaya Tarık Zafer, *T6rkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt 3, H6rriyet Vakfı Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1989.
- Uyar Hakkı, “Millî M6cadele ve Cumhuriyet Kadrolarının İkinci Meşrutiyet’ten ve Birinci D6nya Savaşı’ndan 6ıkardığı Dersler”, *Belgi*, S.7, 2014.

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Galatasaray ve Futbol Hatıralar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1957.

Yazıcı Mehmet, “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.24, S.1, 2014.

Zelyurt Mert Kerem, *Spor Sosyolojisi, Temsil-Kimlik-Taraftarlık*, Akademisyen Kitapevi, 2019.

İnternet

<https://t24.com.tr/k24/yazi/ittihat-ve-terakki-nin-kanatlari-altinda,2939>

<http://tarihtenane.kotlar.blogspot.com/2018/11/948-devletin-takimi-altinordu.html>

Ekler

Ek-1

Altay İdman Yurdu-İttihat Terakkici Yöneticilerle (<https://t24.com.tr/k24/yazi/ittihat-ve-terakki-nin-kanatlari-altinda,2939>).

Ek-2

Ankara Mektebi Sultani Futbol Takımı (<https://t24.com.tr/k24/yazi/ittihat-ve-terakki-nin-kanatlari-altinda,2939>).

Ek-3

Galatasaray (1910-11 kadrosu) (<http://tarihtenanedotlar.blogspot.com/2018/11/948-devletin-takimi-altinordu.html>)

Millî Mücadele Döneminde Türk Hava Kuvvetlerinin Teşkilat ve Yapılanması

*Erdal KORKMAZ**

Giriş

Türk Hava Kuvvetlerinin, İstiklâl Harbi dönemindeki teşkilat ve yapılanmasına değinmeden önce havacılığın kuruluşu, gelişimi ve Millî Mücadele dönemine kadar geçen evredeki kurumsallaşma faaliyetlerini aktarmanın süreci algılamak ve tanımlamak için uygun olacağı öngörülmektedir.

Türk Hava Kuvvetlerinin temelleri, 1 Haziran 1911 tarihinde yurt dışına eğitime gönderilecek pilot adaylarının seçimi ve tayyarecilik faaliyetlerinin organize edilmesi için Harbiye Nezareti tarafından bir komisyon kurulmasına yönelik karar ile atılmıştır.¹ Bu karar sonrasında, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nden Kurmay Yarbay İsmail Bey başkanlığında Türk havacılık tarihindeki ilk teşkilat hayata geçirilmiştir. Bu komisyonda Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliği Umumiliği'nden personel de yerini almıştır. Bu komisyonun 28 Haziran 1911'de yaptığı sınav neticesinde, ilk Türk pilot adayları olan Yüzbaşı Mehmet Fesa (Evrensev) Efendi ile Üsteğmen Yusuf Kenan Efendi, Fransa'nın Bleriot Fabrikası'na ait uçuş okulunda eğitim görmeye hak kazanmıştır.² Böylece, ilgili komisyonun faaliyetleri ile havacılık eksenli çalışmalar hayata geçirilmiş ve kurumsallaşma anlamında ilk adımlar atılmıştır.

Pilot adayları yurt dışına eğitime gönderildikten sonra, Osmanlı ülkesinde bir tayyare mektep ve merkezi açmak amacıyla, Mart

*Dr.Öğr.Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi, Hava Harp Enstitüsü, İstanbul/Türkiye, e-mail: erdalkorkmaz.01@gmail.com., Orcid: 0000-0003-3260-9403.

** Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde hazırlanan “Millî Mücadelede Hava Gücünün Kullanılması” adlı tezden türetilmiştir.

¹ *MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi*, Balkan Harbi Kataloğu (BHK), Klasör (K): 328, Dosya (D): 2319, Fihrist (F): 2-15.

² *ATASE Arşivi*, BHK, K: 328, D: 2319, F: 2-22.

1912'de bir komisyon daha kurulmasına karar verilmiştir.³ Havacılık tarihinde Kurmay Yarbay Süreyya (İlmen) Bey önderliğinde meydana getirilen bu ikinci komisyonun çalışmaları ile İstanbul Ayastefanos (Yeşilköy)'da belirlenen bir bölge sahibinden satın alınmıştır. Bu bölgenin, satın alınacak tayırelerin konuşlandırılması, yeni pilot adaylarının yetiştirilmesi vb. faaliyetler için bir mektep ve merkez vazifesi görmesi planlanmıştır.⁴ Neticede, havacılık tarihindeki bu ikinci komisyonun çalışmaları ile 3 Temmuz 1912 tarihinde Hava Okulu kurulmuştur. Böylece bu yerin açılması ile Osmanlı Ordusu, kendi pilotlarını kendisi yetiştirme imkân ve kabiliyetlerine kavuşmuştur.⁵

Havacılığın ilk dönemlerindeki faaliyetler, komisyonlar aracılığı ile yürütülmüştür. Bu süreç 1914 yılına kadar devam etmiştir. İlgili döneme kadar havacılık faaliyetleri, Harbiye Nezareti'nin altındaki Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Umumi Müfettişliği tarafından icra edilmiştir. 1914 yılında başlatılan kurumsallaşma çalışmaları kapsamında havacılık faaliyetleri, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'ne bağlı Muhabere ve Muvasala-i Umumiye Müfettişliğine devredilmiştir. Bu teşkilata bağlı Teşkilat-ı Havaiye Müfettişliği kurulmuştur. Böylece hava kuvvetlerinin yönetimi tek elden bir çatı altında toplanmıştır. Teşkilat-ı Havaiye Müfettişliğinin başına da Binbaşı Veli Bey getirilmiştir.⁶

1914 yılında Birinci Dünya Harbi patlak vermiştir.⁷ Savaşın başında tarafsızlığını ilan eden Osmanlı Devleti, ilerleyen safhada İttifak Devletleri yanında Birinci Dünya Harbi'ne girmiştir. Osmanlı Ordusu, harbin başladığı sırada savaşa, 6 tayıre ve 6 pilotla dâhil

³ ATASE Arşivi, BHK, K: 31, D: 2/42, F: 47; ATASE Arşivi, BHK, K: 142, D: 31-2, F: 47.

⁴ Süreyya İlmen, *Türkiye'de Tayırecilik ve Balonculuk Tarihi*, Hilmi Kitabevi, Ankara, 1947, s.10-33.

⁵ Deniz Kurt, Erdal Korkmaz, "Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Türk Askerî Havacılığının Doğuşu (1911-1912)", *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Kasım 2018, s.222-236; Sadık Emre Karakuş, "Türk Ordusunda Ast Kademe Komutan İhtiyacı: Küçük Zabıtlıktan Astsubaylığa", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Sayı: "Yeni" Savaşlar ve "Yeni" Ordular Özel Sayısı, Yıl: 2023, s.184.

⁶ Yavuz Kansu, Sermet Şensöz, Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt: 1, Hava Basımevi, Ankara, 2006, s.159.

⁷ Celil Bozkurt, "I. Dünya Savaşı'nda Filistin Suriye Cephesi'nde Nili Casusluk Örgütünün Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 88, Yıl: 2014, s.92.

olmuştur. Bu sırada Osmanlı Devleti, savaşın seyri içerisinde müttefiki Almanya'dan temin ettiği 415 uçak ile harp harekâtına şekil ve yön vermiştir.⁸ Bu kapsamda yurt dışından temin edilen uçaklarla, 17 tayyare bölüğü kurulmuş ve Osmanlı cephelerinde faaliyet göstermiştir.⁹ Savaşın seyri içerisinde Osmanlı havacılığının başına Alman Pilot Yüzbaşı Erich von Serno getirilmiştir.¹⁰ Bu sırada, Osmanlı ordusundaki uçak ve personel sayısının artışına bağlı olarak, 1915 yılı içinde havacılık teşkilatı yeniden düzenlenmiştir. Bu kapsamda, Başkomutanlık Genel Karargâhının çatısı altında 13'üncü Sahra Seyr-i Havaiye Şubesi kurulmuştur.¹¹ 23 Kasım 1915'te ise 13'üncü Sahra Seyr-i Havaiye Şubesi'nin adı Umur-u Havaiye Müfettişliği olarak değiştirilmiştir.¹² 1916 yılında lojistik, ikmal ve tedarik işlerini yürütmek amacıyla Harbiye Nezareti altında 9'uncu Umur-u Havaiye Şubesi kurulmuştur. İlgili şube kurulmasına karşın, havacılık faaliyetleri genel olarak Umur-u Havaiye Müfettişliğinin çatısı altında yürütülmüştür.¹³ Osmanlı ordusunun uçak ve personel sayısının artmasına paralel olarak, 28 Temmuz 1918'de alınan kararla Umur-u Havaiye Müfettişliğinin adı Kuva-yı Havaiye Müfettişliği olmuştur.¹⁴

Bu sırada Osmanlı Devleti, yaptığı Mondros Mütarekesi ile savaştan çekilmiştir.¹⁵ Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Ordusu terhis edilirken, elinde 92 tayyare kalmıştır. Ayrıca envanterde, eğitim amacıyla 21 tayyare olduğu görülmüştür.¹⁶ Bu

⁸ Davud Kapucu, *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nde Hava Harp Gücü (1914-1918)*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2022, s.55-56.

⁹ Brian P. Flanagan, "The History of the Ottoman Air Force in the Great War, Part: 4, The Last Days of the Ottoman Air Force-1918", *Cross&Coccard Journal*, Vol: 11, No: 4, 1970, s.346-369.

¹⁰ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)*, BEO. 4330.324700.

¹¹ Kapucu, *a.g.e.*, s.56.

¹² *ATASE Arşivi*, Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör (K): 3438, Dosya (D): 27, Fihrist (F): 45.

¹³ Kapucu, *a.g.e.*, s.56.

¹⁴ *ATASE Arşivi*, BDH, K: 1422, D: 155, F: 41.

¹⁵ Lütfi Arslan, "Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Mudanya Mütarekesi'ne Türk Siyasal Egemenlik Mücadelesi", *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2023, Sayı: 1, Yıl: 2023, s.42; Sadık Emre Karakuş, "Mürsel Bakü (1881-1945)", *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2021, s.2.

¹⁶ Ali Karakaya, *İşgal Altında İstanbul*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016, s.197-199.

tayyarelerin 72'si İstanbul'da toplanmıştır. Geride kalan tayyareler ise Anadolu'nun farklı bölgelerinde yerini almıştır.¹⁷ Bu sırada orduda; 35 pilot, 44 rasıt ve 33 havacı aday öğrenci kalmıştır.¹⁸

Birinci Dünya Harbi'nin ardından İstanbul işgal edilirken, havacılığın merkezi konumundaki Yeşilköy Tayyare Mektep ve Merkezi'ne İtilaf unsurları yerleşmiştir. Bunun üzerine eldeki mevcut tayyare ve malzeme Maltepe'ye taşınmıştır.¹⁹ Buradaki havacıların Anadolu'ya kaçış eyleminde bulunması üzerine Maltepe Tayyare İstasyonu, İngilizler tarafından yakılmıştır.²⁰ İlgili gelişme sebebiyle 15 Haziran 1920 tarihinde alınan kararla, Kuva-yı Havaiye Müfettişliği kapatılmış ve personel de dağıtılmıştır.²¹ Böylece Osmanlı havacılığı sona ermiştir.

Mütareke sonrası Osmanlı havacılığı bu durumda iken, ülke toprakları ateşkesine dayanarak işgal edilmeye başlanmıştır.²² İşgallerin artışı ve yaygınlaşması, tepkileri de beraberinde getirmiştir. İlgili süreç, Türk Milletinin Mustafa Kemal (Paşa) önderliğinde kenetlenmesine ve bağımsızlık mücadelesine başlamasına zemin hazırlamıştır.²³ Bu durumun bir yansıması olarak Millî Mücadele hareketi, yapılan genelge ve kongreler ile teşkilatlanmıştır.²⁴ Ardından, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışı ile yeni bir devletin temelleri atılmıştır.²⁵ TBMM kuruluşundan itibaren, her alanda olduğu

¹⁷ *ATASE Arşivi*, İstiklâl Harbi Kataloğu (İSH), Kutu (K): 69, Gömlek (G): 136, Belge (B): 1.

¹⁸ Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1917-1918*, İkinci Kitap İkinci Bölüm, Harp Akademileri Basımevi, 2012, İstanbul, 2012, s.170-172.

¹⁹ Kaymaklı, *a.g.e.*, s.10-14.

²⁰ *BOA*, DH.EUM.AYŞ. 42/10, 1-2.

²¹ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 500, G: 107, B: 107-1; *ATASE Arşivi*, İSH, K: 500, G: 107, B: 107-3.

²² Davud Kapucu, Erdal Korkmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askerî Hava Seyahatleri (1909-1939)*, Karakum Yayınevi, Ankara, 2020, s.70-72.

²³ Necdet Aysal, "Kurtuluş Savaşı'nda Bir Kadın Örgütü: Sivas Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti: Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, Cilt II, Ed. Prof. Dr. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s.941-948.

²⁴ Umut C. Karadoğan, "Cumhuriyetin İlanına Giden Süreç ve Sonrasında Atatürk'ün Dava Arkadaşlarına Tepkisi", Editörler: Mehmet Kaya, Erdal Korkmaz, Paradigma Akademi Yayıncılık, *100. Yılında Cumhuriyet ve Kazanımları*, Çanakkale, 2023, s.72.

²⁵ Ufuk Erdem, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılma Süreci ve Meclisin Açılış Günü (23 Nisan 1920)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 2, Yıl: 2021,

gibi düzenli ve disiplinli orduların kuruluşuna yönelik bir dizi eylem ve kararı hayata geçirmiştir. Bu kapsamda, TBMM Hükümeti tarafından alınan kararlar, havacılık teşkilatının kuruluşuna yönelik harekete geçilmiştir. Ayrıca, eldeki Birinci Dünya Harbi'nden kalma uçak ve malzemenin tamir, bakım ve onarımına yönelik çalışmalar hızlandırılmıştır.

Bu çalışmada, Türk Hava Kuvvetlerinin İstiklâl Harbi dönemindeki teşkilat ve yapılanmasına, tarama ve doküman analizi metotları kullanılmak kaydıyla, arşiv kaynakları ve akademik çalışmalar ekseninde yer verilecektir.

1. TBMM'nin İlk Hava Teşkilatı: Kuva-yı Havaiye Şubesi

TBMM Hükümetinin ilk hava teşkilatı, 13 Haziran 1920 tarihinde Millî Müdafaa Vekâleti'nin çıkardığı 328 sayılı yazı ile kurulmuştur.²⁶ Bu kapsamda Millî Müdafaa Vekâleti'nin Harbiye Dairesi'nin çatısı altında Kuva-yı Havaiye Şubesi teşkil edilmiştir. Bu şubenin harekât ve eğitim yönünden Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'ne; lojistik, personel ve idari yönden ise Millî Müdafaa Vekâleti bağlı olması kararlaştırılmıştır. Bu yazıda ayrıca, Kuva-yı Havaiye Şubesi'nin tayyarelerin ihtiyaçlarının karşılanması, satın alma, personel vs. işlerine bakacağı belirtilmiştir. İlgili yazıda ilave olarak, iki tayyare istasyonu teşkil edileceği; bunlardan 1'inci Tayyare İstasyonu'nun Eskişehir'de, 2'nci Tayyare İstasyonu'nun Erzincan'da konuşlanacağı ifade edilmiştir.²⁷

Yazının devamında, Eskişehir'deki istasyonun 20'nci Kolordu Kumandanlığına, Erzincan'daki istasyonun ise 15'inci Kolordu'ya bağlı olarak vazife göreceği vurgulanmıştır.²⁸ Kurulması planlanan tayyare istasyonlarının, Millî Müdafaa Vekâleti'ne bağlı olacağı da ifade edilmiştir.²⁹ Yazının devamında, Konya'da yer alan tayyare ve malzemenin, 12'nci Kolordu Kumandanlığı marifetiyle ivedi bir

s.1066-1067; Celil Bozkurt, "Millî Mücadele'de Bursa Uleması: Yunan İşgalinde Bursa'da Saltanata Bağlılık Mitingi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 37, Sayı: 103, Yıl: 2021, s.79.

²⁶ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 747, G: 165, B: 1.

²⁷ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 1010, G: 4, B: 4-2; *ATASE Arşivi*, K: 1010, G: 4, B: 4-3.

²⁸ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 675, G: 18, B: 18-1.

²⁹ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 597, G: 132, B: 1-3.

şekilde Eskişehir'e nakledileceği belirtilmiştir. Bunun yanında Eskişehir'deki istasyonun, İmalat-ı Harbiye Müdürü olarak görev yapan Binbaşı Latif Bey'in emrine dâhil olacağı vurgulanmıştır. Bu arada, Eskişehir'de bulunan tayyarelerin bakım ve onarımlarının en kısa zamanda yapılacağı ve harekâta hazır hale getirileceği ifade edilmiştir.³⁰ İlave olarak yazıda, harekât açısından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'ne ve bu makamın direktifi ile bir kolordu emrine verilmiş olan tayyare bölüklerinin bağlı olacakları istasyonlar ile bağlantılarının devam edeceği aktarılmıştır.³¹ Millî Müdafaa Vekâleti'nin ilgili yazısı ile TBMM Hükümeti'nin havacılık teşkilatının temelleri oluşturulmuştur.

Millî Müdafaa Vekâleti, 13 Haziran 1920 tarihindeki emirden bir gün sonra yeni bir emir daha yayımlamıştır.³² 14 Haziran 1920'de yayımlanan 326 sayılı bu yeni emir ile 15'inci Tayyare Bölüğü'nün 15'inci Kolordu emrinde görev yapacağı belirtilmiştir. Yazının devamında, iki av tayyaresi ile Uşak'ta 2'nci Tayyare Bölüğü; üç av ve iki keşif tayyaresi ile de Eskişehir'de 1'inci Tayyare Bölüğü kurulacağı ifade edilmiştir. Ayrıca yazının devamında, her birlikte küçük birer bakım atölyesi kurulacağı vurgulanmıştır. 22 Haziran 1920'de yayımlanan bir diğer emirle, Kuva-yı Havaiye Şubesi'nin başına Deniz Pilot Yüzbaşı Savmi (Uçan) Bey getirilmiştir.³³

Kuva-yı Havaiye Şubesi'nin kurulduğu sırada, TBMM Hükümeti'nin kontrolü altında bulunan Konya'da Birinci Dünya Harbi'nden kalma 17 tayyare olduğu görülmüştür. Havacılık teşkilatının kuruluşuna paralel olarak, hemen bu tayyarelerin bakım ve onarımına başlanmıştır.³⁴ İlgili tayyarelerin bakım ve onarımları bitirildikten sonra Batı Cephesi emrinde önce Kartal Tayyare Müfrezesi kurulmuştur.³⁵

³⁰ *ATASE Arşivi*, İSH, K:597, G: 132, B: 3.

³¹ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 747, G: 165, B: 2.

³² *ATASE Arşivi*, İSH, K: 943, G: 103, B: 103-2.

³³ Erdal Korkmaz, *Millî Mücadelede Hava Gücünün Kullanılması*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2022, s.77-78.

³⁴ Kaymaklı, *a.g.e.*, s.46-47.

³⁵ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 675, G: 179, B: 179-2.

Daha sonra eldeki mevcut tayyarelerin hazırlanması sonucu bir tayyare bölüğü daha teşkil edilmiştir. Bu kapsamda Kartal Tayyare Müfrezesi, 2'nci Tayyare Bölüğü adını alırken, yeni teşkil edilen bölüğe de 1'inci Tayyare Bölüğü adı verilmiştir.³⁶ Daha sonra tayyare ve personel azlığı tayyare bölüklerinin Cephe Tayyare Bölüğü adı ile birleştirilmesine neden olmuştur.

15 Ağustos 1920'de Kuva-yı Havaiye Şubesi'nin bağlantı noktasında bir değişikliğe gidilmiştir. Bunda Kuva-yı Havaiye Şubesi'nin, Eskişehir'de bir hava mektebi kurma konusunda kendisine verilen vazifeyi yerine getirememesi ve tayyare bölüklerinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir vaziyetinin olmaması etkili olmuştur. İlgili nedenlerden dolayı alınan kararlar, Kuva-yı Havaiye Şubesi Millî Müdafaa Vekâleti emrinden alınmıştır. Ardından da, yetki ve yetkiyetleri genişletilmek suretiyle bir genel müdürlük haline getirilip, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin altına verilmiştir. İlgili teşkilat değişikliğine bağlı olarak Kuva-yı Havaiye Şubesi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti Karargâhı'nda vazife yapmaya başlamıştır.³⁷

Kuva-yı Havaiye Şubesi kuruluşundan Birinci İnönü Muharebesi sonuna kadar vazife göstermiştir. Ancak, dönem içerisinde şartların değişmesi, daha büyük bir teşkilata ihtiyaç duyulması gibi nedenler, yeni bir düzenlemeye gidilmesini gerekli kılmıştır. Bu durum Kuva-yı Havaiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kuruluşuna zemin hazırlamıştır.

2. Kuva-yı Havaiye Umum Müdürlüğü'nün Teşkili

29 Ocak 1921'de havacılık teşkilatına yönelik yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu kapsamda, tayyarecilik faaliyetlerinin üst mercii olan Kuva-yı Havaiye Şubesi'nin adı Kuva-yı Havaiye Müdüriyet-i Umumiyesi olarak değiştirilmiştir.³⁸ Yeni teşkil edilen müdüriyetin, idari ve ikmal açısından Millî Müdafaa Vekâleti'ne; sevk ve idare açısından ise Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'ne bağlı

³⁶ ATASE Arşivi, İSH, K: 678, G: 56, B: 56-1.

³⁷ Korkmaz, a.g.t., s.92-93.

³⁸ ATASE Arşivi, İSH, K: 671, G: 90, B: 1.

olacağı belirtilmiştir.³⁹ İlgili karar kapsamında, Batı Cephesi Kumandanlığı marifetiyle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletine iletilen yazıyla, Binbaşı Latif Bey'in yeni kurulan teşkilatın müdürü olarak göreve başladığı bildirilmiştir.⁴⁰ İlgili müdüriyetin kuruluşundan sonra, tayyare istasyonları dağıtılmıştır.⁴¹

12 Mayıs 1922 tarihinde Garp Cephesi Kumandanlığı, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği bir yazı ile kumandanlık emrinde 9 tayyare bulunduğunu, Konya'dan gönderilecek tayyarelerle bu miktarın 11 olacağını ifade ederek, yeterli pilot, malzeme vs. bulunmadığını gerekçe göstererek, ordular emrine birer tayyare bölüğü verilmesinin uygun olmadığını belirtmiştir. Yazının devamında, kısıtlı imkânlar sebebiyle tayyarelerin kumandanlık emrinde bir bölük olarak kalması, ancak ordular emrine ikişer tayyareden oluşan kademeler verilmesinin doğru olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca yazının devamında, Garp Cephesi'ndeki tayyarelerin bakım, onarım ve donanım faaliyetlerinin yürütülmesi maksadıyla Yüzbaşı Fazıl Bey'in, müfettiş olarak atanması önerilmiştir. Bu kapsamda müfettişlik kurulması ve bu sürece bağlı olarak, Kuva-yı Havaiye Umum Müdürlüğü'nün de lağvedilmesi tavsiye edilmiştir.⁴²

İlgili yazışmaya istinaden, 14 Mayıs 1922'de Millî Müdafaa Vekâleti tarafından bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu kapsamda, Kuva-yı Havaiye Umum Müdürlüğü dağıtılmıştır.⁴³ İlgili müdüriyetin dağıtılmasından sonra, tayyare malzemelerinin ikmal, sevk ve satın alma işlemlerinin Harbiye Dairesi'nce yapılacağı açıklanmıştır.⁴⁴ İlgili düzenleme kapsamında, havacı personel ile tayyarelerin bakım onarımının Hava Mektebi tarafından gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Yazının devamında, dönem itibarı ile müfettişlik teşkiline gerek olmadığı ifade edilmiştir. İlave olarak yazıda, tayyare fabrikasının mektep müdüriyeti emrinde bulunacağı; Mektep Müdüriyetinin talim,

³⁹ ATASE Arşivi, İSH, K: 671, G: 90, B: 1-4.

⁴⁰ ATASE Arşivi, İSH, K: 671, G: 90, B: 4.

⁴¹ ATASE Arşivi, İSH, K: 671, G: 90, B: 4.

⁴² ATASE Arşivi, İSH, K: 1797, G: 2, B: 2-1.

⁴³ ATASE Arşivi, İSH, K: 1683, G: 66, B: 3.

⁴⁴ ATASE Arşivi, İSH, K: 1683, G: 66, B: 66-3.

terbiye, teftiş ve sevk-idare yönüyle Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne; ikmal, fen ve tamirata ait hususlarda ise Harbiye Dairesi'ne bağlı olacağı aktarılmıştır.⁴⁵ Ek olarak ilgili yazıda, tayyare bölüklerinin sevk ve idare hususunda emrinde buldukları idarelere bağlı olacağı, talim, terbiye ve tamirat için mektep müdüriyeti ile irtibata geçileceği ifade edilmiştir.⁴⁶

Kuva-yı Havaiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Büyük Taarruz öncesine kadar Türk Hava Kuvvetlerinin en üst makamı olarak vazife yapmış ve önemli bir görev üstlenmiştir. Dönem içerisinde şartların değişimi ve yurt dışından tayyare ve malzeme alımı gibi konular yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesini zorunlu kılmıştır. İlgili süreç, Kuva-yı Havaiye Müfettişliğinin kuruluşuna zemin hazırlamıştır.

2. Müfettişlik Teşkilatına Geçiş: Kuva-yı Havaiye Müfettişliği

Türk Hava Kuvvetleri, Sakarya Meydan Muharebesi'ne iki tayyare ile girmiş, ardından kazanılan zaferden sonra, ordunun taarruz gücüne ulaşabilmesi için bir takım hazırlıklara girişilmiştir.⁴⁷ Bu kapsamda Fransa, Almanya ve İtalya'dan tayyare satın alınmıştır. İlgili dönemde Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile bu ülkeden, Adana'da 10 tayyare teslim alınmıştır.⁴⁸ Bu sırada İtalya'da yapılan görüşmeler sonucunda bu ülkeden, 21 adet Spad XIII sisteminde avcı tayyaresi temin edilmiştir.⁴⁹ Yine aynı dönemde Almanya'dan 29 adet Albatros model tayyare satın alınmıştır.⁵⁰

Tayyare miktarının artışı, Türk Hava Kuvvetlerinin yeniden yapılandırılması konusunu gündeme getirmiştir. Bu kapsamda, Milli Müdafaa Vekâleti'nin 5 Temmuz 1922 tarihinde aldığı kararlar

⁴⁵ ATASE Arşivi, İSH, K: 1683, G: 66, B: 66-2.

⁴⁶ ATASE Arşivi, İSH, K: 1790, G: 60, B: 1.

⁴⁷ Korkmaz, a.g.t., s.301-325.

⁴⁸ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s.507-508; Serhan Ada, "Kurtuluş Savaşı'nda Diplomasi ve Askeri Yardım (Fransız ve İtalyan Askeri Yardımları)", *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s.346-348.

⁴⁹ Ayni Okar, *Türkiye'de Tayyarecilik (1910-1924)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s.82.

⁵⁰ ATASE Arşivi, İSH, K: 1580, G: 41, B: 1.

havacılık teşkilatı revize edilmiştir.⁵¹ İlgili karar çerçevesinde, Kuva-yı Havaiye Umum Müdürlüğü kaldırılmış, yerine Konya'da tümen kumandanlığı yetkisinde Kuva-yı Havaiye Müfettişliği meydana getirilmiştir.⁵² Teşkilat değişikliğine paralel olarak, tüm tayyare birlik ve kurumlarının Kuva-yı Havaiye Müfettişliği altında görev yapacağı duyurulmuştur.⁵³ Ayrıca bu emirle, müfettişliğin eğitim ve harekât yönüyle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne; ikmal açısından ise Millî Müdafaa Vekâleti emrinde olacağı belirtilmiştir.⁵⁴ İlgili teşkilat değişikliği kapsamında ilave olarak, Konya'da tekrardan bir tayyare istasyonu meydana getirilmiştir. Konya'daki bu istasyona, bir uçak tamir fabrikasının bağlı olacağı ifade edilmiştir. Bütün bunlara ilave olarak, Ankara'da bir tayyare malzeme deposu kurulmuştur.⁵⁵

Kuva-yı Havaiye Müfettişliği'ne, 22 Temmuz 1922 tarihinde alınan kararla Kurmay Yarbay Muzaffer (Ergüder) Bey atanmıştır.⁵⁶ Bu atama sonrasında Kuva-yı Havaiye Umum Müdürü olarak vazife icra eden Topçu Binbaşı Latif (Celasun) Bey, tayyarecilik dışında bir göreve tayin edilmiştir.⁵⁷ Kuva-yı Havaiye Müfettişliği, Konya'da faaliyet gösteren Hava Mektebi içerisinde vazifesine başlamıştır.⁵⁸ Böylece bu teşkilatlanma ile tayyarecilik faaliyet ve çalışmaları, daha kurumsal bir yapı ve özelliğe kavuşmuştur.

Kuva-yı Havaiye Müfettişliği, kuruluşundan itibaren havacılık çalışmalarına hız vermiş, özellikle yurt dışından temin edilen tayyarelerle, Türk ordusunun Büyük Taarruz'a hazır halde girmesini sağlamıştır. Bu kapsamda Büyük Taarruz öncesinde, envanterde 41 faal tayyare olduğu görülmüştür. İlgili tayyarelerden 17'si, ilk gün içerisinde Büyük Taarruz'a iştirak ederek, Türk İstiklâl Harbi'nin kazanılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.⁵⁹ Bu başarıda, Kuva-yı Havaiye Müfettişliğinin yadsınamaz bir yeri ve önemi olmuştur.

⁵¹ ATASE Arşivi, İSH, K: 1546, G: 46, B: 1.

⁵² ATASE Arşivi, İSH, K: 1691, G: 59, B: 3.

⁵³ ATASE Arşivi, İSH, K: 1691, G: 59, B: 1: 2.

⁵⁴ ATASE Arşivi, İSH, K: 1683, G: 66, B: 3.

⁵⁵ ATASE Arşivi, İSH, K: 1546, G: 46, B: 1.

⁵⁶ ATASE Arşivi, İSH, K: 1691, G: 59, B: 4: 5.

⁵⁷ Korkmaz, *a.g.t.*, s.368.

⁵⁸ ATASE Arşivi, İSH, K: 1691, G: 59, B: 5.

⁵⁹ Korkmaz, *a.g.t.*, s.549.

Sonuç

Birinci Dünya Harbi'ni Osmanlı Devleti adına bitiren Mondros Mütarekesi ve ardından başlayan işgaller süreci, Türk tarihi adına yeni bir dönemin başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu kapsamda Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa önderliğinde başlayan Millî Mücadele, kısa zamanda örgütlenerek, kurumsal bir kimlik ve nitelik kazanmıştır. Bu yolda atılan en önemli adım TBMM'nin açılması olmuştur.

TBMM, açılışından itibaren düzenli ve disiplinli kuvvetlerin oluşumuna yönelik adım ve atılımları hayata geçirmiştir. Bu çerçevede, 13 Haziran 1920'de TBMM Hükümeti'ne bağlı Millî Müdafaa Vekâleti'nin ilk hava teşkilatı, Kuva-yı Havaiye Şubesi adı ile kurulmuştur. Bu teşkilat, TBMM Hükümeti'nin havacılık alanındaki ilk kurumsal yapısı olmuştur. Bu teşkilat, zamanla ve dönemin şartlarına bağlı olarak organize edilmiştir. Bu kapsamda, Kuva-yı Havaiye Şubesi'nin kendisine verilen görev ve sorumlulukları icra edebilecek yetenek ve özelliğe sahip olmadığı değerlendirilerek, 29 Ocak 1921'de alınan kararla Kuva-yı Havaiye Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur.

Kuva-yı Havaiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Büyük Taarruz öncesinde satın alınan tayarelerin envantere girmesine paralel olarak lağvedilmiştir. Bu müdüriyetin yerine, tümen yetkisinde 5 Temmuz 1922'de Kuva-yı Havaiye Müfettişliği kurulmuştur. Kuva-yı Havaiye Müfettişliği, kuruluşundan itibaren etkin bir şekilde çalışarak, Türk Hava Kuvvetlerinin Büyük Taarruz'a en donanımlı şekilde girmesini sağlamıştır. Bu kapsamda, Fransa, İtalya ve Almanya'dan temin edilen tayareler ile harp harekâta yön ve şekil verilmiştir. Hazırlıklar sonrasında yapılan harekât ile 26 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz icra edilmiş ve İtilaf güçlerinin vekili konumundaki Yunan ordusu, Anadolu'dan atılmıştır. İlgili durum, bağımsızlık savaşının kazanılmasında TBMM Hükümeti'nin kurduğu havacılık teşkilatının da, başarı da önemli bir yeri olduğunu göstermiştir.

TBMM Hükümetinin kuruluşundan itibaren her alanda olduğu gibi havacılık alanında da attığı kurumsallaşma çalışmaları, Millî Mücadele'deki önemli mihenk taşlarından birini teşkil etmiştir.

Bu durum, başarı için organize olmanın önemini bizatihi göstermiş ve yadsınamaz bir gerçek olarak ortaya koymuştur.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

BOA, BEO. 4330.324700.

BOA, DH.EUM.AYŞ. 42/10, 1-2.

MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi

ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F: 2-15.

ATASE Arşivi, BHK, K: 328, D: 2319, F: 2-22.

ATASE Arşivi, BHK, K: 31, D: 2/42, F: 47.

ATASE Arşivi, BHK, K: 142, D: 31-2, F: 47.

ATASE Arşivi, BDH, K: 3438, D: 27, F: 45.

ATASE Arşivi, BDH, K: 1422, D: 155, F: 41.

ATASE Arşivi, İSH, K: 69, G: 136, B: 1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 500, G: 107, B: 107-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 500, G: 107, B: 107-3.

ATASE Arşivi, İSH, K: 747, G: 165, B: 1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 1010, G: 4, B: 4-2.

ATASE Arşivi, K: 1010, G: 4, B: 4-3.

ATASE Arşivi, İSH, K: 675, G: 18, B: 18-1.

ATASE Arşivi, İSH, K: 597, G: 132, B: 1-3.

ATASE Arşivi, İSH, K: 597, G: 132, B: 3.

ATASE Arşivi, İSH, K: 747, G: 165, B: 2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 943, G: 103, B: 103-2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 675, G: 179, B: 179-2.

ATASE Arşivi, İSH, K: 678, G: 56, B: 56-1.

- ATASE Arşivi*, İSH, K: 671, G: 90, B: 1.
ATASE Arşivi, İSH, K: 671, G: 90, B: 4.
ATASE Arşivi, İSH, K: 671, G: 90, B: 1-4.
ATASE Arşivi, İSH, K: 671, G: 90, B: 4.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1580, G: 41, B: 1.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1546, G: 46, B: 1.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1691, G: 59, B: 3.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1691, G: 59, B: 1: 2.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1683, G: 66, B: 3.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1546, G: 46, B: 1.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1691, G: 59, B: 4: 5.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1691, G: 59, B: 5.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1797, G: 2, B: 2-1.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1683, G: 66, B: 3.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1683, G: 66, B: 66-3.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1683, G: 66, B: 66-2.
ATASE Arşivi, İSH, K: 1790, G: 60, B: 1.

Kitaplar

- İlmen, Süreyya, *Türkiye’de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, Hilmi Kitabevi, Ankara, 1947.
- Kansu, Yavuz, Şensöz, Sermet, Öztuna, Yılmaz, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt: 1, Hava Basımevi, Ankara, 2006.
- Kapucu, Davud, Korkmaz, Erdal, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Askerî Hava Seyahatleri (1909-1939)*, Karakum Yayınevi, Ankara, 2020.
- Kapucu, Davud, *Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Harbi’nde Hava Harp Gücü (1914-1918)*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2022.
- Karakaya, Ali, *İşgal Altında İstanbul*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2016.

Keyüsk, Mazlum, *Türk Havacılık Tarihi 1917-1918*, İkinci Kitap İkinci Bölüm, Harp Akademileri Basımevi, 2012, İstanbul, 2012.

Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.

Okar, Avni, *Türkiye'de Tayyarecilik (1910-1924)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Makaleler

Ada, Serhan, “Kurtuluş Savaşı'nda Diplomasi ve Askeri Yardım (Fransız ve İtalyan Askeri Yardımları)”, *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s.338-352.

Arslan, Lütfi, “Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Mudanya Mütarekesi'ne Türk Siyasal Egemenlik Mücadelesi”, *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2023, Sayı: 1, Yıl: 2023, s.35-60.

Aysal, Necdet, “Kurtuluş Savaşı'nda Bir Kadın Örgütü: Sivas Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti: Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, Cilt II, Ed. Prof. Dr. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s.941-964.

Bozkurt, Celil, “Millî Mücadele'de Bursa Uleması: Yunan İşgalinde Bursa'da Saltanata Bağlılık Mitingi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 37, Sayı: 103, Yıl: 2021, s.77-104.

Bozkurt, Celil, “I. Dünya Savaşı'nda Filistin Suriye Cephesi'nde Nili Casusluk Örgütünün Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 88, Yıl: 2014, s.89-114.

Erdem, Ufuk, “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılma Süreci ve Meclisin Açılış Günü (23 Nisan 1920)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 2, Yıl: 2021, s.1055-1068.

Flanagan, Brian P., “The History of the Ottoman Air Force in the Great War, Part: 4, The Last Days of the Ottoman Air Force-1918”, *Cross&Coccade Journal*, Vol: 11, No: 4, 1970, s.346-369.

Karadoğan, Umut C., “Cumhuriyetin İlanına Giden Süreç ve Sonrasında Atatürk’ün Dava Arkadaşlarına Tepkisi”, Editörler: Mehmet Kaya, Erdal Korkmaz, Paradigma Akademi Yayıncılık, *100. Yılında Cumhuriyet ve Kazanımları*, Çanakkale, 2023, s.67-100.

Karakuş, Sadık Emre, “Mürsel Bakü (1881-1945)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2021, s.1-5.

Karakuş, Sadık Emre, “Türk Ordusunda Ast Kademe Komutan İhtiyacı: Küçük Zabitlikten Astsubaylığa”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Sayı: “Yeni” Savaşlar ve “Yeni” Ordular Özel Sayısı, Yıl: 2023, s.167-190.

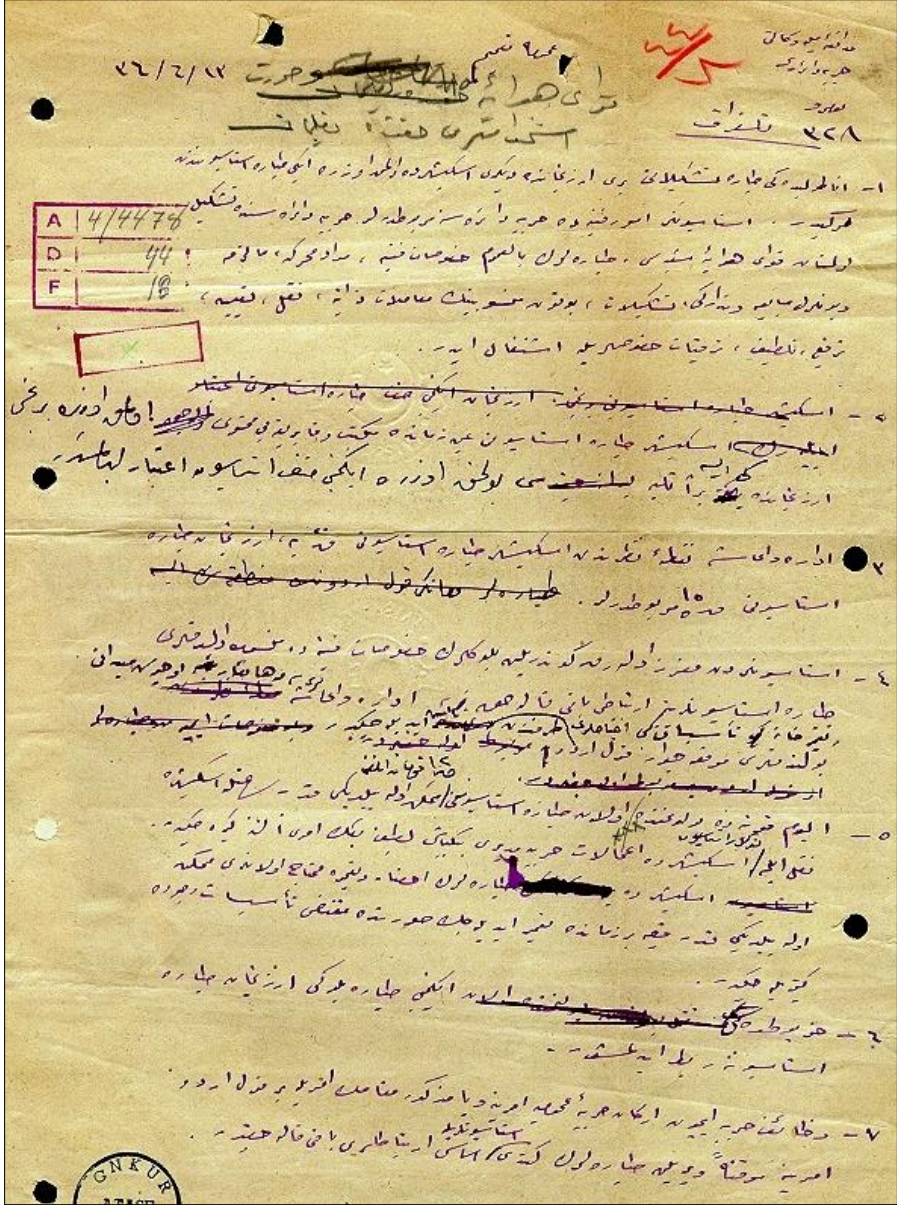
Kurt, Deniz, Korkmaz, Erdal, “Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Türk Askerî Havacılığının Doğuşu (1911-1912)”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Kasım 2018, s.222-236.

Tezler

Korkmaz, Erdal, *Millî Mücadelede Hava Gücünün Kullanılması*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2022.

Ekler

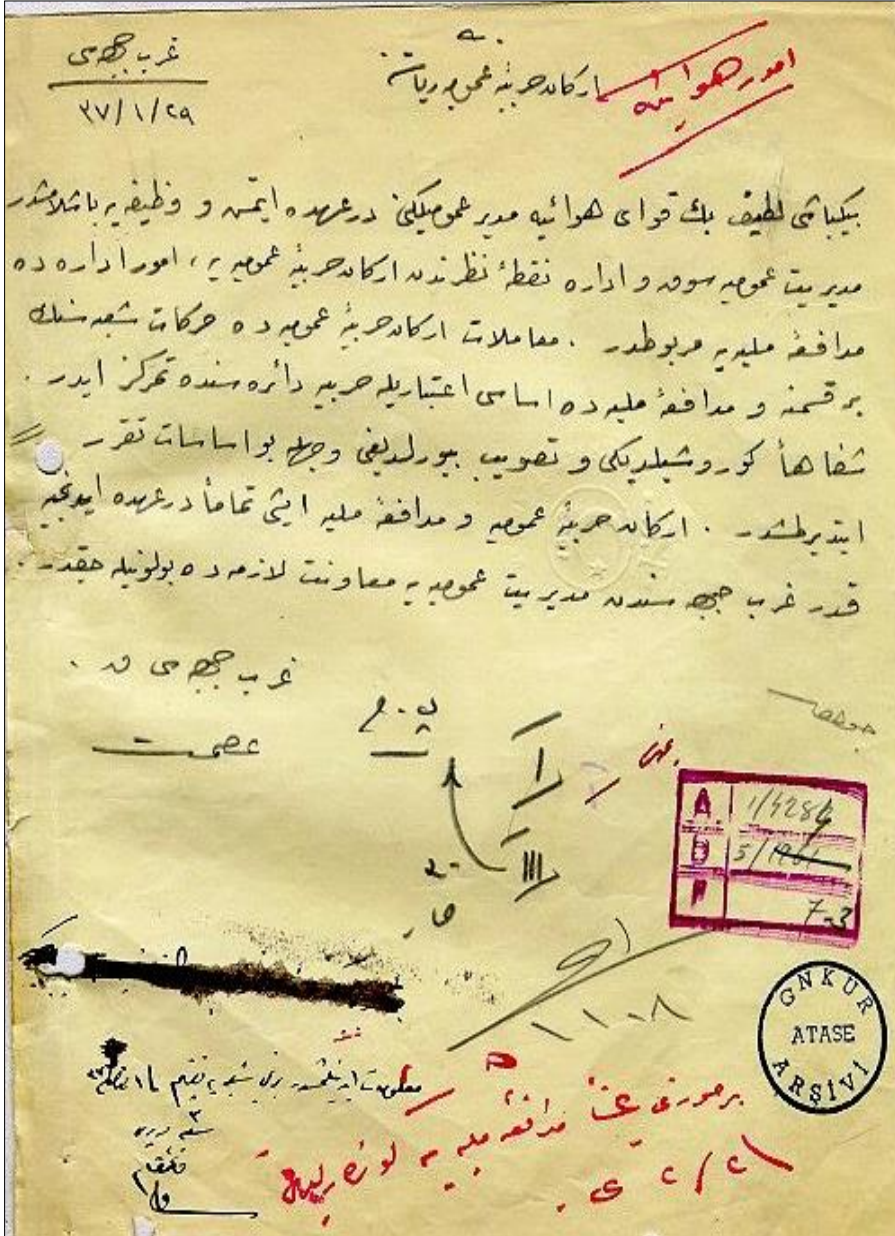
Ek-1

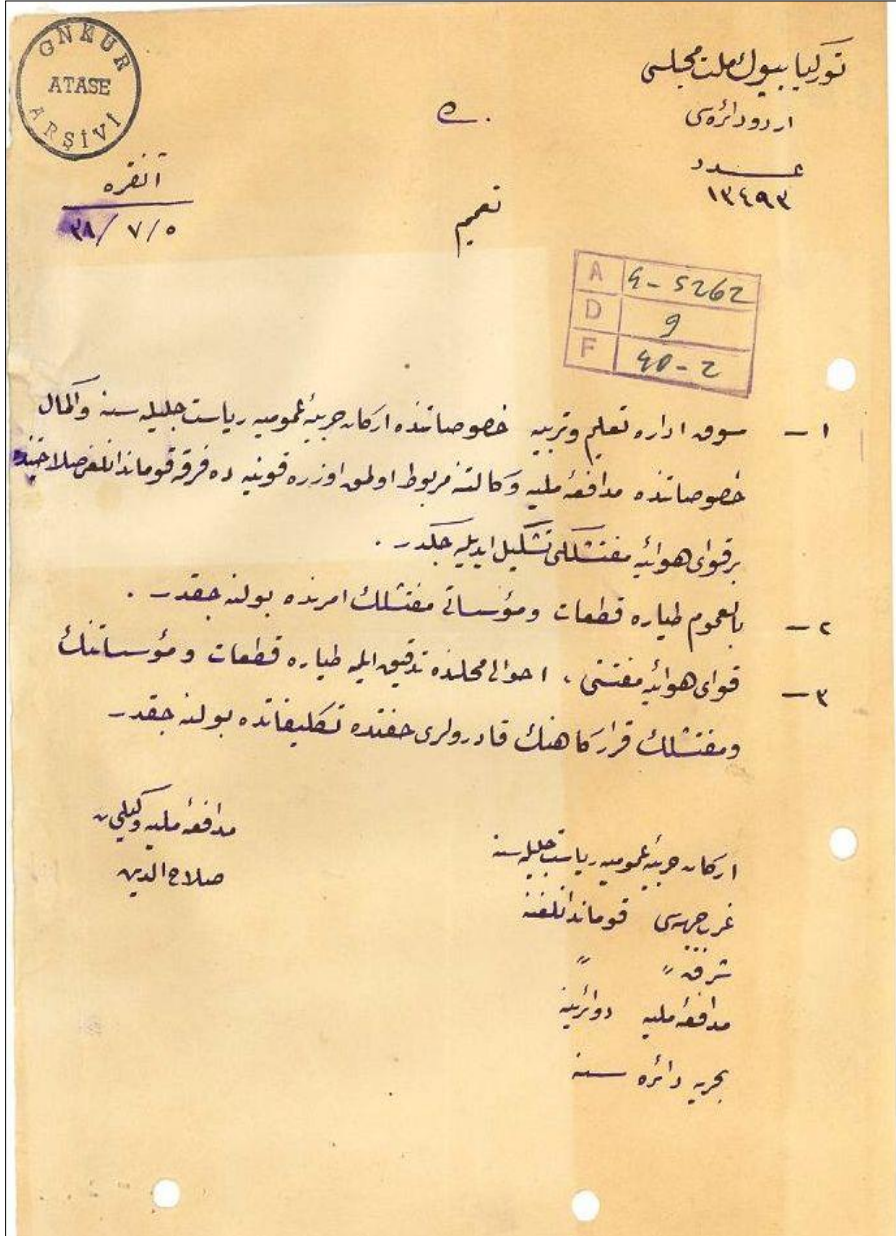
Kuva-yı Havaiye Şubesi'nin Teşkiline İlişkin Belge, 13 Haziran 1920.⁶⁰

⁶⁰ ATASE Arşivi, İSH, K: 675, G: 18, B: 18-1.

Ek-2

Kuva-yı Havaiye Umum Müdürlüğü'nün Teşkiline İlişkin Belge, 29 Ocak 1921.⁶¹⁶¹ ATASE Arşivi, İSH, K: 671, G: 90, B: 4.

Ek-3

Kuva-yı Havaiye Müfettişliği'nin Teşkiline İlişkin Belge, 5 Temmuz 1922.⁶²⁶² ATASE Arşivi, İSH, K: 1691, G: 59, B: 3.

Türk Siyasi Hayatında İzmir Kadın Milletvekili Şehime Yunus

*Nilgün Nurhan KARA**

Giriş

Kadın ve erkeğin tarihsel süreçte edinmiş olduğu yerin belirlenmesinde içinde bulunulan çağ, toplumsal şartlar ve kültür etkilidir.¹ Birinci Dünya Savaşı ve Türk İstiklâl Savaşı yılları kadın hareketlerinin gelişme sürecini etkilemiştir. İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu işgalleri, halka yapılan zulüm ve işkenceler o günlerde medeni olarak algılanan itilaf devletlerinin adaletsiz ve medeniyetsiz tutum ve politikaları sadece kadınlar değil tüm Türk Milletini etkilemiş ve vatanları için mücadele etmişlerdir.² Türk kadınları İstiklâl Savaşı boyunca cephe gerisinde ve cephede mücadelede yer almış ve göstermiş oldukları fedakârlıklar ve başarıları Mustafa Kemal Atatürk'ün övgü dolu sözleri ile takdir edilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk Millî Mücadeleye katılanlara yazı ve konuşmalarında “*Tekmil millet*” veya “*Bütün bir millet*” ifadelerine yer vermiştir.³

1934 yılı öncesi anayasa ve seçim kanunlarında, kadınlar yer almamakta ve erkek nüfusa göre düzenlemeler yapılmakta idi. 1924 Anayasası'nın ilk kabul edilen şeklinde; “*on sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebusan intihabatına iştirak etmek hakkını haizdir*” hükmü yer almakta idi. Türk demokrasisinin önemli eksikliği olarak kadınların siyasal hakları 1930 yılından itibaren tanınmaya başlamıştır. 3 Nisan 1930 tarihinde kadınlara belediye seçimlerinde, belediye meclisine üye seçme ve seçilme hakkı, 26 Ekim 1933

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, e-mail: nilgunnurhan.kara@ikcu.edu.tr. Orcid: 0000-0001-6168-5996.

¹ Hilal Çolakoğlu, “Antik Yunan ve Platon'da Cinsiyet Sorunu”, *Atatürk İletişim Dergisi*, Sayı: 9, Yıl: 2015, s.229.

² Leyla Kaplan, “Türkiye Büyük Millet Meclisinde Kadın Milletvekilleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:12, Sayı: 34, Yıl:1996, s.270-271.

³ Şayan Ulusan, “Millî Mücadele'de Manisa'da Kadınlar”, *Yüzüncü Yılında Millî Mücadele Döneminde Manisa (Manisa Vilayeti -Manisa Merkez)*, Cilt:1, Editörler: Nurettin Gülmez-Nejdet Bilgi, Ankara 2020, Berikan Yayınevi, s.263.

tarhinde muhtarlık seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır.⁴ 1934 yılına gelindiğinde 1924 Anayasası'nın 10. maddesinde değişiklik yapılarak; “Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir” denilmiş, Anayasanın 11. maddesinde yapılan değişiklik ile de “Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir” ifadelerine yer verilmiştir. Bunların yanı sıra “İntihab-ı Mebusan Kanunu'nda” yer alan “zükur (erkek)” ibaresi kaldırılarak onun yerini “kadın-erkek” ifadelerine yer verilmiştir. Anayasa ve seçim kanununda yapılan bu düzenlemelerle siyasi haklarda kadın-erkek eşitliği sağlanmıştı.⁵ Kadınların siyasi hakları konusunda meydana gelen bu gelişmelerle ilk defa 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan genel seçimlere katılım sağlanmış ve sonucunda 17 kadın milletvekili meclise girmişti. 1936 yılında Mecliste boşalan milletvekilleri için yapılan ara seçimde Çankırı'dan Hatice Özgener milletvekili seçilmişti. Bu seçimle TBMM'de V. Dönem de kadın milletvekili sayısı 18 olmuştu.⁶

1. Şehime Yunus'un Hayatı

Şehime Yunus, 1314 (1898) tarihinde İstanbul doğmuş olup, baba adı Yahya, anne adı Habibe'dir. TBMM'nin VI. Dönem dosyasında bulunan hal tercümesinde ilköğretimi İstanbul'da, orta öğretilimi İstanbul'da Darülmuallimat'ta, yüksek tahsilini ise İstanbul Darülfünun Fen Fakültesi'nde tamamladığı belirtilmektedir. Burada eğitimine dair verdiği bilgilerde;

1337 senesinde Bolu İlk Mektep muallimliğine, aynı yıl terfi ederek Adapazarı Sabiha Hanım Orta Mektebi Müdürlüğü'ne, 1338 senesinde istiklâl savaşının kazanılması sonrasında olarak İzmir Kız Lisesi Müdürlüğüne terfian; bu okulda sekiz sene müdürlük yapmıştır.⁷

⁴ Gizem Gümüş, Türk Kadın Hareketinde Latife Bekir Çeyrekbaşı (Işıkdoğdu), *Libra Kitapçılık ve Yayıncılık*, İstanbul 2021, s.143.

⁵ Sibel Küçükülahlı-Fatih Özçelik, “VI. Dönem TBMM'nin Toplanması ve Genel Yapısının Analizi”, *History Studies*, Cilt:6, Sayı:6, Yıl:2014, s.167.

⁶ Filiz Çolak, “Demokrat Parti Dönemi'nde TBMM'deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:10, Sayı: XXXII, Yıl:2017, s.117.

⁷https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/HT_1092_1_6.pdf.

Mustafa Kemal Paşa'nın 11-16 Ekim 1925 tarihleri arasında yapmış olduğu İzmir ziyaretleri sırasında Karşıyaka Kız Öğretmen Okulu'nun onuruna düzenlemiş olduğu müsamereye katılmıştır. Bu müsamereyi okulun öğretmen ve öğrencilerinin yanı sıra Kız Lisesi'nden gelen öğrenciler ve Okul Müdürü Şehime Hanım'da izlemiştir.⁸ Daha sonra Tabiiye öğretmenliği uhdesinde kalmak üzere müdürlükten istifa ettiği not edilmiştir.⁹

1936 senesinde CHP intihabında İzmir İlyön Kurul Üyeliği ve İzmir Halkevi Başkanlığı görevini üstlenmiştir. 1938 senesinde CHP kurul üyeliği ve intihabında İzmir İlyön Kurul Üyeliği ve Halkevi başkanlığı uhdesinde kaldığı bildirilmektedir. Seçim mazbata tarihi 26 Mart 1939 olup tasdik tarihi ise 10.4.1939 şeklindedir. Mebusluğa 1291 oyla seçilmiş ve 3. 4. 1939 tarihinde meclise iltihak etmiştir. Yabancı dil bilgisinde “biraz” Fransızca bildiği beyan edilmiştir.¹⁰

2. Şehime Yunus'un Halkevi Başkanlığı Döneminde Faaliyetleri

İzmir il sınırlarında yirmi iki halkevi açılmış olup ilk açılan Halkevi 19 Şubat 1932 tarihinde açılan İzmir Halkevi'dir. İzmir Halkevi de açıldığı günden itibaren, talimatnamede belirtilen her sahada faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bu çalışmaların zaman zaman basında da yer aldığı görülmektedir. Şehime Yunus'un İzmir Halkevi Başkanlığını yürüttüğü dönemde yapılan çalışmalardan bir kısmının basında da yer bulmuştur.¹¹ Halkevlerinin faaliyetlerine üye olarak katılan kadınların çoğunluğu öğretmen ve diğerlerinin ise bürokrat ve memurların eşleri oldukları fakat sayılarının %10'u geçmediği belirtilmektedir.¹²

⁸ Necmi Ülker- Vehbi Günay-Latif Daşdemir, *İzmir'in Sevinç Günleri Atatürk'ün İzmir Ziyaretleri*, İzmir, 2009, s.119.

⁹https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/HT_1092_1_6.pdf.

¹⁰https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/HT_1092_1_6.pdf.

¹¹ Mustafa Özşarı, “Ege Bölgesi Ege Bölümü Halkevleri ve Yayın Çalışmaları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 23, Yıl:1999, s.402-403.

¹² Alexandros Lamprou, “Halkevi Sahnesinde ‘Yeni Türk Kadını’: 1930’lu ve 1940’lı Yıllarda Kadınlı-Erkekli Yeniliklerin Sahnelenmesi”, *Toplum ve Bilim*, Vol.0, No.130, Yıl 2014, s.8.

Bu faaliyetlere bir örnek; “*Armüzik kolunun*” yorulmak bilmeyen üyeleri tarafından çok takdir edilen güzel bir konser verdikleri haberidir. Halkevinde düzenlenen konserin Cumhuriyet Bayramı münasebeti ile gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Konsere İzmir’in “*sanata âşına ve alâkalı, sayısı dolgun ve temiz bir kütlesinin*” geldiği, salonun tamamen dolduğu gibi balkonlarında dinleyicilerle dolu olduğu belirtilmektedir. İstiklâl Marşı’nın heyecanla söylenmesi, bir milletin istiklale sahip oluşunun ve bağlılığının haklı gururunu tek bir se halinde yaşatması olarak ifade edilmektedir.¹³

İstiklâl Marşı’nın söylenmesinin ardından “*Kız muallim mektebi öğretmenlerinden ve muharrir Hakkı Baha Pars, egemenlik savaşının içinde yaşamış ve onu iyi duymuş bir devrim adamı olgunluğu ile herkeste aynı günlerin yadını yaşatan bir lisanla*” anlattığı ve yarının çocuklarına “*Cumhuriyet Bayramı*” isimli yazdığı şiirini okuduğu bilgisi verilmektedir.¹⁴

Halkevindeki bu programda ayrıca “*Bayrağa hürmet mevzuu üzerinde yapılan şiir müsabakası*” vardır. Bu konuda Halkevi Başkanı Şehime Yunus tarafından öğrenciler arasında bayrağa hürmet ve bayrak sevgisi üzerine en iyi şiir yarışması düzenlendiği ve bu yarışmaya otuz beş öğrencinin katıldığı açıklanmıştı. Ayrıca şiir yarışmasına katılan bütün gençlerin bu hissi güzelce ifade ettikleri ve bunlar arasında yapılan seçimde; birinciliği Erkek Lisesi son sınıf öğrencisi Tahir Yorgancı’nın, ikinciliği Kız Lisesi son sınıf öğrencisi İsmet Yurtman’ın, Üçüncülüğü de yine Erkek Lisesi son sınıf öğrencilerinden Adnan Öleçin’in aldıkları beyan edilmektedir. Şehime Yunus’un başkanlığını yürüttüğü İzmir Halkevinde Cumhuriyet Bayramı dolayısı ile düzenlenen programın yine orkestranın çaldığı müzikler ve keman, piyano dinletileri ile devam ettiği aktarılmaktadır.¹⁵

Yeni Asır gazetesinin İzmir Halkevi’nin çalışmalarına dair yer verdiği bir haberde, halkevinin tüm şubelerinde iki binden fazla

¹³ *Yeni Asır*, 3 Kasım 1937, s.5.

¹⁴ *Yeni Asır*, 3 Kasım 1937, s.5.

¹⁵ *Yeni Asır*, 3 Kasım 1937, s.5.

münevverin çalışmaları yürüttüğü ve çeşitli kolların faaliyetleri hakkında bilgiler verilmektedir.¹⁶

Son Posta, 16 Aralık 1937, s.5.

İzmir Halkevinde yürütülen çalışmaların büyük ilgi ile takip edildiği belirtilirken, iki binden fazla “münevver” gencin halkevi kollarında çalışmak suretiyle öğünülecek sonuçlar elde ettikleri vurgulanmaktadır. Burada halkevine on üç halk dershanesinde derslere devam edildiği ve “cezaevinde mahkûm ve mevkûflar için ıfık kursları açılmış”, ayrıca bir kütüphane kurulmuştur. Eğitim ile ilgili olarak yürütülen faaliyetler arasında Almanca ve İngilizce kursları ile birlikte ortaokul ve lise bütünleme kurslarında da derslere devam edildiği bilgisi paylaşılmaktadır. Şehime Yunus başkanlığı döneminde İzmir Halkevi çalışmaları arasında sıralanan bir diğer faaliyet ise Musevi mekteplerinde de Türk harsı kurslarının açılmasıdır.

Bundan başka haberde paylaşılan faaliyetler; sanatkârların bilgilerini artırmak için açılan motor kursu ve daktilo kursuna ilginin yoğun olduğu ve İzmir Halkevinin düzenlediği bu kurslara bin beş yüz kişinin devam etmekte olduğu belirtilmektedir. Burada dikkat çekilen bir diğer husus ise Halkevi Başkanı Şehime Yunus’un bütün kolların yanı sıra özellikle “içtimai yardım kolunun” başarı çalışmaları yapabilmesi amacıyla ciddi bir çalışma programı hazırladığı ifade

¹⁶ Yeni Asır, 12 Aralık 1937, s.1- 4-9.

edilmektedir. Ayrıca, Parti sekreterliğinden İzmir Halkevi başkanlığına bir mektup geldiği, bu mektupta İzmir Halkevinin yürüttüğü çalışmalardan dolayı duyulan memnuniyetin belirtildiği ve aynı zamanda “Partinin halk terbiyesi bakımından önem verdiği Karagöz oyununa da yer verilmesinin” istendiği belirtilmektedir.¹⁷

Akşam, 11 Ağustos 1938, s.11.

İzmir Halkevi “Kurslar ve Dershaneler Komitesi” tarafından düzenlenmiş olduğu faaliyetlerden biri olarak İzmir hapishanesinde çeşitli kuşlar tertip edilmiştir. Bu kursların sona ermesinin ardından “yüzlerce” mahkûma diplomaları verilmiştir. Bu nedenle hapishanede bir tören düzenlenmiş, halkevi başkanı Şehime Yunus'ta bu törende hazır bulunmuştur. Cezaevindeki tüm mahkûmların kendilerine gösterilen alakadan dolayı memnun olmuşlardı.¹⁸

¹⁷ Son Posta, 16 Aralık 1937, s.5.

¹⁸ Akşam, 11 Ağustos 1938, s.11.

Anadolu, 30 Ekim 1938, s.6

“*Büyük bayram*” ifadeleri ile 30 Ekim 1938 tarihinde paylaşılan haberde Cumhuriyet Bayramı dolayısı ile yapılan faaliyetler arasında hapisaneyi ziyaret eden ve İzmir Valisi erkek mahkûmlarla konuşma yaparken, Şehime Yunus’unda kadın mahkûmlarla görüşmeler yaptığı haberde fotoğraflı bir şekilde paylaşılmaktadır. Haberde görüldüğü üzere Şehime Yunus’un bu dönemde İzmir ilinde farklı faaliyetlerde yer aldığı basına da yansımaktadır.¹⁹ İzmir Halkevi başkanlığı görevi sırasında kaydedilen bir rolü de Prof. Dr. Münir Aktepe’nin İzmir-Karataş Ortaokulunda tarih, coğrafya, yurttaşlık bilgisi derslerini vermek üzere vekil öğretmenlik yaptığı ve İzmir P.T.T. idaresinde görev yaptığı dönemde İzmir valisi Fazıl Güleç ve Halkevi başkanı Şehime Yunus ile tanışmıştı. Bu kişilerin uygun görmesi ile Kasım 1937 yılında başlamak üzere dört yıllık yükseköğrenim bursunu almaya hak kazanmıştı.²⁰

“Parti V. Kongresi” başlığı ile verilen haberde görüşülen konulara değinildikten sonra “*İlyön Kurul*” seçimlerinin yapıldığı bilgisi ve seçilen kişilerin isimleri paylaşılmaktadır. İsimler: “86 reyle Bn. Şehime Yunus, 74 reyle B. Atıf İnan, 60 reyle B. Mehmed Aldemir, 56 reyle avukat B. Ekrem Oran, 54 reyle B. Eczacı Faik Ener, 50 reyle B. Doktor Hüseyin Hulki, 43 reyle B. Ferid Eczacıbaşı, 43 reyle B.

¹⁹ Anadolu, 30 Ekim 1938, s.6.

²⁰ Mücteba İlgürel, “Prof. Dr. Münir Aktepe’nin Hayatı ve Eserleri”, *Belleten*, Cilt: 60, Sayı: 228, Yıl: 1996, s.489.

Baha Yörük.” Şeklindedir. Burada bilgisi verilen isimler ve aldıkları reyler arasında en yüksek oyu alan kişinin Şehime Yunus olduğu görülmektedir. Ayrıca bu listede tek kadın isim olarak yer almaktadır.²¹

1938 yılı faaliyetleri içerisinde yer alan bir diğer gelişme CHP Vilayet Kongresi'dir. Kongrede şehir, halk, iş ve ihtiyaçları hakkında durulmuştur. Alınan kararlar dilek halinde yüksek kurultaya bildirileceği belirtilmektedir. Yapılan seçimlerde yeni il yönetim kuruluna seçilen isimler arasında Şehime Yunus bulunmaktadır.²²

Akşam, 6 Şubat 1939, s.6.

Şehime Yunus'un İzmir Halkevi Başkanlığı üstlendiği görevler arasındadır. 1939 senesi İzmir Halk Evi Umumi Toplantısına 750 üye katılım sağladığı, Vali ve Parti Başkanı B. Fazlı Güleç tarafından başkanlık yapmıştır. Toplantı öncelikle Ulu Önder'in yüksek hatırasına yapılan saygı duruşu ile başlamış ve halk evlerinin kuruluş amaçlarına uygun şekilde yapılan iki senelik faaliyetler sitayişle anılmıştır. Bu iki yıllık süre zarfında faydalı işler başarmış olan

²¹ *Anadolu*, 18 Aralık 1938, s.3.

²² *Akşam*, 21 Aralık 1938, s.6.

Halkevi Başkanı Şehime Hanım ve arkadaşları tebrik edilmiştir. Daha sonra söz alanlar arasında Halkevi Başkanı Şehime Hanım, Doktor Osman Yunus ve çeşitli kolların başkanlarının vilayet, parti başkanlığı ve halktan gördükleri yüksek yardımdan dolayı teşekkür etmişlerdir. Yazıda Halkevi ve Kızılay kurumlarının müşterek yaptıkları faaliyetlerde 1100 yoksul çocuğu giydirdikleri ve bu şefkatli hareketin İzmir çevresinde memnuniyet ve sevinçle karşılandığı bilgisi paylaşılmaktadır.²³

Şehime Yunus'un İzmir Halkevi Başkanlığı döneminde planlanan çalışmalardan biri de müzik konusundadır. 17.2.1939 tarihli C.H.P Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda şu ifadeler yer verilmiştir; *“Cumhurbaşkanlığı orkestrasının İzmir’de birkaç konser vermesi hakkındaki temennimizin tasvip edildiğini ve Profesör Pretoryüs’un gönderildiğini bildirir tezkereleri yönkurulda şükranla okundu. Profesörün huzur ile bir içtima akdedildi. Orkestranın konser vereceği mahal bulunmuş ve profesör tarafından muvafık görülmüştür.*

Ançak orkestranın İzmir’e kadar gelme ve İzmir’de beş gün ikamet yevmiyeleri için 3000 lira kadar bir masrafın ihtiyar edileceği anlaşıldı. Bütçemizin hiçbir ihtiyacı karşılayamayacak derecedeki darlığı malum olduğuna göre bu derecede ağır bir masrafın tarafımızdan ihtiyarı gayri kabil olduğundan bu paranın Genel Sekreterlikçe teminini yalvarır, sonsuz saygı ve şükranlarımızı sunarız. Halkevi Başkanı Şehime Yunus”²⁴

“Vali ve C.H.P Başkanlığına” hitaben kaleme alınan yazıda Reiscumhur Flarmonik orkestrasının İzmir’de bir hafta kalarak üç konser vermesinin planlandığı belirtilmektedir. Orkestra şeflerinden B. Ernest Praetonia ve Halil Bey’in 5.4.1939 Çarşamba günü, konser verecek heyetin ise 7.4.1939 Cuma günü akşamı İzmir’e hareket edeceği bilgisi verilmektedir.²⁵

²³ *Akşam*, 6 Şubat 1939, s.6.

²⁴ İzmir Halkevinde yapılan müzik çalışmaları, *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 490-1-0-0 Yer No: 967-741-1.

²⁵ İzmir Halkevinde yapılan müzik çalışmaları, *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 490-1-0-0 Yer No: 967-741-1.

Akşam, 13 Mayıs 1939, s.7.

Şehime Yunus'un milletvekili seçildikten sonra da İzmir Halkevinin programlarına katıldığı basında yer almaktadır. Halkevinde gerçekleştirilen faaliyetlerden biri de Ege Ressamları tarafından düzenlenen 5. resim sergisidir. Bu sebeple düzenlenen törene katılan Şehime Yunus bu haberde İzmir Halkevi Eski Reisi ve İzmir Mebusu olarak bahsedilmekte ve Şehime Yunus'un burada bir konuşma yaptığı belirtilmektedir. Ayrıca bu sergide Ege ressamlarının yanı sıra amatör ressamlar tarafından yapılan (100) den fazla tablo ve eserin sergilendiği bilgisi verilmektedir.²⁶

Şehime Yunus'un sicil dosyasında; 1932 yılında partiye girdiği ve 1936 seçiminde ise İzmir İlyönkurul üyeliği ve Halkevi Başkanlığı görevine geldiği belirtilmektedir. Şehime Yunus'un siyasi hayatı bundan sonraki dönemde İzmir milletvekili seçilmesi ile devam edecektir.²⁷

3. Şehime Yunus'un Milletvekilliği Dönemi Faaliyetleri

Türk milletinin verdiği istiklâl mücadelesi yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştı. Bu meclis güçler birliği ilkesini benimsemiş ve 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nu kabul etmişti. Bu dönemde mecliste çeşitli konularda fikirler etrafında bir araya gelen gruplar mevcuttu. Mebus olarak erkeklerin mecliste bulunabildiği yıllarda zaman zaman kadınlara dair konuların gündem geldiği görülmektedir. Anadolu gazetesinin 13 Kânunusani 1935 tarihinde

²⁶ Akşam, 13 Mayıs 1939, s.7.

²⁷ İzmir İli Kaza ve nahiyelerindeki halkevleri başkanlarına mahsus sicil cetvelleri, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 941-652-153.

çıkan sayısında İzmir’de ikinci seçmenlerin seçilmesine başlandığı bildirilmektedir. “Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından ikinci müntehipliklere gösterilen namzetler” arasında 16. İntihap şubesinde Şehime Osman ve Osman Yunus isimlerine yer verildiği görülmektedir.²⁸

İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı döneminde 1939 ve 1943 yıllarında iki genel seçim yapılmıştır. Bu seçimlerle VI. ve VII. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisine giren milletvekilleri seçilmiştir. Ayrıca bu seçimler 1908 tarihli İntihâb-ı Mebusân Kanunu’na göre yapılan son seçimlerdir.²⁹

İzmir’de Ocak 1935 tarihinde ikinci seçmenlerin (müntehib-i sanilerin) seçilmesine başlanmış ve İzmir 34 intihap dairesine ayrılmış olup bunların on yedisinin merkezde olduğu belirtilmektedir. İkinci müntehip namzetleri arasında 16. İntihap şubesinden Şehime Yunus’unda ismi yer almaktadır.³⁰ TBMM’nin VI. Dönemine gelindiğinde (1939-1943) İzmir ilinden seçilen 15 milletvekilinden iki kadın milletvekilinin mecliste yer alırken bunlardan biri daha önce İzmir ilinden milletvekili seçilen Benal Nevzat Arıman iken diğeri İzmir’den ilk kez meclise milletvekili seçilen Şehime Yunus’tur.³¹

Vilâyeti İzmir Daire intihabiyesi Heyeti teftişiyesi		Kazanan reylerin miktarı														Reylerin yekünü		Yazı ile		Mühürle		İmza ile	
Namzet isimleri	1. Şube	2. Şube	3. Şube	4. Şube	5. Şube	6. Şube	7. Şube	8. Şube	9. Şube	10. Şube	11. Şube	12. Şube	13. Şube	14. Şube	15. Şube	16. Şube	Makamla	Yazı ile	Mühürle	İmza ile			
Şehime Yunus	481	76	20	19	146	144	103	65	34	45	56	22	22	40	22		1291	1291	1291	1291			

Şehime Yunus’un VI. Dönem Mazbatası³²

²⁸ Anadolu, 13 Kânunusani 1935, s.4.

²⁹ Türk Parlamento Tarihi, TBMM-VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943), I. Cilt, İsmet Binark Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları No: 35, s.38.

³⁰ Anadolu, 13 Ocak 1935, s.4.

³¹ Nilgün Nurhan Kara, “TBMM’de İzmir Kadın Milletvekillerinin Faaliyetleri (1935-1960)”, Zaman mekân Kadın, Editör: Dilek Maktal Canko, Zeynep Türkyılmaz, Lale Barçın Aka, Sinem Utanır Altay, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2021, s.172.

³² https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/SM_1092_1_6.pdf, Erişim Tarihi: 10.06.2024.

Şehime Yunus'un İzmir'de milletvekili seçildiği iki dönemde almış olduğu oyları gösteren tablo şu şekildedir;

Yerleşim Birimleri	1939 Yılı ³⁶	1943 Yılı ³⁷
İzmir Merkez kazası	421	248
Menemen kazası	76	75
Dikili kazası	20	23
Foça kazası	19	20
Bergama kazası	146	140
Ödemiş kazası	188	199
Tire kazası	103	92
Bayındır kazası	65	65
Kuşadası kazası	34	39
Torbalı kazası	45	30
Kemalpaşa kazası	58	56
Karaburun Kazası	22	20
Çeşme kazası	32	27
Urla kazası	40	37
Seferihisar kazası	22	22
Toplam	1291	1093

Tabloda yer alan oy sayılarına göre Şehime Yunus'un 1943 seçimlerinde aldığı oylar 1939 senesi oylarından azalma göstermiştir. Kazalarda alınan oylarda artma ve eksilme ile birlikte Seferihisar ve Bayındırda aynı sayıda oy aldığı görülmektedir.

³⁶https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBM M/d06/SM_1092_1_6.pdf, Erişim Tarihi: 10.06.2024.

³⁷https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBM M/d07/SM_1092_1_7.pdf, Erişim Tarihi: 10.06.2024.

Meclis'in, hükümete 389 reyle ve ittifakla itimadını bildirdiği bilgisi paylaşılırken aynı haberde Meclis'te ihtisas encümenlerinin seçildiği bildirilmektedir. Burada milletvekili olarak seçilmiş olan Şehime Yunus'un "*Maarif Encümeninde*" görev aldığı görülmektedir.³⁸

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin VI. dönemi için gerçekleştirilen mebus seçimlerinin yurdun her yerinde tamamlandığı bildirilmekte ve İzmir'in yeni seçilen mebusları hakkında bilgi verilmektedir. Seçimlerde İzmir'den seçilen on dört mebustan üçünün parlamentoya ilk defa giren "*genç ve güzide*" şahıslar oldukları nitelmesi paylaşılmaktadır. Burada paylaşılan bilgiler arasında Şehime Yunus ile ilgili olarak ifadelere yer verilmektedir. Kendisi ile ilgili olarak; "*Bn. Şehime Yunus halen Halkevi başkanı ve Kız Lisesi muallimidir. Kendisi 21 sene den beri muallimlik ve Kız Lisesi Müdürlüğü yapmış, faziletli bir Türk kadınıdır. Halkevinin başında bulunduğu müddetçe İzmir'de içtimaî hayatın inkişafına vesile olmuştur.*" denilmektedir.³⁹

İzmir'in kadın mebuslarından Şehime Yunus'un TBMM'de yapmış olduğu faaliyetler arasında okullarda uygulanan programlar üzerine söz alarak yaptığı konuşmasına dikkate değerdir. Şehime Yunus burada konuya değinilmesini beklediğini fakat söz alanlar tarafından gündeme gelmemesi nedeniyle "*bir iki kelime söylemek*" istediğini ifade ederek sözlerine başlamıştır. Konuşmasında şu hususlara değindiği görülmektedir.

Öncelikle vurguladığı mesele lise müfredat programlarında her sene bazı değişiklikler yapılmasıdır. Bu durumu, senelerden beri "*daimî bir okutma sistemine girmediğimiz*" ve yetiştirmekte olunan öğrencilerin farklı senelerde farklı kategorilerde üniversiteye gönderilmesinin göstergesi olarak değerlendirmektedir. Ayrıca müfredatın değişmesine rağmen "*talebe randımanının*" istenilen seviyede artmadığının yüksekokullardan zaman zaman yapılan şikâyetlerden anlaşıldığını da vurgulamaktadır.

³⁸ *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1939, s.9.

³⁹ *Son Posta*, 28 Mart 1939, s.11.

Şehime Yunus yapmış olduğu konuşmasında liselerin amacının üniversite eğitimini yürütebilecek donanımda öğrenci yetiştirmek olduğunu, fakat yüksek tahsil yapan gençlerin karşılaştıkları güçlüklerden bu konuda gerekenin yapılamadığı kanaatini paylaşmaktadır. Bun ula birlikte müfredat programlarının değişmesi sonucunda ders kitaplarının da değişmesinin gündem geldiği, ortaya çıkan bu durumdan hem öğretmen ve öğrenciler kadar velilerinde sıkıntı duyduklarını ifade etmektedir. Şehime Yunus, buna örnek olarak karşılaştığı şu olayı aktarmaktadır:

“Şahsen şahid olduğum bir vaziyeti izah etmek isterim. İzmir halkevinde çalışırken muhtaç talebeye tevzi edilmek üzere 3-4 bin liralık kitap almış ve bu kitapları da demirbaşa kaydetmiştik. Azami fayda temin etmek ve az para ile çok iş görmek maksadile her sen muvaffak olan talebeden önce verdiğimiz kitapları alır, yenisini tevdi ettikten sonra aldığımız kitapları da yeni talebeye vermek suretile bir yardım yapıyorduk. Fakat dört sene evvel aldığımız ve geçen senelerde üzerlerine yeni kitaplar ilâve ettiğimiz bu kitap takımlarından, bu gün sırf müfredat programlarının değişmesi yüzünden, ancak onda ikisi, üçü işe yaramakta geri kalanlar halkevi ve mektep kütüphanelerinde depo edilmiş vaziyettedir. Misal olarak verdiğimiz bu zararı çok nüfuslu ailelere teşmil edersek vaziyet tezahür eder...” hususlarına dikkat çektiği görülmektedir. Burada ayrıca müfredatın ilk olarak değişmesine öğrencilere ağır gelmesinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Bunun gerekçesi ise çocukların fazla sınıfta kalması nedeniyle müfredatta “biraz” değişiklikler yapılmasının düşünüldüğü hatırlatılmaktadır. Şehime Yunus, tekrar liselerin gayesinin Üniversiteye talebelerin hazırlanması olduğunu belirterek, bu nedenle istikrarlı ve üniversiteye lâıyk talebelerin yetiştirilmesine yönelik programların hazırlanması gereğini vurgulamaktadır.⁴⁰

Uzun yıllar Milli Eğitim’de görev yapmış bir öğretmen ve idareci, şimdi ise İzmir’den seçilen bir kadın milletvekili olarak Şehime Yunus, Türk çocuklarının, Türk gençlerinin yeterli imkânlar verildiği takdirde yapamayacakları hiçbir şey olmadığı kanaatini de Meclis kürsüsünden paylaşmaktadır. Farklı yeteneklere sahip gençler

⁴⁰ TBMM Zabıt Cerideleri, Devre:6, Cilt:2, 25-5-1939, s.264.

olduğunu ve eğitimde buna göre yürütülmesi gereğine işaret etmektedir. Sadece yüksek tahsile ihtiyaç olduğunun iddia edilemeyeceğini vurgulamakta ve muhtelif alanlarda iş görmek maksadı ile çocukların yeterli eğitimi alabileceği şekilde yetişmesine ve bunun gereğine dikkat çekmektedir.⁴¹

Şehime Yunus, burada maksadının değişmeyecek programlar olmadığını da ifade etmektedir. Çünkü ilin ve fennin her zaman yenilikler gösterdiğini ve çocukların bundan nasiplenmesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Bunula birlikte Maarif Vekâletinden beklentisini; *“her zaman yeni olabilecek ve olgun bir program fakat mümkün olduğu kadar müstekar bir program. Program zamanın icaplarına göre değiştirilebilsin, fakat her sen değiştirilmek her sen değiştirilmek gibi bir vaziyet olmasın, mümkün olduğu kadar müstekar olsun.”* Şeklinde dile getirmiştir.⁴²

Şehime Yunus'un burada yapmış olduğu konuşmasının bir kısmın basına da yansıdığını görmekteyiz. Burada kız çocuklarının eğitimine dikkat çektiği görülmektedir. *“Kız Talebe”* vurgusu ile verilen haberde İzmir Mebusu Şehime Yunus; *“Hemen her sene bazı değişikliklere uğrayan lise müfredat programlarından bahsetti, müfredatın değişmesine rağmen talebe randımanının matlub derecede artmadığını işaret ile programların müstakar olmasını temenni etti.*

İzmir'in kadın mebusu bundan sonra sözünü kız talebeye naklederek dedi ki: 'Kız talebeleri ne kadar tahsil yaparsa yapsın herhangi bir mesleğe sülûk ederse etsin, nihayet günün birinde ana olacağını unutmasın. (Bravo sesleri ve alkışlar) Esasen bu vazife aldığı vazifelerin başında gelir. Bu vaziyet karşısında demek istemiyorum ki tahsil etmesin, etsin, en yükseğini yapsın ve nihayette de evvelâ evlâdını istifade ettirsin.' Şehime Yunus liselerde Vekâlet'in kızlar üzerinde bu telkini yapmasını istedi ve kızlarımızın birçok kötü mecralardan bu sayede uzaklaştırabileceklerini beyan etti”⁴³ Şehime Yunus'un kız çocuklarının eğitimine dair sözlerine Tan gazetesi “Kız

⁴¹ TBMM Zabıt Cerideleri, Devre:6, Cilt:2, 25-5-1939, s.264.

⁴² TBMM Zabıt Cerideleri, Devre:6, Cilt:2, 25-5-1939, s.264.

⁴³ *Son Posta*, 26 Mayıs 1939, s.11.

Çocuklarının Temsili” başlığı altında konu edildiği görülmektedir.⁴⁴ Aynı haberin 26 Mayıs 1939 tarihli vakit gazetesinde “*Kızlarımız İçin Temenniler*” başlığı ile verildiği görülmektedir.

Şehime Yunus konuşmasının sonunda, İzmir Kız Lisesi öğretmenliği ve müdürlüğü yapmış olan bir milletvekili olarak: “*Bu feci mecralar öyle fena şeylerdir ki aile kadını oldukları zamana kadar uzanıyor, çok kötü hale düşürüyor. Bu sonra da devam ediyor ve dahası alışıyor. Eğer biz ona daha küçük yaşta iken, sen ana olacaksın, yuva kuracaksın dersek ve bunu aşılırsak ki bizim eski terbiyemizde pek güzel vardı, kuvvetli, demir gibi, ahlâkı yerinde analara sahib oluruz. (Alkışlar) Onun için Maarif vekilimizden ricam; ben kendi hesabıma bu işi çok esaslı görüyorum, acaba kız mekteplerinde bu telkinleri yapmak imkânları olamaz mı? (Bravo sesleri, alkışlar).”⁴⁵*

İzmir Milletvekili Şehime Yunus’un Mecliste yaptığı konuşma ile eğitim programlarının ileri görüşlülükle hazırlanması gereğine, sık sık yapılan değişikliklerin aile, öğrenciyi zor durumda bıraktığını vurgularken, çeşitli çözümler ileri sürdüğü görülmektedir.⁴⁶

Cumhuriyetin ilk yıllarında siyasi alanda meydana gelen gelişmelerden biri kadınların seçme ve seçilme haklarını kullanabilmeleridir. Bunun yanı sıra Şehime Yunus’un milletvekili seçildiği dönemde siyasi açıdan bir önemli gelişmede çok partili siyasi hayatın kesintiye uğradığı bu dönemde muhalefetin oluşturulmasına yönelik yönelik bazı girişimlerde bulunulmuştu. “*Bu teşebbüslerin, başarılarından ziyade, sağlam temeller üzerine oturtulmak istenen rejimin gereklerinin tamamlanmasına bir zemin hazırlamak gayesine matuf teşebbüsler oldukları söylenebilir.*”⁴⁷ değerlendirmesi müstakil grubun kuruluş amacına dikkat çeker niteliktedir.

Bu durumda Cumhuriyet Halk Partisi’nin 29 Mayıs 1939 tarihinde toplanan V. Büyük Kurultay’ında Milletvekilleri görüşlerini

⁴⁴ Tan, 26 Mayıs 1939, s.6.

⁴⁵ TBMM Zabıt Cerideleri, Devre:6, Cilt:2, 25-5-1939, s.265.

⁴⁶ Leyla Kaplan, agm., s.274.

⁴⁷ Mustafa Turan, “Cumhuriyet Döneminde İki Deneme: Siyasi Müsteşarlıklar ve Müstakil Grub”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, YIL:1999, s.28.

dile getirmişlerdi. Bu Kurultayda Başbakan İsmet İnönü'nün ilk olarak Müstakil Grup'tan bahsettiği görülmektedir. 3 Haziran 1939 tarihinde ise Genel Başkan Vekili Doktor Refik Saydam yaptığı konuşmasında oluşan Müstakil Grup ile “*milli murakabe cihazlarını takviye edeceği ve bu bakımdan millet için bir teminat hazırlayacak mahiyette olduğu kadar Cumhuriyet hükümetlerine esaslı yardımlarda bulunacağına samimiyetle inanmakta*” olduğunu ifade eden konuşmasını yapmıştı. 29 Mayıs-3 Haziran 1939 tarihleri arasında toplanan CHP V. Büyük Kurultay'ında Müstakil Grup'un kurulması kararlaştırılmıştı.⁴⁸

31 Mayıs tarihinde gelişmeler basına yansırken Parti Kurultayının “*Bugünkü*” toplantısında Müstakil Parti Grubu'nun seçileceği bilgisi verilmektedir. Kurultayın bu celsesinin özelliği olarak verilen gelişme müstakil gruba ayrılacak yirmi bir azanın seçilmesi olduğu ve bu kişilerin kendilerinden beklenen faydaları telakki edilen kişiler olarak belirtilmektedir. Bununla birlikte bazı mebusların yeni grubun faaliyetine dair temenni ve mütalaalarda bulunmalarının beklendiği ifade edilmektedir. Bu haberde müstakil grupta yeni simalardan denilerek Eski İzmir Valisi Fazlı Güleç ve müstakil gruba girecek kadın mebuslardan denilerek Şehime Yunus'un fotoğraflarına yer verilmektedir.⁴⁹

“*Parti Müstakil Grubunda Kimler Bulunacak*” sorusuna açıklama olarak yer verilen ifadelerde Müstakil gruba seçilmeleri Büyük Kurultaya bir takrirle teklif edilmesi muhtemel olarak değerlendirilen mebuslardan şu isimlere yer verilmektedir;

“*Ali Rana Tarhan, Şehime Yunus, Nakiye Elgün, Fazlı Güleç, Hüsnü Kitapçı, Sadri Ertem, Kemalettin Kâmi, Ahmet Şükrü Esmer, Abdurrahman Naci Demirağ, Rıdvan Nafiz, İzzet Özkan, Ali Rıza Türel, Fuat Şermin, Aziz Akyürek, Atık Akgün, Nafiz Poroy, Emin Aslan*”⁵⁰

⁴⁸ Mustafa Turan, agm., s.38-39.

⁴⁹ *Son Telgraf*, 31 Mayıs 1939, s.1.

⁵⁰ *Haber*, 31 Mayıs 1939, s.5.

“Müstakil Grubun Seçilişinde Maksat” başlığı altında paylaşılan haberde Hatay delegesi Dr. İbrahim İnal, müstakil grubun kurulması hakkında şu değerlendirmeleri paylaşmaktadır;

“Nizamnamenin yeni hükümlerine göre teşkili karar altına alınan Meclis müstakil grubunun, milli murakabe cihazlarımızı takviye edecek ve bu bakımdan aziz milletimiz için bir teminat hazırlayacak mahiyette olduğu kadar, Cumhuriyet hükümetlerine de esaslı yardımlarda bulunacağına samimiyetle inanmaktayız.”⁵¹

Tan, 4 Haziran 1939, s.1

Tan gazetesinin Müstakil Gruba seçilenlerin isimlerine yer verdiği haber fotoğrafında tek kadın mebus olarak Şehime Yunus'un fotoğrafının bulunduğu görülmektedir.⁵² Vakit gazetesi konu ile ilgili haberinde Şehime Yunus'un bu devrede mebus seçildiğini ve İzmir Kız Lisesinde “tabiiye muallimi” olduğu vurgulanmaktadır.⁵³

Şehime Yunus'unda milletvekili olarak içerisinde bulunduğu ve “çok partili siyasi hayata geçiş denemelerinden biri olarak tavsif edilebilecek olan Müstakil Grub”, Türk demokrasi sürecinde önemli

⁵¹ Haber, 4 Haziran 1939, s.4.

⁵² Tan, 4 Haziran 1939, s.1.

⁵³ Vakit, 4 Haziran 1939, s.6.

bir gelişme⁵⁴ olup “*murakabeyi güçlendireceği*” şeklinde değerlendirilmişti.⁵⁵

Şehime Yunus'un milletvekilliği döneminde basına yansıyan faaliyetlerinden biri de Devlet Havayolları'nın yeni Ankara meydanının açılış törenine “*Nakiye*” hanım ile beraber katılan kadın milletvekili olduğu görülmektedir. Burada ayrıca açılış yapılan tesisin “*mükemmel ve çok zarif*” şekline nitelendiği görülmektedir.⁵⁶

Akşam, 27 Ağustos 1939, s.12

Şehime Yunus'un İzmir'de katıldığı faaliyetlerle basında yer aldığı görülmektedir. İzmir mebuslarının halkın dileklerini dinleyerek Ticaret vekâletini alakadar eden dileklerini Nazmi Topcuoğlu'na bildirdikleri bilgisi paylaşılmaktadır. İzmir'in kaza, nahiye ve köylerine giden mebusların halkın ihtiyaçları hakkında bilgi alacakları ve İzmir'e dönüşlerinde bazı fabrika işçileriyle temaslarda bulunacakları aktarılmaktadır.⁵⁷ İkinci Dünya Savaşının başlangıcında halkın durumuna dair vekillerin bu ziyaretleri önem taşımaktadır.

Bunlardan birisi İzmir mebusları ile ilin bütün kaza ve köylerini dolaşmak suretiyle halkın dileklerini dinledikleri ve tespitlerde

⁵⁴ Mustafa Turan, agm., s.42.

⁵⁵ Tuncay Dursun, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.124.

⁵⁶ *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1939, s.3.

⁵⁷ *Yeni Asır*, 25 Ağustos 1940, s.2.

bulduklarına dair haberdir. Burada İzmir mebuslarından Şehime Yunus, Benal Arıman, Rahmi Köken, Mahmud Esad Bozkurt, Kamil Dursun, Mehmed Aldemir, Reşad Mimaroğlu, Nazmi İlder ve Sadeddin Ekipmen, bilhassa köylülerle temaslarda buldukları bildirilmektedir.⁵⁸

İkinci dünya Savaşının devam ettiği yıllarda İzmir’de incelemelerin devam ettiği görülmektedir. Konu ile ilgili olarak İzmir milletvekillerinden dokuzunun müşterek olarak Vilayet Merkezi, 14 kaza merkezi ve 8 nahiye merkezi ile birçok köyde halk ve parti teşkilatı ile temaslarda bulunmuşlardır. “*Bu temaslarda esnasında halkın dilekleri dinlenmiş, ihtiyaçları tetkik olunmuş ve memleketin umumi vaziyeti ile muhtelif işler üzerinde Meclis ve Hükümetçe alınan ve tetkik olunan mevzular hakkında tatminkâr izahat verilmiş ve intibalarımıza göre, halk ve teşkilat bu temas ve konuşmalardan memnun kalmışlardır.*”

Gerçekleştirilen bu görüşmelerde edinilen intibaların, halkın dileklerinin not edilerek tasnifi sonrasında hal edilmesi gerekenlerin vali ile görüşülerek bir kısmının vilayete bırakıldığı bildirilmektedir.⁵⁹

1939 senesinin Kasım ayı başlarında “*Meclis Encümenlerine Seçilenler*” başlığı ile Maarif encümenine seçilen mebusların isimleri verilmektedir; “*Belkıs Baykan (Ankara), Türkan Örs (Antalya), İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Balıkesir), Avni Yukaruç (Çanakkale), Reşat Nuri Gültekin (Çanakkale), Talât Onay (Giresun), İzzet Ulvi Aykurt (Hakkâri), Emin İnâkur (İçel), Ali Kami Akyüz (İstanbul), Nazmi İlker (İzmir), Şehime Yunus (İzmir), Fuat Köprülü (Kars), Rıdvan Nafiz (Manisa), Ali Canib Yöntem (Ordu), Selim Sırrı Tarcan (Ordu), Hasip Ahmet Aytuna (Tokat), Halil Nihat Boztepe (Trabzon), Hamdi Ülkümen (Trabzon), Refet Ülge (Bursa).*”⁶⁰

1940 senesinde Maarif Encümeni Başkanlığı’na Rıdvan Nafiz Ergüder “*Manisa*”, mazbata muharrirliğine İbrahim Alâeddin Gövsa

⁵⁸ *Akşam*, 27 Ağustos 1939, s.12.

⁵⁹ İzmir ilinin teftiş ve çalışma raporlarının Genel Sekreterliğe sunulduğu, *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 490-1-0-0 Yer No:665-231-1.

⁶⁰ *Vakit*, 7 Kasım 1939, s.5.

“İstanbul” olarak verilirken, kâtipliğine Şehime Yunus “Kars” şeklinde verildiği görülmektedir.⁶¹

Büyük Millet Meclisi'nde Doktor Mazhar Germen başkanlığında toplanan ve yapılan encümen seçimlerinde belirlenen isimler Ulus gazetesinde şu şekilde vermektedir; “*Belkıs Baykan Ankara, Agâh Sırrı Levent Aydın, Tahsin Banguoğlu Bingöl, Hıfzırrahman Raşit Öymen Bolu, Reşat Nuri Gültekin Çanakkale, Talat Onay Çankırı, Osman Ocak Diyarbakır, İzzet Ulvi Aykurd Eskişehir, Ali Kâmi Akyüz İstanbul, İbrahim Alâeddin Gövsa İstanbul, Esat Çınar İzmir, Şehime Yunus İzmir, Fuat Köprülü Kars, Tezer Taşkiran Kastamonu, Muhsin Adil Binal Konya, Rıdvan Nafiz Edgüder Manisa, İsmail Habib Sevük Sinop, Reşat Şemsettin Sırer Sivas, Halil Nihat Boztepe Trabzon, Suut Kemal Yetkin Urfa.*”⁶² İzmir Milletvekili Şehime Yunus'un daha önce olduğu gibi Maarif encümeninde görev aldığı görülmektedir.

İzmir Milletvekili Şehime Yunus'un Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki faaliyetleri arasında Millî Eğitim, Tarım ve Bütçe Komisyonlarına havale edildiği görülen “*Köy Okulları ve Enstitüleri Kuruluş Kanununun 24 ncü maddesinin değiştirilmesi hakkında kanun teklifi (2//82)*” vardır.⁶³ Bu teklifte konu öğretmen ve okul müdürlüğü yapmış bir kadın milletvekili olarak eğitimde iyileştirmeleri amaçladığı ifade edilebilir.

Sonuç

İstanbul doğumlu olan Şehime Yunus Darülfünundan mezun olmuş ve Adapazarı'nda öğretmenlik-müdürlük yapmış, daha sonra terfi ederek İzmir Kız Lisesi Müdürlüğü'ne atanmıştır. Şehime Yunus dönemin tek partisi olan CHP'ye 1932 yılında girmiş ve 1936 yılında da İzmir Halkevi Başkanlığı görevini üstlenmiştir. İzmir Halkevi Başkanlığı'nı yürüttüğü süreçte hapiste bulunan vatandaşlara açılan kurslar, verilen eğitimler, müzik, resim alanında düzenlenen faaliyetler basında da yer almıştır.

⁶¹ *Vatan*, 9 Kasım 1940, s.4; Şehime Yunus (Kars) ili değil İzmir olmalıdır.

⁶² *Ulus*, 9 Kasım 1944, s.2.

⁶³ TBMM Zabıt Cerideleri, VII. Dönem, Cilt:20, 19.11.1945, s.24.

Kadınların 1934 yılında milletvekili olma hakkını elde ederek TBMM’de yerlerini almışlardı. Şehime Yunus’ta 1939 senesinde yapılan seçimler sonucunda TBMM’de İzmir kadın milletvekili olarak seçilmiştir. TBMM’de eğitim programları ile ilgili olarak yapmış olduğu konuşmanın dikkat çekmiştir. Öğretmen olarak görev yapmış olan Şehime Yunus TBMM’de Maarif Encümeninde görev almıştır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı’nın devam ettiği yıllarda İzmir Milletvekili olarak diğer İzmir Mebusları ile birlikte yapmış olduğu incelemelerde edinilen bilgilerin raporlaştırılması suretiyle halkın mevcut sorunlarının çözümüne yönelik faaliyetler içerisinde yer almıştır. Bu dönemde yapmış olduğu faaliyetlerle İzmir basınında gündeme geldiği görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CDAB)

Resmî Yayınlar

TBMM Zabıt Cerideleri, Devre:6, Cilt:2, 25-5-1939, s.264.

TBMM Zabıt Cerideleri, Devre:6, Cilt:2, 25-5-1939, s.265.

TBMM Zabıt Cerideleri, VII. Dönem, Cilt:20, 19.11.1945, s.24.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/HT_1092_1_6.pdf.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/HT_1092_1_6.pdf.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/HT_1092_1_6.pdf.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/SM_1092_1_6.pdf.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/SM_1092_1_6.pdf.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d07/SM_1092_1_7.pdf.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/SM_1092_1_6.pdf.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d07/SM_1092_1_7.pdf

Sürelî Yayınlar

Akşam

Anadolu

Cumhuriyet

Haber

Son Posta

Son Telgraf

Tan

Vakit

Yeni Asır

Araştırma ve İnceleme Eserler

Çolak, Filiz, “Demokrat Parti Dönemi’nde TBMM’deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: XXXII, Yıl:2017, s.115-158.

Çolakoğlu, Hilal, “Antik Yunan ve Platon’da Cinsiyet Sorunu”, *Atatürk İletişim Dergisi*, Sayı:9, Yıl:2015, s.223-229.

Dursun, Tuncay, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Gümüş, Gizem, *Türk Kadın Hareketinde Latife Bekir Çeyrekbaşı (Işıkdoğdu)*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2021, İstanbul.

İlgürel, Mücteba, “Prof Dr. Münir Aktepe’nin Hayatı ve Eserleri”, *Bellekten*, , C. 60, S. 228, Yıl: 1996, s.489-500.

Kaplan, Leyla, “Türkiye Büyük Millet Meclisinde Kadın Milletvekilleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 12, S 34, Yıl: 1996, s.269-276.

Kara, Nilgün Nurhan, “TBMM’de İzmir Kadın Milletvekillerinin Faaliyetleri (1935-1960)”, *Zaman, Mekân, Kadın*, Editör: Dilek

- Maktal Cankol, Zeynep Türkyılmaz, Lale Barçın Aka, Sinem Utanır Altay, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2021.
- Küçükkülahlı, Sibel- Özçelik, Fatih, “VI. Dönem TBMM’nin Toplanması ve Genel Yapısının Analizi”, *History Studies*, C. 6, S. 6, Yıl: 2014, s.165-182.
- Lamprou, Alexandros, “Halkevi Sahnesinde ‘Yeni Türk Kadını’: 1930’lu ve 1940’lı Yıllarda Kadınlı-Erkekli Yeniliklerin Sahnelenmesi”, *Toplum ve Bilim*, C. 0, S. 130, Yıl: 2014, s.6-35.
- Özsarı, Mustafa, “Ege Bölgesi Ege Bölümü Halkevleri ve Yayın Çalışmaları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C 6, S. 23, Yıl:1999, s.402-403.
- Şayan Ulusan, “Milli Mücadele’de Manisa’da Kadınlar”, *Yüzüncü Yılında Milli Mücadele Döneminde Manisa (Manisa Vilayeti-Manisa Merkez)*, Cilt:1, Editörler: Nurettin Gülmez-Nejdet Bilgi, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s.263-276.
- Turan, Mustafa, “Cumhuriyet Döneminde İki Deneme: Siyasi Müsteşarlıklar ve Müstakil Grup”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 1, s 2, Yıl:1999, s.27-42.
- Türk Parlamento Tarihi, TBMM-VI. Dönem (3 Nisan 1939- 15 Ocak 1943)*, İsmet Binark Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, No: 35.
- Ülker, Necmi – Günay, Vehbi- Daşdemir, Latif, *İzmir’in Sevinç Günleri Atatürk’ün İzmir Ziyaretleri*, İzmir, 2009.

Ekler

Ek-1

SİCİL SURETİ	
ADI ve SOY ADI	Şehinaz YÜREK
Doğduğu yer ve tarihi	İstanbul 1934
Tahsil derecesi, hangi okullardan hangi sınıflarda okuduğu ve hangi sınıflarda okuduğu	Türkiye, 128 303 da, Beyliktaş İsmail Paşa İlkokulundan, 333 de İstanbul'da, Cumhuriyet İlkokulundan, 337 de İstanbul'da, Cumhuriyet İlkokulundan
Mesleği	Öğretmen
Partiye girdiği tarihi	1932
Partide aldığı fiil ve unvanlar (tarihleriyle beraber)	İBB seçimele İsmail Paşa İlkokulu öğretmenliği ve halkları öğretmenliği.
Parti namına belenliği bilmedikleri (ayrıntılı olarak)	* * * * *
Devlet teşkilatında belenliği var mıdır ve bu belenlerden ayırtı mı yapmıştır?	Bu belen İsmail Paşa İlkokulu öğretmenliği, halkları öğretmenliği, İBB seçimele İsmail Paşa İlkokulu öğretmenliği, halkları öğretmenliği, İBB seçimele İsmail Paşa İlkokulu öğretmenliği, halkları öğretmenliği, İBB seçimele İsmail Paşa İlkokulu öğretmenliği, halkları öğretmenliği.
Bu belen başka bir partiye girmiştir mi? Bu belen nasıl ayırtmıştır?	Yoktur.
Millet meclisinde belenleri ve hangi belenlerde belenlerdir.	Millet meclisinde bu belen İsmail Paşa İlkokulu öğretmenliği ve Akademi belenleri hakkında belenleri belenlerdir.
Yakınları belenleri hakkında bilgi, belenleri var mıdır?	*****
Akademi belenleri hakkında bilgi, belenleri var mıdır?	*****
Bu belenler dışında belenleri ve belenleri.	*****

Kaynak: BCA: 490-1-0-0-941-652-1

Cumhuriyet Halk Partisi ve Radikal Sosyalist Enternasyonal İlişkisi

*Tunay ŞENDAL**

Giriş

Fransız İhtilali sonrasında toplanan meclisteki oturma düzeni; kralın sol tarafında oturan ve genel olarak muhalif olarak adlandırılan mevcut düzen karşıtı reform yanlılarından ve kralın sağ tarafında oturarak kral ile mevcut düzenden yana olanlardan oluşmuştur.¹ Bu şekillenme, günümüze kadar süregelen siyasetteki sağ – sol kavramlarının temelini oluştururken siyaset arenasındaki sağ cenah; muhafazakârlığı ve statükocu bir tutumu, sol cenah ise mevcut düzene karşı muhaliflikle birlikte reformist bir duruşu temsil etmiştir.²

Sol siyaset anlayışı, değişim, gelişim, ilerleme, eşit özgürlük hakkı ve insan aklının rehberliğini savunurken sağ siyaset görüşü ise düşünce yapısının merkezinde temel taş olarak devlet, millet ya da etnisite ağırlıklı bir kimlik siyasetini konumlandırmıştır. Sağ - sol kavramlarının politik temelleri bu periferde şekillense de bu ideolojiler, ilerleyen süreç dâhilinde tarih boyunca çeşitli fraksiyonlarla temsil edilmiştir. Sol ideolojinin olgunlaşmasındaki en önemli gelişmelerden birisi de sanayi devrimi ve bu devrimin en önemli çıktılarından biri olan işçi sınıfının doğuşu olmuştur. Keza sanayi devriminin başka bir neticesi olarak ortaya çıkan kapitalist süreçte emek karşılığı nezdinde var olan işçi sınıfı; kullanım fiyatları, yaş ve cinsiyete göre değişkenlik arz eden birer iş aleti şeklinde görülmüştür. Emek sömürüsü üzerine kurulu bu düzendeki ağır iş koşulları ve düşük ücretler gibi nedenler Avrupa’da 1830 ve 1848 ihtilallerinin gelişmesine sebep olmuştur.³

* Dr., e-mail: tunaysendal@gmail.com, Orcid: 0000-0003-2227-6692.

¹ Andrew Knapp, Vincent Wright, The Government and Politics of France, Oxon, Routledge, 2006, s.1.

² Bülent Ecevit, Ortanın Solu, Ed.: Levent Cinemre, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.8.

³ Gülsüm Tütüncü Esmer, CHP: 1965 – 1980 Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006, s.13-14.

İşçi sınıfının iktisadi, içtimai ve siyasi istekleri 1848 ihtilalinin başat nedenlerini oluştururken elde edilen üründen alınan pay arttıkça mücadeleler de zayıflamaya başlamış bu durum karşısında kazancını az da olsa kendi işçileriyle paylaşmaya mecbur olan kapitalizm, dış ülkelerle paylaşımı azaltmıştır. Bu doğrultuda kapitalizmin pazar arayışı ve yayılmacılığı, devletlerin çıkar çatışmalarına neden yaratırken iki büyük dünya savaşına da zemin oluşturmuştur.

Büyük yıkımlarla sonuçlanan iki büyük dünya savaşının ardından siyasi konjonktürde bazı ideolojiler etkisini kaybederken bazı ideolojiler ise yükselişe geçmiştir. Bu alanda yükselişe geçen yeni siyasi trendlerden birisini de sosyal demokrasi oluşturmuştur.⁴

Sosyal demokrasinin yükselişini tetikleyen unsurlar arasında hızlı ekonomik büyüme ve istihdam modeli, herkes için gelecek güvencesi ve düzenli bir rejim dayanağı gibi faktörler etkili olurken sosyal demokrasi ile birlikte Koruyucu Devlet anlayışı yerini Refah Devleti anlayışına bırakmıştır. Keza Refah Devleti anlayışı, yaşam veya mülkiyetin muhafaza edilmesinin yanı sıra ayrıca gelirlerin yeniden dağıtımı, toplumsal ilişkilerin dengelenmesi, birtakım kolektif hizmetlerin işleyişi gibi sosyal alanın adil bir dokuyla düzenlenmesini savunmaktadır.⁵

Sosyal demokrasinin gelişimi, 20. yüzyılın başlarına kadar dayanmaktadır. 1889 yılında kurulan İkinci Enternasyonal'de Reformist Sosyalizm ve İhtilâlcî Sosyalizm olmak üzere iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu iki farklı görüş arasındaki tartışmaların devam ettiği günlerde patlak veren 1. Dünya Savaşı'nda işçilerin, kendi ülkelerinin yanında savaşa dâhil olma kararını vermesi işçi hareketi adına önem teşkil eden bir kırılma anını oluşturmuştur. Savaşın ardından reformist ve ihtilâlcî tarafların arasındaki fikri uçurum gittikçe açılırken devrimci stratejiyi savunan siyasi partiler Komünist Parti tanımlamasını, çoğulcu demokrasiyi benimseyerek

⁴ Esmer, *a.g.e.*, s.10-14.

⁵ Pierre Rosanvallon, Refah Devletinın Krizi, Haz.: Şebnem Gökçeoğlu Balcı, Bige Açımız Ünal, Çev.: Burcu Şahinli, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s.22.

reformist anlayışı savunan siyasi partiler ise Sosyal Demokrat, ya da Sosyalist gibi tanımlamaları üstlenmiştir.⁶

Refah Devlet anlayışını savunan sosyal demokrat kimliğin ilkeleri, emekçilerle diğer sınıfların çıkarları arasında demokratik özgürlükler çerçevesinde siyasal ve ekonomik yapı üzerinde adil bir denge kurmayı amaçlarken zamanla işçi hareketi içerisinde daha da belirginleşmiştir.⁷

Sosyal demokrat siyasi partiler, ücretli çalışan ve maaşlıları temsil ederek işçi sendikalarıyla yakın bağlar kurarken çalışanların siyasi, içtimai ve iktisadi dengelerdeki kazanımlarının artmasını amaçlamaktadır. Sosyal demokrasi; çoğulcu siyaset anlayışından yana olurken temsili ve parlamenter sistemi benimsemiş sosyal adaletli, güvenli sosyo-ekonomik modelin hayata geçmesi için mücadele ederek sosyal güvenlik, vergi, denetim, katılım ve kültür araçlarının işlevselliğini savunmaktadır. Gerektiği zamanlarda millileştirme politikasından yana olan sosyal demokrasi, aynı zamanda serbest ekonomiyi de desteklerken karma ekonomi olarak tanımlanabilecek, ekonomiyi yönlendiren araçların devlet sektörü kapsamına dâhil olduğu, planlamacı ve Keynesçi bir iktisadi modeli öngörmektedir.⁸ Kökenleri Marksizm'e dayanan ancak sonrasında ondan farklılaşarak Marksizm'i eleştiren özgürlükçü, eşitlikçi, çoğulcu ve demokratik bir siyasal ideoloji olan sosyal demokrasi, revizyonist bir felsefe içerisinde sosyo-ekonomik eşitliği amaçlarken bunu gerçekleştirmek adına parlamenter sistem savunusunda bulunmaktadır.⁹

1. Avrupa'da Sosyal Demokrasinin Doğuşu

Sosyal demokrasinin Avrupa'daki gelişiminde özellikle Alman sosyal demokratları ve İsveç sosyal demokratları etkili olurken 19. yüzyıl sonlarına doğru özellikle Alman sosyal demokratları, Avrupa'daki işçi sınıfı hareketinin merkezi halini almıştır. Alman Sosyal Demokrat Partisi (Sozialdemokratische Partei Deutschlands)

⁶ İsmail Cem, Sosyal Demokrasi Ya Da Demokratik Sosyalizm Nedir, Ne Değildir, 7. bs., Can Yayınları, İstanbul, 1998, s.46.

⁷ Yurdakul Fincancı, Günümüzde Sosyal Demokrasi, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1993, s.1.

⁸ Fincancı, *a.g.e.*, s.7.

⁹ Esmer, *a.g.e.*, s.12.

sosyal demokrat partiler arasındaki ihtilalci ve reformcu rekabetinin odak noktası olurken partinin dinamiklerini; sosyalizm ve demokrasinin bütünlüğünü savunarak demokratik kurumların güçlenmesi koşuluyla sosyalizmin hayat bulmasını vurgulayan Alman İşçileri Genel Birliği ve Marksist sosyalistlerin etkili olduğu, Marksist retorikle demokrasi, sosyalizm ve ihtilal kavramlarını homojenleştirmeye çalışan Sosyal Demokrat İşçi Partisi oluşturmuştur. İki siyasi yapılanma 1875 yılında Alman Sosyalist İşçi Partisi adı altında birleşirken programında; genel ve gizli oy, adil vergilendirme, sendikal örgütlenmelerde her türlü sınırlamanın kaldırılması gibi somut isteklere yer vererek sosyalizmin legal yollarla kurulup demokratik hak ve özgürlüklerin genişletilmesini savunmuştur.¹⁰

Alman Sosyalist İşçi Partisi, 1878 yılında yürürlüğe giren antisosyalist yasalar nedeniyle yeraltına çekilirken yasanın 1890 yılında yürürlükten kaldırılmasıyla 1891 yılında yeniden ancak bu kez Alman Sosyal Demokrat Partisi adıyla kurulmuştur.¹¹ SPD içerisinde radikal, merkez ve reformcu kanatlardan mütevellit üç cenah bulunurken partide radikalleri temsilen Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht gibi isimler, reformcuları temsilen Edward David ve Edward Bernstein, merkez kanadı temsilen ise August Bebel ve Karl Kautsky gibi isimler yer almıştır.¹² Reformcu kanadın temsilcilerinden Bernstein'in yorumuna göre; sosyal demokrat kimliğe sahip bir partinin daha kapsayıcı bir mahiyetle yalnızca işçi sınıfını değil, küçük burjuvaziyi temsil eden demokratik kesimleri de kucaklaması gerekmektedir. Aksi durumda çağın gerçekleri çerçevesinde sosyal demokrat bir partinin tek başına iktidar olması mümkün olmadığı gibi iktidar için burjuvazinin radikal kesimleriyle bir koalisyon kurulması hedeflenmelidir. Kautsky ise sosyal demokrat partilerin işçi partisi olma özelliğiyle birlikte, demokratik ve reformcu bir anlayışın yanında sosyal mülkiyet ilkesini savunarak koalisyona ihtiyaç

¹⁰ Haluk Özdalga, Sosyal Demokrasinin Kuruluşu, 2. bsk., İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.48.

¹¹ Özdalga, *a.g.e.*, s.49.

¹² Özdalga, *a.g.e.*, s.51.

duymadan tek başına iktidar hedefiyle ilerlemesi gerektiğinin altını çizmiştir.¹³

Partinin aydın kesimi ve yönetim kadroları içerisinde ihtilalciler ağırlıktayken reformcu kesim ise daha ziyade sendika destekli üyelerden oluşmuştur. Sosyal demokratların 1903 seçimlerinde büyük bir başarı elde ederek oy oranını %30'un üzerinde çıkarması reformcuların lehine bir netice doğururken elde edilen bu başarının sadece sınıf savaşını çerçeveleyen ihtilalci bir topluluk olarak kazanılmadığı da vurgulanmıştır. Alman kapitalizmindeki hızlı gelişimle birlikte doğan refah ortamı, partinin üye sayısını artırdığı gibi güçlenen örgüt yapısı, artan oy potansiyeli ve dolayısıyla parlamentodaki temsili, partideki reformcu hareketleri desteklemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması SPD adına bir çöküş süreci olmuştur. Savaşın ardından ortaya çıkan parti içi görüş ayrılıkları parçalanmalara neden olurken partiyle yollarını ayıran radikal kesim, ilk olarak Bağımsız Sosyal Demokrat Parti'yi kurmuş ancak bir süre sonra bu parti içinde de bölünmeler yaşanmış ve partiden ayrılan bir grup, Alman Komünist Partisi (Kommunistische Partei Deutschlands) ile birleşme kararı vermiştir. Ancak 1933 yılında Nazilerin iktidar olmasıyla birlikte SPD ve KPD kapatılmıştır.¹⁴ İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yeniden güç kazanan Alman Sosyal Demokratları, 1959 parti programı ile yeni bir yapılanma sürecine girmiştir.

Sosyal demokrasi anlayışı, 19. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süre zarfında İsveç'te de bir yayılım alanı bulmuştur.¹⁵ Sosyal Demokrasi Derneği'nin 1889 yılında yaptığı çağrı üzerine toplanan kongre sonucunda İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Socialdemokratiska Arbetare Parti) kurulurken 1896 yılında yapılan seçimlerde partiyi temsilen Hjalmar Branting parlamentoya giren ilk sosyal demokrat milletvekili olmuş ve 19. yüzyıl sonlarına doğru bir

¹³ Cem, *a.g.e.*, s.46, 110.

¹⁴ Özdalga, *a.g.e.*, s.88.

¹⁵ Özdalga, *a.g.e.*, s.16.

proletarya ihtilali yerine düzeni demokratik yollarla değiştirme görüşü ağırlık kazanmıştır.¹⁶

İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin 1897 yılında kabul edilen parti programında; sosyal demokratların burjuva toplumunun ekonomik düzenini kökten değiştirmek ve işçi sınıfının toplumsal kurtuluşunu gerçekleştirmek gayesiyle diğer siyasal partilerden farklı bir siyasi kuruluş olduğu ve ayrıca kapitalist düzendeki gerçek üreticiler olan ücretli emekçilerin bir sınıf haline dönüşmesi için çabaladıkları belirtilmiştir. Programda işçi sınıfının kurtuluş reçetesinin kapitalist hegemonyanın hâkim olduğu düzene son vermek olduğu belirtilirken bu düzene üretim araçlarının toplumun ortak mülkiyetine dönüştürülmesiyle son verilebileceği ifade edilmiştir. Evrensel, eşitlikçi düzen, sekiz saatlik iş günü ve tek dereceli oy hakkından yana olan programda, din inancının kişilerin özel yaşamını ilgilendiren bir konu olduğunun altı çizilirken laik eğitim sistemi savunulmuştur.¹⁷

19. yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadarki geçen süre zarfında meclisteki üye sayısını gittikçe artıran İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi, 1914 yılında İsveç'in en büyük siyasi partisi haline gelirken çoğunluğu elde geçirse de tek başına iktidara tam olarak 1932 yılında sahip olabildiği. İktidar olan İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi, iç piyasanın genişlemesi ve üretimin teşvik edilmesi adına tedavüldeki para miktarını artırırken faiz haddini düşürerek özel yatırımları desteklemiştir. İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi iktidarı, büyük kamu yatırımlarına öncelik vererek tüketim artışı ve başka alanlardaki yatırımları da bu sayede desteklemiştir. Bu doğrultuda ekonomide canlılık başlarken sosyal konut projesi, işsizlik sigortası, yaşlılık sigortası ve ailelere verilen yardımların artırılması gibi bir dizi sosyal reform programının uygulanmasıyla Avrupa'da refah devleti anlayışının temelleri atılmıştır.¹⁸

¹⁶ Özdalga, *a.g.e.*, s.26-27.

¹⁷ Özdalga, *a.g.e.*, s.40.

¹⁸ Cem, *a.g.e.*, s.150.

2. Sosyal Demokrasi'nin Türkiye'deki Tezahürü

Türkiye'deki sol akımın kökenleri, Osmanlı'daki İkinci Meşrutiyet dönemine kadar dayanmaktadır. İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte dış dünyaya açılan toplumsal perspektif, bu dönemde kurulan siyasi partiler aracılığıyla sosyalizm ve sosyal demokrat ideolojilerle tanışmıştır. Ancak bu dönemde tezahür eden sol oluşumlar, ciddi bir etki yaratamamıştır.¹⁹ Mete Tunçay'ın yorumuna göre; Türkiye'de sol fikriyatın İkinci Meşrutiyetten sonra tezahür etmesi bir rastlantı olmamıştır. 1908 hareketini, ekonomik tabanı bulunmayan, sömürgelemeden kurtulmak ve devlet gücünü canlandırmak adına yapılan milliyetçi bir burjuva devrimi olarak değerlendiren Tunçay, Avrupa'da 1789 devriminin ertesinde ortaya çıkan çağdaş sol'un, Türkiye'de de 1908 sonrası doğduğunu belirtmiştir.²⁰

Osmanlı Devleti'nde etkili bir işçi sınıfı ve sendikal faaliyetlerin bulunmaması 1908 öncesi, sol siyasetin gelişimini engellemiştir. Keza imparatorlukta etnik iş bölümü, sınıf bilincinin gelişmesindeki en büyük engellerden birini teşkil ederken toplumsal hudutları kalın uçlu kalemlerle çizilmiş dinsel inanış çizgileri de sınıf kavramına bir yaşam alanı bırakmamıştır. Yaşam alanı bulamayan işçi sınıfına karşı bir alternatif olarak çağdaş bir burjuvazi de mevcut olamamıştır. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim unsurları, genel manada kendilerini devletle özdeşleştiremediğinden ve din-dil yakınlığının da doğurmuş olduğu sonuç itibarıyla batıyı izleyerek sol siyaseti daha yakından takip edebilmiştir. Ayrıca devletle organik ilişkisi bulunmayan özellikle Rumlar ve Ermeniler gibi Osmanlı azınlıkları arasında çok belirgin olmayan sınıflı bir yapı hissedilse de dönemin hâkim ideolojisi olan milliyetçilik düşüncesi, azınlıkların self-determinasyon motivasyonu içerisinde Osmanlı'daki homojen bir sosyalist hareketin doğuşuna müsaade etmemiştir.²¹ Ayrıca henüz bir ulus bilincine sahip olmayan

¹⁹ Ayrıca bakınız; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İletişim Yayınları, C: I-II-III, İstanbul, 2009.

²⁰ Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar-I*, BDS Yayınları, İstanbul, 2000, s.21.

²¹ Faroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923, Derleyen: Mete Tunçay, Eric Jan Zürcher, çeviri: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.13-17-23.

Türklerin, sosyalist bir akıma öncülük edecek hâkim millet rolünü üstlenmesi de mümkün olmamıştır.²²

İkinci Meşrutiyet döneminde Makedon Devrimci Örgütü, Bulgar Sosyal Demokrat Partisi, Ermeni Daşnak ve Sutyun Örgütleri, Selanik İşçi Federasyonu gibi azınlıklara ait birçok siyasi örgütlenme kurulurken İkinci Meşrutiyet'in getirdiği özgürlükçü ortam, sol tandanstaki işçi hareketlerinin de gelişmesini sağlamıştır. İmparatorlukta 1908 yılının Temmuz ayından Ekim ayı sonuna kadar toplam 111 işçi grevi görülürken bu grevlerin yarıya yakını özellikle Makedonya topraklarında vuku bulmuştur.²³ 1908 Jön Türk Devrimi'nin ardından artan grevler ve mitingler, Osmanlı Devleti'nde sol bir siyasi bilincin filizlenmeye başladığını gösterse de dönemin İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminin işçi hareketleri üzerinde baskısını giderek arttırması ve 1909'da çıkardığı "Tatil-i Eşgal Kanunu"²⁴ ile sol siyasetin gelişimi sekteye uğramıştır.²⁵ Bu dönemde İştirak gazetesi ve eşrafında toplanan Hüseyin Hilmi Bey'in önderliğindeki solcu fikirleri benimseyen cenah, 15 Eylül 1910 tarihinde Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurmuştur. Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kuruluş beyannamesi ve parti programına bakıldığında, partinin sosyalist bir partiden ziyade özgürlükleri savunan liberal bir görüşe daha yakın olduğu görülmektedir.²⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sol siyasete karşı yürüttüğü sert politikalar neticesinde Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın önde gelen isimleri sürgüne gönderilirken Fırkanın faaliyetleri sona ermiştir. Mondros Mütarekesi'nin hemen sonrasında, Hüseyin Hilmi Bey İstanbul'a gelerek yeni bir siyasi parti kurma girişimlerine başlamış ve

²² Ahmad, *a.g.e.*, s.13-17-23.

²³ Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, Derleyen: Mete Tunçay, Eric Jan Zürcher, çeviri: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.67.

²⁴ Bu geçici kanunla birlikte iş bırakma yasaklanırken yayımlanan tebliğde, ilk olarak resmi devlet çalışanlarının grev yapamayacakları belirtilmiştir.

²⁵ Paul Dumont, "Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876- 1923 İçinde*, Derleyen: Mete Tunçay, Eric Jan Zürcher, çeviri: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.106.

²⁶ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.151-152.

Şubat 1919 tarihinde Türkiye Sosyalist Fırkası'nı kurmuştur.²⁷ Debbağhane, Tersane ve Tramvay gibi işçi grevlerine öncülük eden Türkiye Sosyalist Fırkası, zamanla ilgi toplamaya başlarken 31 Ekim 1920 tarihinde toplanan ikinci kongresinde kabul edilen yeni tüzüğüyle birlikte adeta Hüseyin Hilmi Bey'in "himayesi" altına girerek güç kaybetmiştir.²⁸

1918 yılında eski İttihatçılardan Dr. Hasan Rıza tarafından Sosyal Demokrat Parti kurulmuş ancak parti, diğerlerine benzer şekilde pek bir varlık gösterememiştir. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında Osmanlı Sosyalist Fırkası, Türkiye Sosyalist Fırkası ve Sosyal Demokrat Parti gibi sol siyaset düşüncesini savunan siyasi partilerin etkisiz kalmaları ve sol siyaset savunuculuğunun daha ziyade Osmanlı azınlıklarınca üstlenilmesi sol siyaset anlayışının o yıllarda Müslüman-Türk toplumu tarafından yeterince özümsemişliğinin işareti olmuştur.

Millî Mücadele döneminde Anadolu'daki sol siyaset anlayışı, SSCB ile kurulan yakın temaslar etkisiyle ciddi bir hareketlenme içerisine girmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yurtdışına kaçan İttihatçı kadro; emperyalizme ve kapitalizme karşı olarak Anadolu'yu kurtarmak için Halk Şurular Fırkası'nı kurmuştur.²⁹ Ancak Halk Şurular Fırkası, Bolşevik sosyalizmini Anadolu toplumu adına uygun görmemiştir.³⁰

Enver Paşa'nın Berlin'de bulunduğu sırada İstanbul'daki arkadaşlarına gönderdiği mektupla Komünist olmadıklarını ancak Hilafet ve Saltanat çerçevesinde bir sosyalizm ve halk hakimiyeti inşasını esas aldıklarını belirtmiştir.³¹ Ancak Millî Mücadele döneminde Anadolu'ya giremeyen Halk Şurular Fırkası'nın Anadolu'daki teşkilatlanması etkisiz kalmıştır. Bu dönemde hayat bulan başka bir sol yapılanma da Mustafa Suphi tarafından Bakü'de kurulan ve Ankara'da gizli bir teşkilatı da bulunan Türkiye Komünist

²⁷ Tunçay, *a.g.e.*, s.38.

²⁸ Tunçay, *a.g.e.*, s.40

²⁹ Tunçay, *a.g.e.*, s.78

³⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi, 1972.

³¹ Tunçay, *a.g.e.*, s.81

Partisi olmuştur.³² Bolşevizm'in Türkiye uzantısı mahiyetine sahip Türkiye Komünist Partisi'nin mensupları kendilerini Türkiye Bolşevikleri şeklinde adlandırırken yayınladıkları umumi nizamnamelerinde “*Türkiye Bolşevikleri Rusya şura teşkilatının esaslarını, yalnız “usul-ü idare meselelerinde değil”, genel siyaset planında da aynen kabul etmişlerdir.*” ifadeleriyle siyasette izledikleri Bolşevik rotasını özetlemiştir.³³

Millî Mücadele adına gereken kaynakların temini için SSCB ile geliştirilen ilişkiler, dönemin İstanbul'daki tutucu kesimi tarafından Millî Mücadele Hareketinin Bolşeviklik ya da özdeş bir yaklaşımla dinsizlikle suçlanmasına neden oluşturmuştur.³⁴ Bu yaklaşımın devamı, 1960'lı yıllardan sonra CHP'de tartışılmaya başlanılan Ortanın Solu hareketine de karşı güdülen karşıt siyasi kampanyaların merkezini meydana getirirken CHP'nin komünist olmakla yaftalanması ve din düşmanı olarak itham edilmesinin retorik alt yapısını oluşturmuştur.

Millî Mücadele döneminde kurulan ve Hakkı Behiç önderliğinde I. TBMM'de Halk Zümresi adında grubu da bulunan başka bir sol oluşum ise Yeşil Ordu olmuştur. Yeşil Ordu, Bolşevikliği İslamiyet'in uygulanması olarak yorumlarken esasında Bolşeviklikle yaftalanan dinsizlik algısını kırmak istemiştir.³⁵ Çerkez Ethem'in Çapanoğlu ayaklanmasını bastırmasının ardından Yeşil Ordu'ya katılmasıyla cemiyet, ciddi bir silahlı kuvvete sahip olarak Ankara adına bir tehdit arz etmiştir.³⁶

Yeşil Ordu, 1920 yılının sonbaharında feshedilirken aynı tarihlerde, bağımsızlık mücadelesindeki bölünmüşlüğe son vermek ve sol faaliyetleri denetim altında tutmak adına Mustafa Kemal Paşa'nın da icazetiyle “resmi” bir sıfatla Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştur. Yeşil Ordu'ya mensup Hakkı Behiç gibi birçok isim de

³² Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

³³ Tunçay, *a.g.e.*, s.94-97.

³⁴ Tunçay, *a.g.e.*, s.258.

³⁵ Ahmet Altıntaş, *Millî Mücadele'de Yeşil Ordu Cemiyeti ve Siyasi Kökenleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1995.

³⁶ Tunçay, *a.g.e.*, s.85.

başka bir sol oluşum bulunmadığı için Türkiye Komünist Fırkası'na katılmıştır. Ancak Türkiye Komünist Fırkası'na katılmayan cenah, 7 Aralık 1920 tarihinde Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nı kurmuştur.³⁷

Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası, köylü bir sol devrimcilik gibi bazı görüşleriyle Marxizm ile farklı bakış açılarına sahip olurken dönemin siyasi denetimi altında ciddi bir gelişim gösterememiştir.³⁸ Bu dönemde sol siyaseti temsilen kurulan diğer bir siyasi parti ise 22 Eylül 1919 tarihinde Ahmet Akif, Ethem Nejat ve Dr. Şefik Hüsnü tarafından kurulan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi olmuştur. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi, diğer sol siyasi partilerin aksine sosyal sınıflar ve siyasi mücadeleyle ilgili açık bir fikir savunarak kapitalist ve emperyalistlerin uşağı olmakla itham ettiği Türkiye Sosyalist Fırkası ve Sosyal Demokrat Fırkası'na karşıt bir şekilde, kendisinin Türk işçilerinin gerçek temsilcisi olduğunu ileri sürmüştür. Türkiye Sosyalist Fırkası, kendisini II. Enternasyonal'e tabi sayarak, Avrupalı bir sosyalizmi savunurken Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Marx ve Engel ekolünü takip etmiştir. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, komünist faaliyetler yürüttüğü gerekçesiyle 1924 yılında feshedilmiştir.³⁹

Ankara'nın Moskova ile yakın temaslar kurduğu Millî Mücadele günlerinde Mustafa Kemal Paşa, 7 Aralık 1922 tarihinde "Halk Fırkası"⁴⁰ adında ve halkçılık ilkesine dayanan bir siyasi parti kurmak istediğini açıklamıştır. Bu doğrultuda kurulan yeni devletin temeli, kuruluşu 9 Eylül 1923⁴¹ tarihi olarak kabul edilen ve tüzüğünde; herhangi bir sınıf çıkarı adına çalışan değil tamamen halka yönelik bir siyasi parti olduğunu belirten Halk Fırkası ve halkçılık ilkesine

³⁷ Tunçay, *a.g.e.*, s.92.

³⁸ Tunçay, *a.g.e.*, s.97.

³⁹ İbrahim Sarıtaş, *Sosyal Demokrasi: Geçmişten Günümüze*, Orion Yayınları, Ankara, 2006, s.182.

⁴⁰ Adının Halk Fırkası olarak seçilmesinde Rusya'daki fakir fukarayı içine alarak zengin tabakayı dışlayan Narodniklerden bir esinlenme olduğu iddiasının yanında Mustafa Kemal Paşa'nın "Halk" kavramı, toplumun tüm sınıflarını kucaklayan daha geniş bir kapsama sahiptir. Cemil Koçak, *Tek Parti, Cumhuriyet ve Şefler*, Timaş, İstanbul, 2016, s.128.

⁴¹ Halk Fırkası'nın kuruluş tarihi 9 Eylül 1923 olarak alınsa da esasında partinin kuruluş dilekçesi, İçişleri Bakanlığı'na 23 Ekim 1923 tarihinde sunulmuştur. 9 Eylül, kuruluş dilekçesinin İçişleri Bakanlığı'na iletilmeden önce parti tüzüğünün kabul edildiği tarih olmuştur. Koçak, *a.g.e.*, s.129.

dayanmıştır. Dolayısıyla CHP'nin benimsemiş olduğu halkçılık ilkesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye adına doğru bir sistem olmadığını dile getirdiği Komünizm ve Bolşevizm'den çok farklı şekilde hiçbir sınıf ayrımı gözetmeyen bütüncül bir solidarizmi temsil etmiştir. 1930'lı yıllarda çalışmaları başlatılan ve 1936 yılında yasalaşan İş Kanunu, haftalık 48 saatlik çalışma hakkı ve mecburi iş teftişi ile anlaşmazlıklar adına mecburi hakem heyeti öngören mahiyetiyle dönemin sol siyaseti ve işçi hareketi adına önemli bir izdüşüm sağlasa da aynı yıllarda dünyada yükselen faşist rejimler, Türkiye'yi çeperine çekmek isterken özellikle Almanya ile sürdürülen iktisadi ilişkiler, Türkiye'nin politik eksenini de etkilemiş ve dolayısıyla 1938 sonrası sol siyasete olan bakış açısı Ankara nezdinde daha sert bir kimlik kazanmıştır.⁴²

Siyasi prensipleri arasına 1931 yılında devletçilik ve devrimcilik ilkelerini dahil eden CHP, Marksist bir sol parti kimliğine sahip olmasa da 1920'li yıllarda Saltanat ve Hilafet sistemlerine son verip ulus devlet modelinin temelini atarken modern bir toplum inşasında öncü bir siyasi parti olarak devrimci kimliğiyle sol siyasi düşünceye uzak bir duruş sergilememiştir. 8 Nisan 1923 yılında tebliğ edilen Dokuz Umde'nin içeriği de bu durumu kanıtlamıştır.⁴³

Zira cumhuriyetin ilanı sonrası gelişen Halifelik makamının kaldırılması, laiklik çerçevesindeki Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, kadınlara verilen seçme ve seçilme hakkı, dil, alfabe ve kılık-kıyafet inkılabı gibi devrimler, sol tandansın özgürlük ve ilerlemeci ilkeleriyle paralel bir tutum sergilemiştir. Ayrıca sol ideolojinin CHP'nin kimliğinde yer edinmesinde son derece önemli bir yere sahip olan Bülent Ecevit, Millî Mücadele ile başlayan ve Cumhuriyet'in ilanı ve devrimler ile ivme kazanan Türk devrim hareketini, sol bir siyasi hareket şeklinde değerlendirmiştir.⁴⁴

Prensip olarak sol siyasete yakın ilkeler benimseyen CHP, Millî Mücadele ile elde edilen tam bağımsızlık ve cumhuriyet devrimlerini

⁴² Ayşe Güneş Ayata, *CHP, Örgüt ve İdeoloji*, çev.: Belkıs Tarhan, Nüvit Tarhan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s.71.

⁴³ Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976, s.43.

⁴⁴ Ecevit, *a.g.e.*, s.24.

muhafaza etmek isterken; rejime karşı çıkan iç isyanlar, 1929 Dünya Ekonomik Krizi, İkinci Dünya Savaşı ortamı gibi olaylara karşı kurucu parti olma özelliğinin de getirdiği refleksiyle tek parti döneminde statükocu ve tutucu bir politik tutum sergilemiştir. Ancak CHP, kurucu siyasi irade olmanın yanında iktidarı boyunca hiçbir dönem totaliter bir siyasi parti olmadığı gibi özellikle 1960'lı yıllar sonrasında "Ortanın Solu" siyasetiyle birlikte sol siyaset ve sosyal demokrasinin en önemli savunucularından biri olmuştur. CHP, 1959 yılında gerçekleştirilen 14. Kurultay'da ilan edilen İlk Hedefler Beyannamesi ile parti adına uzun zamandır beklenen değişim hareketini başlatırken 1965 yılında Ortanın Solu açılımı ile "halk için, halka rağmen" görüşüne karşıt olarak "halk için, halkla beraber" anlayışını gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Ancak Ortanın Solu açılımı ile devlet partisinden halk partisine dönüşmeyi amaç edinen CHP'nin sol siyaset düşüncesini henüz benimsemeden sol siyaset ile ilk teması, esasında Ortanın Solu akımından çok daha önce Gazi Mustafa Kemal Atatürk döneminde, Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği⁴⁵ ile 1926-1935 yılları arasında kurulan ilişkilerle vuku bulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Danimarka ve Fransa'daki radikal ve liberal partilerin, 1919-1923 yılları arasında Batı Avrupa'nın çeşitli parlamentolarında yer almış aynı çizgideki siyasi partilerle bir iş birliği sağlama girişimleri sonuçsuz kalsa da 1924 yılında Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği'nin kuruluşunun temelini atmıştır.⁴⁶

Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği ile CHP ilişkisine ilk dikkat çeken isim Mete Tunçay olmuştur. Tunçay, 1981 yılında yayımlanan "*Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmilel İtilafi ve CHF*" başlığını taşıyan makalesinde, 1927 yılındaki CHF Kurultayı'nda Birliğe üye olma konusunun gündem olduğunu ve üyeliğin onaylanmadığını belirterek 1927 Kurultay tutanaklarından alıntılar yaparak bu tartışmayı detaylandırmıştır. Zafer Toprak,

⁴⁵ Entente Internationale des Partis Radicaux et des Partis Democratiques Similaires.

⁴⁶ Hakkı Uyar, *CHP'nin Avrupa'nın Radikal ve Demokrat Partileri ile İlişkileri (1926-1935)*, Mete Tunçay'a Armağan, (Der: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.1.

“*Radikal Sosyalist ‘Enternasyonal’ ve Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi*” adlı Toplumsal Tarih dergisinde yayınlanan makalesiyle konuya ışık tutan bir diğer isim olurken konuya dair bir diğer kıymetli çalışmaya ise “*CHP’nin Avrupa’nın Radikal ve Demokrat Partileri ile İlişkileri (1926-1935)*” başlığını taşıyan makalesiyle Hakkı Uyar imza atmıştır.

Radikal Sosyalist Enternasyonal olarak da bilinen klasik-radikal ve sol eğilimli liberal siyasi partilerin oluşturduğu siyasi bir uluslararası kuruluş olan örgüt, 1924 yılından 1938’e kadar varlığını sürdürmüştür. Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği, İşçi ve Sosyalist Enternasyonal gibi benzer örgütlerin modelini takip ederek çeşitli merkez partileri kapsamıştır.⁴⁷

Örgütün kurucu toplantısı, daha sonra Nobel Barış Ödülü kazanan ve yürütme komitesi başkanı olarak da görev yapan Ferdinand Buisson liderliğinde 29 Ağustos 1924 tarihinde Cenevre’de düzenlenmiştir. Örgütün temel amacı, liberalizm ve klasik radikalizm ile ilişkili çeşitli siyasi partileri bir araya getirerek demokrasiyi teşvik etmek olmuştur. Entelektüel çalışmalarda Milletler Cemiyeti ile yakın temaslar kuran birlik, bazı üye partilerin delegelerinden oluşan yürütme komitesi tarafından yönetilmiştir. Paris Valois Sarayı, Rue de Valois adresindeki Fransız Radikal Partisi’nin Genel Merkezi, birliğin merkezi olarak kullanılmıştır. Uluslararası İttifak, kuruluşunun ardından Belçika, Bulgaristan, Çekoslovakya, Finlandiya, Fransa, Danimarka, Almanya, Yunanistan, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Romanya, İsveç, İsviçre, Türkiye ve Birleşik Krallık gibi ülkelerden üye veya ilişkili partileri bünyesinde barındırmıştır.⁴⁸ 1938 yılından sonra, İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasına yakın bir dönemde faaliyetlerine son veren örgütün üye partilerinden bazıları 1947 yılında daha geniş kapsamlı bir organizasyon olan Liberal Enternasyonal’i kurmuştur.

⁴⁷ Sara Lorenzini, “The White International and Peace in Europe, 1925-1932”. In Donatella Cherubini; Marta Petricoli (eds.). *For Peace in Europe: Institutions and Civil Society Between the World Wars* Peter Lang, 2007, s.367-368.

⁴⁸ Murat Turan, *Cumhuriyet Halk Partisi’nin Diğer Ülke Partileriyle İlişkisi (1923-1950)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği ile CHP'nin ilişkisi ise Fransız Radikal Partisi vasıtasıyla olmuştur. Fransız Radikal Partisi, solidarist ideolojisi sebebiyle İttihatçılar ve Cumhuriyetin kurucu kadrosu açısından önemle takip edilen bir siyasi yapılanma olmuştur.⁴⁹ Dolayısıyla Tanzimat Dönemi ve sonraki evrede Osmanlı düşün dünyasını şekillendiren Fransız Devrimi gibi III. Cumhuriyet Fransa'sı da İttihatçı ve Kemalist kadronun ulus inşa sürecinde Batı'daki referans kaynağını oluşturmuştur.⁵⁰

3. CHP'nin Radikal Sosyalist Enternasyonel ile Temasları (1926-1935)

CHP'nin 1927 yılında düzenlenen 2. Kurultay'ında Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği'ne üye olmak konusu tartışılmış ancak tartışmalar neticesinde birliğe üye olma fikri onaylanmamıştır.⁵¹ Dönemin CHP Genel Sekreteri Saffet Arıkan, 1927 Kurultay'ının 23 Ekim tarihli oturumunda Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği hakkında 1926 yılında Fransız Radikal Partisine üye Mebus Mösyö Pol Bastid'in ziyaret için Ankara'ya geldiğini belirterek muhtelif sebeplerle kendileriyle temasa geçtiğini ve partileriyle ilgili bilgilendirme aldığını ifade etmiştir. Mösyö Pol Bastid'in Fransa'ya döndükten sonra CHP'ye bir davet gönderdiğini aktaran Saffet Arıkan, davette CHP'nin siyasi programıyla radikal fırkalar programının aynı olduğunu ve dolayısıyla bu beynelmil birliğe iştirak edilmesi ricasında bulunduğunu belirtmiştir. Davete cevap olarak; konuyla alakalı hükmün Büyük Kongre tarafından verilebileceğini belirttiklerini aktaran Arıkan, Büyük Kongre henüz toplanmadığı için müşahit sıfatıyla katılıp katılamayacaklarını sorduklarını ve aldıkları olumlu yanıt karşılığında birliğe davetli müşahit sıfatıyla iştirak ettiklerini belirtmiştir.

İlk kurulunu 29 Ağustos 1924 tarihinde Cenevre'de toplayan birlik, kuruluşlarını teşkil adına tesis ettikleri komitesini 13 Kasım

⁴⁹ Özellikle Charles Gide, Charles Seignobos, Leon Duguit, Celestin Bougle, Emile Durkheim gibi isimler bu düşüncenin Osmanlı Devleti'ne taşınmasında etkili olmuştur.

⁵⁰ Zafer Toprak, "Radikal Sosyalist 'Enternasyonal' ve Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi", *Toplumsal Tarih*, sayı 106, Ekim 2002, s.44.

⁵¹ Mete Tunçay, "Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmille İtilafı ve CHF", *Mustafa Kemal'i Anlamak*, Hazırlayan: Fahrünnisa Kadıbeşegil, Oluşum Yayınları, Ankara, 1981.

1924 tarihinde Paris'te ve 18 Kasım 1924 tarihinde Bologne-sur-Mer'de oluşturmuştur. Birlik, ilk kongresini 1-2 Haziran 1925 tarihinde Kopenhag'ta düzenlemiştir. 15-16-17 Ocak ayında Karlsruhe'de düzenlenen ve Almanya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, Polonya gibi ülkeleri temsil eden 55 azanın dahil olduğu birliğin ikinci kongresine, İsviçre ve Türkiye de müşahit sıfatıyla dahil olurken Türkiye ve CHP'yi temsilen Saffet Arıkan katılmıştır. Birliğe, Fransa'dan Radikal ve Radikal Sosyalist, Republiken Demokratik, Almanya'dan Demokrat Fırka, Belçika'dan Radikal ve Radikal Sosyalist Fırka, Danimarka'dan Radikal Sosyalist Fırka, Macaristan'dan Radikal Fırka, Bulgaristan'dan Radikal ve Demokrat Fırkaları, Hollanda'dan Demokratik Radikal Fırka, Polonya'dan Radikal Halk Fırkası, Litvanya'dan Halk Fırkası, Çekoslovakya'dan Milli Sosyalist Fırka, Yunanistan'dan Demokratik Müttehide, İsveç ve Norveç Radikal Sosyalist Fırkalarıyla İngiltere'den bir grup Liberal katılmıştır.⁵²

Kongrenin ilk gündem konusu olarak silahsızlanmanın tartışıldığını aktaran Arıkan, ikinci gündem konusu olarak da eğitim sisteminin demokratikleştirilmesinden bahsedildiğini belirtmiştir.⁵³

CHP'nin 1927 Kurultayı'nda tartışmaya açılan Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği'ne katılma konusunda üç temel görüş ortaya çıkmıştır. Genel Sekreter Saffet Arıkan, hükmün Kurultay'a ait olduğunu belirtirken birliğe üyeliğin Türkiye'yi dış dünyada tanıtmak adına önemli bir fırsat olacağını ifade etmiştir.

Yusuf Kemal Tengirşek, benzeri başka örgütlerin de incelenip en uygun olanına katılma fikrini sunarken Yusuf Akçura ise, bu birliği teşkil eden siyasi partilerin iktidar partileri olmadıklarını, bu partiler içerisinde yalnızca CHP'nin tek başına iktidar gücüne sahip olduğunun altını çizerek mezkûr azınlık partilerin birtakım aşırılıklara kalkışabileceklerini ve bu durumun da CHP adına sıkıntı yaratabileceğini belirtmiştir. Yusuf Akçura'nın bu görüşü, kongrede

⁵² Uyar, *a.g.e.*, s.2.

⁵³ Tunçay, *a.g.e.*, s.16; Uyar, *a.g.e.*, s.2.

ağırlıklı olarak kabul gören düşünce olmuştur.⁵⁴ 1927 Kurultay'ında birliğe üyelik hususu reddedilmesine rağmen CHP, belirli aralıklarla birliğin toplantılarına gözlemci sıfatıyla katılmaya devam etmiştir.

3.1. Londra Toplantısı (1928)

CHP, Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği Genel Sekreteri Edouard Pfeiffer tarafından gönderilen 21 Nisan 1928 ve 12 Haziran 1928 tarihli iki mektupla birliğin 5 Temmuz 1928 tarihinde Londra'da gerçekleştirilecek toplantısına davet edilmiştir. CHP Genel Sekreteri Saffet Arıkan, iki davet mektubuna 18 Haziran 1928 tarihinde yanıt vererek; partinin Büyük Kongre'sinde birliğe üye olma hükmünün Parti Divanı'na bırakıldığı ve milletvekillerinden mütevellit olan Parti Divanı'nın da meclisin tatil ilan edilmesi sebebiyle toplanmasının mümkün olmadığını ve bu nedenle toplantıya katılamayacaklarından dolayı duydukları üzüntüyü ifade ederken toplantıda, demokrasinin çoğaldığı ve milletlerin geleceklerini aydınlatan kararların alınması dileğini iletmiştir.⁵⁵

3.2. Stockholm Toplantısı (1929)

CHP, Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği İcra Komitesi tarafından 28 Mart 1929 tarihinde düzenlenecek toplantısına davet edilmiştir. CHP Genel Sekreteri Saffet Arıkan, Stockholm'de düzenlenecek kongre ile ilgili kendisine gönderilen davet mektubuna 4 Haziran 1929 tarihinde cevap vermiştir. Arıkan, davetten duydukları memnuniyeti dile getirdikten sonra partinin, birliğe iştirak edişinin parti divanınca kararlaştırılacağı hükmünü yeniden hatırlatarak bu kararın henüz alınmadığını ve yoğunluğu sebebiyle Stockholm Kongresi'ne katılamayacağını, partilerine gösterdikleri genel ilgiden dolayı duydukları şükran duygularıyla birlikte belirtmiştir.⁵⁶

28 Mart 1929 tarihinde düzenlenen toplantının gündemi; Birliğin bir sonraki kongresinin İsveç Demokratik Liberal Partisi tarafından Stockholm'de düzenlenmesi, Romanya Milli Köylü Partisi,

⁵⁴ Tunçay, *a.g.e.*, s.23-25; Uyar, *a.g.e.*, s.2.

⁵⁵ Uyar, *a.g.e.*, s.3.

⁵⁶ Uyar, *a.g.e.*, s.4.

Lüksemburg Radikal Partisi, Ukrayna ve İtalya grupmanlarının Birliğe kabul edilmesiyle ilgili önerilerin dinlenmesi, Veznedarın raporuyla ilgili çeşitli konular olmuştur. Kongre'nin gündemi; Birliğin Başkanı -Kopenhag'daki liberal hareketin önemli isimlerinden ve bir dönem Birliğin Genel Sekreterliğini de yapan-Ivar Berendsen'in önerisi üzerine özel olarak oluşturulan bir komite tarafından hazırlanan tarım faaliyetleri raporunun incelenmesi, işsizlik sorunu ve ekonomik kriz olmuştur. İcra Komitesi toplantısında gündem olan diğer konular arasında; Romanya Milli Köylü Partisi ile Lüksemburg Radikal Partisi'nin Birliğe oy birliği ile kabul edilirken İsviçre Radikal Partisi'nin Birliğe katılımı hususunda bir karara varamadığı olmuştur. Ayrıca toplantıda, Birliğin adının uzun ve karışık olması sebebiyle adının değiştirilmesi önerisi de gündeme gelmiştir.⁵⁷

3.3. Atina Toplantısı (1931)

Saffet Arıkan'dan sonra CHP Genel Sekreterliği görevini devralan Recep Peker, 4 Nisan 1931 tarihinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a gönderdiği bir mektupla daha önce Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği'nden katılımı alakalı bir davet aldıklarını ve meselenin 1927 Kurultay'ında tartışılarak kararın Parti Divanı'na aktarıldığını hatırlattıktan sonra birliğin 5 Nisan 1931 tarihinde Atina'da toplanacak olan ve özellikle Balkan devletlerinin de katılacağı toplantısına, dış politikanın takibine binaen Atina Büyükelçiliği'nden bir diplomatın katılmasını rica etmiştir. Bunun üzerine Atina Büyükelçiliği Müsteşarı Sedat Zeki Örs, müşahit sıfatıyla Atina'daki toplantıya katılmıştır. CHP'ye gönderilen mektuba göre Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği'nin Atina'daki kongresinin 4-8 Nisan 1931 tarihlerinde toplanması planlanmıştır. Birliğin Atina'daki kongresine katılacak delegeler arasında Almanya, Fransa, Danimarka, Bulgaristan ve Yunanistan yer almıştır. CHP adına toplantıya iştirak eden Sedat Zeki Örs'ün toplantılara dair hazırladığı 12 Nisan 1931 tarihli rapor; kongrenin toplantıya katılmayan davetli partilerin gönderdikleri itizar ve selam telgrafları ve CHP'nin de mesajının okunduğu açılışla başladığını aktarmıştır. Toplantıya, kongre başkanlığını yapan

⁵⁷ Uyar, *a.g.e.*, s.4.

Papanastasiyu'nun temsil ettiği Yunan partisinden başka ayrıca Fransız Radikal Sosyalist Partisi, Alman Demokrat Partisi, Bulgar Radikal Partisi ve Danimarka Radikal Partisi katılmıştır.

Kongre toplantılarının Atina'daki Ticaret ve Sanayi Odası binasında gerçekleştirildiğini aktaran rapor, Atina toplantılarının ilk günlerinde katılımcı partiler, ülkelerinde gelişen son hadiselerden özet geçen bir beyanat sunmuştur. Kongreye katılan siyasi parti temsilcilerinin tarım faaliyetleriyle ilgili görüşlerini sıraladıklarını belirten rapor, toplantılarda dış politika konularının da gündeme geldiğini aktarmıştır. Kongrede, Bulgar delegesi Kalenderoff'un Neuilly Antlaşması hakkındaki beyanatu ve Almanya-Avusturya ekonomi birliği ile ilgili cereyan eden tartışmalar gündem olmuştur.

Kalenderoff, Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'na katılımından dolayı çok ağır şartlara maruz tutulduğunu ancak Bulgaristan'dan önce savaşa dahil olan Türkiye'nin, Bulgaristan'a yüklenen ağır yükler nazarında bir külfete maruz bırakılmadığını belirttikten sonra Bulgar halkını ana vatanından tecrit ettiğini savunduğu Neuilly Antlaşması'nın koşullarını eleştirerek Akdeniz meselesini gündeme getirmiştir. Rapora göre; Neuilly Antlaşması'nın koşullarını değiştirme isteğini ısrarla gündemde tutmak isteyen Bulgarlara karşı kongre başkanı ve Yunan temsilci Papanastasiyu, Bulgar konuşmacıyı nezaket sınırları içerisinde uarmak zorunda kalmıştır. Ardından söz alan bir başka Yunan delege Kriyesis, Bulgar delegasyonuna katılmadığını ekleyerek geçmişe takılıp kalmanın bir fayda getirmeyeceği gibi geleceğe bakmak gerektiğini ve bundan böyle Balkan milletlerinin demokratik haklarının mücadelesi için çaba gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Rapora göre müzakerelerin kayda değer diğer bir yönü de Alman-Fransız ilişkileri etrafında Alman ve Fransız temsilcilerin, gerek Alman heyetlerinden her birinin, partilerinin bilinen genel siyasetine uygun olarak karşı taraf için nezaket dolu konuşmaları olmuştur. Alman delege Lemmer, Fransız meselesinin, hatta en koyu milliyetçiler de dâhil olmak üzere, Alman kamuoyu için artık mevcut olmadığını yani bir intikam eğiliminin söz konusu olmadığını, tazminat meselesinde de ağırlığın Amerika'ya olan müttefik borçları

noktasında olduğunu belirtmiştir. Söz alan Fransız delegasyonu, Almanlara aynı ölçüde karşılık vermekle beraber Lemmer'in (partisinin Almanya'nın herhangi bir davasını Cemiyet-i Akvam vasıtasıyla takip ve sonuçlandırmak istediği ve özel ittifaklar ve anlaşmalar sistemine karşı çıktığı) şeklindeki girişimine atıfta bulunarak Alman-Avusturya ekonomik birliğini konu etmiştir. Özellikle Berto'nun konuşmasında belirttiği üzere, bu anlaşmanın aniden bildirilmiş olduğunu ve Mösyö Briand'ın sinirlenmesinin de bu sebepten ileri geldiğini ve Mösyö Gurtius'un bu girişim ve tasavvuru Cemiyet-i Akvam'ın Eylül toplantısında açıklamasının mümkün ve özellikle Paneurope hazırlık konferansının geçen 24 Mart'ta Paris'te yapılan toplantısında ekonomik ittifak tasavvurunun bildirilmesinin doğal bir şey olmasına rağmen bundan vazgeçilmiş olmasının herhalde endişe verici bir durum olduğunu söylemiştir.

Alman temsilcisi M. Haus, Fransızların bu açıklamalarına karşı, Alman-Avusturya ittifakının gizli tutulmasının iki ülke kamuoyunu kuşkulandırmamak ve bu ittifaka çıkarları uygun olmayan bazı çevrelerin aleyhte propagandasına fırsat vermemek düşüncesinden ileri geldiği yolunda -rapora göre- pek de ikna edici olmayan bir cevap vermiştir. Ayrıca Alman temsilciler, Sedat Zeki Örs ile yaptıkları özel görüşmelerde ekonomik ittifakın 'Anschluss'a doğru atılmış bir adım olduğunu ve bütün Alman partilerinin bu konuda birleşmiş olduklarını ve bu durumu inkâr etmenin kimsenin aklından geçmediğini ifade etmiştir.⁵⁸

3.4. Sofya Toplantısı (1933)

CHP, Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği'nin 1927-1935 yılları arasındaki tüm toplantılara katılmamıştır. Katıldığı toplantılardan biri de Sofya'da gerçekleşmiştir. Bu toplantı hakkında devlet arşivlerinde ayrıntılı bilgiler bulunurken basında da en çok yankı bulan toplantılardan biri olmuştur. Hakkı Uyar'a göre bunun birkaç nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, CHP'nin iki önemli üyesi olan Necip Ali Küçüka ve Necmettin Sadık Sadak'ın bu toplantıya katılmış olmaları bu nedenlerin başında gelmiştir. İkinci neden olarak ise Fransa'nın eski başbakanlarından Edouard

⁵⁸ Uyar, *a.g.e.*, s.7.

Herriot'nun, Sofya'daki toplantı öncesinde Türkiye'ye gelmiş ve toplantıya Türkiye üzerinden geçip, ardından tekrar Türkiye'ye dönerek Mustafa Kemal Atatürk ile görüşmüş olması yer almaktadır.

8 Ağustos 1933 tarihinde gemiyle İzmir'e gelen Edouard Herriot, İzmir Valisi Kazım Dirik ve CHP İl Başkanı Hacim Muhittin Çarıklı tarafından karşılanmıştır. Herriot, İzmir'e geldikten sonra Bergama'ya geçerek buradaki tarihi eserleri ziyaret etmiş ardından İzmir'den ayrılarak vapurla İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da, İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ tarafından karşılanan Herriot ve heyeti, İstanbul'dan trenle Sofya'ya geçerek Radikal ve Benzeri Partilerin Uluslararası Birliği'nin 12 Ağustos 1933 tarihinde başlayan kongresine katılmıştır.⁵⁹

Sofya'da gerçekleşen Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği'nin dokuzuncu kongresine Almanya, Danimarka, İngiltere, Fransa, Hollanda, Yunanistan, Polonya, Türkiye ve Bulgaristan'dan delegeler katılmıştır. Türkiye'yi Denizli Milletvekili Necip Ali ve Sivas Milletvekili Necmettin Sadık Beyler temsil ederken ev sahipliğini Bulgar Radikal Partisi lideri M. Kostourkoff ve Demokrat Parti lideri eski başbakan M. Liyapçef yapmıştır. Sofya Kongresi'nin gündeminde; Dünya ekonomik krizi karşısında radikal sosyalist ve benzeri partilerin durumu, uluslararası ticaret, işsizlik, gümrük tarifeleri, radikal sosyalist ve benzeri partilerin rolleri ve pozisyonları yer almıştır.⁶⁰

Akın gazetesi, 15 Ağustos 1933 tarihli sayısında kongredeki oturumlar hakkında bilgi verirken; Radikal ve Demokrat Partilerin Uluslararası Birliği kongresinin ikinci oturumunun, dün Fransız delege M. Borel'in başkanlığında fen akademisinde yapıldığını, farklı devletlerin delegelerinin, gündemin ilk konusu olan işsizlik ve gümrük tarifeleri hakkında raporlar sunduğunu ve tüm delegelerin, gümrük engellerinin kaldırılması lehinde konuşmalar yaptığını aktarmıştır. Bulgar delegenin, Avrupa gümrük birliği ve tek para birimi kullanacak

⁵⁹ Ayrıca bakınız; Hakkı Uyar, "Edouard Herriot'nun Atatürk'le Görüşmesi (1933) ve Türk Devrimi Hakkındaki Görüşleri", Bugünün Bilgileriyle Kemal'in Türkiye'si, La Turquie Kamaliste, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012.

⁶⁰ Uyar, *a.g.e.*, s.8.

uluslararası bir banka kurulmasını önerdiğini belirten gazete; Fransız temsilcinin, üretimin küçük tedbirlerle ve büyük ekonomik karışıklıklar yapılarak değil, incelenmiş tedbirlerle düzenlenmesi gerektiğini, tedbirlere örnek olarak da Fransız milletvekilleri ve senatosu tarafından kabul edilen buğday ve bağcılık düzenlemelerini gösterdiğini ifade etmiştir. Fransız temsilcinin, haftada kırk saat çalışma, ücretli tatil uygulamaları ve işçilerin alım gücünü artırarak üretim kapasitesini düşürmeyi tavsiye ettiğini belirten gazete, işsiz sayısını azaltmak için fabrikalara giriş yaşının geciktirilmesi ve emeklilik yaşının ilerletilmesi gerektiğini ifade ettiğini aktarmıştır.⁶¹

12 Ağustos 1933 tarihinde başlayan Sofya Kongresi, iki gün sürmüş ve katılımcılar, 15 Ağustos'ta Bulgaristan'a seyahate çıkmıştır. Akın gazetesi kongreye dair; kabul edilen ekonomik kararlarla, dünya ekonomisinin milletler arasında ekonomik dayanışmaya dayalı olarak kurulması gerektiğinin vurgulandığı ve bu yapı içinde sınıf ve millet hâkimiyetinin olmaması gerektiği yönde karar alındığını belirtmiştir.

Uluslararası veya bölgesel tedbirlerle paraların istikrarı ve gümrük anlaşmalarına kesin uyum sağlanmasının altının çizildiği kongrede, tüketimin artmasına, işlerin yeniden başlamasına ve işsizliğin azalmasına yardımcı olacak şekilde üretimin düzenlenmesi gerektiğinin vurgulandığını yazmıştır. Ayrıca, kamu yararını sağlamak amacıyla tröst ve kartellerin denetlenmesi önerisinin tartışıldığını belirten gazete, kongrede kabul edilen siyasi kararda, ancak demokratik bir yönetim sisteminin ülkelerin sosyal yapısında manevi ve fikir birliğini mümkün kılacağına belirtildiğini aktarmıştır. Akın gazetesine göre; birliğin önerdiği bu sistem, tüm vatandaşların kanun önünde eşitliğini, mahkemelerin bağımsızlığını ve ifade özgürlüğünü temin edecektir.⁶²

Kongreyi CHP adına izleyen Necmeddin Sadık Sadak, Akşam gazetesine yazdığı bir başyazıda toplantıyla ilgili görüşlerini "*Liberalizm ve Devletçilik*" başlıklı yazıda paylaşırken; bu tür özel

⁶¹ "Radikaller Kongresi: İşsizlik ve Gümrük İşleri Konuşuldu", Akın, 15 Ağustos 1933; Uyar, a.g.e., s.8-9.

⁶² "Radikaller Kongresi Dün Mesaisini Bitirdi", Akın, 16 Ağustos 1933.

toplantılardan somut kararlar beklenemeyeceğini, bu toplantıların faydalarının, farklı ülkelerden gelen politikacıların bir araya gelmesi ve bazı fikirlerin açıkça teyit edilmesinden ibaret olduğunu belirtmiştir.

Sofya Kongresi'ne ayrıca önem kazandıran noktanın, Fransız radikalleri adına gelen kalabalık ve seçkin heyetin başında M. Herriot'un bulunması olduğunu yazan Necmeddin Sadık Sadak, büyük bir devlet adamı ve bilim insanı olan M. Herriot'un, üç gün boyunca dört, beş kez konuşma yaptığını ve her seferinde en zorlu siyasi, sosyal ve ekonomik meseleleri yetkin bir şekilde açıklarken dinleyicileri hem fikirselsel olarak hem de duygusal olarak etkilediğini savunmuştur. Bugünkü dünyada radikal partilerin, 'Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik' prensiplerine bağlı kalmaları gerektiğini vurgulayan Sadak, Sofya Kongresi'nde Cumhuriyet Halk Partisi gözlemcileri, partileri feshedildiği için tamamen özel bir durumda gelen Alman gözlemciler ve radikal fikirlerden uzak olan İngiliz Liberal Partisi'nin milletvekilinin dahi olmayan gözlemcisi dışında, Avrupa'nın radikal ve demokrat temsilcilerinden sadece altı ülkeden katılımcının bulunduğunu aktarmıştır.

Radikallerin anladığı anlamda Fransız Devrimi'nden gelen parlamenter sisteme dayalı demokrasinin, kongrede bizzat yaşanan bir krizle karşı karşıya kaldığını yazan Sadak, konuşmacıların çoğunun, demokrasi ve parlamenter sistemin son zamanlarda sık sık hedef olduğu sert eleştirilerden ve çeşitli ülkelerdeki yeni siyasi gelişmelerden bahsettiğini aktarmıştır. Bu eleştirilere verilen cevabın hep aynı olduğunu ve "*Demokrasi bir kriz yaşayabilir. Bu kriz mutlaka bir hastalık değil, bir büyüme krizidir. Yakın bir gelecekte, güneşi örten bulutlar dağılacak, güneşin parıltıları daha sıcak olacaktır.*" şeklinde olduğunu belirten Sadak, Fransız Radikal Partisi'nden milletvekillerinin ekonomik krize çare olarak fikirlerini sunarken; krizin en önemli sebeplerinden biri olarak üretim ve tüketimdeki dengenin bozulmuş olmasını gösterdiklerini ve bunun çözümü için hem üretimi hem de tüketimi düzenlemek gerektiğini önerdiklerini belirtmiştir.

Fransız Radikal Partisi milletvekillerine göre bunu ancak devletin yapabileceğini aktaran Sadak, Fransız temsilcilerin ekonomiyi devletin yönetmesi gerektiğini düşündüklerini kaleme almıştır. Fransızlara göre ilk tedbirin kontrollü ekonomi olan 'economie dirigee' olduğunu belirten Sadak, bu anlayış çerçevesinde her devletin, kendi sınırları içinde ekonomiyi kendi kontrolü altına alması ve devletler arasında ekonomik iş birliğinin sağlanması gerekmektedir.

Fransa, kendi ekonomisi için hayati öneme sahip olan buğday ve şarap meselelerini bu şekilde düzenlemeye başlamıştır. Devlet, sadece tarımsal üretime değil, işçilerin haftalık çalışma saatlerini azaltmak, fabrika sahiplerini işçilere ücretli izin vermeye zorlamak suretiyle sanayi hayatına da müdahale etmelidir.

Bireylerin özel girişim ve kazanç hakları meşru olmakla birlikte, eski bireysel bencillik devri geçmiştir. Büyük ve serbest kazançlar hem işçileri hem de tüketicileri ezmektedir. Devlet, büyük üretimleri sıkı kontrol altında tutmalı, hatta uluslararası tröst ve kartelleri denetleyebilmek için bu kontrol uluslararası olmalıdır. Fransız delegasyona göre liberalizmin öldüğünü aktaran Sadak, Avrupa'nın radikal ve demokrat partilerinin homojen bir grup olmadığını ve Avrupa'nın tüm ülkelerini temsilden uzak olduklarını belirtirken, bu partilerin bile ekonomik ve siyasi liberalizmi gözden geçirme ihtiyacı duyduklarını ileri sürmüştür.⁶³

Sadak'ın "*Liberalizm ve Devletçilik*" başlıklı yazısına manşetinden yanıt veren Ağaoğlu Ahmet'in liberal görüşlü Akın gazetesi, Sofya Kongresi'nin yanlış ve yanıltıcı anlatıldığını ileri sürerken Herriot'un heyetinde yer alan bir Fransız meclis üyesinin röportajına yer vererek Sofya kararlarında 'yönlendirilmiş' ekonomi lehine bir akımın olmadığı, liberalizmin sağlam ve geleneksel politikasının devam ettiği görüşünü paylaşmıştır.⁶⁴

Kongreden sonra Bulgar Kralı ile görüşen Herriot ve heyeti, Varna'dan Türkiye'nin tahsis ettiği Zafer torpidosu ile 17 Ağustos

⁶³ Necmeddin Sadık, "Liberalizm ve Devletçilik", *Akşam*, 17 Ağustos 1933.

⁶⁴ Akın, 18 Ağustos 1933., Uyar, *a.g.e.*, s.11.

günü İstanbul'a gelip ertesi gün de Ankara'ya geçmiştir. 19 Ağustos sabahı trenle Ankara'ya gelen Herriot ve yanındakileri, Başbakan İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve CHP Genel Sekreteri Recep Peker karşılamıştır. Daha sonra trenle İstanbul'a dönen Herriot, 21 Ağustos 1933 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından kabul edilmiştir.⁶⁵

Herriot, bu görüşmenin ardından yaptığı açıklamada Mustafa Kemal Atatürk'ün dürüstlüğünü övgüyle vurgularken onu "diktatör" olarak nitelendirenlere şiddetle karşı çıkmıştır. Rusya dönüşü Türkiye hakkındaki izlenimlerini paylaşmaya devam eden Herriot, Türkiye ve Fransa'nın benzer hedeflere doğru ilerleyen yönetim sistemlerine sahip olduğunu aktarmıştır. Fransa'ya döndükten sonra da Türkiye hakkındaki olumlu değerlendirmelerini sürdüren Herriot, 1930'larda Kemalizm'i sistematize etmeye çalışan önemli eserlerden biri olan Tekin Alp'in "*Kemalizm*" adlı kitabının ön sözünü yazmış ve "*Türk demokratlarının Fransız ekolünü benimsemelerinden*" duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir.⁶⁶

3.5. Kopenhag Toplantısı (1934)

Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği, 31 Ağustos 1934 tarihinde Kopenhag'da bir toplantı daha düzenlemeyi planlarken toplantı davetini CHP'ye gönderdiği 6 ve 21 Temmuz 1934 tarihli mektuplarla iletmiştir. Ancak CHP Genel Sekreteri Recep Peker, Eylül ayında gerçekleştirilecek -kadınların da ikinci kez oy kullanacaklarını vurguladığı- belediye seçimlerinin yoğunluğu nedeniyle Kopenhag'da düzenlenecek toplantıya katılamayacaklarını üzüntüyle belirtmiştir.⁶⁷

3.6. Londra Toplantısı (1935)

Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği, 15 Mart 1935 tarihinde Paris'ten CHP'ye gönderdiği mektupta, Londra'da yapılacak toplantının bilgilerini aktarmıştır. Birliğin

⁶⁵ Ziyaretin dipnotu

⁶⁶ Murat Turan, "İki Savaş Arası Dönemde Radikal-Sosyalistler ile Kemalistler Yakınlaştı mı?", *Birikim*, sayı 367, Kasım 2019.

⁶⁷ Uyar, *a.g.e.*, s.11.

yürütme komitesinin, birliğin gelecek toplantısının 30-31 Temmuz tarihlerinde Londra'da 'National Liberal Club'da gerçekleştirilmesini planladığını belirten mektup, toplantı gündemleri arasında; ekonomik ve mali konular, Mali konular için Fransız raportör, Gümrük sınırları için İngiliz raportör, Kontenjan konusu için Danimarkalı raportör, Parlamento ve özgürlük konuları için Hollandalı raportör tarafından ele alınacak konuların yer aldığı çerçeveyi aktarırken Polonyalı bir raportörün de Doğu-Batı ekonomik ilişkilerini açıklayacağını kaydetmiştir.

Mektupta ayrıca kongre sonrasında Cambridge'deki 'Liberal Summer School'da 1 ve 8 Ağustos'ta gerçekleştirilecek çalışmalara katılım ricasında bulunulurken katılımcı delegasyonlardan, son üç yıllık faaliyetlerini gösteren raporların 1 Haziran gününe kadar genel sekreterliğine rapor etmeleri istenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri gözlemcileri, Londra Kongresi'ne kişisel olarak katılacağını bildirirken Ulusal Liberal Federasyonu (National Liberal Federation), Londra kongresinin başarılı geçmesini umut ettikleri temennide, olabildiğince fazla heyet gönderilmesini rica etmiştir.⁶⁸

CHP Genel Sekreteri Recep Peker, Londra Kongresi'nin davet mektubuna 20 Haziran 1935 tarihinde gönderdiği mektupla yanıt vererek CHP'nin geçen Mayıs ayındaki Kurultay'ının henüz yeni tamamlanması nedeniyle, söz konusu toplantıya hazırlanamadıklarını ve CHP'nin dünya ve ülke şartlarına uygun yeni bir program benimsemiş olduğu için geçen üç yılın faaliyetlerini anlatmak amacıyla rapor göndermeyi faydasız bulduklarını, bunun yerine kendilerine CHP'nin yeni programının Fransızca tercümesini göndereceklerini dolayısıyla kongreye katılamayacaklarını belirtip Londra'da yapılacak olan Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği kongresine başarılar dilemiştir.

Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği Genel Sekreteri Pfeiffer, Recep Peker'in yanıtına karşılık olarak 25 Haziran 1935 tarihli bir cevap mektubu göndererek CHP'nin Londra'daki toplantıya katılamayacak olmasından duyduğu üzüntüyü dile getirmiş, CHP'nin yeni programının Fransızca tercümesini

⁶⁸ Uyar, *a.g.e.*, s.12.

memnuniyetle karşılayacaklarını ve bu tercümeyi birliğin mecmuasında yayımlayacaklarını belirtmiştir.⁶⁹

CHP Genel Sekreter Vekili ve Giresun milletvekili Münir Akkaya tarafından 20 Haziran 1935 tarihinde birliğe gönderilen mektupta CHP'nin Dördüncü Kurultayı'nda kabul edilen yeni parti programı ile bu programı açıklayan konuşmaların Fransızcaya çevrilmiş kopyalarının 10 adetinin gönderildiği ifade edilmiştir. Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği'nden CHP'ye gelen son mektup ise 17 Eylül 1935 tarihli olmuştur. Mektupta, Birliğin Genel Sekreteri Pfeiffer, gönderilen 10 adet CHP programını ve Recep Peker'in parti programını açıklayan konuşmalarını memnuniyetle aldıklarını ve bunların birliğin üyelerine dağıtılacağını belirterek teşekkür etmiştir.⁷⁰

Sonuç

Dünya siyasi konjonktürü, 20. yüzyılın ilk yarısında siyasal ve toplumsal değişimlerin vücut bulduğu bir döneme şahitlik etmiştir. 1918 yılında sona eren Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri sürerken savaş sonrasında imzalanan barış anlaşmaları, savaşın getirdiği sorunları çözmek yerine yeni bir savaş ortamına zemin hazırlamıştır. İki savaş arası dönemde tezahür eden gergin iklim, dünya siyasetini de şekillendirmiş bu dönemde parlamenter sistemler zayıflarken savaş naralarının güç kazandığı ortamda uluslararası siyaset karmaşık bir hale bürünmüştür.

Bu dönemde kurulan ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucu misyonunu üstlenerek tek başına iktidar görevini yürüten CHP, modern devrimleri gerçekleştirirken inşa edilen yeni düzeni koruyan bir siyasi tutum benimsemiştir. CHP, bu dönemde benimsemiş olduğu milliyetçilik, laiklik, devletçilik gibi ilkelerin yanı sıra eşitlikçi, barışçı ve ilerlemeci yönüyle çağdaşı olan pek çok sol/sosyal demokrat parti ile benzer özellikler taşımıştır. Ancak bu durum, CHP'nin Batılı bir sol/sosyal demokrat parti çizgisinde olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Batılı sol/sosyal demokrat partilerin geneli sınıf temelli

⁶⁹ Uyar, *a.g.e.*, s.13.

⁷⁰ Uyar, *a.g.e.*, s.13.

toplumlarda politika üretmektedir. Sınıfa dayalı toplum yapısı, Türkiye'deki yeni rejimin kuruluş felsefesinde reddedildiği gibi CHP'nin ana politikası zümrelerin mevcudiyetiyle birlikte daha ziyade solidarist (dayanışmacı) bir eksen üzerinde seyretmiştir. Bu seyirde CHP'nin izlediği modernist siyaset rotası; ekonomide üretkenliğin artırılarak sanayinin büyümesi, kırsal kalkınmanın hayat bulması, üretimin modern koşullara çıkarılması, dışa bağımlılığın azaltılması, istihdamın yaratılması ve ülkenin her tarafında modern eğitimin yaygınlaştırılması olmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, ülkede tek başına iktidar olan CHP, o dönemde Avrupa'da yükselen totaliter ve faşist rejimlere yaklaşmak yerine ideolojik manada homojen bir yapıya sahip olmamasına rağmen, ilerici ve demokratik bir düzeni savunan Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği ile yakın temaslar geliştirmiştir.

CHP'nin günümüz Avrupa Birliği'nin temellerini oluşturan fikirlerin tartışıldığı birlik tarafından katılım daveti alması, CHP'nin ve Türkiye'nin vizyonu açısından kıymetli bir değere sahip olmuştur. İncelenen 10 yıllık periyot içerisinde birliğin, 1927 Karlsruhe, 1931 Atina ve 1933 Sofya toplantılarına katılan CHP, birlik ile doğrudan ideolojik bir bağ kurmasa da dünya ve Avrupa siyasetini yakından takip ederken diplomatik ilişkiler geliştirerek CHP'nin dünya kamuoyu tarafından tanınması sağlamıştır.

Kaynakça

Kitaplar

Aslan, Yavuz, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Ayata, Ayşe Güneş, CHP, Örgüt ve İdeoloji, çev.: Belkıs Tarhan, Nüvit Tarhan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.

Aydemir, Şevket Süreyya, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, Remzi Kitabevi, 1972.

Cem, İsmail, Sosyal Demokrasi Ya Da Demokratik Sosyalizm Nedir, Ne Değildir, 7. bs., Can Yayınları, İstanbul, 1998.

- Ecevit, Bülent, Ortanın Solu, Ed.: Levent Cinemre, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Esmer, Gülsüm Tütüncü, CHP: 1965 – 1980 Türk Siyasal Yaşamında Ortanın Solu, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.
- Fincancı, Yurdakul, Günümüzde Sosyal Demokrasi, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1993.
- Kili, Suna, 1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.
- Knapp, Andrew, Wright, Vincent, The Government and Politics of France, Oxon, Routledge, 2006.
- Koçak, Cemil, Tek Parti, Cumhuriyet ve Şefler, Timaş, İstanbul, 2016.
- Özdağ, Haluk, Sosyal Demokrasinin Kuruluşu, 2. bsk., İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
- Rosanvallon, Pierre, Refah Devletinin Krizi, Haz.: Şebnem Gökçeoğlu Balcı, Bige Açımız Ünal, Çev.: Burcu Şahinli, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.
- Sarıtaş, İbrahim, Sosyal Demokrasi: Geçmişten Günümüze, Orion Yayınları, Ankara, 2006.
- Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasal Partiler, İletişim Yayınları, C: I-II-III, İstanbul, 2009.
- Tunçay, Mete, Türkiye’de Sol Akımlar-I, BDS Yayınları, İstanbul, 2000.
- Zürcher, Erik Jan, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Makaleler

- Adanır, Fikret, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923, Derleyen: Mete Tunçay, Eric Jan Zürcher, çeviri: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.33-73.

Ahmad, Faroz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923, Derleyen: Mete Tunçay, Eric Jan Zürcher, çeviri: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.13-33.

Dumont, Paul, "Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876- 1923 İçinde, Derleyen: Mete Tunçay, Eric Jan Zürcher, çeviri: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.73-113.

Lorenzini, Sara, "The White International and Peace in Europe, 1925-1932". In Donatella Cherubini; Marta Petricioli (eds.). For Peace in Europe: Institutions and Civil Society Between the World Wars. Peter Lang, 2007, s.367-368.

Toprak, Zafer, "Radikal Sosyalist 'Enternasyonal' ve Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi", Toplumsal Tarih, sayı 106, Ekim 2002, s.42-49.

Tunçay, Mete, "Radikal ve Mümasili Fırkaların Beynelmilel İtilafı ve CHF", Mustafa Kemal'i Anlamak, Hazırlayan: Fahrünnisa Kadıbeşegil, Oluşum Yayınları, Ankara, 1981, s.16 18.

Turan, Murat, "İki Savaş Arası Dönemde Radikal-Sosyalistler ile Kemalistler Yakınlaştı mı?", Birikim, sayı 367, Kasım 2019, s.129-144.

Uyar, Hakkı, "Edouard Herriot'nun Atatürk'le Görüşmesi (1933) ve Türk Devrimi Hakkındaki Görüşleri", Bugünün Bilgileriyle Kemal'in Türkiye'si, La Turquie Kamaliste, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012, s.46-49.

Uyar, Hakkı, CHP'nin Avrupa'nın Radikal ve Demokrat Partileri ile İlişkileri (1926-1935), Mete Tunçay'a Armağan, (Der: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.707-724.

Sürelî Yayınlar

Akın, Akşam

Tezler

Altıntaş, Ahmet, Millî Mücadele’de Yeşil Ordu Cemiyeti ve Siyasi Kökenleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1995.

Turan, Murat, Cumhuriyet Halk Partisi’nin Diğer Ülke Partileriyle İlişkisi (1923-1950), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Kıbrıs Meselesi Temelinde Kıbrıs Türklerinin Durumuna İlişkin 1937 Tarihli Bir Rapor

Yaşar ÖZÜÇETİN*

Giriş

Kıbrıs, Akdeniz’de askerî, siyasî ve iktisadî çıkarlar sağlayan bir ada olup, tarihî süreçte sürekli el değiştirmiş¹ nihayetinde Osmanlılardan da Rus tehlikesinin İngiltere aracılığıyla bertaraf edilmesi niyetiyle 1878’ de geçici, 1914’ te ise ilhak şeklinde İngilizlere geçmiştir.² İngiliz idaresi altında gelişen süreç, Rumların lehine Türklerin ise aleyhine bir zemin hazırlamıştır. Rumların ve İngilizlerin baskıları ve zorlamaları ile Türkler, ada haricine göç etmek durumunda kalmışlardır. Rumlar, uluslararası boyut arz eden konferansları kendi lehlerine değerlendirmek istemişler, ancak bekledikleri neticeleri elde edememişlerdir. 143 madde, ek 4 bölüm ile 17 farklı protokolden oluşan Lozan Antlaşması’nın 20. 21. maddeleri doğrudan, 16. 27. 30. 31. 32. ve 33. maddeleri dolaylı olarak Kıbrıs ile ilişkili olup, bu antlaşma ile İngiltere’nin 1914’te Kıbrıs’ı tek yanlı egemenliği altına aldığı kabul edilmiş, uyrukluk ile ilgili karar ise Kıbrıs Türklerine bırakılmıştır.³ Antlaşmanın 20. maddesi, adada

* Prof. Dr. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir-Türkiye, e-mail: yozucetin@ahievran.edu.tr Orcid: 0000-0001--5011-942X.

¹ Zehra Cerrahoğlu, *Birleşmiş Milletler Gözetiminde Kıbrıs Sorunu ile İlgili Olarak Yapılan Toplumlararası Görüşmeler (1968-1990)*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.2-3; Tefvik Tarkan, *Kıbrıs (Genel Çizgileriyle)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara,1975, s.35-36.

² Soyalp Tamçelik, *Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine Geçışı (1878-1919)*, Lefkoşa, 1997, s.6; İsmail Bozkurt, “Kıbrıs’ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kıskaçında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayını, Kısım 2, Ankara, 2001, s.63-65.

² Nazım Güvenç, *Kıbrıs Sorunu Yunanistan ve Türkiye*, Çağdaş Politika Yayınları, İstanbul, 1984, s.32; Vergi Bedevi, *Kıbrıs Tarihi*, Halkın Sesi Matbaası, Lefkoşa, 1966, s.169.

³ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Takım II, Cilt II, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No.28, Ankara, 1973, s.7-8; Antlaşma’nın 16. maddesi ile Türkiye, egemenliği tanınmış adalardan başka bütün diğer adalar üzerinde veya bunlarla ilgili bütün hukuk ve iddialardan vazgeçmekte, 20. maddesi ile ilan edilen, Kıbrıs’ın İngiltere’ye ilhakını tanımakta, 21 maddesi ile de (5 Kasım 1914’te Kıbrıs Adası’nda yerleşmiş bulunan Türk uyrukları yerel kanununun tespit ettiği şartlar dairesinde İngiliz uyrukluluğunu edinmiş olacaklar ve Türk uyruklularını kaybedeceklerdi. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren iki yıllık bir süre içerisinde Türk uyrukluluğunu seçme hakları

yaşayan Türklerin, Türk veya İngiliz vatandaşlığından herhangi birini tercih etmelerini öngörmüştür. Türk vatandaşlığını seçenler Türkiye'ye göç etmişlerdir. 1925 yılı ile birlikte adanın idaresinde yüksek komiserliklerden vaz geçilmiş, valilik ikame edilmiş, İngiltere tarafından Türklerden ve Rumlardan oluşan yasama meclisi gerekli görülmüştür.⁴ Kasım 1924'te yapılan genel seçimler neticesi 1 Mayıs 1925'te yürürlüğe giren anayasa ile meclisin üye sayısı 18'den 24 yükselmiş, bu üyelerin 12'si Rum, 3'ü Türk, 9'u İngiliz idi.⁵ Türk tarafının maruz kaldığı adil olmayan bu durum savunulamamıştır. Rumlar, her fırsatta özerk bir yönetim kurulmasını, yönetimde de nüfusları nispetinde temsil edilmek istediklerini dile getirmişlerdir.⁶ Her geçen gün vaziyetleri zora giren Kıbrıslı Türkler, Türkiye'ye göç etmek arzusunda olmuşlardır.⁷

mevcut, seçim neticesi 12 ay içinde Kıbrıs Adası'nı terk etmeleri mecburî olacaktı) antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte Kıbrıs Adası'na yerleşmiş olup da yerel kanunun öngördüğü şartlar içinde yapılmış başvuru üzerine İngiliz uyrukluğunu edinmiş bulunan veya edinmekte olan Türk uyrukları da Türk uyrukluklarını kaybetmiş olmakta idiler; S. L. Meray, *a.g.e.*, s.7-8; M. Tarakçı, Kıbrıs Barış Harekâtı, *Doktora Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1998, s.11; Ulvi Keser, *Kıbrıs'ın Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.25; Sadı Somuncuoğlu, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, Zembil Basım Yayın Limited Şirketi, Ankara, 2003, s.27; Vehbi Z. Serter, *Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi: Halkın Sesi Ltd.*, Lefkoşa, 1976, s.24; Sibel Akgün, "Atatürk Dönemi Türkiye ve Kıbrıs Türk Toplumunu İlişkileri (1923-1938)," *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, Cilt 5, S. 1, (2012), s.3.

⁴ İngiltere'nin Kıbrıs'ta kurduğu müstemleke sistemini; siyasî yetkiler sahip bir vali, çoğunluğunu İngilizlerin oluşturduğu bir yürütme meclisi, müstemleke halklarından seçilmiş vekiller ve atanmış kimselerden oluşan kavanin meclisi oluşturmakta idi; Sibel Akgün, "İngiltere'nin Sömürge Yönetim Biçiminin Kıbrıs'ta Uygulanma Biçimi; Kavanin Meclisi", *Amme İdaresi Dergisi*, C. XLV, Sayı:4, (Aralık 2012), s.77.

⁵ Vehbi Serter, *a.g.e.*, s.33; Mehmet Balyemez, *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1923-1960)*, AÜ. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi) Ankara, 2017, s.40.

⁶ Sayım Türkman-Abdulrahman İlhan, "1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'na Giden Süreç", *Turkish Studies Historical Analysis*, 14 / 4, (2019), s.1036; Rumlar, Enosis (birleşme/ihlak) e ilişkin faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Gerekçesi farklı olmakla birlikte 1931'de Rumların başlattıkları isyan güçlükle bastırılmıştır; Mahmut Bolat, "Basın Penceresinden 1931 Kıbrıs İsyanı", (*Osmanlı'dan Günümüze*), *Kıbrıs Dün, Bugün, Yarın*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2020, s.144-146; Bülent Kara, "Demokrat Parti Döneminde Kıbrıs Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Bu Meselenin Meclis Celse Zabıtlarında Başlangıçta Tâbi Tutulduğu Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Asos Congress Bildiri Kitabı*, Elazığ, 2016, s.1643.

⁷ Zafer Çakmak, "Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk Göçü (1878-1938), *AÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, (2008), s.203.

1. Konsolosluk Açılışının Gerekçesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kıbrıs Konsolosluğu

Konsolosluk, kendi ülkesi haricinde vatandaşlarının işlemlerini yerine getiren, ülkesinin ticarete ilişkin çıkarlarını koruyan, dış siyasetle ilgili olmayan ve muhtelif görevleri yerine getiren resmî dairelerdir. Bu bağlamda Lozan Antlaşması'nın 21. maddesinin, iki yıl içerisinde adada yaşayan Türklere Türk vatandaşlığına geçme hakkı vermesi dolayısıyla, genel mübadele ve göç kapsamında Kıbrıslı Türklerin, anavatan olan Türkiye'ye göç etmelerini kolay hâle getirmek amacıyla Kıbrıs'ta Larnaka'da 24 Haziran 1925'te Türk konsolosluğu açılmıştır. Başkonsolos olarak da Asaf (Güvenir) Bey atanmıştır.⁸ Konsolosluğun faaliyetlerini, yükseköğrenim yapmak isteyen öğrenciler, dernek çalışmalarına yardım, millî günlerin kutlanması, Atatürk ilke ve inkılaplarının benimsetilmesi çabaları oluşturmuştur.⁹ Kıbrıs Türkleri, konsolosluğun ifade edilen bu yaklaşımlarından oldukça memnun iken.¹⁰ İngiliz yönetimi rahatsız olmamıştır. Asaf Bey sonrası 17 Kasım 1930'da Celal, Ekim 1931'de de Muhittin beyler, konsolos olarak atanmışlar ve izlenen yolu devam ettirmişlerdir.¹¹ İngiltere için, Kıbrıslı Türklerin Anadolu'ya göçü Rumlar lehine, dengenin bozulacağı anlamına da gelmekte idi.

Adadan çok sayıda Türkün Anadolu'ya göç etmesi, adadaki Türk nüfusunun aleyhine, Anadolu'dan kaçarak Kıbrıs'a gelen Rum ve Ermenilerin yerleşmeleri de Rum nüfusunun lehine olmakta idi. Böyle bir durumda Kıbrıs'ta Türklüğün yok olacağı kanaatine varılmış, sonraki süreçte ortaya çıkacak stratejiler için göçü, kısmî olarak durdurma kararı alınmış ve 14 Eylül 1938'den itibaren de durdurulmuştur. Ancak, öğrenim amaçlı Kıbrıs Türklerinden

⁸ Ahmet C. Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis Çemberinde Türkler*, CYREP Yayınları, Lefkoşa, 1996, s.119, Kübra Öz, "Kıbrıs Türk Kimliğinin İnşasında Atatürk İlke ve İnkılaplarının Etkisi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 5, (2016), s.1266.

⁹ Sibel Akgün, "Atatürk...", s.5, 9.

¹⁰ Beria Remzi Özorun, *Mustafa Kemal Atatürk İnkılâbı ve Kıbrıs Türkü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s.2120; Pınar Çağlayan, *Kıbrıs'taki Milliyetçiliklerin Düşünsel Kökenleri ve Tarihsel Gelişimi (1878-2004)*, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara, 2013, s.227.

¹¹ Balyemez, a.g.t., s.100-101.

Türkiye'ye gitmek isteyenler hariç tutulmuştur.¹² 1923'ten 1939 yılına kadar 20.000 civarında Kıbrıslı Türk Anadolu'ya geçmiştir. Türkiye tarafından Kıbrıslı Türklere zorluklara dayanabilme gücü ve kültürel destek çerçevesinde teşebbüslerde bulunulmuş ve onların, Türkiye'de yükseköğretimde öğrenim görmeleri temin edilmiştir. Adada yayınlanan "söz" gazetesine maddî destek verilmiş, millî hassasiyet arttırılarak Kıbrıs Türklerinin anavatana bağlılıkları kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır.¹³

Kıbrıs'taki Türk konsolosluğu tarafından ada Türklerinin, bahsi geçen süreçte 1937 yılına özgü durumu bir rapor halinde kaleme alınmış, tanık olunan zorluklar beyan edilmiş ve bu zorluklar karşısında alınabilecek tedbirler, dışişleri bakanlığı aracılığı ile başbakanlığa sunulmuştur.

2. Kıbrıs'taki Türklerin Durumuna İlişkin Kıbrıs Konsolosluğu'nun Gözlemi

14.05.1937 tarihli yazıya ek olarak belirtilen Türkiye'nin Kıbrıs Konsolosluğu'nun raporunda Kıbrıslı Türklerin çok zorluklarla karşılaşmalarına rağmen mevcudiyetlerini muhafaza edebildikleri, kendilerine muhtelif açılardan yardım edilebilirse bilinçli bir topluluk halinde Kıbrıs'ta hayatlarını sürdürmelerinin sağlanabileceği belirtilmiştir. Bu rapor ile tanık olunup alınması lazım gelen tedbirler arz edilmiştir.¹⁴ Raporda, Kıbrıs Türklerinin adada barınmaları karşısındaki engeller; mahalli hükûmetin baskısı, ekonomik durumlarının elverişsizliği ve göç arzusu olarak tasnif edilmiştir.¹⁵

2.1. Müstemleke Hükümeti'nin Baskısı ve İktisadî Elverişsizlik

Kıbrıslı Türklere yönelik hükûmetin gösterdiği en büyük baskının milliyetlerinin tanınmaması olduğu ifade edilen raporda, millî kültürlerini yaşatacak araçlardan peyderpey mahrum edildikleri,

¹² Fahriye Engili, "Kıbrıs'tan Türkiye'ye Yapılan Göçlerin Kıbrıs Türk Basınına Yansımaları (1923-1938)", *Karadeniz Araştırmaları*, 39, (2013), s.121; Zafer Çakmak, "a.g.m.", s.218; Balyemez, a.g.t., s.89.

¹³ Yusuf Sarımay, "Türkiye ve Kıbrıs", *ATA Dergisi*, S. 8, s.55.

¹⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA) 30-10-0-0 124 887 3 (2).

¹⁵ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (2).

Türk olarak değil de İslam cemaati sayıldıkları, içinde bulunulan zaman bir İslamcılık siyaseti izlenerek, İslam teriminin adeta Türk'e karşıymış gibi bir deyiş görülüp, İslamcılığın, Türklerin milli hislerinin öldürülmesi için araç olarak kullanıldığı dile getirilmiştir. İzlenen bu siyaset doğrultusunda Türk Lisesi'nin adının İslam Lisesi'ne dönüştürüldüğü, Türkçe gazetelere sansür konulduğu, özellikle eğitim-öğretim alanında Türklük aleyhinde faaliyetlere tanık olduğu üzerinde durulmuştur.¹⁶ Ayrıca, öğrencilerin yokluğu bahane edilerek, birçok ilkokulun kapatıldığı, Türkiye'den gelen kitapların okutturulmak istenmediği, en fazla müdahaleye maruz kalan kurumun lise olup, başına öğretmenlikle ilişkisi bulunmayan bir İngiliz müdürün getirildiği, milliyetperver öğretmenlerin işten çıkarıldığı, öğrenci sayılarının sınırlandırıldığı ve kolej sınıfı açılması gibi gerekçelerle yapısının tahrip edildiği ifade edilmiştir.¹⁷

Raporda ayrı bir önem verilerek, hükûmet çevresinin, liseyi tamamlayan öğrencilerin Türkiye'deki yüksekokullarda okuyup geri dönmedikleri, dolayısıyla lise mezunlarının adaya faydalarının olmadığı gibi bahaneler ortaya koyarak bu kurumun gereksiz olduğuna değinilmiş, asıl olanın ise liseyi bitirenlerin iş bulmaları hususunda kolaylık gösterilmediği gibi Türkiye'de yükseköğrenim görmüş olanların adaya geri döndüklerinde çalışabilmelerine sayısız engeller bulunduğu hatırlatılmıştır. Çıkarılan kanunlarla avukatlık ve doktorluğun icra edilebilmesi için İngiltere üniversitelerinden mezun olunması şartı getirildiği ifade edilmiş, Türklerin ekonomik durumlarının da gençlerin İngiltere de öğrenim görmelerine müsait olmadığını altı çizilmiştir.¹⁸

Hamidiye Mektep Gemisi'nin geleceği bilgisini önceden alan hükûmetin ortaya çıkacak heyecanı bir nebze olsun azaltmak için Türkçe gazetelere koyduğu sansür ile bu ziyarete ilişkin yazılar kaleme alınmasını yasakladığı, konulan sansürden istifade edilerek, Kıbrıslılara ilişkin "Türk" kelimelerinin "İslam" a, "bay" tabirinin de

¹⁶ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (2).

¹⁷ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (3); Sezer Cazımoğlu, *Necati Özkan'ın İstiklal Gazetesi'ndeki Toplumla İlgili Yazıları (1952-1954)*, Yakın Doğu Üniversitesi Fen ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Lefkoşa, 2003, s.10.

¹⁸ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (3).

“bey” ve “efendiye” dönüştürüldüğü ifade edilmiştir. Bahsi geçen günlerde Türkiye hakkında özellikle Hatay meselesine ait haberlerin yayınlanmasının engellendiği, Hamidiye'nin adadan ayrılmasından bir buçuk ay geçmiş olmasına rağmen dahi uygulanan sansürün kaldırılmadığı dile getirilerek, Kıbrıs Türklerinin yedi yıl önce İngiliz idaresine karşı isyan eden Rum topluluğundan daha aşağı bir durumda tutulduğuna dikkat çekilmiştir. Tatbik edilmek istenen İslamcılık siyasetinin fesi genelge haline getirmek gibi bazı gülünç safhalarının olduğuna da değinilmiş, fesi bazı ihtiyarlarla evkaf müdüründen başka kimsenin giymediği söylenmiştir.¹⁹ Ancak, birkaç ay önce Müstemleke memurları tarafından İstinaf Mahkemesi Üyesi Fuad ile Lefke Türk Belediye Başkanı'na merasim esnasında fes giymeleri emredildiği ifade edilerek, bu durumun diğer Türkleri de kapsayacağı rivayetleri işitilse de kendisine aynı bildirim yapılmasına rağmen Lefkoşa Hâkimi Raif in bu hareketten kati bir şekilde geri durması bu tasarının gevşediğinin bir göstergesi olarak görülmüştür.²⁰

Kıbrıs Türkleri ekonomik olarak ada Rumlara kıyasla geride idi.²¹ Rumlar, elektrik, posta, yol, belediye, su ve eğitime ilişkin kamu hizmetlerinden daha çok yararlanmakta idiler. Bu durum, Kıbrıslı Türkler tarafından kendi üzerlerindeki baskının alışılmıştan çok hissedilmesine sebep olmakta idi.²² Ayrıca, İngilizler, Türk uyrukluğunu seçen Türklerin adadan ayrılması gerektiğini düşündüklerinden yerel hükümetten Türklerin sıkıştırılmasını istemişti.²³ Kıbrıs Türkleri, sıkıştırılmış, baskı altında kişiliklerini yitirmiş bir vaziyette yaşamak istemiyorlardı. Onlar, lise sonrası öğrenimlerini sürdürebilecekleri yüksekokullardan mahrum oldukları gibi kuraklık, doğal afet ve arazi yetersizlikleri ile karşı karşıya idiler. Ele alınan raporda Türk topluluğunun ekonomik olarak geri olmasının sebepleri; adanın genel ekonomik durumunun arzu edilen nitelikte

¹⁹ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (4).

²⁰ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (5).

²¹ Çakmak, “a.g.m.”, s.211.

²² Ulvi Keser, “Lozan Sonrasında Kıbrıs Unutuldu mu? Sorusuna Kesitsel Bir Bakış ve M. Remzi Okan,” *History Studies: International Journal of History*, Cilt 5, Sayı 4, (2013), s.59; Bülent Batur, “Türk Konsolosluğu Gözünden İki Dünya Savaşı Arası Dönemde İngiliz Müstemleke İdaresi Altında Kıbrıs Türkleri”, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1) (Haziran 2013), s.60.

²³ Çakmak, “a.g.m.”, s.212.

olmaması ve bütün ticaretin Rumların elinde bulunması olarak gösterilmiştir. Rum ticaret evleri, banka vb. diğer kurumların Türk memur çalıştırmadıkları, dolayısıyla Türklere bu alanda iş bulmanın mümkün olmadığı dile getirilmiştir.²⁴

2.2. Anadolu'ya Göçün Çözüm Olarak Görülmesi

Kıbrıs Türklerinin, Türkiye'ye göç etmesini yönlendiren, göçün sürekliliğini sağlayan etmenler daha iyi yaşam, daha uygun çalışma şartlarına kavuşmak ve güvenlik endişelerini ortadan kaldırmak olmuştur.

Raporda, mahallî idarenin baskısı ve ekonomik durumun üzücü ve kötü olmasının Türklerin önemli bir kısmında göç arzularını uyandırdığı, Türkiye'nin sonra aldığı karar üzerine Kıbrıs'tan göçmen kesin bir şekilde kabul edilmeyeceği için konsolosluk tarafından başvuruların kabul edilmediği, pasaport verilmediği, ancak bir önceki yılda göçmenlerin kayıklarıyla belgeleri olmaksızın Anadolu'nun güney limanlarına gittikleri, bu olayın göç arzusunun ne kadar kuvvetli olduğunu gösterdiği belirtilmiştir. Kayıklarla gidenlerin daha sonra iade edilmelerinin bu tür olayları sona erdirdiği vurgulanmıştır. Bu konuda yapılacak küçük bir göz yummanın binlerce kişinin Türkiye'ye gelmesini başlatacağı üzerinde durulmuş, ancak öğrenimlerini tamamlamak için gidenlerin hemen hemen istisnasız hepsinin Türkiye'de kaldıkları belirtilmiştir.²⁵ Bu durumun da gelecekte Kıbrıs Türklerinin yalnız esnaf ve köylüden ibaret bir kitle olarak kalmalarının sebebi olacağına dikkat çekilmiştir.²⁶

3. Kıbrıs'taki Türklerin Durumuna İlişkin Kıbrıs Konsoloslugu'nun Tavsiyeleri

Raporda, milliyet hissini sönük hâle getirilmesi için yapılan faaliyetlere rağmen Kırşehir yöresinde meydana gelen deprem felaketinden Kıbrıs Türklerinin pek büyük üzüntü duymaları, fakirliklerine rağmen yardım etmeleri²⁷ ve Kıbrıs'ı ziyaret eden Hamidiye Mektep Gemisi'ni Magusa'ya koşup sevinç gözyaşları ile

²⁴ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (5).

²⁵ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (5).

²⁶ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (6).

²⁷ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (3).

karşılımları, Kıbrıs Türklerinin Türkiye'ye olan bağlılıklarının eskisinden daha kuvvetli olduğunun işareti olarak görülmüştür.²⁸

Rapora göre, her şeyden önce Kıbrıs Türklerinin hükûmet tarafından tanınması ve onların millî kültürlerini geliştirecek araçlara sahip olmalarını sağlamak gereklidir. Bu da ancak İngiltere Hükûmeti ile anlaşarak mümkün olacaktır. Zira Kıbrıs'ta uygulanan siyaset İngiltere merkezi hükûmetin prensip haline getirdiği bir siyaset olmayıp, genellikle Afrika müstemlekelerinde görev yaptıktan sonra Kıbrıs'ta, gönderilen ve Kıbrıslı Türkleri Afrika Zencileri ile karşılaştıran dar kafalı müstemleke memurlarının şahsî siyasetleridir. Son zamanlarda dostluklarına çok fazla önem veren Kıbrıslı Türklerle Türkiye'nin ilgilendiğinin uygun bir dilde ifade edilmesi halinde tatbik edilen siyasetin değiştirilmesi kuvvetle muhtemeldir.²⁹

Raporda ayrıca, daha evvel değinilen avukat, doktor gibi meslek sahiplerinin Kıbrıs'ta mesleklerini icra edebilmeleri ve burada aydın bir grubun varlığını temin etmek için Türkiye yüksekokullarında okuyan Kıbrıslı gençlerden bir kısmına eski tabiiyetlerinin muhafaza ettirilmesi önerilmiştir. Bu gençlerin Türkiye'de³⁰ öğrenimlerini tamamladıktan sonra Türkiye adına İngiltere'ye gönderildikten sonra yine Kıbrıs'a iade edilmeleriyle onların Kıbrıs Türk topluluğunun aydın zümresi ve şefleri olacakları ifade edilmiştir.

Kıbrıs Türklerinin ekonomik durumlarının düzelmesi için millî bankalardan biri tarafından Kıbrıs'ta bir şubenin açılması, ekonomik girişimlerde bulunacaklara düşük oranda bir faizle kredi verilmesi ve dolayısıyla birçok Türkün ticarî hayata atılacak olmalarıyla açılacak iş yerlerinde Türk gençlerine iş imkânının temin edileceği dile getirilmiştir. İskenderun'a sefer yapan Türk vapurlarının Kıbrıs limanlarına uğraması da Kıbrıs ile Türkiye arasında münasebeti geliştireceği ve önemli menfaatler sağlayacağı belirtilmiştir.

Adana ve Mersin gibi vilayetlerden önemli bir miktarda işçiye ihtiyaç olduğu bilindiğinden Kıbrıs'ta işsiz kalan, yaşamak için pek az ücretlerle yetinmek zorunda kalan bir takım soydaşların özel vize

²⁸ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (3).

²⁹ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (6).

³⁰ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (6).

şartları altında geçici bir zaman için Türkiye'ye giderek çalışmalarına izin verilmesinin halkın refahına yardım edeceği üzerinde durulmuş ve birkaç yıl dahi geç kalınması durumunda Kıbrıs Türklerinin çok geri bir vaziyete düşecekleri ve bilinçli ve milliyetini anlamış bir kitle olarak hayatlarını sürdürmelerinin imkânsız hâle geleceği uyarısında bulunulmuştur.³¹

Sonuç

Kıbrıs, Akdeniz'de askerî, siyasî ve iktisadî bakımdan önemli bir ada olup, tarihî süreçte sürekli el değiştirmiş nihayetinde Osmanlılardan İngilizlere geçmiştir. İngiliz idaresi altında gelişen süreç, Rumların lehine Türklerin ise aleyhine olmuştur. Lozan Antlaşması ile adanın, İngiltere'ye ilhakı kabul edilmiş, uyrukluk ise Kıbrıs Türklerinin tercihine bırakılmıştır. Türk vatandaşlığını tercih edenler Türkiye'ye göç etmişlerdir. 1925 yılı ile birlikte adanın idaresinde yüksek komiserliklerden vaz geçilmiş, valilik ikame edilmiş, Türklerden ve Rumlardan oluşan bir yasama meclisine yer verilmiştir. Rumlar, fırsat buldukça özerk yönetimi savunmuşlardır.

Lozan Antlaşması'nın 21. maddesi ile iki yıl içerisinde adada yaşayan Türklere Türk vatandaşlığına geçme hakkının tanınması dolayısıyla, genel mübadele ve göç kapsamında Kıbrıslı Türklerin, Türkiye'ye göç etmelerini kolaylaştırmak amacıyla Kıbrıs'ta Türk konsoloslugu açılmıştır. Türkiye tarafından konsolosluk aracılığıyla Kıbrıslı Türklere zorluklara dayanabilme gücü ve kültürel destek çerçevesinde teşebbüslerde bulunulmuş ve onların, Türkiye'de yükseköğretimde öğrenim görmeleri temin edilmiştir. Millî hassasiyet arttırılarak Kıbrıs Türklerinin anavatana bağlılıkları kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır.

Adadan çok sayıda Türkün Anadolu'ya göç etmesi, sonrası süreçte ortaya çıkacak stratejiler için öğrenim amaçlı Kıbrıs Türklerinden Türkiye'ye gitmek isteyenler hariç 14 Eylül 1938'den itibaren durdurulmuştur. Kıbrıs'taki Türk konsoloslugu ada Türklerine ilişkin, 1937 yılına özgü durum raporunda zorluklar ve alınacak tedbirler şu şekilde belirtilmiştir;

³¹ DABCA, 30-10-0-0 124 887 3 (7).

Kıbrıslı Türkler, çok zorluklarla karşılaşmalarına rağmen mevcudiyetlerini muhafaza etmeyi bilmişlerdir. Ancak, bilinçli bir topluluk halinde Kıbrıs'ta hayatlarını sürdürmeleri kendilerine çeşitli alanlarda yardım edilebilmesi ile mümkün olacaktır.

Kıbrıs Türklerinin adada barınmaları karşısındaki engeller; mahalli hükûmetin baskısı, ekonomik durumlarının elverişsizliği ve göç arzusudur.

Kıbrıslı Türklerle yönelik hükûmetin gösterdiği en büyük baskının milliyetlerinin tanınmaması olup, millî kültürlerini yaşatacak araçlardan gitgide mahrum edilmektedirler. Onlar, Türk olarak değil de İslam topluluğu olarak kabul edilmekte, İslam tabiri adeta Türk'e karşıymış gibi bir terim görülüp, İslamcılık, Türklerin millî hislerinin öldürülmesi için bir araç olarak kullanılmaktadır.

Liseyi bitirenlere iş bulmaları hususunda kolaylık gösterilmemekte, Türkiye'de yükseköğrenim görmüş olanlar geri döndüklerinde çalışabilmeleri için engeller çıkarılmaktadır.

Türklerin ekonomik durumlarının gençlerin İngiltere de öğrenim görmelerine müsait olmamasına rağmen çıkarılan kanunlarla bazı serbest mesleklerin ifa edilebilmesi için İngiltere üniversitelerinden mezun olunması şartı getirilmiştir.

Hatay meselesi ve Hamidiye Mektep Gemisi ziyaretine ilişkin tatbik edilen sansür devam ettirilmiş, Kıbrıs Türkleri, yedi yıl önce İngiliz idaresine karşı isyan eden Rum topluluğundan daha aşağı bir durumda tutulmuştur.

Kıbrıs Türkleri ekonomik olarak ada Rumlara kıyasla geride kalmış, Rumlara, kamu hizmetlerinden daha çok yararlanmışlar, Kıbrıslı Türkler kendi üzerlerinde çok fazla baskı hissetmişlerdir.

İngilizler, Türk uyrukluğunu seçen Türklerin adayı terk etmelerini istemiş, yerel hükûmet Türkleri sıkıştırmıştır.

Türk topluluğunun ekonomik durumunun arzu edildiği gibi olmamasının sebebi adanın genel ekonomik durumunun zayıflığı ve bütün ticaretin Rumlara elinde bulunmasıdır.

Kıbrıs Türklerinin, Türkiye'ye göç etmesinde belirleyici olan; daha iyi yaşam, uygun çalışma şartları ve güvenlik endişeleri olmuştur.

Adadan resmî olmayan yollarla Anadolu'nun güney limanlarına göç edenlerin iade edilmeleri kaçak göçü sona erdirmiştir.

Kıbrıs Türklerinin Türkiye'ye olan bağlılıkları eskisinden daha güçlüdür.

Kıbrıs Türklerinin hükûmet tarafından tanınması ve onların millî kültürlerini geliştirecek araçlara sahip olması, İngiltere Hükûmeti ile anlaşarak mümkün olacaktır. İngiltere'ye dostluklarına çok fazla önem veren Kıbrıslı Türklerle Türkiye'nin ilgilendiğinin uygun bir dilde ifade edilmesi halinde tatbik edilen siyasetin değiştirilmesi kuvvetle muhtemeldir.

Belli başlı meslek sahiplerinin Kıbrıs'ta mesleklerini icra edebilmeleri ve burada aydın bir grup oluşturabilmek için Türkiye yüksekokullarında okuyan Kıbrıslı gençlerden bir kısmının eski tabiiyetleri muhafaza ettirilmelidir. Zira onlar, Kıbrıs Türk topluluğunun aydın zümresi ve şefleri olacaklardır.

Kıbrıs Türklerinin ekonomik durumlarının düzelmesi için millî bankalardan birisi Kıbrıs'ta şube açmalı, ekonomik girişimlerde bulunacaklara düşük oranda bir faizle kredi verilmelidir.

Kıbrıslı Türklerin, Adana ve Mersin gibi vilayetlerde özel vize şartları altında geçici bir zaman için birkaç ay çalışmalarına izin verilmelidir.

Kaynakça

- Akgün Sibel, “Atatürk Dönemi Türkiye ve Kıbrıs Türk Toplumunu İlişkileri (1923-1938)”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, Cilt 5, Sayı 1, (2012), s.1-14.
- Akgün Sibel, “İngiltere'nin Sömürge Yönetim Biçiminin Kıbrıs'ta Uygulanma Biçimi; Kavanin Meclisi”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. XLV, Sayı:4, (Aralık 2012), s. 49-81.
- Balyemez Mehmet, *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1923-1960)*, AÜ. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara, 2017.
- Batur Bülent, “Türk Konsoloslğu Gözünden İki Dünya Savaşı Arası Dönemde İngiliz Müstemleke İdaresi Altında Kıbrıs Türkleri”, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1) (Haziran 2013), s.57-70.
- Bedevi Vergi, *Kıbrıs Tarihi*, Halkın Sesi Matbaası, Lefkoşa, 1966.
- Bolat Mahmut, “Basın Penceresinden 1931 Kıbrıs İsyanı”, (*Osmanlı'dan Günümüze*), *Kıbrıs Dün, Bugün, Yarın*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2020, s.139-162.
- Bozkurt İsmail, “Kıbrıs'ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Avrupa Birliği Kışkacında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)*, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayını, Kısım 2, Ankara, 2001.
- Cazımoğlu Sezer, Necati Özkan'ın İstiklal Gazetesi'ndeki Toplumla İlgili Yazıları (1952-1954), Yakın Doğu Üniversitesi Fen ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi) Lefkoşa, 2003.
- Cerrahoğlu Zehra, *Birleşmiş Milletler Gözetiminde Kıbrıs Sorunu ile İlgili Olarak Yapılan Toplumlararası Görüşmeler (1968-1990)*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- Çağlayan Pınar, *Kıbrıs'taki Milliyetçiliklerin Düşünsel Kökenleri ve Tarihsel Gelişimi (1878-2004)*, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara, 2013.
- Çakmak Zafer, “Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk Göçü (1878-1938),” *AÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, s.201-223.

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA) 30-10-0-0
124 887 3 (3).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA) 30-10-0-0
124 887 3 (4).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA) 30-10-0-0
124 887 3 (5).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA) 30-10-0-0
124 887 3 (7).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA) 30-10-0-0
124 887 3 (6).
- Emgili Fahriye, “Kıbrıs’tan Türkiye’ye Yapılan Göçlerin Kıbrıs Türk
Basınına Yansımaları (1923-1938)”, *Karadeniz Araştırmaları*,
39, (2013), s.111-136.
- Gazioğlu Ahmet C., *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis
Çemberinde Türkler*, CYREP Yayınları, Lefkoşa, 1996.
- Güvenç Nazım, *Kıbrıs Sorunu Yunanistan ve Türkiye*, Çağdaş Politika
Yayınları, İstanbul, 1984.
- Kara Bülent. “Demokrat Parti Döneminde Kıbrıs Meselesinin Ortaya
Çıkışı ve Bu Meselenin Meclis Celse Zabıtlarında Başlangıçta
Tâbi Tutulduğu Değerlendirme”, Elazığ: *Uluslararası Sosyal
Bilimler Sempozyumu, Asos Congress Bildiri Kitabı*, Elazığ,
2016, s. 1641-1655.
- Keser Ulvi, *Kıbrıs’ın Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet
Teşkilatı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Öz Kübra, “Kıbrıs Türk Kimliğinin İnşasında Atatürk İlke ve
İnkılaplarının Etkisi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları
Dergisi*, Cilt 5, Sayı 5, (2016), s.1262-1291.
- Özoran Beria Remzi, *Mustafa Kemal Atatürk İnkılâbı ve Kıbrıs Türkü*,
Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Sarıay Yusuf, “Türkiye ve Kıbrıs”, *ATA Dergisi*, Sayı 8, (1999), s.53-
56.

- Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Takım II, Cilt II, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No.28, Ankara, 1973.
- Serter Vehbi Z., *Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi*: Halkın Sesi Ltd., Lefkoşa, 1976.
- Somuncuoğlu Sadi, *Sorularla Belgelerle Kıbrıs-Çözüm mü? Çözülme mi?*, Zembil Basım Yayın Limited Şirketi, Ankara, 2003.
- Tamçelik Soyalp, *Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Geçışı (1878-1919)*, Lefkoşa, 1997.
- Tarakçı M., *Kıbrıs Barış Harekâtı*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara, 1998.
- Tarkan Tevfik, *Kıbrıs (Genel Çizgileriyle)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975.
- Türkman Sayim - İlhan Abdulrahman, "1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'na Giden Süreç", *Turkish Studies Historical Analysis*, 14 / 4, (2019), s.1029-1046.
- Ulvi Keser, "Lozan Sonrasında Kıbrıs Unutuldu mu? Sorusuna Kesitsel Bir Bakış ve M. Remzi Okan," *History Studies: International Journal of History*, Cilt 5, Sayı 4, (2013), s.55-80.

Türk Siyasi Yaşamında Uluslararası Vakıfların Yeri: Ford ve Rockefeller Vakıfları Üzerinden Bir Değerlendirme*

*Zeynep KAYHAN***

*Hikmet Zeki KAPCI****

Giriş

Hayırseverlik anlamına gelen “philanthropy” kelimesinin Yunanca kökeni, “phil-” sevmek, düşkün olmak ön eki ile “anthrōpos” insanlık, insanoğlu kelimesinin birleşmesinden oluşur ve tam anlamıyla insanları sevmek anlamına gelir. Merriam Webster İngilizce sözlüğüne göre, ‘hayırseverlik’ kelimesi İngilizcede 1623 yılında kullanılmaya başlanmıştır ve sözlük bu kelimeyi “insan ırkının diğer üyelerine iyi niyet gösterme çabası özellikle insan refahını geliştirmek için aktif çaba” olarak kaydetmiştir.¹

İngilizceye 1600’lü yıllarda giren “hayırseverlik”, yeni ekonomik tabakalaşma biçimlerinin ve yeni bir tür kurumsal bağışçılığın ortaya çıktığı on dokuzuncu yüzyıla kadar İngiliz ve Amerikan kamuoyunda yaygın olarak kullanılmamıştır.²

Hayırseverliğin tarihi gelişimi söz konusu olduğunda bu sadece bir bağış tarihi olarak tahayyül edilmemelidir. Hayırseverlik tarihi aynı zamanda sosyal sınıflar arasındaki ilişkilerin, dini ve milliyetçi kimliğin, hayırseverlik ve refahın, zenginlik ve vergilendirmenin,

* Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SDK-2022-11607 kodlu proje ile desteklenmiştir.

** Öğr.Gör., Erciyes Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi) e-mail: zeynepkayhan@erciyes.edu.tr, Orcid:0000-0002-7205-5129.

*** Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: hzeki@erciyes.edu.tr, Orcid: 0000-0002-4707-9778.

¹ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/philanthropy#dictionary-entry-1> (S.E.T. 18.06.2023).

² Frank Christianson, *Philanthropy in British and American Fiction- Dickens, Hawthorne, Eliot and Howells*, Edinburgh University Press, 2007, s.31-32.

hükümet ve özel sektörün ve daha pek çok şeyin tarihi gelişimini kapsamaktadır.³

Hayırseverlik, devletin ya da piyasanın siyasi veya ekonomik nedenlerle sağlayamadığı veya devletin sağladığı fakat hayırseverleri tatmin etmeyen sosyal, kültürel ve eğitim hizmetlerini sunarak toplumu ilerletmeyi amaçlar. Bu faaliyet, bağışçılar ile alıcılar arasında veya bağışçı grupları ile alıcı grupları arasında güçlü bir bağ kurar.

Verme sürecinde her iki taraf da bir şeyler kazanır; alıcı maddi ve mali destek kazanırken, bağışçı mali ya da sosyal faydalar elde eder. Bağışçı, para, zaman ve fikir verdiği projeleri, tek başına veya diğer bağışçılarla bağlantılı olarak kontrol etmeye çalışır. Kısacası, hayırseverlik, her zaman güç dinamikleri ve toplumun geleceğini şekillendirme süreciyle bağlantılıdır.⁴

1. Amerikan Hayırseverliği ve Eğitim Programları

OECD'nin Temmuz 2023'te yayımlanan Private Philanthropy For Sustainable Development, 2018-20 Data and Analysis başlıklı raporu incelendiğinde sektörel dağılım açısından vakıfların ağırlıklı olarak sağlık ve nüfus, tarım, devlet ve sivil toplum ve eğitime destek verdiği görülmektedir. En büyük bağışlar Bill & Melinda Gates Vakfı, Mastercard Foundation, Wellcome Trust ve Rockefeller Foundation tarafından sağlanmıştır. 2018-20 yıllarında sürdürülebilir kalkınma için yapılan özel hayırsever kuruluş bağışlarının büyük kısmını (%79) yirmi iki Kuzey Amerikan vakfı sağlarken, geri kalan %21'i Avrupa'daki yirmi bir vakıftan gelmiştir.⁵ Bu istatistikler bize öncelikle Amerikan Vakıflarının ne kadar etkin olduğunu, özellikle 1913 yılında kurulan Rockefeller Vakfı'nın bir yüzyıldan uzun süre etkinliğini koruduğunu göstermektedir.

³ Paul Vallely, *Philanthropy from Aristotle to Zuckerberg*, Bloomsbury Continuum, Great Britain 2020, s.13.

⁴ Thomas Adam, *Philanthropy, Patronage, And Civil Society- Experiences from Germany, Great Britain, and North America*, Indiana University Press, the USA, 2004, s.4-5.

⁵ OECD, *Private philanthropy for sustainable development, 2018-20: Data and analysis*, OECD Publishing, Paris 2023, s.10-11, 13.

Adı zikredilen vakıflar, Amerikan kamu diplomasisinin hegemonya kurma hedeflerine büyük katkılar sunmaktadırlar. Bu vakıflar, Amerikan kütüphaneleri ve kitap çevirilerinin yanı sıra değişim programlarını da desteklemektedir. Yabancı öğrenci ve profesyonellerin Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ni ziyaret ederek Amerikan toplumunu ve kültürünü yakından tanımalarını sağlayarak Amerikan toplumunun ve kültürünün bazı yönlerini aktarmaya da yardımcı olmaktadır. Bu faaliyetlerin tümü, Amerikan hegemonyasının yabancı izleyicilerin ilgisini çekmeye yönelik unsurlarını sunmak üzere tasarlanmıştır.⁶

ABD Hükümeti'nin 2008 yılında bahsi geçen bu kamu diplomasisine ayırdığı mali kaynak miktarı yaklaşık 1,6 milyar ABD dolarıdır. 2003 yılında ise bu miktar 1,3 milyar ABD doları civarındaydı. Müslüman ülkelere yönelik diplomatik faaliyetlere ayrılan bütçenin yaklaşık 400 milyon ABD doları olduğu tahmin edilmektedir. Bu miktar, Fulbright programı, üniversite ve araştırma bursları, değişim programları ve medya kampanyalarını kapsamamaktadır.⁷

ABD'nin gençler üzerinde eğitim yoluyla oluşturduğu kültürel hegemonyayı, Avrupa ve Meksika tífüsünün farklı varlıklar olup olmadığını araştırmak için 1931'de Meksika'ya davet edilen Fransız bakteriyolog Charles Nicolle Meksika-ABD ilişkisini yorumlarken çok net bir şekilde ifade etmiştir:

Dünya üzerinde [Fransa'nın] etkimiz ağırlıklı olarak edebiyat, sanat ve soyut bilimlerde. Kültürel etki açısından tek bir rakibimiz var: ABD'dir. Bu rakip, en tehlikeli türlerdendir. Çünkü pek çok genç Meksikalı için, bizimkinden daha iyi bir şekilde çağdaş yaşama uyum sağlamış bir uygarlığı simgelemektedir. Hiç şüphe yok ki Meksika gençliği bu medeniyette her şeyden önce ihtişamı, ekonomik gücü ve zenginliği görmektedir. Öte yandan, Amerikalıların suç ortağı olmadıkça hiçbir Meksikalı, bu heybetli komşunun elinin, parasının ve

⁶ William Rugh, "American soft power and public diplomacy in the Arab World", Palgrave Communications, 3:160104, 2017, 2.

⁷ İbrahim Kalın, "Soft Power and Public Diplomacy in Turkey", Perceptions, Autumn 2011, Volume XVI, Number 3, 5-23.

entrikalarının ülkelerinin bağımsızlığına yönelik oluşturduğu tehlikeyi görmezden gelemes. Meksika'da Amerikalılara hayranlık duyulur, korkulur ve onlardan nefret edilir.⁸

Robert Koleji Müdürü, Duncan Ballantine ise Robert Koleji'nin Türk-Amerikan ilişkileri ve Amerika'nın Orta Doğu'daki çıkarları açısından önemini anlattığı konuşmalarında, Amerikan yardımlarının sebebini şu şekilde ifade etmektedir:

Totaliter diktatörlüklerin Nazi Almanya'sında ve Komünist Rusya'da ortaya çıkmasıyla, Amerika dünyanın her zaman olduğundan daha küçük bir yer olduğunu ve kendi mevcudiyetinin ve refahının özgürlüğüne düşkün diğer dünya milletlerinin hayatta kalmalarına ve refahlarına bağlı olduğunu fark etmiştir. Diğer milletler yoksulluk ve umutsuzluk içinde yaşarken, bir milletin güvenli bir şekilde yaşaması imkânsızdır, biz buna aydınlanmış bencillik diyoruz ve refah, diğer insanların refahına bağlıdır. Yakın Doğu'daki Amerikan varlığı hayati öneme sahiptir, bölgenin Komünizme karşı güçlü duruşunu devam ettirebilmesi için Amerikan yardımı alması da zaruridir bu da ancak bölgedeki Amerikan kurumlarının güçlendirilmesiyle elde edilebilir.⁹

2. Türkiye-ABD İlişkileri ve Soğuk Savaş Dönemi

Soğuk Savaş öncesinde, Türk-Amerikan ilişkileri, her iki ülkenin farklı çıkarları ve dış politika öncelikleri doğrultusunda sınırlı bir gelişme göstermiştir. ABD ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki resmi diplomatik ilişkiler, 7 Mayıs 1830 tarihinde imzalanan *Dostluk ve Ticaret Anlaşması* ile başlamıştır. Bu anlaşma sayesinde, ABD "en ziyade müsaadeye mazhar devlet" statüsüne kavuşmuş ve kapitülasyon haklarından faydalanmaya başlamıştır. I. Dünya Savaşı sırasında diplomatik ilişkiler kesintiye uğramış, ancak ABD'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Bristol aracılığıyla ilişkiler gayri resmi olarak sürdürülmüştür. 1927 yılında, resmi diplomatik ilişkiler

⁸ Anne-Emanuelle Birn, *Marriage of Convenience Rockefeller International Health and Revolutionary Mexico*, Rochester Studies in Medical History, University Of Rochester Press, USA, 2006, s.259.

⁹ Ali Erken, *America and the Making of Modern Turkey: Science, Culture and Political Alliances*, I.B. Tauris, London, 2018, s.62.

yeniden kurulmuş, Joseph Grew Ankara Büyükelçisi olarak atanmış ve Mustafa Kemal Atatürk'e güven mektubunu sunmuştur. Aynı dönemde, Ahmet Muhtar Bey Washington Büyükelçisi olarak görevlendirilmiş ve ABD'deki Türkiye karşıtı politikaları yumuşatmaya çalışmıştır. 1930 yılında, ABD Ticaret Bakanı Julius Klein Türkiye'yi ziyaret ederek kredi ve ticari ilişkileri ele almış, 1932 yılında ise ABD Genelkurmay Başkanı General Douglas MacArthur Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Ayrıca, bu dönemde Türk ve Amerikalı suçluların iadesi ile ilgili bir anlaşma imzalanmıştır.¹⁰

II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye tarafsız kalmayı başarmış olsa da Soğuk Savaş döneminde Rusya'nın saldırgan politikaları karşısında ABD ile olan ilişkilerini güçlendirmek zorunda kalmıştır. 1947'de ABD, askerî alanda Truman Doktrini ile Türkiye'yi desteklemeye başlamıştır. Bunu, 1948'de Türk ekonomisinin toparlanmasına yardımcı olmak için bir miktar mali yardım sağlamayı amaçlayan Marshall Planı izlemiştir. 1950'de gerçekleşen hükümet değişikliği ile Türkiye'de yaşanan gelişmeler yeni bir siyasi yönelime yol açmış ve Türkiye'nin 1951'de NATO'ya katılımı için imzalan protokol ABD ile Türkiye'yi biraz daha yakınlaştırmıştır. Askeri ve mali desteğin komünizme karşı ideolojik bir duvar örmeye yetmeyeceğinin farkında olan ABD, yükselen bir dünya gücü olarak etki alanını beşerî bilimlere de dâhil olmak üzere çok çeşitli alanlarda genişletmiştir. Fulbright Programı gibi çok sayıda Amerikan kuruluşu bu amaçla oluşturulmuş ayrıca Rockefeller ve Ford vakıfları gibi kuruluşlar bu hedefe hizmet etmek üzere yönlendirilmiştir.¹¹

Dönemin ABD Başkan Yardımcısı Robert Nixon, Celal Bayar'ın 1954'teki ABD ziyareti sırasında, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı ideolojik direnişteki kilit rolünü överek aslında Türkiye'ye yapılan yardımların temel nedenini küreselleşen dünyadaki yeni ihtiyaçlara değinerek şu sözlerle ifade etmiştir: *Türkiye'ye yapılan Amerikan yardımı, Türkiye'nin özgürlüğüne*

¹⁰ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-amerika-iliskileri-1919-1938/> (S.E.T. 19.06.2024).

¹¹ Hasibe Kalkan, "On the Role of the Rockefeller Foundation in Establishing Theatre Education Programmes and Transnational Theatrical Spaces in Turkey during the Cold War", *Journal of Global Theatre History*, 4(2), 2020, s.41.

*yönelik her türlü tehdidin aslında Amerika'nın özgürlüğüne yönelik bir tehdit olduğunu anlamamızın bir sonucudur. Türkiye'ye bize bağımlı olması için değil, başka bir milletin zincirine boyun eğmesini diye yardım ettik.*¹²

Soğuk Savaş dönemi boyunca ABD, Türkiye'ye yönelik çok boyutlu bir stratejik yaklaşım benimsemiştir. Truman Doktrini'ni takiben, Türkiye'de Marshall Yardımı'nın hangi alanlarda kullanılabileceğini analiz eden Barker, Thornburg ve Hilts gibi birçok uzman rapor hazırlamıştır. Tablo 1'de bu raporlara dair genel bir özet paylaşılmaktadır. Bu tespitlerin ardından, CIA raporları üzerinden Türkiye'nin stratejik önemi ve iç dinamikleri değerlendirilmiştir. Aynı raporlarda, Rockefeller ve Ford Vakıfları gibi uluslararası vakıfların ekonomik ve sosyal kalkınma projelerine nasıl katkılar sağlayabileceği de belirlenmiştir. Sonuç olarak, Soğuk Savaş dönemi boyunca ABD'nin Türkiye'ye yönelik stratejik yaklaşımı hem askeri hem de ekonomik yardımları, uzman raporları ve uluslararası vakıfların katkılarıyla çok boyutlu bir biçimde şekillenmiştir. Bu strateji, Türkiye'nin kalkınmasını desteklerken, aynı zamanda ABD'nin bölgedeki etkisini ve Sovyetler Birliği'ne karşı duruşunu güçlendirmeyi hedeflemiştir.

Tablo 1. Soğuk Savaş Dönemi Türkiye Ekonomik ve Altyapı Değerlendirme Raporları: Hilts, Thornburg ve Barker Raporlarının Karşılaştırılması

<i>Açıklama</i>	<i>Hilts Raporu</i> ¹³	<i>Thornburg Raporu</i> ¹⁴	<i>Barker Raporu</i> ¹⁵
<i>Rapor Başlığı</i>	Türkiye'nin Yol Durumu	Türkiye: Ekonomik Bir Değerlendirme	Türkiye Ekonomisi
<i>Görevlendiren</i>	ABD Yollar İdaresi	20. Yüzyıl Vakfı	Dünya Bankası ¹⁶
<i>Yayın Yılı</i>	1948	1949	1951

¹² Erken, *a.g.e.*, s.63.

¹³ H. E. Hilts, M. ASCE, Highway Planning in Turkey in Transactions of the American Society of Civil Engineers 117 (1), 1952, 20-30. <https://doi.org/10.1061/TACEAT.0006689>

¹⁴ Max Weston Thornburg et al, Turkey An Economic Appraisal, The Twentieth Century Fund, New York 1949.

¹⁵ James M. Barker et al, The Economy of Turkey, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1951.

¹⁶ Kuruluşunda ismi Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası.

<i>Ana Odak Noktası</i>	Türkiye'nin yol altyapısının değerlendirilmesi ve iyileştirilmesi	Türkiye'nin kalkınması için kapsamlı ekonomik analiz ve öneriler	Tarım ve sanayi gelişimini vurgulayan stratejik kalkınma çerçevesi
<i>Ekonomik Bağlam</i>	II. Dünya Savaşı sonrası toparlanma, ekonomik büyüme için altyapıya odaklanma	II. Dünya Savaşı sonrası toparlanma ve Soğuk Savaş dinamikleri	II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik yeniden yapılandırma, tarımın sanayi için temel olarak görülmesi
<i>Öneriler</i>	Bağımsız bir karayolu otoritesinin kurulması, yol inşaatı ve bakımının iyileştirilmesi	Özel girişimin teşviki, dengeli sanayi ve tarım gelişimi, altyapının iyileştirilmesi	Tarım uygulamalarının iyileştirilmesi, çiftçiler için kredi artışı, sulama, eğitim ve sağlık reformları, daha iyi ekonomik örgütlenme
<i>Türkiye Ekonomisine Etkisi</i>	Yol ağının geliştirilmesi üzerinde büyük etkisi olmuş, ulaşım iyileştirilerek ekonomik faaliyetler desteklenmiştir	Kırsal alanlardaki ekonomik durgunluğa dikkat çekmiş, modern altyapı ihtiyacı ve dengeli kalkınma vurgulanmış	Sanayi büyümesini artırmak için tarıma önemli yatırım yapılmasını savunmuş, örgütlü ekonomik politikaların gerekliliğini vurgulanmış

Tablo 1'de paylaşılan uzman raporlarının en önemli ortak özelliği Türkiye'nin bir tarım ülkesi olduğunu ve tarıma öncelik verilmesi gerektiğini vurgulamış olmalarıdır. Marshall Planı Türkiye Özel Misyonu Başkanı Russell Dorr'un Türkiye'nin ekonomik programı sonucunda artan buğday üretiminin, özgür dünyanın ordularını, savunma fabrikalarını ve işçilerini beslemeye yardımcı olacağını belirtmesi tüm raporlarda neden tarımın ön plana çıkarıldığını açıklamaktadır. Dorr'a göre özgür dünyanın güçlenmesi, Türkiye'deki üretimin artması ve Türkiye'nin dostlarına yapacağı

gıda, kömür ve malzeme ihracatı ile sağlanabilirdi.¹⁷ Teknik eleman ve eğitim eksikliği üzerinde de duran raporların hemen ardından CIA 1951 yılında bir rapor hazırlayarak Soğuk Savaş stratejilerini ve bu stratejilerini gerçekleştirmek için kimlerin hangi aşamada ne destek vereceğine dair yol haritasını belirlemiştir.

3 Nisan 1951'de, Ford Vakfı Başkanı Paul Hoffman ve ekibi Henry Ford'un hayırsever vakfını küresel ve kalıcı barış için bir güce dönüştürmek üzere görevlendirilmelerinden üç ay sonra-Washington, DC'ye doğru yola çıkmışlardır. Amaçları, Dışişleri Bakanı Dean Acheson'a Ford Vakfı (FF) ile Dışişleri Bakanlığı arasında karşılıklı ilgi alanlarına yönelik programlar hakkında bilgi alışverişi yapılabilmesi için iş birliği kurulup kurulamayacağını sormaktı. Acheson, bu öneriyi memnuniyetle karşılayarak departmanının "bağlantı mekanizmasını derhal harekete geçireceğini" garanti etmiştir. Aynı gün, hayırseverler CIA Direktörü Walter Bedell Smith ve yakında Smith'in planlardan sorumlu müdür yardımcısı olarak terfi edecek olan Allen Dulles ile buluşmuşlardır. Smith ve Dulles, "*hayatları boyunca bu toplantıdan bahsetmemelerini*" belirttiikten sonra iş birliği talebini sıcak bir şekilde karşılamışlar ve Ford Vakfı'nı, CIA'nın planlarına ilgi duymaya teşvik etmişlerdir. Bu planlar arasında, diğer birçok planın yanı sıra, Sovyet blok ülkelerinden gelen sığınmacıların rehabilitasyonu ve yerleştirilmesi, Tahran Üniversitesi'ne (İran'ın "stratejik ve önemli bir bölge olması" nedeniyle) tıbbi ve laboratuvar ekipmanı sağlanması ve Sovyet etkilerine açık bölgelerdeki sosyal, politik ve ekonomik sorunlar hakkında bilgi biriktirecek çeşitli "alan merkezleri"nin oluşturulması yer almıştır.¹⁸

17 Ekim 1951 tarihli CIA raporunda ABD'nin takip etmesi önerilen Soğuk Savaş Stratejileri sıralanmıştır. Bahsi geçen strateji başlıkları sırasıyla tarım, kitle iletişim araçları, kültür, iktisadi savaş,

¹⁷ Sami Güven, 1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri (Hilts, Thornburg, Barker Raporu), Ezgi Kitabevi, 1998, s.2.

¹⁸ Harm Langenkamp, "A Most Interesting and Complex Involvement": Cold War Alignments between the Ford and Rockefeller Foundations, the Congress for Cultural Freedom, and the Central Intelligence Agency, RAC Research Reports, Rockefeller Archive Center, New York, 2021, s.3.

eğitim, eğlence faaliyetleri, emek ve sendikalar, din ve bilim dünyasıdır.¹⁹

Rockefeller ve Ford Vakfı'na da bu rapor kapsamında önemli görevler düşmektedir. Rapora göre, tarım, her ülkede temel bir endüstri olup, Soğuk Savaş dönemi faaliyetlerinde iki katı öneme sahiptir. Ekonomik harp alanında çeşitli saldırı biçimleri için birincil hedef olan tarım, psikolojik harp alanında da Amerikan propagandasının nüfuz etmesi için eşsiz fırsatlar sunar. Rapora göre, II. Dünya Savaşı sırasında özellikle Avrupa'da tarım ıslahı ve tüm Asya'da mahsul üretimindeki gelişmeler, ABD'nin sağladığı teknik, finansal ve materyal desteğinin başarısının ispatıdır. Bu somut başarı mutlaka soğuk savaş döneminin de malzemesi olmalıdır.

Bu kapsamda UNESCO'nun sorumluluğunda toprak reformu gerçekleştirilmeli, teknik destek programları ABD Hükümeti Tarım Departmanı tarafından yürütülmeli bu kapsamda yiyecek geliştirme programı, farklı mahsullerin geliştirme projeleri, böcek kontrolü, hayvan yetiştirme, tarımsal ekonomik araştırmalar, çiftlik yönetimi pazarlama, kauçuk programı, hastalıkları kontrol altında tutma gibi bir çok program başlatılmalı, yine ABD Hükümeti Tarım Departmanı Tarımsal eğitim programı, yurtdışında tarım enstitülerinin gelişiminin sağlanması, Avrupa Tarım Komisyonu (ECA) ile Batı Avrupa'nın ekonomik kalkınmasını desteklemek, Smith Act'in Finlandiya'dan gelen I. Dünya Savaşı borç ödemelerinin Finli öğrencilerin ABD'de alacakları eğitim için kullanılması, Rockefeller, Ford, Near East Vakıflarına devlet yardımı yapılarak yerli teknisyenlerin eğitiminin sağlanması, Amerikalı uzmanların yurt dışında görevlendirilerek daha iyi yöntemler öğretmesi, iyi niyet mesajı olarak küçük paketlerle tohumların dağıtımı gibi faaliyetler belirlenmiştir.²⁰

Raporda verilen misyonu tam olarak yerine getiren bu vakıflar, tarımsal gelişim programlarının finansmanı ve organizasyonunda önemli bir rol oynamışlardır. Vakıflar aracılığıyla, Amerikalı uzmanlar yurt dışında görevlendirilmiş ve tarım enstitülerinin gelişimine katkıda bulunmuş ve çeşitli tarım programlarını

¹⁹ CIA-RDP80R01731R003500170002-8, 17 Ekim 1951, s.1-73.

²⁰ CIA-RDP80R01731R003500170002-8, 17 Ekim 1951, s.5-6.

desteklemişlerdir. Ayrıca, kültürel diplomasi kapsamında vakıflar, uluslararası sanat sergileri, müzik festivalleri ve edebi etkinlikleri finanse ederek Amerikan kültürünün ve değerlerinin yurtdışında tanıtılmasına yardımcı olmuşlardır. Özellikle Ford ve Rockefeller Vakıfları, bu tür projeleri destekleyerek kültürel değişim programlarının etkinliğini artırmıştır.²¹

1950'li yıllara kadar çok çeşitli ülkelerden uzmanlar Türkiye'ye davet edilirken, 1950 sonrasında II. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisinden toparlanmaya çalışan Avrupa'dan açılan boşluk aynı dönemde Soğuk Savaş politikaları ile bölge üzerinde etkin olmak isteyen ABD tarafından doldurulmuştur. 1950-1960 yılları arasında Türkiye'ye davet edilen 44 yabancı uzmanın kırk biri yani gelenlerin %93,18'i ABD'lidir. ABD'yi tek bir uzman ile Fransa takip etmekte, diğer iki uzmanın ise nereli olduğuna dair veri bulunmamaktadır.²²

1950 ile 1962 yılları arasında Türkiye'ye yapılan Batı ekonomik yardımları toplamda 1,38 milyar ABD dolarını aşmıştır; bu miktar, aynı dönemde Türkiye'nin ithalatının dört katı ve ihracatının üç katı değerindedir. Yıllar sonra, Sovyet Başbakanı Nikita Kruşçev, Joseph Stalin'in "Türkleri Amerikalıların kucağına atmaktan başka bir şey başaramadığını" söyleyerek bu durumu eleştirmiştir.²³

3. Amerikan Vakıflarının Tarihi ve Roller

Amerikan vakıfları hakkındaki genel görüşleri ne olursa olsun, birçok yazar, vakıf tarihini ortak biraz eksik ve hatta mitsel bir anlayışla ele almaktadır. Genellikle, hayırsever vakıfların İç Savaş'tan sonra ortaya çıktığı, Peabody Eğitim Fonu tarafından önceden tanımlandığı, Andrew Carnegie ve John D. Rockefeller'in yazılarıyla modernize edildiği ve 1900 ile 1920 yılları arasında bir dizi vakıf kurucusunun büyük mali bağışlarıyla önemli hale geldiği ifade edilmektedir. Olağanüstü servetle donatılmış ve son derece güçlü bağlantılara sahip yöneticiler tarafından yönetilen Amerikan vakıfları,

²¹ CIA-RDP80R01731R003500170002-8, s.15-16.

²² Mustafa Şahin, "Türk Eğitim Sisteminde Yabancı Eğitim Uzmanlarından Yararlanma", *Toplumsal Tarih*, C.9, S.54, 1998, s.16-17.

²³ Taylor C. Zajicek, "Green Revolution on Dryland: The Rockefeller Foundation and the Turkish Wheat and Training Project, 1970-1982", *RAC Research Reports*, Rockefeller Archive Center, New York, 2019, s.5.

gerçekten de dikkate değer işlere, başarılarına imza atmışlardır. Seküler ve bilime bağlı olarak tanımlanan bu vakıfların, geniş kapsamlı sosyal hareketleri desteklediği, birçok alanda hükümet politikalarına yön verdikleri ve bunları yapmaya devam ettikleri ifade edilmektedir.²⁴

Bu çalışma kapsamında siyasi etkisi değerlendirilecek vakıflardan biri Rockefeller Vakfı'dır. Rockefeller Vakfı'nın kuruluşu, New York Eyaleti yasaları çerçevesinde, 24 Nisan 1913 tarihinde yapılan oturumda Yasama Meclisi tarafından itiraz olmaksızın kabul edilmiştir.²⁵ Vakfın kuruluşundaki amaç beyanı "İnsanlığın refahını dünya çapında teşvik etmek" şeklinde ifade edilmiştir. New York Valisi William Sulzer, 14 Mayıs 1913 tarihinde vakfın kuruluş tüzüğünü onaylamıştır.²⁶ Vakfın kurucusu, John D. Rockefeller, Standard Oil Company'nin kurucusu ve o dönem 900 milyon ABD dolarından fazla kişisel servete sahip bir iş insanıydı. 1937'de ölmeden önce, Rockefeller yaklaşık 540 milyon ABD dolarının, büyük bir kısmını eğitim, tıbbi araştırma ve halk sağlığı alanlarında kurduğu kuruluşlara bağışlamıştır.²⁷

Bu çalışma kapsamında incelenen bir diğer vakıf ise Ford Vakfı olup vakıf, Edsel Ford tarafından Michigan'da 1936 yılında 25.000 ABD doları kadar bir başlangıç bağışıyla "tamamen kamu yararına" hizmet etmek üzere kurulmuştur. Babası ve dedesinin vefatının ardından, Edsel'in en büyük oğlu Henry Ford II, vakfın başına geçmiştir.²⁸ Henry Ford II tarafından görevlendirilen ve H. Rowan Gaither tarafından yönetilen üstün nitelikli bir heyet, vakfın uluslararası bir hayır kurumu haline gelmesini sağlamış ve insanoğlunun yaşam koşullarını iyileştirme, hastalıkları ortadan kaldırma, yetersiz beslenmeyi önleme ve küresel barışı sağlama gibi konular üzerine odaklanmıştır. Vakfın daha geniş hedefleri arasında

²⁴ David C. Hammack, Helmut K. Anheier, A Versatile American Institution- The Changing Ideals and Realities of Philanthropic Foundation, Brookings Institution Press, Washington, D.C., 2013, s.15-16.

²⁵ RF- Annual Report, 1913-1914, s.3-7.

²⁶ <https://www.rockefellerfoundation.org/about-us/our-history/> (S.E.T. 19.06.2024).

²⁷ Kenneth W. Rose, "The Rockefeller Foundation's Fellowship Program in Turkey, 1925-1983", "The First Turks in America" Sempozyumu Bildirisi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul, 2008, s.1-2.

²⁸ <https://www.fordfoundation.org/about/about-ford/a-history-of-social-justice/> (S.E.T. 19.06.2024).

yaşam standartlarını yükseltme, insan onuruna saygı duyma ve özgürlük ile demokrasiyi teşvik etme yer almıştır. Heyetin hazırladığı raporda, küresel barışı sağlama, ekonomik istikrar ve eğitim erişimi gibi sosyal sorunları ele almanın önemi vurgulanmış ve savaş nedenlerinin ortadan kaldırılması ve demokratik süreçlerin güçlendirilmesi gerekliliğinin altı çizilmiştir. Rapora göre ekonomik istikrar da önemlidir; ekonomik eşitsizliklerin giderilmesi, endüstriyel ilişkilerin iyileştirilmesi ve vatandaşların yönetime katılımının sağlanması üzerinde durulmuştur. Ayrıca, vakıf eşit eğitim fırsatlarını savunmakta, eğitime erişimde ekonomik engelleri azaltmakta ve öğretim kalitesini artırmayı hedeflemiştir. Bu zorlukları ele almak için vakıf, küresel gerilimleri hafifletmeye, barış koşullarını geliştirmeye ve Birleşmiş Milletler (BM)'i güçlendirmeye yönelik faaliyetleri desteklemiştir. Düşünce özgürlüğü üzerindeki kısıtlamaları ortadan kaldırmayı, demokratik kontrolü sürdürmeyi ve siyasi süreçleri iyileştirmeyi amaçlayan Vakıf, ekonomik büyümeyi, eşit fırsatları, daha iyi işçi-işveren ilişkilerini teşvik etmeye ve ekonomik anlayışı artırmayı odaklanmıştır. Ayrıca, eğitim tesislerini iyileştirmeyi, yetenekleri desteklemeyi, engelleri azaltmayı ve öğretmen kalitesini artırmayı hedeflemiştir. İnsan gelişimi, değerler, öğrenme süreçleri ve uyumsuzluk sorunlarına dair bilgi birikimini iletirmek de Vakfın öncelikleri arasında sıralanmıştır.²⁹

“Tüm insanlığın sevgisi” anlamına gelen hayırseverliğin kötücül olabileceğine inanmak neredeyse imkânsızdır. Örneğin, Rockefeller ve Bill ve Melinda Gates vakıfları tarafından sağlık programlarına bağışlanan milyonlarca doları okuyan biri için bu tür girişimlerin görüldüğünden farklı olabileceğini öne sürmek saygısızlık olarak dahi kabul edilebilir. Öte taraftan hayırsever vakıfların, önemli ölçüde kültürel ve entelektüel nüfuz yoluyla inşa edilen bir hegemonya olan “Amerikan yüzyılı”nı veya bir Amerikan imperiumunu inşa etmenin kilit bir aracı olduğu da düşünülmektedir. Bilimsel ve ideolojik-politik tarafsızlıkları, piyasanın üstünde ve devletten bağımsız görünme çabalarına rağmen, “Büyük Üçlü” (Ford, Rockefeller ve Carnegie)

²⁹ Report of the Trustees of The Ford Foundation, 27 Eylül 1950, s.3-23.

geçen yüzyılda Amerika'nın küresel hegemonya elde etmesinde büyük rol oynamıştır.³⁰

Özellikle 1939-1945 yılları arasında ABD dış politikasında 'izolasyonculuk'tan küreselciliğe geçişte kilit bir rol oynayan Rockefeller Vakfı, kayda değer mali kaynaklarını, politika yapıcılara ve akademisyenlere yeni bir küreselci fikir birliği oluşturmalarına yardımcı olmak amacına bilinçli ve sistematik bir şekilde adanmıştır. Ayrıca vakıf, başta eğitim ve sağlık olmak üzere pek çok girişimle ABD'nin dış ilişkilerine doğrudan katılmıştır. Vakfın bu girişimleri "kültürel hegemonya" olarak kabul edilmiştir.³¹

4. Rockefeller ve Ford Vakıflarının Türkiye'deki Çalışmaları

Türkiye'de bilimsel destek faaliyetlerinin etkisi, Türk toplumunun çeşitli sektörlerinin modernizasyonunu hedefleyen programların kurulmasına yol açmıştır. Bu programlar; kamu sağlığı, tarım, eğitim, bilim, sosyal bilimler ve sanayi gelişimi gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır. Önemli kaynak ve uzmanlık yatırımlarıyla, bu Amerikan vakıfları Türkiye'deki kilit kurumların gelişimi ve ilerlemesine önemli katkılarda bulunmuşlardır.³²

Rockefeller Vakfı, yaptığı yatırımların yanı sıra Türkiye'de birçok alanda burs desteği de vererek etki alanını genişletmiştir. Vakfın burs verdiği kişiler arasında tıp ve sağlık bilimleri alanında Nusret Fişek, İhsan Doğramacı; sahne sanatları alanında Yıldız Kenter, Tunç Yalman; siyaset bilimi alanında Mümtaz Soysal, Ergun Özbudun, Taner Timur, Mete Tuncay, Deniz Baykal, Bülent Ecevit; ekonomi alanında Gülten Kazgan, Haluk Cillov, Oktay Yenil, Orhan

³⁰ Inderjeet, Parmar, Foundations of the American Century-The Ford, Carnegie, and Rockefeller Foundations in the Rise of American Power, Columbia University Press, New York 2012, s.1-2.

³¹ Inderjeet Parmar, "To Relate Knowledge and Action: The Impact of The Rockefeller Foundation On Foreign Policy Thinking During America's Rise To Globalism 1939-1945", Minerva 40, 2002, s.235.

³² Murat, Erdem, Kenneth W. Rose, "American Philanthropy in Republican Turkey; The Rockefeller and Ford Foundations", The Turkish Yearbook of International Relations (31), 2000, s.133.

Türkey, Besim Üstünel; tarih alanında Halil İnalçık ve kamu yönetimi alanında Arif Payaşlıoğlu isimleri öne çıkmaktadır.³³

4.1. Kamu Sağlığı

Rockefeller Vakfı'nın Türkiye'deki faaliyetleri neredeyse vakfin kuruluşuna kadar dayanmaktadır. I. Dünya Savaşı devam ederken, 1915 yılında Edward Caldwell Moore başkanlığında Francis O. Wilson, W. E. Strong ve James L. Barton'dan oluşan bir komite, Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek halk sağlığı alanındaki faaliyetleri incelemek üzere bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Komite, Türklerin Avrupa veya Amerikan standartlarına kıyasla hekimlikte geri kalmış olduğunu tespit etmiştir. Bu rapor, 1915 yılının Mart ayında Rockefeller Vakfı'nın o zamanki genel sekreteri Jerome D. Greene'e sunulmuştur.³⁴ Raporun ilk sayfasında İngiltere merkezli uluslararası ilişkiler odaklı The Round Table dergisinin Aralık sayısının³⁵ Türkler ve Türk yönetimi ile ilgili küçük düşürücü, yanlı tutum sergileyen, mesnetsiz ifadelerine yer verilmiştir.³⁶

Amerikan doktorlarından oluşan bu heyetin, sağlık sistemini inceleme resmi görevi ile Anadolu'yu dolaşmasının ardında Ermeni Meselesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan çok sayıda zorunlu göç hakkında duyulan endişe gizliydi. I. Dünya Savaşı'nın sonunda, Rockefeller Vakfı heyeti, sağlık sisteminin durumunu o kadar vahim olarak değerlendirmişti ki Türkiye için ihtiyaç duyulan 1.385.000 ABD dolarının teminine³⁷ ve büyük sağlık programlarının uygulanmasına hiçbir imkân vermemişti. 1923'ten önce Türkiye'de Avrupa ve Amerikalı doktorlar tarafından uygulanabilir görünen tek öncelik, göç akışlarının izlenmesi, liman şehirlerinin kontrolü ve hac seferleri sırasında hijyen önlemleriydi.³⁸

³³ Aziz Küçük, Filantropik kapitalizm, Rockefeller, Ford & Gates Vakfı ve Türkiye, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2020, s.9.

³⁴ RF, RG 1.1, Series 805A Medical Education, s.1-2.

³⁵ The Round Table 1914-12: Vol 5 Iss 17, s.98.

³⁶ RF, RG 1.1, Series 805A Medical Education, s.2.

³⁷ RF, RG 1.1, Series 805A Medical Education, s.29.

³⁸ Heinrich Hartmann, Eigensinnige Musterschüler Ländliche Entwicklung und internationales Expertenwissen in der Türkei (1947–1980), Campus Verlag GmbH, Frankfurt, 2020, s.60.

I. Dünya Savaşı'nın ardından Türk Amerikan ilişkileri yeniden tesis edilmeye başladığı dönemde, Uluslararası Sağlık Kurulu Paris Ofisi Müdürü Selskar M. Gunn, 14 Eylül 1926 tarihli mektubunda Uluslararası Sağlık Kurulu Genel Müdürü Dr. Russell'a, Dr. Collins ile Türk halkına kamu sağlık hizmetlerini geliştirmelerinde yardımcı olabilecekleri kanaatinde olduklarını bildirmiştir. Gunn'a göre, Türkiye'de son bir iki yıl içinde birçok alanda kaydedilen ilerleme belirgin olmuştur ancak yakın zamanda kabul edilen modern yasaları ve adli sistemi gerçekten modern bir şekilde uygulanıp uygulanmayacağını henüz öngermek mümkün değildi. Gunn mektubunda, *geçmişte Türkler, tembellikleriyle ünlüydüler, ancak şu anda neredeyse ateşli bir şekilde Ankara'yı modern bir şehir yapma çabaları, demiryollarını Asya'nın içlerine kadar ilerletmeleri ve eğitim ve adli sistemleri geliştirmeleri, en azından kısmen, tembellik suçlamasını yalanlıyor gibi görünmektedir* ifadelerine yer vermiştir.³⁹

Şubat 1926'da vakfın Uluslararası Sağlık Bölümü'nden Dr. Ralph K. Collins Türkiye'ye gelmiş ve birkaç ay süresince seyahat ederek veri toplamış ve Eylül 1926'da "Türkiye'de Halk Sağlığı" başlıklı kapsamlı raporunu yayımlamıştır. Raporunun ardından Türkiye'de görevlendirilen Collins, 1940'a kadar burada çalışmış ve bu süre zarfında vakfın Türkiye'deki halk sağlığı çalışmalarında merkezi bir rol üstlenmiştir.⁴⁰

Rockefeller Vakfı öncelikle, Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün, Bakterioloji ve Kimya Bölümü olarak bilinen ilk binasının donatılması için fon sağlamıştır. Ayrıca, Vakıf 1932'de Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün kalan binalarının, hizmet Okulu da dâhil olmak üzere, inşaatını desteklemiştir. 1936'da hizmet okulu, Halk Sağlığı Okulu'na dönüşmüş ve ilk dekanı Rockefeller Vakfı'ndan Dr. Ralph K. Collins olmuştur.⁴¹ Sağlık Bakanı Refik Saydam, Bakanlığın Hijyen Müdürü ile birlikte halk sağlığı yönetiminin farklı yönlerini incelemek amacıyla Rockefeller Vakfı'nın davetlisi olarak ABD ve diğer ülkeleri

³⁹ RF- 805-1.1, Collins, Ralph K. CO1-1, Public Health in Turkey, s.2.

⁴⁰ Rose, a.g.m., s.7.

⁴¹ Kıvanç Kılınç, "The Central Institute of Hygiene: Modernism and Gender in Early Republican Turkey", RAC Research Reports, Rockefeller Archive Center, New York, 2010, s.2.

ziyaret etmişlerdir.⁴² Rockefeller Vakfı, Hıfzıssıhha Enstitüsü'ne bilimsel ekipmanlar için 80.000 ABD doları katkıda bulunmuş ve Enstitü'nün eğitim çalışmalarını yürütmek üzere bir Hizmet Okulu'nun inşası ve ekipmanları için ise 200.000 ABD doları sağlamıştır.⁴³

1952 yılında John D. Rockefeller (JDR) III tarafından kurulan Nüfus Konseyi (Population Council), küresel nüfus artışı, aile planlaması ve gelişmekte olan ülkelerin sağlığına olan ilgisini dile getiren bir kuruluş olarak ortaya çıkmıştır. Rockefeller Vakfı'nın bir müteveli heyeti üyesi olarak edindiği deneyimlerden esinlenen JDR III, Rockefeller Vakfı'nın nüfus konusunu ele almaya başladığını ancak bu çalışmaların yalnızca gıda üretimi açısından değerlendirildiğini fark etmiştir. Bu durum, JDR III'ü insan doğurganlığı ve doğum kontrolü araştırmalarının daha tartışmalı ve önemli alanlarına odaklanacak bir kurum kurmaya sevk etmiştir. Nüfus Konseyi, nüfus kontrolü konusunda çeşitli yaklaşımlar benimsemiştir. Temel tıbbi araştırmalar yaparak ve etkili, uygun maliyetli doğum kontrol yöntemleri geliştirerek bu alanda önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca, eğitimsel bilgilendirme, teknik yardım, mesleki eğitim ve uzun vadeli planlama çalışmaları gibi çeşitli faaliyetlerle nüfus konusunu kapsamlı bir şekilde ele almıştır.⁴⁴ Bu çalışmalar, dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de nüfus dinamiklerinin daha iyi anlaşılmasını ve yönetilmesini sağlamayı amaçlamıştır.⁴⁵

1958 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından başlatılan çalışmalarla, Türkiye'de 1920'li yılların sonlarından itibaren izlenen 'doğurganlığı teşvik edici politikadan 'doğurganlığı azaltıcı' politikaya geçiş süreci başlamıştır. Sağlık Bakanlığı, bu konuya ana-çocuk sağlığı açısından, yani tıbbi gereklilikler doğrultusunda yaklaşırken, kamuoyunda nüfus sorununa ekonomik bakış açısı hâkim olmuştur. Türkiye'de hızlı nüfus artışının tüketimi arttırdığı, tasarrufları ve kalkınmayı engellediği görüşleri nüfus politikasının değişiminde önemli rol oynamıştır. Bu

⁴² RF, Annual Reports, 1929, s.36.

⁴³ Rose, a.g.m. s.8.

⁴⁴ <https://www.rbf.org/about/our-history/timeline/population-council> (S.E.T. 20.06.2024).

⁴⁵ <https://www.rbf.org/about/our-history/timeline/population-council> (S.E.T. 20.06.2024).

dönemde uluslararası düzeyde resmi programını oluşturan vakıf, gelişmekte olan ülkelerdeki politika yapıcılara nüfus planlaması programlarını geliştirmeleri için uzman desteği, nüfus araştırma merkezleri, eylem araştırma projeleri, demografik ve biyomedikal araştırmalardan oluşan bir eylem paketi önermiştir.⁴⁶

Dönemin Başbakan'ı Süleyman Demirel hem aile planlaması sorunu hem de yabancı uzmanların Türk politikasındaki genel etkisi konusunda oldukça çekingen davranmıştır. Yeni hükümetin seçimi, başlangıç aşamasında olan programın yavaş yavaş duraklamasına neden olan faktör olmuştur. Türk programının arkasındaki itici güç olan ve Sağlık Bakanlığı Müsteşarı Nusret H. Fişek, Bakanlıktaki görevi ve Halk Sağlığı Okulu Direktörü olarak diğer görevinde büyük baskı altındaydı, çünkü yeni hükümet onun görevden alınması için çalışıyordu. Sonunda, Fişek, Hacettepe Üniversitesi'nde düzenli bir profesörlük pozisyonuna çekilmek zorunda kaldı. Bu durum, Nüfus Konseyi'ndeki Amerikalı temsilcilerde hayal kırıklığına yol açmıştır.⁴⁷ Nüfus Konseyi, 1960'ların başında doğum kontrolünün yasallaştırılması için lobi yaptıktan sonra, Türk hükümetinin bu yasaların kabul edilmesi sürecinde, daha önceki kurumsal taahhütler, kazanılmış çıkarlar, kişisel taahhütler veya ideolojik önyargılar gibi engellerin bulunmadığı bir "Tabula Rasa" yani "boş sayfa" durumu ile karşı karşıya kaldığını savunmuştur.⁴⁸ Vakfın bursiyerlerinden biri olan Dr. Nusret Fişek'in yoğun gayretleri sonucunda 10 Nisan 1965 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 557 sayılı Nüfus Planlaması Yasası, ülkemizde geniş kapsamlı olarak uygulanmasına olanak tanımıştır.⁴⁹ Bu kanunun yürürlüğe girmesi, kalkınma planlarına da dâhil edilen nüfus planlaması programlarının olumlu etkilerini göstermiş ve zamanla anne-bebek ölüm oranlarında, düşüklüklerde ve istenmeyen gebelik sayısında azalma sağlanmıştır.⁵⁰

⁴⁶ Aziz Küçük, "Hayırseverliğin Ötesi: Türkiye'de Nüfus ve Tarım Politikalarında Rockefeller Etkisi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 75 / 4 (Aralık 2020), s.1505.

⁴⁷ Hartmann, *a.g.e.* s.306.

⁴⁸ Zajicek, *a.g.m.*, s.6.

⁴⁹ Resmî Gazete, "Nüfus Planlaması Hakkında Kanun", 10 Nisan 1965, s.2.

⁵⁰ Küçük, *a.g.m.* s.1506.

Nüfus Konseyi'nin kurucusu JDR III ve başkan yardımcısı Bernard Berelson, 1966'da Ankara'ya kişisel ziyaretler gerçekleştirerek ve yoğun diplomatik çaba harçayarak kaybedilen güveni yeniden kazanmak ve Türkiye'deki güvenilir "Aile Planlaması" programını yürütmek için yoğun çalışmışlardır.⁵¹

Sağlık alanında en büyük yatırımlardan biri de Hacettepe Tıp Fakültesine yapılmıştır. 1950 ve 1960 yıllarda Rockefeller Vakfı'nın Türk kurumlarına verdiği tüm hibeler düşünüldüğünde Robert Koleji'ni takiben en yüksek hibeyi alan Ankara Üniversitesi Hacettepe Tıp Fakültesi'dir.⁵²

Hacettepe Tıp Fakültesi'nin bu kadar büyük hibeleri alabilmesinin ardında ise Prof. Dr. İhsan Doğramacı vardır. Doğramacı, Türkiye'deki tıp eğitimini etkileme konusunda gerekli enerji, sebat ve kararlılığa sahip biri olarak vakıf yetkililerini derinden etkilemiştir. "*Karizmatik liderliği, enerjisi, coşkusu ve mesleki donanımı*" nedeniyle onların saygısını kazanmış ve kendisine duyulan güveni artırmıştır. Vakıf personeli, Doğramacı'yı, Türkiye'deki yüksek bebek ölüm oranları konusunda endişeli ve bu sorunu uzun vadede çözmek için çocuk doktorları ve diğer tıp personelinin eğitimini iyileştirmeye kararlı bir hekim olarak tanımlamaktadır. Doğramacı, eski Alman tıp eğitim sistemini modern Amerikan eğitim ve araştırma ilkelerine dayalı bir öğretim programı ile değiştirmeyi amaçlamış ve bu amaç doğrultusunda Vakıf'tan 1.000.000 ABD doları üzerinde hibe almıştır.⁵³

19-22 Temmuz 1946 tarihlerinde New York'ta düzenlenen Uluslararası Sağlık Konferansı'nda BM'ye üye 51 ülkenin temsilcileri ile FAO, ILO, UNESCO, OIHP, PAHO, Kızıllaç, Dünya İşçi Sendikaları Federasyonu ve Rockefeller Vakfı gözlemcileri DSÖ Anayasası'nı oluşturmuşlardır. Rockefeller Vakfı'nın bursiyerleri arasında olan İhsan Doğramacı daha sonra Vakfın kurucuları arasında yer aldığı, Dünya Sağlık Örgütü'nde, 1964 ve 1979 yıllarında ikinci

⁵¹ Hartmann, a.g.e. s.306.

⁵² Erdem, Rose, a.g.m. s.139.

⁵³ Erdem, Rose, a.g.m. s.141.

ve üçüncü kez Yönetim Kurulu üyeliğine seçilen Türkiye'yi temsil eden kişi olmuştur.⁵⁴

Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK) 1981 yılında 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu ile kurulması sürecine büyük katkılar sunmasının ardından, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığına da ilk olarak Prof. Dr. İhsan Doğramacı atanmıştır.⁵⁵

4.2. Eğitim

Rockefeller ve Ford Vakıfları, ABD'nin askeri altyapı, yol yapımı, eğitim ve teknoloji transferi çabalarının yanı sıra kamu sağlığı, eğitim ve bilim alanlarındaki yardım faaliyetlerini de kapsamına almıştır. Ford Vakfı'nın Türkiye'deki faaliyetleri üzerine geriye dönük yapılan bir analizde, vakıf yetkilisi ve tarihçi Francis X. Sutton, "Ford Vakfı'nın Türkiye'deki kaydı, belki de benzersiz bir şekilde olağandışı bir yoğunluk göstermektedir... 1952 ile 1971 yılları arasında yaklaşık 17,3 milyon ABD doları taahhüt edilmiştir." ifadesini kullanmıştır. Vakıf, İstanbul'un en prestijli okullarından Robert Koleji'ni (1863'te bir Amerikalı hayırsever tarafından kurulmuştur) desteklemiş, burslar ve kurumsal hibeler sağlamış ve Türk iş dünyası ile ortaklıklar kurmuştur.⁵⁶

1950'lerde Türkiye'de eğitim alanında çeşitli uzmanlar önemli çalışmalar yürütmüştür. Bu uzmanlardan bazıları ve çalışma alanları şu şekildedir: Watson Dickerman, halk eğitimi üzerine çalışmalar yaparak planlama ve desteklemenin önemine dikkat çekmiştir. John J. Rufi, ortaöğretime odaklanarak gözlemlerini ve iyileştirme önerilerini sunmuştur. Kate Vixon Wofford, kırsal alanlardaki ilkokulları inceleyerek yerel ihtiyaçlara yönelik müfredat değişiklikleri önermiştir. Lester Beals, okullarda rehberlik ve danışmanlık hizmetlerinin gerekliliğini vurgulamış ve eğitimsel sonuçların iyileştirilmesi için önerilerde bulunmuştur. Ellsworth Tompkins, orta ve lise düzeyindeki okulların organizasyon, idare ve teftiş yönlerini

⁵⁴ Sevim Tezel Aydın, Bekir Metin, Dünya Sağlık Örgütü ve Türkiye ile İlişkileri. T.C. Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı. Ankara, 1997, s.7.

⁵⁵ Ramazan Kılıç, "Türkiye'de Yükseköğretimin Kapsamı ve Tarihsel Gelişimi". Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, no. 3, 2015, s.306.

⁵⁶ Zajicek, a.g.m., s.5-6.

incelemiştir. Roben J. Maaske, öğretmen eğitimi programlarını analiz ederek standartların ve koordinasyonun geliştirilmesini savunmuştur. M. Costat, meslek okullarını incelemiş ve pratik ile teorik eğitim arasındaki uyumun güçlendirilmesi için önerilerde bulunmuştur. Elizabeth S. Gorvine ise Türkiye'deki kız teknik öğretimi hakkında geniş bilgiler vererek kız sanat ortaokulları, kız enstitüleri, akşam programları, köy programları ve kız teknik öğretmen okulu hakkında müşahede ve önerilerini dile getirmiştir.⁵⁷

Bu dönemde sadece uzmanlar Türkiye'ye gelmemiş aynı zamanda Türkiye'den de Amerika'ya hem öğrenci hem de üst düzey bürokratlar Amerika'ya eğitim ve incelemelerde bulunmak üzere gönderilmişlerdir. Talim Terbiye Kurul Başkanı Kadri Yörükoğlu Haziran 1951'de Rockefeller Vakfı'nın verdiği 3000 ABD doları hibe ile Amerika'da ve Kanada'da bulunan önde gelen eğitim kurumlarını ziyaret etmiş ve daha sonra Aralık 1951'de ise yine Rockefeller Vakfı'nın verdiği 1000 ABD doları hibe ile Millî Eğitim Bakanlığı'nın kütüphanesi için ABD ve Kanada'da kitaplar ve eğitim materyalleri satın almıştır.⁵⁸

Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1951 yılında Türkiye'ye davet edilen Profesör Kate V. Wofford dört ay boyunca Türkiye'deki yedi bölgedeki okulları ziyaret etmiş ve yaptığı anketler, görüşmeler ve verdiği konferanslarla elde ettiği verilere dayanarak bir rapor hazırlamıştır. Wofford raporunda Türkiye'de mevcut katı merkezîyetçi otoriter sistem yerine öğrenci ve öğretmenlerin daha fazla inisiyatif almalarını ve katılımlarını sağlamak için eğitim sisteminin demokratikleştirilmesi gerektiğini, köylülerin ihtiyaç ve istekleriyle uyumlu köye özgü eğitim müfredatlarının hazırlanması ihtiyacını ve öğretmenlerin köylü ile iletişimi güçlü tutacak şekilde yetiştirilmesi ve olanaklarının geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁹

⁵⁷ Yüksel Marım, Rıza Sam, "1950-1960 Arası Amerikalı Uzman Raporları Bağlamında Türk Eğitim Sistemine Çizilen Yol Haritası", Kaygı, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi (30), s.13-27. <https://doi.org/10.20981/kaygi.411677>.

⁵⁸ RF 805, Turkey Education Visit, 1952 January-October.

⁵⁹ RF 805, Turkey Education Visit, 1952 January-October.

Wofford görev yaptığı Florida Üniversitesi, bu gerekliliklerin yerine getirilmesi için Türkiye'deki ilkökul ve öğretmen eğitim kurumlarından 25 öğretmeni ağırlamıştır. Türkiye'ye geri döndüklerinde, bu öğretmenler Millî Eğitim Bakanlığı'nın merkezi yapılanması ve yükseköğretim kurumlarında çalışmalara başlamışlardır. Aynı zamanda, "Florida Grubunun Seminer Çalışmaları" hakkında bir yayın hazırlayarak eğitim alanına katkı sağlamışlar ve 1968 yılında yeni bir ilkökul müfredatının geliştirilmesine yardımcı olmuşlardır.⁶⁰

Bu öğretmenlerin eğitimi için ihtiyaç duyulan malî destek ise Ford Vakfı ve Rockefeller Vakfı'ndan gelmiştir. Rockefeller Vakfı bu öğretmenlerin eğitimi için 10.000 ABD doları ödemeyi kabul etmiş ve onun desteğinin ardından Ford Vakfı'nın desteği de gecikmemiştir. Ankara Büyükelçiliği ABD Kültür Ataşesi Frederick P. Latimer Jr., Marshall'a yazdığı mektubunda Vakıf konusunda atılan adımın meyvelerini verdiğini ve Rockefeller Vakfı'nın verdiği desteğin Ford Vakfı'nın da projeye güvenmesine sebep olduğunu ve Vakfın 30.175 ABD doları ile projeyi destekleyeceğini bildirmiştir.⁶¹

Rockefeller Vakfı, sağlık, eğitim, tarım gibi farklı alanlarda yatırımlarına devam ederken; Ford Vakfı daha çok eğitim alanında faaliyetler göstermeye devam etmiştir. Ford Vakfı'nın Türkiye'deki yöneticisi olan Prof. Dr. Eugene Northrop, 1961 yılında üç bakanla yaptığı bir toplantıda, Ulusal Bilim Danışma Komitesi'nin kurulmasını önermiştir. Önerisi olumlu karşılanan Northrop, IMF'de danışman olarak çalışmış ve 1960-1961 döneminde Türkiye Maliye Bakanlığı görevlerinde bulunmuş olan Kemal Kurdaş ile iş birliği yaparak, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ)'den bir ekip oluşturmuş ve Prof. Dr. Erdal İnönü'nün başkanlığında Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) projesinin hazırlanmasına öncülük etmiştir.⁶² Northrop'un katkılarıyla oluşturulan bu tasarı, 17.7.1963 tarihli ve 278 sayılı kanunla kabul

⁶⁰ Binbaşoğlu, Cavit, Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s.365.

⁶¹ RF 805, Turkey Education Visit, 1952 January-October.

⁶² Rıdvan Bal, "Türkiye'de İlk Fen Lisesinin Açılış Süreci, Bilimsel Gelişmeler ve Değerlendirmeler", Kesit Akademi Dergisi, 6 (25), 2020, s.485.

edilmiş ve Kanun 24 Temmuz 1963'te Resmî Gazete'de yayımlanmıştır.⁶³

Northrop, bilimsel eğitimin güçlendirilmesine öncelik vermiştir çünkü sanayi gelişiminin sağlam bir bilimsel bilgi temeline ve araştırma kültürüne dayandığını düşünmekteydi. Başlattığı en önemli projelerden biri de üstün yetenekli öğrenciler için Fen Lisesi'nin kurulmasıydı. ODTÜ Rektörü Kemal Kurdaş ile bir kalkınma planı hazırlamış ve Ford Vakfı'nın özel önem verdiği bu projeyi Millî Eğitim Bakanlığı'na sunmuştur.

Projenin ilk döneminde, Florida Üniversitesi'nden uzmanlar projeye dâhil olmuş ve okulu New York'taki Bronx Bilim Okulu'nu model alarak, ABD'deki en son bilim müfredatı revizyonlarına uyarlamışlardır. Fen Lisesi'nde eğitim verecek öğretmenler, ABD'de eğitim almışlardır. Fen Lisesi eğitimine sınavda üstün başarı gösteren 96 öğrenci ile başlamıştır. Birçok akademisyen bu liseyi ziyaret etmiş ve hatta Nobel Ödülü sahibi James Watson öğrencilere bir konferans vermiştir.⁶⁴

Rockefeller ve Ford Vakıfları, projeler aracılığıyla yetişmiş insan gücü eksikliğini gidermeye çalışırken, Robert Koleji üzerinden yürütülen programlar teknik personel eğitimi ve entelektüel birikimin gelişimine de katkı sağlamıştır.⁶⁵

Örneğin, Rockefeller Vakfı, 1957 yılında müfredat geliştirme amacıyla Robert Koleji'ne 115.000 ABD doları tutarında hibe verirken, Ford Vakfı 883.000 ABD dolarını Robert Koleji ve Amerikan Kız Lisesi'ne hibe etmiştir. Robert Koleji, 19. yüzyılın ortalarından beri Türkiye ve ABD'yi birbirine bağlayan önemli bir entelektüel girişim olmuştur. 1945 sonrası dönemde, ABD, Komünist ideolojiye karşı mücadelede eğitimin ve ekonomik kalkınmanın önemini fark etmiş ve Robert Koleji, ABD'nin Orta Doğu politikalarında önemli bir bileşen haline gelmiştir. Türk siyasetçiler,

⁶³ Resmî Gazete, "Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu kurulması hakkında Kanun" 24 Temmuz 1963, s.15.

⁶⁴ Ali Erken, "Negotiating Politics, Informal Networks and the Ford Foundation Projects in Turkey during the Cold War" *International Journal of Turcologia*, C.11 S. 21, 2016, s.15.

⁶⁵ Ali Erken, "Türkiye'de Barış Gönüllüleri Programına Bir Bakış: 1961-1970", T.C. Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Avrasya Etüdları, 48/2015-2, s.47.

Robert Koleji'nin Batılılaşma projesine katkılarından memnuniyet duyarak, onun Türkiye'deki varlığını Batı bloğuna bağlılığın bir göstergesi olarak görmüşlerdir.⁶⁶

4.3. Tarım

Rockefeller Vakfı, 1943 yılında Meksika'da başlattığı tarım programından kısa bir süre sonra, ekonomik açıdan önemli ekinlerin dünya çapında bir koleksiyonunu oluşturmayı ciddi şekilde planlamıştır. Vakıf, yöneticileri ve çalışanları aracılığıyla bu deneyimlerini bitkilerin genetik kaynaklarının korunması olarak adlandırılan uluslararası girişimlerde liderlik yapacak şekilde kullanmıştır. Meksika'da başlatılan programın amacı, tarım bilimlerinde daha kapsamlı eğitim ve araştırma aracılığıyla tarımsal üretimi artırmaktır. Birçok bilim insanı, bu programı daha yüksek verimli ürün çeşitlerinin ve bu ürünleri yetiştirmek için gerekli olan tarımsal teknolojiler ve finansal yapıların tanıtımı ile Latin Amerika ve Asya'da 1950'lerin sonu ve 1960'larda ekonomik değeri olan bazı ürünlerin üretiminde çarpıcı artışa neden olan Yeşil Devrim'in başlangıcı olarak kabul edilmiştir.⁶⁷

Yeşil Devrim, bitki yetiştirme bilimini "kapitalist özgürlük ile komünizmin tiranlığı" arasındaki sözde çatışmaya dâhil eden bir jeopolitik projedir. ABD'nin etkisi altındaki Asya ve Latin Amerika ülkelerinde yetersiz beslenen köylülerin komünizme karşı savunmasız olduğu düşünülmüş ve "Yeşil Devrim," bu bölgelerde "Kızıl Devrim"e karşı bir alternatif olarak görülmüştür. Bu süreç, kapitalist tarımın küresel güneye yayılması için gerekli koşulları geliştirmiş ve ABD'nin uzmanlık, tarım teknolojileri, sulama sistemleri ile gübre ve böcek ilacı endüstrileri için yeni pazarlar yaratılmasını sağlamıştır.⁶⁸

⁶⁶ Ali Erken, The making of politics and trained intelligence in the Near East: Robert College of İstanbul, *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 23:3, 2016, 554-571, s.561, 564, 565.

⁶⁷ Helen Anne Curry, "From Working Collections to the World Germplasm Project: Agricultural Modernization and genetic conservation at the Rockefeller Foundation", Springer, Mart 2017, s.1-2.

⁶⁸ Begüm Adalet, "Agricultural infrastructures: Land, race, and statecraft in Turkey", *Environment and Planning D: Society and Space*, 40(6), 2022, s.979.

Vakfın tarım alanındaki girişimleri Türkiye'yi de kapsamıştır. Memleketimizde buğday üretiminin geliştirilmesi maksadıyla Rockefeller Vakfı ile iş birliği halinde Türkiye'de bir Buğday Araştırma Merkezi kurulması hususunda anlaşma imzalaması için Türk Hükümeti tarafından Tarım Bakanlığına yetki verilmiş ve Rockefeller Vakfı ile Türkiye arasında Ulusal Buğday Geliştirme Projesi'ni başlatan anlaşma 1969 yılında imzalanmıştır.⁶⁹

Projenin amacı, Türkiye'yi buğday üretiminde kendi kendine yeterli bir ülke haline getirmek ve bir tarım araştırmaları örgütü kurmaktır. 1970 yılında Ahmet Demirliçakmak ile projenin eş yöneticisi olarak çalışmak üzere daha önce Hindistan'da görev yapmış tarım uzmanı Bill Wright görevlendirilmiştir. Projenin en başından itibaren Oregon Üniversitesi ve Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme Merkezi (International Maize and Wheat Improvement Center- CIMMYT), projeye bilimsel destek sağlamış ve Türk bilim insanlarının eğitimleri konusunda katkıda bulunmuştur. Rockefeller Vakfı'nın bursları sayesinde CIMMYT projeye iki bilim insanını dâhil etmiştir: Bitki patolojisi uzmanı J. Michael Prescott ve bitki ıslahçısı Arthur R. Klatt. Projede yer alan bir diğer kişi ise tarım uzmanı Floyd Bolton'dur. İleriki yıllarda Rockefeller Vakfı projeye bir ekonomi uzmanı ve bir de denetleyici atayacaktır. Ayrıca Oregon Üniversitesi'nden dört kişilik bir tarım uzmanı ekibi de projeye uzaktan destek vermiştir.⁷⁰

Türk hükümeti, proje ekibine Ankara ve İzmir'de ofislerin yanı sıra tohumların yetiştirilebileceği araziler de tahsis etmiştir. 1976 yılına gelindiğinde, 22 Türk bilim insanı buğday projesi kapsamında Amerika'ya gönderilmiş ve çoğunluğu Oregon Üniversitesi'nde olmak üzere yüksek lisans programlarını tamamlamıştır. 28 Türk

⁶⁹ "Buğday üretiminin geliştirilmesi amacıyla Rockefeller Foundation ile iş birliği halinde Türkiye'de bir Buğday Arş. Mer. Kurulması, bu konuda görüşmeler yapmak ve anlaşma imzası için Tarım Bakanlığı'na yetki verilmesi.", Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 232 - 22 - 3, 02.04.1969.

⁷⁰ Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme Merkezi (International Maize and Wheat Improvement Center (CIMMYT), Türkiye Buğday Araştırmaları ve Eğitimi Projesi Raporu, CIMMYT Today, No. 6, 1977. <https://repository.cimmyt.org/handle/10883/3893?locale-attribute=en> S.E.T. 20.06.2024.

vatandaşı CIMMYT Buğday Eğitim Programı'na katılmıştır. Türkiye içinde de eğitim konusuna önem verilmiştir. Projeye dâhil olan tüm bilim insanları öncelikle İzmir ya da Ankara'da kurulan istasyonlarda görev almış ve buradaki bilim insanları ile çalışma olanağı bulmuştur. Yeterli sayıda Türk bilim insanı eğitildiğinde, başlangıçtaki proje ekibi Orta Doğu'nun farklı bölgelerinde çalışmak üzere dağılmıştır. CIMMYT ve Türkiye, 1960'lı yıllardan bu yana Türkiye'nin tarımsal araştırma kapasitesini güçlendirmek için birlikte çalışmıştır. Buğday geliştirme konusunda uzmanlık ve deneyim kazanmak üzere 200'den fazla Türk bilim insanı Meksika'da CIMMYT tarafından düzenlenen kurslara ve çalıştaylara katılmıştır. Bu bilim insanlarının birçoğu, Türkiye'nin deneyimli buğday araştırmacılarının ve yöneticilerinin çekirdeğini oluşturmuştur. Eğitim alan Türk bilim insanları, Ürdün, İran ve Afganistan'dan gelen bilim insanlarına yönelik Türkiye'de tarımı geliştirme konulu eğitim programları düzenlemiştir.⁷¹

Türk hükümetleri, buğday araştırma ve eğitim projesinin çabalarını kolaylaştıran düzenlemeler yoluyla Vakıfla iş birliği göstermişlerdir. Örneğin, 1975 yılında Rockefeller Vakfı araştırmacıları, Ankara'nın ilçelerinde çiftçi uygulama parselleri kurmuşlardır. Bu uygulamalar, Ankara'daki araştırma laboratuvarında gerçekleştirilen karmaşık deneylere dayanan, toprak işleme aletleri, bitki ve böcek ilaçları, gübreler ve ekim tarihleri için en iyi uygulamaların bir paket halinde sergilemişlerdir. Araştırmacıların çiftçilere verdiği tavsiyeler öneriler arasında, nadas dönemi süresince toprak nemini korumaya yönelik geliştirilmiş toprak işleme teknikleri ve gübreye duyarlı, hastalıklara dirençli tohum türlerinin kullanımı bulunuyordu. Ekonomist Charles Mann, geleneksel yöntemler ile tavsiye edilen yöntemlerin maliyet ve getiri karşılaştırmasını yaptığında şu sonuca ulaşmıştır: “Önerilen uygulamaların sıradan çiftçi yöntemlerinden sadece %25 daha fazla maliyete sahip olduğunu,

⁷¹ Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme Merkezi (International Maize and Wheat Improvement Center (CIMMYT)), Türkiye Buğday Araştırmaları ve Eğitimi Projesi Raporu, CIMMYT Today, No. 6, 1977. <https://repository.cimmyt.org/handle/10883/3893?locale-attribute=en> S.E.T. 20.06.2024.

ancak elde edilen faydaların maliyetlere oranının ortalama 5'e 1 olduğunu verimin o denli arttığını" ifade etmiştir.⁷²

Yeni üretim uygulamalarının ülkenin tarım sistemlerindeki alternatif işletmeler ile ilişkili olarak değerlendirilmesi, aslında buğday araştırma ve eğitim programının erken bir gereğiydi. 1973 yılında Ankara Üniversitesi tarım ekonomisti Reşat Aktan, CIMMYT için 1250 çiftçiyi kapsayan bir saha araştırması gerçekleştirmiştir. Bu çalışma kapsamında, ekim, hasat, gübreleme ve sulama gibi geliştirilen teknolojilerin benimsenmesi ile toprak mülkiyeti durumu, çiftliklerin büyüklüğü ve parçalanması hakkında sorular sormuştur. Aktan'ın 1974 yılında kısa süreliğine Tarım Bakanı olarak görev yapmasının ardından Ankara Üniversitesi'ndeki görevine dönmesi ve toprak reformu üzerine araştırmalar yapması, bu dönemde Türk aydınları, politika yapıcıları ve Rockefeller Vakfı gibi Amerikan kurumları arasındaki yakın ilişkileri daha da gözler önüne sermektedir.⁷³

Yürütülen projelere rağmen, 1980 yılların başlarında, Türkiye'deki kentsel nüfus oranı %44'e ulaşmış⁷⁴, 1981 yılında GSYİH'ya katkısı, %24,2 ile üçte birin altına düşmüş ve maalesef düşüş düzenli olarak devam etmiştir. 2000 yılından bu yana genel olarak %10'un altındadır.⁷⁵ Hem ekonomik hem de sosyal açıdan kırsal nüfus, 20. yüzyılın sonlarında Türkiye'de siyasi öncelikler listesinin gerisine düşmüştür. 12 Eylül 1980'deki askeri müdahale, önceden genişletilmiş üniversite iş birliğinin kısıtlanmasına ve kalkınma söylemlerinin millileştirilmesinin daha da ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Bu durumda Nusret H. Fişek, uluslararası ortaklarına durumu açıklayarak, başlatılan önemli reform

⁷² Begüm Adalet, "Wheat, Land, and Politics in Cold War Turkey", RAC Research Reports, Rockefeller Archive Center, New York, 2017, s.6.

⁷³ Adalet, a.g.m. s.6.

⁷⁴

<https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS?end=2022&locations=TR&start=1980> (S.E.T. 20.06.2024)

⁷⁵<https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2022&locations=TR&skipRdirection=true&start=1977&view=chart> (S.E.T. 20.06.2024)

girişimlerinin 1980 Eylül'ünden itibaren durdurulduğunu belirtmek zorunda kalmıştır.⁷⁶

Rockefeller Vakfı'nın Türkiye içerisinde yaptığı yatırımlar bu dönemden sonra tarım alanında devam etmese de sağlık alanında devam etmiştir. DSÖ, UNICEF, Dünya Bankası, UNDP, Rockefeller Vakfı ve Rotary Kulüpleri'nin maddi katkıları ile Türkiye Sağlık Bakanlığı'nın yürüttüğü hızlandırılmış ve genişletilmiş aşı kampanyası 1985 yılında üç aşamada gerçekleşmiştir. Dönemin Sağlık Bakanı Mehmet Aydın kampanyanın en büyük destekçisi olmuştur. Kampanyanın amacı 0-1 yaş grubu bebekler başta olmak üzere 5 yaşın altındaki tüm çocukların aşılmasını sağlamaktır. Aşı kampanyasının amacı 5 bulaşıcı hastalığa karşı (difteri, boğmaca, tetanoz, kızamık, çocuk felci) çocuklara bağışıklık kazandırmak, bu hastalıklara yakalanmamak, sakat kalmamak ve ölüm sayılarını azaltmak için çalışmaktır.⁷⁷

4.4. Beşerî Bilimler

Marshall, Rockefeller Vakfı'nın Orta Doğu Programını daha önce ilgilenmediği bir alana odaklamıştır. 1948'de bölgeyi ziyaret eden ilk beşerî bilimler personeli olan Marshall, 1958'de vakıf içinde yeni bir göreve geçene kadar, her yıl en az bir ayını Orta Doğu'da geçirmiştir. Beyrut, Kahire, İstanbul ve Ankara'da hükümet yetkilileri, sosyal bilimciler, sanatçılar ve gazetecilerle ilişkiler kurmuştur. Türkiye'ye yaptığı yıllık ziyaretler sırasında, İstanbul Üniversitesi'nde Amerikan Araştırmaları programının kurulması, milli orkestranın enstrüman ihtiyacı, Ayasofya'nın restorasyonu ve arşivcilerin eğitimi gibi beşerî bilimler alanındaki geniş bir yelpazedeki projeleri takip etmiş ve desteklenmesini sağlamıştır. Marshall, 1950'lerde Türkiye'ye yapılan Rockefeller yardımlarının sekiz kat artmasını sağlamıştır: altmış yıllık bir dönemde Türk adaylara verilen tüm bursların neredeyse %40'ı onun döneminde dağıtılmıştır. Türk

⁷⁶ Hartmann, *a.g.e.* s.401.

⁷⁷ Aydın, Meetin, *a.g.e.*, s.65.

yetkililer, Marshall'ın ülkeye yaptığı önemli hizmetleri takdir ederek, 1956 yılında ona İstanbul Şehri Madalyası vermişlerdir.⁷⁸

Sonuç

Bu çalışmada, Ford ve Rockefeller Vakıfları gibi uluslararası vakıfların Türk siyasi yaşamında oynadığı roller ve etkiler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Hayırseverliğin tarihsel gelişimi, sosyal ve ekonomik bağlamda vakıfların amaçları ve faaliyetleri ele alınarak, bu vakıfların Türkiye üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Ford ve Rockefeller Vakıfları, Soğuk Savaş dönemi boyunca Türkiye'de çeşitli alanlarda önemli roller üstlenmişlerdir. Özellikle eğitim, sağlık, tarım ve beşerî bilimler alanlarında yaptıkları yatırımlar, Türkiye'nin modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu vakıfların faaliyetleri, sadece maddi yardımlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda teknik bilgi transferi, uzman desteği ve uzun vadeli kalkınma projeleriyle de Türk toplumunun gelişimini hedeflemişlerdir.

Eğitim alanında, Ford Vakfı'nın ODTÜ ve TÜBİTAK gibi kurumların kuruluşunda oynadığı rol, Türkiye'nin bilimsel araştırma kapasitesini arttırmış ve modern eğitim yöntemlerinin benimsenmesine katkı sağlamıştır. Benzer şekilde, Rockefeller Vakfı'nın sağlık alanındaki girişimleri, Türkiye'deki halk sağlığı hizmetlerinin modernizasyonunda önemli bir etki yaratmıştır.

Tarım sektöründe ise, bu vakıfların sağladığı destek, Türkiye'nin tarımsal üretim kapasitesinin artırılmasına ve modern tarım tekniklerinin uygulanmasına yardımcı olmuştur. Bu sayede, Türkiye'nin tarım sektöründe kendi kendine yeterliliği hedeflenmiş ve tarımsal araştırma kapasiteleri güçlendirilmiştir.

Bu vakıfların Türkiye'deki faaliyetleri, sadece kalkınma ve modernizasyon amaçlı değil, aynı zamanda Amerikan hegemonyasının pekiştirilmesi amacıyla da yürütülmüştür. Özellikle Soğuk Savaş döneminde, ABD, Türkiye gibi stratejik öneme sahip

⁷⁸ Sarah-Neel Smith, "Funding the "Creative Minority": John Marshall, Füreya Koral, and Modern Art in the Middle East", RAC Research Reports, Rockefeller Archive Center, New York, 2019, s.4-5.

ülkelerde etkisini artırmak ve komünizme karşı bir cephe oluşturmak için bu tür vakıfları etkin bir şekilde aracı kılmıştır. Ford ve Rockefeller Vakıfları, Amerikan kültürel ve politik değerlerinin yayılmasında önemli araçlar haline gelmişlerdir. Bu vakıfların desteklediği projeler, Amerikan hegemonyasının yumuşak güç unsurları olarak işlev görmüş ve Amerika'nın dünya üzerindeki nüfuzunu artırmasına yardımcı olmuştur.

Emekli Orgeneral Refik Tulga Amerika'nın dış politika stratejilerini özetleyen bir anısını köşe yazısında paylaşmıştır. 1948 yılı başlarında, Türk Ordusu'na gönderilen ilk parti harp araçlarının devir ve teslimi işlemlerinde bulunurken, Emekli Orgeneral Refik Tulga, bir Amerikan yüksek görevlisinin kendisine söylediklerini şu şekilde aktarmaktadır: "*Biz tüccar bir milletiz. Kutup bölgelerine buzdolabı, ekvator bölgelerine kalorifer satarız.*" Bu ifade, yıllar geçtikçe Türkiye'nin Amerika ile olan askeri ve ekonomik ilişkilerinin artmasıyla daha anlamlı hale gelmiştir. Amerika, müşterinin ihtiyaçlarından ziyade, kendi istediği malları zorla satma politikasını izlemektedir. 1970'lerde Amerika'nın Türkiye ile olan politik-askeri ilişkileri derinleşmiş ve Amerika, Türkiye'nin ulusal güvenlik politikalarına müdahale etmeye başlamıştır.⁷⁹ Bu anekdot, iki ülke arasındaki ilişkilerin dinamiklerini ve Amerika'nın dış politika stratejilerini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Hayırseverliğin, iyi niyetlere rağmen, dünyanın köklü sorunlarını çözmekte yetersiz kaldığını belirtmek isteriz. Dünya daha eşitsiz hale geldikçe, bu eşitsizlikten fayda sağlayan az sayıdaki kişiyi kutlamaya yönelik bir eğilim oluşmuştur. Örneğin, halk, John D. Rockefeller ve Henry Ford gibi süper zenginlerin servetlerinin bir kısmını belirli sorunları çözmek için kullanmalarını takdir etmeye teşvik edilmiştir. Üstelik bu kişiler servetlerinin yarısını bağışlamalarına rağmen, yardım ettikleri birçok ülkenin GSYİH'larından daha fazla servete sahiptirler. Aslında, hayırseverlik tartışmalarında eksik olan şey, küresel ekonomik sistemin neden sürekli olarak eşitsizlik, yoksulluk ve gıda güvensizliği ürettiğinin

⁷⁹ Refik Tulga, "Gerçekçi Bir Koalisyon". *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1975, s.2; Aziz Küçük, *Filantrokapitalizm, Rockefeller, Ford & Gates Vakfı ve Türkiye*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2020, s.9.

sorgulanmamış olmasıdır. Sonuç olarak, hayırseverlik çerçevesinde yapılan yatırımlar tarım, sağlık ve eğitim gibi alanlarda birçok küresel sorunu ele almış ancak kalıcı çözümler sunmakta yetersiz kalmıştır. Bugün hala bu sorunlarla küresel boyutta mücadele ediliyorsa, bu, hayırseverliğin hâlâ yetersiz kaldığının bir göstergesidir⁸⁰.

Kaynakça

Arşiv

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA)

CIA

Ford Foundation Archive

Rockefeller Archive Center

Resmi Yayınlar

Resmî Gazete

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

The Round Table

Araştırma ve İnceleme Eserler

Adalet, Begüm, “Agricultural infrastructures: Land, race, and statecraft in Turkey”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 40(6), 2022, 975-993.

Adam, Thomas, *Philanthropy, Patronage, And Civil Society-Experiences from Germany, Great Britain, and North America*, Indiana University Press, the USA, 2004.

Aydın, Sevim Tezel, Bekir Metin, *Dünya Sağlık Örgütü ve Türkiye ile İlişkileri*, TC Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Ankara, 1997, s.7.

⁸⁰ Kavita N. Ramdas, “Point-Counterpoint: Philanthrocapitalism”, Stanford Social Innovation Review, 2011. https://ssir.org/point_counterpoint/philanthrocapitalism# (S.E.T. 27.06.2024).

- Bal, Rıdvan, “Türkiye’de İlk Fen Lisesinin Açılış Süreci, Bilimsel Gelişmeler ve Değerlendirmeler”, *Kesit Akademi Dergisi*, 6 (25), 2020, s. 481-496.
- Barker, James M., et al, *The Economy of Turkey*, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1951.
- Begüm Adalet, “Wheat, Land, and Politics in Cold War Turkey”, *RAC Research Reports*, Rockefeller Archive Center, New York, 2017, s. 1-8.
- Binbaşıoğlu, Cavit, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.
- Birn, Anne-Emanuelle, *Marriage Of Convenience Rockefeller International Health and Revolutionary Mexico*, Rochester Studies in Medical History, University of Rochester Press, USA, 2006.
- Christianson, Frank, *Philanthropy in British and American Fiction- Dickens, Hawthorne, Eliot and Howells*, Edinburgh University Press, 2007.
- Erdem, Murat, Kenneth W. Rose, “American Philanthropy in Republican Turkey; The Rockefeller and Ford Foundations”, *The Turkish Yearbook of International Relations* (31), 2000, s.131-157.
- Erken, Ali, “Negotiating Politics, Informal Networks and the Ford Foundation Projects in Turkey during the Cold War” *International Journal of Turcologia*, C.11 S. 21, 2016, s.5-22.
- Erken, Ali, “The making of politics and trained intelligence in the Near East: Robert College of İstanbul”, *European Review of History: Revue européenne d’histoire*, 23:3, 2016, s. 554-571.
- Erken, Ali, “Türkiye’de Barış Gönüllüleri Programına Bir Bakış: 1961-1970”, *T.C. Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Avrasya Etüdüleri*, 48/2015-2 s.39-63.
- Erken, Ali, *America and the Making of Modern Turkey: Science, Culture and Political Alliances*, I.B. Tauris, London, 2018.

- Güven, Sami, *1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri (Hilts, Thornburg, Barker Raporu)*, Ezgi Kitabevi, 1998.
- Hammack, David C., Helmut K. Anheier, *A Versatile American Institution- The Changing Ideals and Realities of Philanthropic Foundation*, Brookings Institution Press, Washington, D.C., 2013.
- Hartmann, Heinrich, *Eigensinnige Musterschüler Ländliche Entwicklung und Internationales Expertenwissen in der Türkei (1947-1980)*, Campus Verlag, Frankfurt, 2020.
- Kalın, İbrahim, "Soft Power and Public Diplomacy in Turkey", *Perceptions*, Autumn 2011, Volume XVI, Number 3, 5-23.
- Kalkan, Hasibe, "On the Role of the Rockefeller Foundation in Establishing Theatre Education Programmes and Transnational Theatrical Spaces in Turkey during the Cold War", *Journal of Global Theatre History*, 4 (2), 2020, 40-54.
- Kılıç, Ramazan. "Türkiye'de Yükseköğretimin Kapsamı ve Tarihsel Gelişimi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 3, 2015, s. 289-310.
- Kıvanç Kılınç, "The Central Institute of Hygiene: Modernism and Gender in Early Republican Turkey", *RAC Research Reports*, Rockefeller Archive Center, New York, 2010, s.1-5.
- Küçük, Aziz, "Hayırseverliğin Ötesi: Türkiye'de Nüfus ve Tarım Politikalarında Rockefeller Etkisi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75 / 4 (Aralık 2020), s.1491-1516.
- Küçük, Aziz, *Filantrokapitalizm, Rockefeller, Ford & Gates Vakfı ve Türkiye*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2020.
- Langenkamp, Harm, "A Most Interesting and Complex Involvement": Cold War Alignments between the Ford and Rockefeller Foundations, the Congress for Cultural Freedom, and the Central Intelligence Agency, *RAC Research Reports*, Rockefeller Archive Center, New York, 2021.
- Marım, Yüksel, Rıza Sam, "1950-1960 Arası Amerikalı Uzman Raporları Bağlamında Türk Eğitim Sistemine Çizilen Yol

- Haritası”, *Kaygı, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* (30), 11-33.
- OECD, Private philanthropy for sustainable development, 2018-20: Data and analysis, OECD Publishing, Paris, 2023.
- Parmar, Inderjeet, *Foundations of the American Century-The Ford, Carnegie, and Rockefeller Foundations in the Rise of American Power*, Columbia University Press, New York 2012.
- Ramdas, Kavita N., “Point-Counterpoint: Philanthrocapitalism”, *Stanford Social Innovation Review*, 2011. https://ssir.org/point_counterpoint/philanthrocapitalism# (S.E.T. 27.06.2024).
- Rose, Kenneth W., “The Rockefeller Foundation’s Fellowship Program in Turkey,1925-1983”, “The First Turks in America” Sempozyumu Bildirisi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul, 2008, s. 1- 28.
- Rugh, William, “American soft power and public diplomacy in the Arab World”, *Palgrave Communications*, 3:160104, 2017, 1-7.
- Smith, Sarah-Neel, “Funding the “Creative Minority”: John Marshall, Füreya Koral, and Modern Art in the Middle East”, *RAC Research Reports*, Rockefeller Archive Center, New York, 2019, s. 1-8.
- Şahin, Mustafa, “Türk Eğitim Sisteminde Yabancı Eğitim Uzmanlarından Yararlanma”, *Toplumsal Tarih*, C.9, S.54, 1998, s. 12-18.
- Thornburg, Max Weston, et al, *Turkey An Economic Appraisal*, The Twentieth Century Fund, New York 1949.
- Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme Merkezi (International Maize and Wheat Improvement Center (CIMMYT), Türkiye Buğday Araştırmaları ve Eğitimi Projesi Raporu, CIMMYT Today, No. 6, 1977. <https://repository.cimmyt.org/handle/10883/3893?locale-attribute=en> (S.E.T. 20.06.2024).
- Vallely, Paul, *Philanthropy from Aristotle to Zuckerberg*, Bloomsbury Continuum, Great Britain 2020.

Zajicek, Taylor C., "Green Revolution on Dryland: The Rockefeller Foundation and the Turkish Wheat and Training Project, 1970-1982", *RAC Research Reports*, Rockefeller Archive Center, New York, 2019, s.1-15.

I. İnternet Kaynakları

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-amerika-iliskileri-1919-1938/> (S.E.T.19.06.2024).

<https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS?end=2022&locations=TR&start=1980> (S.E.T.20.06.2024).

<https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2022&locations=TR&skipRedirection=true&start=1977&view=chart> (S.E.T.20.06.2024).

<https://www.fordfoundation.org/about/about-ford/a-history-of-social-justice/> (S.E.T.19.06.2024).

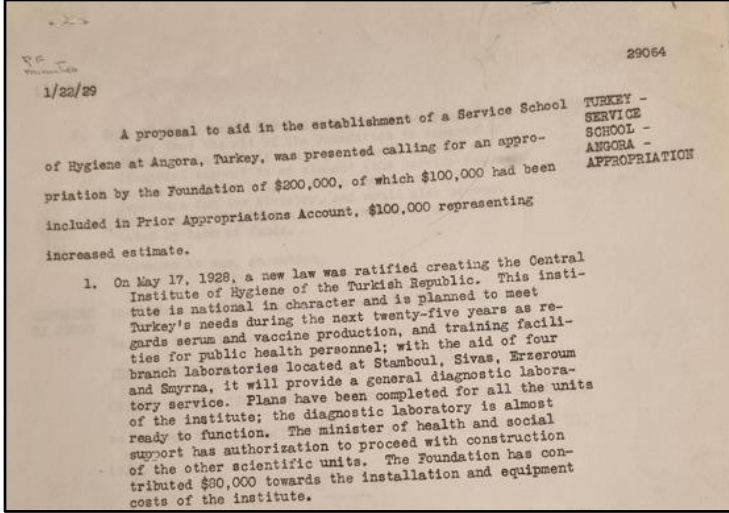
<https://www.merriam-webster.com/dictionary/philanthropy#dictionary-entry-1> (S.E.T.18.06.2023).

<https://www.rbf.org/about/our-history/timeline/population-council> (S.E.T.20.06.2024).

<https://www.rockefellerfoundation.org/about-us/our-history/> (S.E.T.19.06.2024).

Ekler

Ek. 1. Ankara Hıfzıssıhha Enstitü Hizmet Okulu'nun inşası ve ekipmanları için 100.000 ABD doları olarak ayrılan ödeneğin 100.000 ABD kadar artırılmasına dair talebi gösteren belge.

Kaynak. RF- 805 Turkey- Institute of Hygiene-1927-1929.

Ek. 2. Buğday üretiminin geliştirilmesi amacıyla Rockefeller Foundation ile iş birliği halinde Türkiye'de bir Buğday Arş. Mer. Kurulması, bu konuda görüşmeler yapmak ve anlaşma imzası için Tarım Bakanlığı'na yetki verildiğini gösteren belge.

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

T. C.
BAŞBAKANLIK
KANUNLAR VE KARARLAR TETKİK DAİRESİ

KARARNAME

Sayı : 6/11576

Eki

Memleketimizde buğday üretiminin geliştirilmesi maksadıyla Rockefeller Foundation ile işbirliği halinde Türkiye'de bir Buğday Araştırma Merkezi kurulması, bu konuda müzakereler yapılması, kuruluş anlaşmasının imzalanması ve imzalanacak anlaşma hükümlerine göre kurulacak müessese işlerinin yürütülmesi hususunda Tarım Bakanlığına yetki verilmesi; adı geçen Bakanlığın 19/3/1969 tarih ve 01-602/22752 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarih ve 244 sayılı Kanunun birinci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 2/4 /1969 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

Kaynak. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No:232- 22 – 3, 02.04.1969.

Mümtaz Soysal'a Göre 27 Mayıs

*Hasan DİNÇER**

Giriş

27 Mayıs 1960'ta Türk ordusunun gerçekleştirdiği askeri müdahale, tepkisellik anlamında özellikle 1955-1960 evresinde yaşanan siyasal gelişmelerle ilişkilendirilmiş, akabindeki karar ve uygulamalarıyla Türk siyasetinde günümüze kadar sürecek tartışmalara temel olmuştur. Ayrıca hazırlanmasına ön ayak olduğu 1961 Anayasası'nın yarattığı zemin dolayısıyla, Türkiye'de 12 Eylül 1980'e uzanan süreçte siyasi, iktisadi, düşünsel ve toplumsal gelişme ve çatışmalara kaynaklık etmiştir.

Demokrat Parti'nin 1955 yılından başlayarak, ekonomik sorunların ağırlaşması, parti, dernek, gazete/gazeteci, akademisyenlere yönelik tutumu, kanunları uygulama biçimi ve iktidarın bu yönetim anlayışına karşı beliren toplumsal tepkilerin yarattığı huzursuzluk ortamı, ordunun yönetime el koymasının gerekçelerini oluşturmuştur ki, bunu Milli Birlik Komitesi'nin yayınladığı radyo bildirisinde görmek mümkündür.¹

Milli Birlik Komitesi'nin yönetime el koymasının akabinde, Demokrat Parti'de görev almış milletvekilleri, iktidar ile yakın ilişkisi

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, İnkılap Tarihi Enstitüsü, e-mail: hdincer@ankara.edu.tr, Orcid: 0000-0002-4289-9953.

¹ Kurmay Albay Alparslan Türkeş'in Türkiye Radyolarından okuduğu bildiriden: "Demokrasimizin içine düştüğü bunalım... nedeniyle kardeş kavgasını önlemek, siyasal partileri içine düşükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak, ... tarafsız bir yönetimin ... hakemliği altında ... adil ve serbest seçimle ...yönetimi ... seçimi kazananlara ...devir ve teslim etmek." Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002, s.13; Türkiye'yi "... 27 Mayıs'a götüren ...nedenler ekonomik ya da sosyal değil, "siyasal"dır. DP'nin baskıcı bir rejim kurma girişimleri ve buna karşı giderek güçlenen muhalefet ve gençlik hareketi. Din sömürücülüğü ve Atatürk ilkelerinden verilen ödünler de çok önemli bir gerginlik unsuruydu. Menderes Hükümeti'nin muhalefet liderlerinin yurt gezilerini engellemede ordudan yararlanması ve 28 Nisan öğrenci hareketi üzerine sıkıyönetim ilan etmesi ise silahlı güçleri politik arenaya itmişti." Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 1995, s.304; Demokrat Parti'nin, yönetime biçimini şekillendiren demokrasi anlayışı hakkında: Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 2. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s.180-182.

olduğu düşünölen askerler, üst düzey bürokratların yargılandığı Yassıada Mahkemeleri ise verdiği hükümler ve hükümler doğrultusunda gerçekleştirilen infazlar, Türk siyasal hayatında partiler arasında bugüne dek ulaşacak suçlama ve polemikler ile nihayet toplum vicdanında açılan yaraların kaynağı olmuştur.

Seçimle iş başına gelmiş bir iktidarın güç kullanılarak yönetimden uzaklaştırılması eylemi ile tam bir zıtlık oluşturan adım ise Milli Birlik Komitesi'nin ön ayak olduğu yeni bir anayasanın hazırlanmasıdır. 1961 Anayasası ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde çoğunluğu elde edecek partinin, gelecekte anayasaya aykırı olası yasama ve yürütme faaliyetlerini engellemeye dönük olarak Anayasa Mahkemesi ve TBMM'nin yanında ikinci bir meclis olarak Cumhuriyet Senatosu kurulmuştur. İşçi ve memurlara sendika kurma, işçilere grev ve toplu sözleşme hakkı tanınmış, kişinin temel hak ve özgürlükleri Anayasa ile güvence altına alınmış, izin almaksızın dernek kurma hakkı tanınmış, hâkimlik teminatı sağlanmış, TRT ve üniversitelerin özerkliği tesis edilmiş, sosyal devlet ilkesi ve sosyal haklar kabul edilmiş, Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur.²

1961 Anayasası, yeni kurumlar ve kurallar getirmiş, düşünce ve örgütlenmeye geniş özgürlük alanı sunmuştur.³ Türkiye'de 1961'den başlayarak, sosyalist bir parti siyasal hayata etkin biçimde dâhil olmuş, işçi sınıfı örgütlenerek mücadeleye girişmiş, üniversiteler toplumsal talep ve eylemlerde rol oynamaya başlamıştır.

13 Şubat 1961'de bir grup sendikacı tarafından kurulan Türkiye İşçi Partisi, 1965 seçimlerinde parlamentoda 15 milletvekilliği kazanmıştır.⁴ 13 Şubat 1967'de kurulan Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1980'e kadar, örgütlediği işçi eylemleri

² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 1995, s.314-338; Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976, s.315-376.

³“1961 Anayasası, bütün doktrin ve ideolojilerin serbestçe tartışılıp yayılmasına, eleştirilmesine, savunulmasına, övülmesine, telkin ve tavsiyesine ve propagandasına açık, “fikir suçu” denilen yasakların konulmasına ise kesinlikle karşı bir anayasadır.” Bülent Tanör, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969, s.225.

⁴ Sadun Aren, *Tip Olayı 1961-1971*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993, s.160-162.

ile dönemin en etkili sendikası olmuştur. 1961’de *Yön*, 1963’te *Sosyal Adalet*, 1969’da *Devrim*, 1967’de *Türk Solu*, 1967’de *Ant*, 1968’de *Aydınlık Sosyalist Dergi*, 1969’da *Emek* gibi sol-sosyalist eğilimli dergiler yayınlanmaya başlamıştır.⁵

Radikalleşme çağı olarak da adlandırılan 1960’lı yıllar, fark edilen yeni toplumsal sorunların doğurduğu tezlerin insanları düşündürdüğü, tartıştığı ve hareketlendirdiği, kendi kendimize başarmayı ümit ettiğimiz bir ekonomik büyüme ve kalkınma hedefinin sol aydınların fikir ve arayışlarında önemli yer tuttuğu, reformcu özelliklere sahip “orta sınıf”ın eşitlikçi bir hukuk düzeni kurma mücadelesinde etkin olduğu, bütün bu gelişmelerin toplumsal bilincin hızlı gelişmesine ve siyasallaşmasına elverişli bir zemin yarattığı bir dönem olmuştur.⁶

Ana çizgileri belirtilen bu dönemde, Türk aydını, her toplumda olduğu gibi, hem toplumsal gelişmelerin etkisiyle düşünceleri şekillenen/değişen, hem de fikir ve eylemleriyle yaşadığı dönemin gelişmelerine tesir eden konumda olmuştur. Aynı zamanda zengin bir aydınlar panoraması da sunan 1960’lı yılların, düşünceleri ve 1961 Anayasası’nın hazırlanmasındaki katkıları dolayısıyla, bilimsel araştırmalara konu olmayı hak eden aydınlarından biri Mümtaz Soysal’dır.

27 Mayıs sonrasında Kurucu Meclis’e⁷ ve Anayasa Komisyonu üyeliğine seçilen Mümtaz Soysal’ın 1961 Anayasası’nın hazırlanmasındaki katkısı, idealindeki Türkiye’nin kurulmasına dair çaba ve beklentisini yansıtırken, Doğan Avcıoğlu ile birlikte çıkardığı *Yön* dergisi, beklentisinin gerçekleşmemesi karşısındaki tepkisi ve

⁵ *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, Cilt 3, 5. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s.121.

⁶ Bilsay Kuruç, “Kırk Yıl Öncesinde İzlenimler”, *Mümtaz Soysal’a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s.27-29.

⁷ 7 Aralık 1960’ta Milli Birlik Komitesi’nde kabul edilen yasa ile Milli Birlik Komitesi ve Temsilciler Meclisi Kurucu Meclis’i oluşturmaktaydı. Kurucu Meclis anayasayı hazırlamakla görevlendirilmişti. Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.202-206; Kurucu Meclis’in oluşturulması aşamasında CHP’ye ayrılan 50 kişilik kontenjan çerçevesinde, genel başkan olarak İsmet Paşa’dan 6 kişiyi önermesi istenmişti. Paşa beni, Doğan’ı, Coşkun Kırca’yı seçti. Daha sonra üçümüz Anayasa komisyonuna seçildik. “Söyleşi”, *Mümtaz Soysal’a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s.69.

arayışı anlamına gelmiştir. Bu yazıda yönetime el koyan ordunun inisiyatifi ile oluşan anayasa hazırlama sürecinin bir parçası olan Soysal'ın *Yön* dergisi yazılarında 27 Mayıs 1961 Askeri Müdahalesini nasıl değerlendirdiği tahlil edilecektir. Müdahaleyi ele alma biçimindeki yaklaşım ve bu yaklaşımında aydınların, toplumun konumunun ne olduğu da saptanmaya çalışılacaktır.

1. Mümtaz Soysal

Yön'deki yazılarına değinmeden önce Mümtaz Soysal ve *Yön* dergisi hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Mümtaz Soysal 15 Eylül 1929 yılında Zonguldak'ta dünyaya gelmiş, ilkokulu Zonguldak'ta (1936-1941), ortaokul ve liseyi (1941-1949) Galatasaray Lisesi'nde okumuştur. 1953'te Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden, 1954'te Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur.⁸

1956'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdare Hukuku asistanı olmuş, 24 Haziran 1958 tarihinde Türkiye'de ilk "Siyaset Doktoru" unvanını kazanmıştır. Burslu olarak gittiği ABD'de 1959-1960 yıllarında Princeton ve California (Berkeley) Üniversitelerinde akademik çalışmalarda bulunmuştur. Anayasa Hukuku dalında, 15 Kasım 1963'te doçent, 24 Haziran 1969'da profesör olmuştur.⁹

1971'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi dekanı olmuş, 12 Mart Muhtırası günlerinde 18 Mayıs 1971'de tutuklanmış, bir buçuk yıl hapis yatmış, 10 Mart 1972'de görevine iade edilmiştir. 1974-1978 yılları arasında Uluslararası Af Örgütü'nde başkan yardımcılığında bulunmuş, 1979'da UNESCO'nun "İnsan Hakları Öğretimi Uluslararası Ödülü"nü almıştır.

1978-1980 yılları arasında Kıbrıs Toplumlararası görüşmelerinde Kıbrıs Türk tarafının Anayasa Danışmanlığını yapmıştır. 19. Dönem Milletvekili Genel Seçimlerinde 20 Ekim 1991'de Sosyal Demokrat Halkçı Parti'den Ankara milletvekili seçilmiş, 23 Şubat 1994'te özelleştirmeye karşı mücadele etmek için

⁸ "Mümtaz Soysal'ın Yaşamöyküsü", *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 2009, s.3.

⁹ "Mümtaz Soysal'ın Yaşamöyküsü", *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 2009, s.4.

Kamu İşletmeciliğini Geliştirme Merkezi'ni kurmuştur. 50. Türkiye Hükümeti'nde (I. Çiller Hükümeti) 27 Temmuz 1994'te Dışişleri Bakanı olmuş, 28 Kasım 1994'te görevinden istifa etmiştir.

20. Dönem genel seçimlerinde, 24 Aralık 1995'te Demokratik Sol Parti'den Zonguldak milletvekili seçilmiş, 29 Temmuz 1998'de DSP'den, 22 Mart 1999'da da milletvekilliğinden istifa etmiştir. 24 Temmuz 2002'de genel başkanlığını da yaptığı, Bağımsız Cumhuriyet Partisi'ni kurmuştur.

Forum, Yön, Akis, Emek ve Ortam dergilerinde, *Hürriyet, Milliyet, Yeni İstanbul, Ulus, Cumhuriyet* ve *Barış* gazetelerinde yazılar yazmış olan Mümtaz Soysal, 11 Kasım 2019'da İstanbul'da vefat etmiştir.

2. Yön Dergisi

Yön dergisi 20 Aralık 1961'de yayınlanmaya başlamışsa da, Mümtaz Soysal'da bir dergi yoluyla Türk düşünce hayatında ve giderek toplumsal ve siyasal gelişmelerde etkin olma çabasını; Demokrat Parti'nin yönetim anlayışına karşı beliren tepkilerinde, yapımına katılmış olsalar da ideallerindeki metin olmaktan uzak olan 1961 Anayasası'nda, 1961 genel seçimlerinin Türkiye'deki halk tercihini ve siyasal tabloyu fazla değiştirmemiş olmasından kaynaklanan hayal kırıklığı, kaygı ve aceleci bir arayışta aramak doğru olacaktır.

Askeri müdahale ertesinde, ülkeyi 27 Mayıs'a getiren gelişmelerden 1924 Anayasası'nın sorumlu tutulması temelindeki tartışmalara cevabı ve tepkisi olan yazısı önemlidir.¹⁰ Zira Soysal'ın anayasa konusuna geniş cepheli bakışı, Demokrat Parti'ye, hatta onu da aşarak topluma dönük eleştiri ve görüşlerini içermektedir. Ona göre anayasa, kurumlar ve kurallar elbette önemlidir. Ancak sıkı parti disiplini, kuvvetli fakat sorumlu hükümet, etkin bir muhalefet, bağımsız mahkemeler, sorumlu önderler, memleket siyasetinde rol alanların zihniyeti, demokrasi geleneği, hürriyet ve hükümet anlayışı,

¹⁰ 27 Mayıs hareketinden önceki durum 1924 Anayasasının hükümlerinden doğmuş değildir. Mümtaz Soysal, "Suçsuz Anayasa", Ek-8, *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s.117; Suçsuz Anayasa, ilk olarak 1 Ağustos 1960'ta *Forum*, 2019'da da *Mülkiye Dergisi*'nde (Cilt: 43, Sayı: 4) yayınlanmıştır.

insanca yaşamayı öğretecek bir eğitimden geçmiş bir toplum, anayasa metinlerine sığdıramayacak kadar geniş ve önemlidir.¹¹ Bunların yokluğu veya cılızlığı Türkiye'de 27 Mayıs öncesinin gelişmelerini hazırlamıştır.

1961 Anayasası'nın hazırlanış sürecinde (Doğan Avcıoğlu ve Coşkun Kırca ile birlikte) Mümtaz Soysal, kurulacağını bekledikleri bağımsızlıkçı ve devrimci hükümeti, Türkiye'yi demokratikleştirecek, devletin ağırlıklı rol oynayacağı planlı bir ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecek yetkilerle donatacak kuvvetli bir anayasa görüşünü savunmuşlardı. Anayasa Mahkemesi'nin kuruluşuna da devrimci hükümetin önüne engeller çıkarabilecek bir kurum olabileceği düşüncesiyle karşı çıkmışlardı. Soysal yıllar sonra, söz konusu dönemdeki düşüncelerini, “...o sırada tabii siyasi gücü ele geçirdik ya biz devrimciler (!), bunun önüne İstanbul'dan Bizans'tan falan engeller çıkar, onun için devrimci bir anayasa olsun istiyorduk.” biçiminde açıklamıştır. Nihayetinde son şekli verilen ve kabul edilen 1961 Anayasası,¹² Turan Güneş'in ifadesiyle ki Soysal bu nitelemeyi pek beğenmiştir, yoksullara da acıyan “Çalıküşu Anayasası”dır.¹³

1961 Genel Seçimlerinin sonuçları ise Soysal ve Avcıoğlu'nun, dergi çıkarma düşüncesini fiiliyata dökmelerini hızlandırıcı etki yapmıştır. Anayasayı yapanlara göre, seçim sonuçları Türkiye'nin demokratikleşmesine, toplumsal gelişmesine büyük katkı sağlayacak bir atılımın yarım kalması anlamına gelmekteydi. Meclis'te ortaya çıkan siyasi tablonun, 27 Mayıs öncesinden çok farkı yoktu. En önemlisi “sol” düşüncenin temsil edilebildiği bir ortam oluşamamıştı.¹⁴

¹¹ Demokrat Parti'nin tutumu, devrimlerin gerçek beççiliğini sözde “aydın politikacılar”da değil, toplumun siyasi kalıplara sığmayan canlı kuvvetlerinde aramak gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. s.119.

¹² Anayasa, 6 Ocak 1961-27 Mayıs 1961 arasında hazırlanmış, 9 Temmuz 1961'de halk oyuna sunulmuş ve oylamaya katılanların yüzde 60,4'ü tarafından kabul edilmiştir. Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.204.

¹³ “Söyleşi”, *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s.70.

¹⁴ 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerinde, Cumhuriyet Halk Partisi 173, Adalet Partisi 158, Yeni Türkiye Partisi 65, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi 54 milletvekilliği, CHP 36, AP 71, YTP 27, CKMP 16 senatörlük kazanmıştı. AP, YTP ve CKMP, CHP'ye karşı olan ve

Yön dergisinin yayınlanmaya başlamasında Avcıoğlu ve Soysal'ın çabaları¹⁵ belirleyici olmuşsa da; derginin, üniversite hocası, müfettiş, mühendis, öğretmen ve memurların imzalarıyla¹⁶ kamuoyuna duyurulan ve büyük yankı uyandıran “bildiri”sinden başlayarak, yazılarıyla bir düşünce ve tartışma ortamı yaratacak geniş bir aydın katılımını mümkün kılan, dergideki fikirleri toplumsal ve siyasal gelişmelerde etkin olacak güce ulaştıran¹⁷, yukarıda değinilmiş olan, dönemin koşullarıdır. Dünyadaki siyasal gelişmelerin de iç koşulları destekleyici bir doğrultuda aktığı hatırlanmalıdır. Zira Yön, dünya sahnesinde *Üçüncü Dünya* ülkelerinin öne çıktığı, planlama ve kalkınmanın saygınlık kazandığı, dış politikada bağlantısız olmanın onurlu sayıldığı bir zamanda doğmuştur.¹⁸

20 Aralık 1961'de Ankara'da yayınlanmaya başlayan Yön dergisi, yayınladığı bildiri ile nasıl bir Türkiye istediğine dair ipuçları vermiştir. Bildiride, Türkiye'nin ağır ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlar yaşadığı, Atatürk devrimleriyle hedeflenen çağdaş uygarlığa ulaşabilmek, Türk demokrasisini yaşatabilmek ve sosyal adaleti gerçekleştirebilmek için ekonomik alanda hızlı bir kalkınmaya ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Ekonomik kalkınma bütün birikmiş sorunları çözecek ana mesele olarak kabul edilmiştir. İstenilen ekonomik kalkınma da devlet eliyle gerçekleştirilecek kapsamlı bir planlama ile mümkün görülmüştür.¹⁹

Demokrat Parti tabanını temsil eden partiler idi. Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.207; Bir kin ya da öç duygusu biçiminde sonuçlanan seçimler sonucunda yaşanan hayal kırıklığı Yön'ün çıkışını sağladı. Nazif Ekzen, “Mümtaz Soysal ve Yön Dergisi”, *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s.110.

¹⁵ Cemal Reşit Eyüboğlu, Mümtaz Soysal, Doğan Avcıoğlu ve Hamdi Avcıoğlu derginin kurucularıdır. İlhan Selçuk 1958'den beri Avcıoğlu ile bir dergi çıkarma konusunu konuştuklarını ifade etmiştir. Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.49-50.

¹⁶ Yön bildirisini toplam 1042 kişi imzalamıştır. Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.53.

¹⁷ Yön'ün tirajı, sıkıyönetim tarafından kapatıldığı 78. sayıya kadar 30 bindir. Eylül 1964'te ikinci kez yayına başladıktan sonra ise 10 bine düşmüştür. Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.54.

¹⁸ Yalçın Küçük, “Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.143.

¹⁹ Devletçilik, geniş ölçekte tarif edilerek yatırımları hızla arttırmaktan eğitimde fırsat eşitliğine, toprak reformundan sendikaların güçlendirilmesine, kır-kent arası dengesizliğin

1967 yılına kadar yayınlanan ve geniş yazar kadrosuna sahip olan *Yön*'de bağımsızlık, kalkınma, sosyalizm, halkçılık, devletçilik başta olmak üzere Türkiye'nin neredeyse tüm toplumsal meselelerini ele alan konular yazılmıştır. Türkiye'nin bağımsız olabilmesi, kalkınma konusu ile bütünlük içinde ele alınmıştır. Öncelikle Kapitalizmin yüz elli yıllık denemesinin başarısızlıkla sonuçlandığı ve Türkiye'nin az gelişmiş bir ülke olduğu saptanmıştır. Kalkınmanın sanayileşme ile mümkün olduğu, sanayileşmenin de devletçe gerçekleştirilecek büyük bir planlama ile yapılması gerektiği savunulmuştur.²⁰ Bağımsızlığın dayanağı olacak sanayileşmeyi gerçekleştirebilmenin Batı dünyasının ekonomik örgütleriyle (IMF, Dünya Bankası) bağların kesilmesi, başta ABD olmak üzere önde gelen Kapitalist ülkelerle bağımlılık ilişkilerinin sonlandırılması ile mümkün olduğu ifade edilmiştir.²¹

Sosyalizmin, sosyal adalet içinde süratli kalkınma yolu olduğu, dünya koşulları ve Türkiye'nin içinde bulunduğu gelişme yönlerinin de sosyalizmi zorunlu kıldığı savunulmuştur.²² Belirtmek gereklidir ki Yöncülerin amacı, Türkiye'nin kalkınma ve ilerlemesinde sosyalizmi bir araç olarak kullanmaktır. Sosyalizm, Atatürk ilkeleri ile de ilişkilendirilmiş, takip edilecek metodun, Atatürk'ün kalkınma yolu olduğu belirtilmiştir.²³ Halkçılık ilkesi, toplum yararını zümre çıkarlarından üstün tutma ve insanı, gelişimine engel olan bağlardan kurtarma, devletçilik de sadece ekonomiyi değil bütün toplumsal alanları devlet eliyle bir plan dâhilinde düzenleme şeklinde anlaşılmıştır. İki ilke Yöncülerin düşüncelerinde sosyalizme ulaşmada işlevsellikleri itibarıyla merkezi bir öneme sahip olmuştur.

Kemalizm'e dair yazılarda Mustafa Kemal ile ilgili olumsuz ifadeler kullanılmaya özen gösterilerek, Toprak reformunun

giderilmesine kadar her faaliyet devletçilikle gerçekleştirilecek işler arasında sayılmıştır. Batılılaşma ise Batının üretim düzeyini yakalamak olarak ifade edilmiştir. *Yön*, Sayı: 1, 20 Aralık 1961, s.12-13.

²⁰ Doğan Avcıoğlu, "Açık Oturum", *Yön*, Sayı: 75, 23 Mayıs 1963, s.10.

²¹ Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler-5 1830-1980*, 2. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1997, s.644.

²² Sadun Aren, "Demokrasi ve Sosyalizm", *Yön*, Sayı: 34, 8 Ağustos 1962, s.3.

²³ Doğan Avcıoğlu, "Halkçı, Devletçi, Devrimci ve Milliyetçi Kalkınma Yolu", *Yön*, Sayı: 111, 14 Mayıs 1965, s.9.

yapılmaması, izlenen ekonomi politikalarının kapitalizmi güçlendirmeye hizmet etmesi gibi konulara değinilmiştir.²⁴

Toprak reformu konusu ele alındığında, ağalık sisteminin yarattığı feodal ilişkilerin, köylüyü hem maddi hem de ideolojik açıdan ağaların egemenliğine soktuğu, bu sebeple temsili demokrasinin gerici unsurların Meclise taşınması yönünde sonuçlar yarattığı belirtilerek, ağalığın bütünüyle tasfiye edilmesi gerektiği savunulmuştur.²⁵

Sayfalarında Laiklik, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, dünyadaki siyasi gelişmelere de yer veren *Yön* dergisi hakkında çeşitli değerlendirmeler mevcuttur: Yön hareketi, yarım yüzyıllık kalkınma denemelerinden hayal kırıklığına uğrayan, giderek radikalleşen²⁶ aydınların yeni bir yol arayışı olarak belirtilmiştir.²⁷ Yöncüler, Cumhuriyeti kuran ve devrimlere öncülük eden, Demokrat Parti iktidarı ile konumlarını kaybeden, çok partili siyasal yaşama şüpheyle yaklaşan, 1960 müdahalesine umut bağlayan kişilerdir.²⁸ Yön hareketini beş kavramla açıklamak mümkündür. Bağımsızlık ve kalkınma ikilisi ile devletçilik ve halkçılık ikilisini kabul ediyorlar, demokrasiyi kabul etmiyorlar. Kalkınma ve bağımsızlık programları, birbirinden kesinlikle ayrılmıyor.²⁹

Yöncüler özü itibarıyla Kapitalizmi kurmayı hedeflemiş, bunu Kapitalizm ve Sosyalizm dışında üçüncü bir yol olarak izah etmeye çalışmıştır. Ancak üçüncü bir sistem yoktur.³⁰ Yön, emperyalizmin Türkiye'deki etkisi ve sosyal haksızlıklar konusunda halkı

²⁴ Doğan Avcıoğlu, "Cumhuriyetin 42. Yılında", *Yön*, S. 35, 29 Ekim 1965, s.3.

²⁵ Taner Timur, "Az Gelişmiş Memleketlerde Genel Oy", *Yön*, S. 5, 17 Ocak 1962, s.17.

²⁶ M Jacob Landau, *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*, 2. Basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979, s.79.

²⁷ Sabiha Sertel, *Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, 2. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.217.

²⁸ Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.270.

²⁹ Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler-5 1830-1980*, 2. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1997, s.643-644.

³⁰ Hikmet Kıvılcımlı, *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s.43-51.

bilinçlendirmede olumlu rol oynamış ve sosyalizme ilişkin tabuyu kırmıştır.³¹

Bu değerlendirmelere, Yöncü aydınları genç Cumhuriyetin eğitim, kültür politikalarının meyvesi olarak nitelemek, derginin toplumsal sorunlarla kopmaz bağı olan esaslı fikirlere sayfalarında yer verdiğini, dönemini aşacak biçimde Türk düşünce hayatında derin izler bırakmış bir yayım olduğunu ilave etmek yerinde olacaktır.

3. Mümtaz Soysal'ın 27 Mayıs Değerlendirmeleri

Mümtaz Soysal *Yön*'de toplam altmış dokuz yazı yayınlamış olup yazılarının konusu 1961 Anayasası'nın hazırlanma sürecine dair gözlem ve görüşler, dünya siyaseti, iç siyasi gelişmeler, Türkiye'deki siyasal partiler ve 27 Mayıs'tır.

27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'ne ilişkin yazılarında Soysal'ın Cumhuriyet dönemini Osmanlı tarihinin son yüzyılı ile süreklilik içinde ele aldığı görülmektedir. Böyle olduğu için bu konudaki düşünceleri değerlendirilirken, önce 27 Mayıs'ın tarihsel arka planı olarak hangi noktalara odaklandığına bakılacak, sonra 27 Mayıs'ı çeşitli yönleriyle nasıl değerlendirdiği ele alınacak, müdahale sonrasında yapılanlar ve yapılamayanlar olarak hangi konuları önemseydiği saptanacak ve bununla bağlantılı olarak 27 Mayıs sonrası beliren yeni gelişmeleri/durumları nasıl anlamlandırdığına değinilecek, nihayet müdahaleyi takip eden yıllarda Türkiye'deki siyasal, toplumsal tabloyu nasıl yorumladığı ve bununla ilişkili olarak sol aydınlara biçtiği görev ve rol değerlendirilecektir.

Soysal Osmanlıdan Cumhuriyete uzanan modernleşme adımlarını, öncülük eden kadroların sınıfsal niteliği ve yenilikçi atılımların geniş halk kitleleri ile ilişkisi olarak ele almıştır. Soysal'a göre, Osmanlı Devleti'nin son döneminde reformları hayata geçiren,

³¹ Sabiha Sertel, *Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, 2. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.290-292; *Yön* dergisi Türk toplumsal hayatına, dünyada elli yıldır tartışılmakta olan bir toplumsal örgütlenme biçimini sokuyor ve "sosyalizm" tartışmalarını "karakolluk bir olaya olmaktan çıkartarak" meşrulaştırıyordu. Sosyalizm konusunda yaptığı öncülüğe benzer bir biçimde Türk toplumunda tartışılmasından korkulan pek çok konuyu gündeme getirerek tartışılmasını sağlamıştır. Nazif Ekzen, "Mümtaz Soysal ve *Yön* Dergisi", *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s.111.

okumuş şehirlileşmiş orta sınıftır ve hemen hepsi memur ve asker ailelerden gelmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarının öncü kadrosu da aynı nitelikleri taşımaktadır. Soysal, öncü kadroyu, menfaatleri kütlelerin menfaatleri ile çatışmayan tek grup olarak nitelemiştir.³² Böyle olmakla birlikte kurtuluş ve kuruluşun mimarı olan kadro ile geniş köylü kitle arasında bağlantı eksikti. CHP başlangıçta memur, asker kadro ve ticarete, gayrimüslimlerin yerini almış olan eşraftan oluşmaktaydı.³³

Öncü kadronun kasaba eşrafiyla ilişkisi, köylü ile bağlantı kurabilmesine yetmedi. Aksine, köylü öncü kadrodan uzaklaştı. Çünkü eşrafın menfaati, sömürdüğü köylünün geri kalmasındaydı ve devrimcilerle köylünün arasını açmak için ne lazımsa yaptı. Devrimci kadronun zaman zaman ortaya attığı köklü çözümleri baltaladı ve öncülere köylüyü devrim düşmanı ve gerici diye tanıtmıştır ki bu Cumhuriyet devrinin ilk büyük yalanıdır.³⁴ Ayrıca, Cumhuriyetin ilk yıllarından 1960'lara kadar, temel nedenlerin yüzeydeki belirtileri ve sonuçlarıyla uğraşmak ilerilik, batılılık, devrimcilik sayılmıştır. Karikatürleştirilmiş köycülük kolları çalışmaları, kadın birliklerinin davranışları büyük bir meseleyi işaret etmekteydi: Yalnız bırakılan kütleler sahte sözcülerin peşinden gitmeye başlamıştır.³⁵

Kitlelerin peşinden gittiği Demokrat Parti, Osmanlı tarihinde ve Cumhuriyetin tek partili yönetiminde tepeden bakılan, kenara itilen kırgın köylü kitlelerini, yeni imkânlar isteyen genç tüccar sınıfını, yeni türeyen ticaret ve sanayi burjuvazisi ile menfaat bağlantıları olan serbest meslek sahiplerini toparlayıp bir halk hareketi durumuna getirmeyi başardı. Başarıda yeni türeyen kasaba burjuvazisi ile büyük toprak sahiplerinin payı büyüktü. Parti sözcüleri meydanlarda, vaat edilen ve yapılanların hep köylü yararına olduğunu haykırdı. Bu adımların ve adamların kimden yana olduğu köylüye ve şehirlerde

³² Mümtaz Soysal, "Karşı İhtilal", *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 41 26 Eylül 1962, s.20.

³³ Osmanlı'da Avrupa'dakine denk bir burjuvazi doğmamış, geniş ölçüde Rum ve Ermeni unsurlardan kurulmuş bir orta sınıf oluşmuştu. Kurtuluş Savaşından sonra gayrimüslimlerin ekonomik ilişkilerdeki yerini kasaba eşrafi almıştı. Mümtaz Soysal, "Büyük Yalan", *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 40, 19 Eylül 1962, s.3

³⁴ Mümtaz Soysal, "Büyük Yalan", *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 40, 19 Eylül 1962, s.3.

³⁵ Mümtaz Soysal, "Aldatış", *Yön*, Yıl: 3, Sayı: 87, 27 Kasım 1964, s.3

beliren işçi kütleyle söylenmedi. Soysal'a göre bu da Cumhuriyet devrinin ikinci büyük yalanıdır.³⁶

Soysal, 1950'de tek parti iktidarının sona ermesinin halkın anlayışında yarattığı değişime dikkat çekmiştir. Yıllarca halkın sorunlarına çözüm bulamamış kolalı yakalı kravatlılardan sonra halk tahta sandığa attığı kâğıt ile iş başına getirdiği adamlar sayesinde ilk defa kaderine hükmedebildiğini, gecekondu mahallesine elektrik geldiğini, köye dağdan su indiğini, pancarının para etmeye başladığını, kaymakam beyin köye daha sık gelmeye başladığını görmüştür.³⁷

Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında, uygun iç ve dış ekonomik koşullar sebebiyle kitlelerin zikredilen büyük yalanların farkına varamadığını, olumlu koşullar sona erince işçiler, köylüler, halk yığınları ticaret, sanayi ve toprak burjuvazisinin kendileri aleyhindeki ekonomi politikalarını anlamaya başladıklarını ifade eden Soysal'a göre, 27 Mayıs 1960'ta ordunun müdahalesi tam bu aşamada gerçekleşmiştir.

Askeri müdahaleyi çeşitli açılardan ele alan Soysal öncelikle, bazı çevrelerin, 27 Mayıs'ı, Güney Amerika ülkelerinde sıkça görülen ve "pronunciamien" terimiyle karşılanan, üç beş maceracı subayın bir araya gelip meşru hükümeti devirerek iktidarı gerçek sahiplerinin elinden zorla alma eylemi olarak nitelemelerini reddetmiştir. Ona göre 27 Mayıs, ezilen kitlelerin son çare olarak şiddete başvuru, çoğunluğun azınlığa karşı ayaklanması olmak itibarıyla "ihtilal"dir ve ihtilal demokratik bir harekettir.³⁸

1960 yılının bahar aylarında millet çoğunluğunu, özellikle taze ve uyanık kuvvetleri iktidara karşı ayaklanmaya iten şeyin bazı sezgilere dayanan bir idealizm olduğunu ifade etmiştir. Atatürk ilkelerini öğrenerek yetişen genç, önüne serilen manzaranın batılılıktan, devrimcilikten, laiklikten, halkçılıktan ne derece uzak olduğunun farkındadır. Özlediği Türkiye'nin böyle bir Türkiye

³⁶ Mümtaz Soysal, "Büyük Yalan", *Yön*, Yıl:1, Sayı: 40, 19 Eylül 1962, s.3.

³⁷ Mümtaz Soysal, "Merhaba Huzur", *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 67, 27 Mart 1963, s.3.

³⁸ Mümtaz Soysal, "Karşı İhtilal", *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 41 26 Eylül 1962, s.20.

*Mümtaz Soysal, demokratik bir Türkiye'de yaşama düşüncesinde olan ve bu çerçevede eyleme geçebilen Cumhuriyetçi, devrimci, ilerici kesimleri uyanık kuvvetler olarak nitelemiştir.

olamayacağını sezmiş ve başkaldırmıştır. Başkaldırı, son ayların değil son yılların sakat gidişine karşıdır.³⁹

Soysal, 27 Mayıs'ın Türk tarihi içindeki yeri ve değerini tespit etmenin ise değerlendirmeyi yapanın perspektifine bağlı olduğunu belirtmiştir. Perspektif derin değilse cevap çok basittir. Birkaç adam peşlerinden sürükledikleri partizanlarıyla birlikte milletin hürriyetlerini boğmaya yönelmiştir; ülkenin uyanık çevrelerinde, gençliğinde başlayan tepkiler ordunun eliyle tamamlanmış, diktatörlüğe heveslenenler devrilmiştir. Ama perspektifinizi Tanzimat'a kadar uzattığımızda⁴⁰ 27 Mayıs, klasik hürriyetler için Türk toplumunda bir buçuk yüzyıl önce başlamış olan mücadelenin zafer günlerinden biridir. Birkaç Tanzimat aydınının çabalarıyla tutunabilen klasik hürriyet kavramları bugün bütün uyanık çevrelerin malıdır ve bu çevreler hürriyete kastedenleri devirecek kadar güçlüdür. 14 Mayıs 1950, iktidarın reformcu asker ve uyanık memurları yerine ticaret, toprak, sanayi burjuvazisine geçişidir. 27 Mayıs ise modernleşme tarihimizden tanıdığımız reformcu o kadronun geri gelişidir. Menfaatleri kütle menfaatleriyle çatışmayan bir zümrenin tekrar iktidara gelmesidir.⁴¹ Soysal'a göre 27 Mayıs, akılcı çevrelerde Türkiye'nin temel iktisadi ve sosyal meselelerini düşündüren bir başlangıç olmuştur. Türkiye farkında olmadan 27 Mayıs 1960'ta, klasik hürriyetlerin çok konuşulduğu bir günde, iktisadi ve sosyal hürriyetler çağına girmiş, tek gibi gözükken hürriyet mücadelesi, "paralel hürriyetler" kavramını doğurmuştur.⁴²

Soysal, konuya başka cephelerden de yaklaşmış ve tespitlerini şöyle sıralamıştır: Bir buçuk asırlık Batılılaşma ve hürriyet mücadelelerine rağmen on beş yıllık demokrasi denemesi, iktidarın demagoglar eline geçmesi, kütlelerin gericiliğe sürüklenmesi, iktisadi dengesizliklerin artmasıyla sonuçlanmıştır. Durumun sorumluları koltuklarına hırsla sarıldıkları için ancak silahla devrilebilmişlerdir.

³⁹ Mümtaz Soysal, "27 Mayıs", *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 76, 29 Mayıs 1963, s.3.

⁴⁰ Perspektifinizi biraz uzatınız: 14 Mayıs 1950'ye, 29 Ekim 1923'e 23 Nisan 1920'ye 10 Temmuz 1908'e 23 Ocak 1876'ya 3 Kasım 1839'a doğru indikçe 27 Mayıs 1960 daha başka bir anlam kazanacaktır. s.3.

⁴¹ Mümtaz Soysal, "Karşı İhtilal", *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 41, 26 Eylül 1962, s.20.

⁴² Mümtaz Soysal, "27 Mayıs", *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 76, 29 Mayıs 1963, s.3.

Yaşananların sadece birkaç yöneticinin mevki düşkünlüğü, kısa görüşlülüğü karakter bozukluğu veya Anayasanın eksik kalmış bir iki maddesine bağlanamayacağını vurgulayan Soysal'a göre, daha derinlerde, temellerde bazı bozukluklar olabileceği fark edilmeli, buna kafa yorulmalıdır.⁴³

Mümtaz Soysal'ın belki de en ilginç ve önemli saptaması ise 27 Mayıs'ı yarım kalmış bir hareket olarak nitelemesidir. Buna göre, Demokrat Parti'nin kitleler aleyhindeki ekonomi politikaları ve demokrasi perdesi gerisinde oynanan oyunların anlaşılmasına ramak kalmıştı ki 27 Mayıs oldu. Olaylar kalabalıkların gözlerini açacak tabii sonuçlarına varamadan aldatmacanın filmi vaktinden önce koptu.⁴⁴ Halk iktidar partisinin hangi sınıflara hizmet ettiğini anlamaya başlamışsa da askeri müdahale, bu anlayışın gerçek bir toplum şuuruna erişmesini yarıda kesmiştir.⁴⁵ 27 Mayıs kütle eğitimi bakımından zamansız çalan bir zildir. Ders yarıda kalmış, meseleler ve çözümler kafalara "tak" edememiştir.⁴⁶

Soysal'ın Yassıda mahkemelerinde neyin yargılandığı, mahkeme sürecinin halk nezdinde nasıl anlaşıldığına dair değerlendirmeleri de önemli olsa gerektir. Ona göre, öncelikle, 27 Mayıs öncesinin suçluları yargılanırken suçlayan parmaklar sadece kentlinin, üniversite profesörünün ve hukukçunundu. Kimse iktidar çevrelerindeki suçluları ortaya çıkararak politikacı ile vurguncu, parti başkanı ile dolandırıcı arasındaki bağlantıları göstererek kütlelerin gözü önüne serememiştir. Sistemin değil köpekleriyle, metresleriyle, cımbızlarıyla insanların muhakemesi yapılmıştır. Halk olup bitenlerle kendi çektikleri arasında tam bir bağlantı kuramamış; meseleyi sadece siyasi haksızlıklardan ibaret saymıştır.⁴⁷ Soysal'a göre, elektrik, su gibi hizmetleri sistemle değil Menderes ve Bayar ile özdeşleştiren, ulaşabildikleri nimetlerin ancak onlar sayesinde sağlanabileceğine inanan,⁴⁸ söz konusu kişilere şükran duyan halk; bu insanlara

⁴³ Mümtaz Soysal, "27 Mayıs", *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 76, 29 Mayıs 1963, s.3.

⁴⁴ Mümtaz Soysal, "Aldatış", *Yön*, Yıl: 3, Sayı: 87, 27 Kasım 1964, s.3.

⁴⁵ Mümtaz Soysal, "Büyük Yalan", *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 40, 19 Eylül 1962, s.3.

⁴⁶ Mümtaz Soysal, "Merhaba Huzur", *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 67, 27 Mart 1963, s.3.

⁴⁷ Mümtaz Soysal, "Büyük Yalan", *Yön*, Yıl:1, Sayı: 40, 19 Eylül 1962, s.3.

⁴⁸ Mümtaz Soysal, "27 Mayıs", *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 76, 29 Mayıs 1963, s.3.

mahkemede suçlandıkları hususları “helal” edivermiş ve yargılananlar, hukuki anlamlarını iyi kavrayamadıkları gerekçelerle mahkûm olunca, onlara acımaya başlamıştır.⁴⁹

Soysal 27 Mayıs sonrası; askeri müdahaleyi gerçekleştiren kadro, müdahaleyi destekleyerek kitleler lehine düzenlemeler yapılması görüşüne/ ve fikri yeterliliğe sahip olan kesimler ve yapılması gerekenler ile yapılamayanları da ele almıştır. Ona göre, 27 Mayıs sabahı aydınlar, siyaset adamları, üniversite mensupları ve yazarlarından beklenen, DP iktidarına başkaldıran uyanık ve genç çevrelerdeki sezgiyi derin tahlillere dayandırmak, ülkeyi 27 Mayıs’a getiren temeldeki nedenleri bulmak, en önemlisi, 27 Mayıs’ı yapanlarla kitleler arasında bağlantılar kurmaktır.⁵⁰ Fakat ihtilal kadrosu ve işbirliğine çağırıldıkları hazırlıksızdı. Halkçı bir politika ile toplumun dilekleri anlaşılabilir, devlet kuvveti kullanılarak halk lehine somut işler yapılabilirdi, yapılamadı. Aksine eskiden olduğu gibi halka tepeden bakan, ihtiyaç ve beklentilerini bilmeden halk için bir şeyler yapmaya çalışan okumuşların, kravatlıların geri dönüşünü gören halk ürkmüştü. Ardından ne kitleye ne vurgunculara yaranan bir politika gelmişti.⁵¹

Askeri müdahale sonrası İstanbul’dan gelen profesörler yeni anayasaya denetleme kurumları ve teminat kuralları koymayı, demokrasiyi rayına oturtmak için yeterli görmüşlerdi. Hukuki şekillerin gerisinde toplumsal bünyeyi değiştirecek reformların gerekliliğini gösterebilselerdi, kısır anayasa tartışmaları ile bir buçuk yıl geçirilmez, 27 Mayısçılar düzeltişe anayasadan değil, devletçiliğin genişletilmesinden başlayabilirdi.⁵² Nihayetinde, ihtilal kadrosu, İstanbul’dan gelen hukukçular, aydınlar, toplumcu çevreler ödevlerini yapamamış, kitlelerle köprü kurulamamış, 27 Mayıs halk ihtilaline dönüştürülememiştir.⁵³

Soysal Türkiye’de siyasal ve toplumsal dönüşüm olanaklarının kullanılamamış olmasına karşın, 1963 yılında Demokrat Parti

⁴⁹ Mümtaz Soysal, “Merhaba Huzur”, *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 67, 27 Mart 1963, s.3.

⁵⁰ Mümtaz Soysal, “27 Mayıs”, *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 76, 29 Mayıs 1963, s.3.

⁵¹ Mümtaz Soysal, “Merhaba Huzur”, *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 67, 27 Mart 1963, s.3.

⁵² Mümtaz Soysal, “Teşhiste Yanılma”, *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 10, 21 Şubat 1962, s.14.

⁵³ Mümtaz Soysal, “Karşı İhtilal”, *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 41, 26 Eylül 1962, s.20.

döneminin kazanan kesimlerinin tekrar etkin olma çabalarının arttığına dikkati çekmiştir. Buna göre Türkiye'de “eski devir hasreti” her zamankinden daha fazladır. Hasret çekenler vurguncular, enflasyon zenginleri ve dolandırıcı müteahhitlerdir. Eski günler bir geri gelse, şimdiki “özel teşebbüs modası”nın da yardımıyla milyonlar vurmak öyle kolaylaşacak, Türkiye öyle verimli bir çiftlik haline gelecektir ki. Aslında kotalar, vergi indirimleri, kredi kolaylıkları gibi resmi yollarla zenginleşme yolları sağlanacaktır. Vurguncular daha çok, daha rahat ve daha çabuk vurmak istemekte ve bunun da yolunu eski başıbozukluğun geri dönüşünde görmektedirler.⁵⁴ Dahası, 27 Mayıs sonrası konumunu kaybeden sınıflar, Demokrat Parti gerçeğini öğretecek dersin yarıda kesilmesi yüzünden halkta canlı olan eski devir hasretini ustaca kullanmakta,⁵⁵ tekrar eski günlere dönme isteklerini hem toplumun isteği hem de demokrasi yolundaki talepler olarak göstermeye çalışmaktadırlar.⁵⁶

Demokrat Parti döneminde demokrasi adı altında oynanan aldatmacanın iktisadi hayat ve sosyal bünyeyle ilgili yanları ortaya konmadıkça, halk için çalışılmasa da halkın oylarını almayı sağlayan eski demagojinin muhakkak tekrar patlak vereceğini⁵⁷ savunan Soysal, Adalet Partisi'nin yükselişini bu çerçevede değerlendirmiştir: Adalet Partisi, Demokrat Parti'de olduğu gibi, Osmanlıdan tek partili Cumhuriyete kadar yüzyıllardır hakir görülmüş, kenara itilmiş, tepeden bakılmış, bazen tekme tokatla bazen yalanlarla ezilmiş, artık çektikleri acıların dindirilmesini görmek isteyen köylü, küçük kasabalı, yarı işçi yarı köylü bir kütlenin kırgınlık ve özlemini ustaca kullanmaktadır.⁵⁸ Adalet Partisi'nin Demokrat Parti'nin yerini aldığını ve tek başına iktidar olacak güce ulaştığını belirttikten sonra, Adalet Partisi'nin, bu güçle ileri ve aydınlık olan her görüşe cephe alıp sövdüğünü ifade etmiştir.

⁵⁴ Mümtaz Soysal, “Merhaba Huzur”, *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 67, 27 Mart 1963, s.3.

⁵⁵ Mümtaz Soysal, “Merhaba Huzur”, *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 67, 27 Mart 1963, s.3 Soysal, aynı yazıda Celal Bayar'ın 23 Mart 1963'te Kayseri'den Ankara'ya dönüşündeki tantanalı karşılama ve halkın Bayar'a olan teveccühüne de yer vermiştir. s.3.

⁵⁶ Mümtaz Soysal, “Karşı İhtilal”, *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 41, 26 Eylül 1962, s.20.

⁵⁷ Mümtaz Soysal, “27 Mayıs”, *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 76, 29 Mayıs 1963, s.3.

⁵⁸ Mümtaz Soysal, “Aldatış”, *Yön*, Yıl: 3, Sayı: 87, 27 Kasım 1964, s.3.

Adalet Partisi'ni, Demokrat Parti zihniyetinin yeniden doğuşu, kütlelerin eski yalanlarla tekrar yanlış yollara sürüklenişi olarak gören Soysal, 27 Mayıs akabinde gerekli gördüğü ancak yapılamadığını belirttiği ödev için tekrar çağrıda bulunmuştur: Bütün toplumsal unsurlar, köylüyü, işçiyi, halkı avutan yalanları, halkın aleyhindeki ekonomik oyunları açığa çıkarmalı, kütleleri başkalarının çıkarları için değil kendi kurtuluşları için birlik olmaya çağrılmalıdır.⁵⁹

Bunun başarılabilmesinin de Türkiye'de iki özgürlüğün varlığına bağlı olduğunu belirtmiştir. İlki, halkı aydınlatmak için tam bir düşünce özgürlüğü. Diğeri, dar örgütlenmeden geniş kuruluşlar safhasına geçmesi gereken Sosyalist düşünce için tam bir örgütlenme özgürlüğü.⁶⁰

Soysal'a göre, halkın devlet idaresinde bütün kesimleriyle söz sahibi olması anlamında bir demokrasi henüz gerçekleşmemiş⁶¹ olsa da Türkiye, 1960'lı yıllarda dalgaları çok derinlerden gelen bir büyük oluş içindedir. Bu tarihi konjonktür içinde bütün uyanık, ilerici, aydın güçlere düşen ödev, ileri-geri çatışmasında kütlelerle ittifak yapmak, yüzeydeki küçüklüklerle oyalanmayarak temel gidişin meselelerine akılcı ve insancı çözümler bulmaktır.⁶²

Sonuç

Doksan yıllık ömründe, çeşitli idari görevlerde bulunmuş, kitaplar ve sayısız köşe yazısı kaleme almış olan Mümtaz Soysal'ın 27 Mayıs 1961 Askeri Müdahalesine ilişkin görüşlerini değerlendirmeyi amaçlayan bu yazıda, müdahale sonrasında yazdığı ve konumuza temas eden sınırlı sayıdaki yazısından yararlanılmıştır. Böyle olmakla birlikte hemen her yazısında Soysal'ın bütünlüklü bir toplum görüşüne sahip olduğu sonucuna varılmıştır. 27 Mayıs'a dair tahlilleri de bu

⁵⁹ Mümtaz Soysal, "Büyük Yalan", *Yön*, Yıl:1, Sayı: 40, 19 Eylül 1962, s.3.

⁶⁰ Mümtaz Soysal, "Aldatış", *Yön*, Yıl: 3, Sayı: 87, 27 Kasım 1964, s.3.

⁶¹ Mümtaz Soysal, "Karşı İhtilal", *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 41, 26 Eylül 1962, s.20; Türkiye'de iktidar eşraf, ticaret ve sanayi erbabı toprak sahipleri arasında el değiştirmeler biçiminde olagelmıştır. s.20.

⁶² Mümtaz Soysal, "27 Mayıs", *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 76, 29 Mayıs 1963, s.3; "Yoksa mezarlarımız tüküren çok olacaktır." s.3.

kendi içinde bütün ve tutarlı olan bu bakışın ve dünya görüşünün bir parçası olarak görmek gerekir.

Soysal 27 Mayıs değerlendirmesinde, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı ve Cumhuriyet döneminin tek partili yönetim evresini, reform çabalarını yönetenlerin, aydınların halk ile ne kadar yakın bağlar kurabildiği, halkın yaşam biçimini iyiye doğru değiştirmede ne kadar başarılı oldukları cephesinden ele almıştır. Bu konuda vardığı sonuç menfidir. Zira halkın gerçeğine nüfuz edilemediği, halk yararına somut adımlar atılmadığı, toplumun yalnızlığa terk edildiğini tespit etmiştir. Topluma tepeden bakan, onun sorunlarını kavrayamayan veya önemsemeyen anlayış toplumu yalnız, ezik, çaresiz ve medeni nimetlerden yoksun bırakmıştır. Soysal'a göre Demokrat Parti'yi iktidar yapan da sömürücü sınıflar lehine politikalarına karşın, minnet duygusuyla anılmasını sağlayan da bu toplumsal haldir.

Soysal, Demokrat Parti'nin baskıcı yönetimine karşı gerçekleşen müdahaleyi meşru bir hareket olarak görse de asıl 27 Mayıs sonrasında yapılması gerekenleri dile getirmiştir. Demokrat Parti iktidarının halk kitleleri aleyhindeki politikalarının aşikâr edilmesi ile halkta iktidarlara karşı sorgulayıcı, takip edici bir anlayışın vücut bulmasını sağlayacak aydınlanma ve bilinçlenmeyi hayati derecede önemsemiştir. Ona göre, iktidardan uzaklaştırılan sınıfların karşı çabaları, hukukçuların sosyolojik gerçeklerin önemini kavrayamayışı gibi sebeplerle bu gerçekleşmemiştir. Müdahale sonrasında halktan yana iktisadi politikaların izlenmemesi ve sorunlarını/taleplerini doğru saptama anlamında halkla gerçekçi bir bağ kurulamaması, Soysal'a göre, halkın son yüz elli yıldır şikâyet etmesine, çok partili siyasal yapıda sağcı partileri iktidara getirmesine sebep olan anlayışın tekrar egemen olmasıdır.

Yön dergisinde yazan pek çok aydın gibi, Atatürk ilkeleri ile ilişkilendirilmiş ve Türkiye'nin koşullarını dikkate alan bir sosyalizmi savunan Mümtaz Soysal, 27 Mayıs vesilesiyle, 27 Mayıs'ın sunduğu zemin üzerinde gerçekleştirilebilir/gerçekleştirilmesi zaruri olan ilerici düzenlemeler ve halkçı iktisat politikalarının hayata geçirilmemesi karşısında Türkiye'nin geleceği konusunda çok belirli ve kesin görüşlere varmıştır: Ona göre, bağımsız, gelişmiş bir Türkiye,

çoğunluğun oyunu alabilen ama kitleleri sömüren sınıflara hizmet eden partilerle inşa edilemez. Bu hedefe ulaşmada öncülük Atatürkçü, sosyalist kesimlerde olmalıdır. Soysal'ın ideal Türkiye düşüncesinde yer alan başlıca unsurlar; devrimci hükümetin önünü açan bir anayasa, örgütlenme özgürlüğü, eğitim ve halkçı ekonomi politikalarının yarattığı insan haysiyetine yakışır bir hayatı isteyecek bilinçte ve taleplerini dile getirerek iktidarları yönlendirecek canlılıkta dinamik bir halk, böyle bir toplumla uyumlu Atatürk İnkılabını sahiplenerek sosyalizme yönelmiş devrimci bir hükümet ve bu hükümetin devrimci programıdır.

Kaynakça

Araştırma ve İnceleme Eserler

“Mümtaz Soysal'ın Yaşamöyküsü”, *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara, 2009.

“Söyleşi”, *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009

Aren, Sadun, “Demokrasi ve Sosyalizm”, *Yön*, Sayı: 34, 8 Ağustos 1962

Aren, Sadun, *Tip Olayı 1961-1971*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

Avcıoğlu, Doğan, “Açık Oturum”, *Yön*, Sayı: 75, 23 Mayıs 1963

Avcıoğlu, Doğan, “Cumhuriyetin 42. Yılında”, *Yön*, Sayı: 35, 29 Ekim 1965

Avcıoğlu, Doğan, “Halkçı, Devletçi, Devrimci ve Milliyetçi Kalkınma Yolu”, *Yön*, Sayı: 111, 14 Mayıs 1965

Cumhuriyet Ansiklopedisi, C. 3, 5. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Ekzen, Nazif, “Mümtaz Soysal ve Yön Dergisi”, *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 2. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1990.

Kıvılcımlı, Hikmet, *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*, Ant Yayınları, İstanbul.

- Kuruç, Bilsay, “Kırk Yıl Öncesinde İzlenimler”, *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.
- Küçük, Yalçın, “Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Küçük, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler-5 1830-1980*, 2. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Landau, Jacob M, *Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar*, 2. Basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979.
- Özdemir, Hikmet, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Özdemir, Hikmet, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
- Sertel, Sabiha, *Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, 2. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- Soysal, Mümtaz, “27 Mayıs”, *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 76, 29 Mayıs 1963.
- Soysal, Mümtaz, “Aldatış”, *Yön*, Yıl: 3, Sayı: 87, 27 Kasım 1964.
- Soysal, Mümtaz, “Büyük Yalan”, *Yön*, Yıl:1, Sayı: 40, 19 Eylül 1962.
- Soysal, Mümtaz, “Karşı İhtilal”, *Yön*, Yıl: 1, Sayı: 41, 26 Eylül 1962
- Soysal, Mümtaz, “Merhaba Huzur”, *Yön*, Yıl: 2, Sayı: 67, 27 Mart 1963.
- Soysal, Mümtaz, “Suçsuz Anayasa-Ek-8”, *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.
- Soysal, Mümtaz, “Teşhiste Yanılma”, *Yön*, Yıl: 1, Sayı:10, 21 Şubat 1962.
- Taner Timur, “Az Gelişmiş Memleketlerde Genel Oy”, *Yön*, Sayı: 5, 17 Ocak 1962.
- Tanilli, Server, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 2. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 1995.

Tanör, Bülent, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002.

Yön, Sayı: 1, 20 Aralık 1961.

Sürelî Yayınlar

Yön

Ekler

Ek- 1

Yön dergisinin 20 Aralık 1961'de yayınlanan ilk sayısının kapak resmi.

1960-1980 Arası Dönemde Ordunun Siyasetteki Rolü

Nazire DOĞAN*

Giriş

Türklerde ordu, vatan savunmasında önemli bir rol üstlendiği için imtiyazlı bir sınıf olmuş, bundan dolayı gerçek bir saygı görmüştür.¹ Silahlı gücü elinde bulundurması nedeniyle de ayrıcalıklı bir statüde olmuştur. Ayrıca devletin kurucu unsuru olduğu için devlet yönetiminde söz sahibi olması gerektiğine inanılmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nde padişahların tahta çıkıp tahttan inmesinde önemli bir rol oynamıştır.² Öyle ki 36 Osmanlı padişahının 12'si ordunun müdahalesi ile tahttan inmiştir.³ Osmanlı'da bir burjuva sınıfının olmamasından dolayı ordu, modernleşmenin öncülüğünü de yapmış, Meşrutiyetin ilanında etkili olmuştur.⁴

II. Abdülhamit Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra anayasayı yürürlükten kaldırmış, meşrutiyeti sonlandırmıştır. Rumeli'de bulunan ordu subayı ve İttihat Terakki üyesi olan Resneli Niyazi, saraya çektiği telgraflarla anayasanın tekrar yürürlüğe konmasını istemiş, Abdülhamit baskılara daha fazla dayanamayıp 1908 yılında Meşrutiyeti tekrar ilan etmiştir.⁵ Bu olayla birlikte İttihat Terakki Cemiyeti içerisinde yer alan subaylar, siyasette daha fazla yer almaya başlamışlardır. Ordu mensuplarından biri olan Mustafa Kemal (Atatürk) en başından beri ordunun siyasete karışması fikrine sıcak bakmamıştır. İttihat Terakki'nin 1909 yılındaki kongresinde ordu ve cemiyetin birbirinden tamamen ayrılmasını ve cemiyetin siyasi bir

* Öğr. Gör. Dr. Nazire Doğan, Kayseri Üniversitesi, Tomarza Mustafa Akıncıoğlu Meslek Yüksekokulu, e-mail: naziredogan@kayseri.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2659- 6872.

¹ Yılmaz Öztuna, Ayvaz Özdemir, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler*, 1.Bas., Tercüman Tesisleri, İstanbul 1987, s.35.

² Mehmet Zeki Duman, "Türkiye'de Ordu-Siyaset İlişkileri ve Askeri Darbelerin İdeolojik Kökenleri" *İnsan ve İnsan*, 6/20, (Bahar 2019), s.145,146, 154.

³ Erhan Afyoncu, Ahmet Önal, Uğur Demir, *Osmanlı İmparatorluğunda Askeri İsyanlar ve Darbeler*, 3. Bas., Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s.22,31.

⁴ Begüm Burak, "Osmanlı'dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkisi", *History Studies*, (3/1), 2011, s.46.

⁵ Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, 1. Bas., İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.18.

parti olarak varlığını sürdürmesini, ordunun ise esas görevi olan vatan savunması ile uğraşması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak bu çok da mümkün olmamıştır.⁶

II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte rejime karşı çıkarılan 31 Mart İsyanı'nı Mustafa Kemal'in de yer aldığı Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu bastırmıştır. Bu sırada isyanın bastırılmasından sonra, olayların çıkmasında rolü olduğu iddiası ile II. Abdülhamit tahttan indirilmiştir. Bu olayla birlikte ordunun yönetimdeki etkisi artmıştır. Bunun üzerine 1912 yılında bir grup subay Halaskar-ı Zabitan (Kurtarıcı Subaylar) ismini verdikleri örgütü kurarak, ordunun siyasetten el çekmesini istemişlerdir. Ancak 1913 Bab-ı Ali Baskını ile İttihat Terakki, hükümeti devirerek iş başına geçmiş, bundan sonra asker ve siyaset 1918 yılına kadar iç içe olmuştur.⁷

Millî Mücadele Dönemi'nde ordu ülkenin parçalanmasını engellemeye liderlik etmiştir. Bu yüzden bu dönemde ordu ve siyaseti birbirinden ayırmak çok mümkün değildir. Ne zamanki ülke kurtulmuş, askeri zafer siyasi zaferle taçlanmış o zaman Mustafa Kemal, asker ve siyaseti ayırmak istemiştir. Kendi de askerlikten istifa ederek siyasi hayata geçmiştir. Sadece Mustafa Kemal değil birçok subay askerlikten istifa ederek bakanlık, parlamento ve yönetim kademelerine geçmiştir. Bu durum askerin egemenliğinin sivil alanda uzun süre hissedilmesine neden olmuştur.⁸

Çalışmamızda 1960-1980 arası dönemde ordunun siyasette nasıl bir rol oynadığına değinilecektir. İncelenen dönemde ordunun siyasete müdahalesini gerektiren sebeplerin neler olduğundan ve bu müdahalenin ne gibi sonuçlar doğurduğundan bahsedilecektir.

⁶ Mehmet Saray, "Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında Bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun Millet ve Devlet Yönetiminde Tesiri", *II. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s.86-87.

⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 10. Bas., Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2018, s.293-305.

⁸ Behçet Kemal Yeşilbursa, "İngiliz Belgelerine Göre Türkiye'de 1960, 1971 ve 1980 Askeri Müdahaleleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (4/1), 2019, 356-358.

1. Demokrat Parti İktidarı ve Ordu

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet Rusya, Türkiye'den Kars, Ardahan ve Batum'u istemiş, Boğazları birlikte yönetmeyi teklif etmiştir. Kısacası Türkiye için bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Bunun neticesinde Türkiye, Batı'ya meyletmiştir. Bu kapsamda Türkiye, Batının demokratik rejimini benimserse burada daha çok kabul göreceğini düşünmüş, 1945 yılı itibariyle çok partili hayata geçişin sinyallerini vermeye başlamıştır. Sonuçta 5 Ocak 1946 yılında Demokrat Parti (DP) kurulmuş ve Türkiye çok partili hayata geçmiştir.⁹ Temmuz 1946'da yapılan ilk çok partili seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidar olmuştur. CHP'nin bundan sonraki süreçte iktidarı vermeyeceğinden endişelenen bazı subaylar, 1948 yılında gizli bir örgüt kurmuştur. Bu örgüt DP'lilere ordu desteği konusunda teminat vermiştir.¹⁰ Hatta CHP'ye karşı bir askeri müdahale fikrini gündeme getirmişlerdir. Ancak Genel Başkan Celal Bayar, meşru olmayan bir siyasi mücadele biçimini reddetmiştir. 1950 seçimlerini DP'nin kazanması ile ibre DP aleyhine dönmüştür. Ordudaki subaylardan bazıları bu sefer de DP'ye karşı bir askeri müdahalede bulunulmasını istemiş; ama İnönü bunu reddetmiştir. DP iktidar olduğunda ortaya çıkan bu müdahale söylentilerinden dolayı Başbakan Adnan Menderes sadakatlerinden şüphe ettiği generalleri görevden almıştır.¹¹ Ayrıca ordunun desteğini kazanmak için yaptığı açıklamalarda orduya sınırsız saygı sözü vermiştir. Ancak ordudaki terfi sorunu ve ekonomik çıkmaza bir çözüm bulma konusunda somut bir adım atmamıştır.¹²

Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olması neticesinde subaylar ve astsubaylar eğitim için yurt dışına gönderilmişlerdir. Bunlar, orada terfilerin sadece kıdem değil yeteneğe ve eğitime de bağlı olduğunu görmüştür. Türkiye'de bu şekilde esnek bir terfi programının olmayışı özellikle alt rütbedeki subayları rahatsız

⁹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, 33. Bas., İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.239-245.

¹⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, 1. Bas., Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.318-319.

¹¹ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, 5. Bas., Hil Yayın, İstanbul, 2015, s.155-162.

¹² Karpat, *a.g.e.*, s.318-319.

etmiştir. Durumun farkında olan Millî Savunma Bakanı Seyfi Kurtbek, bunun için bir program hazırlamıştır. Ancak Menderes üst rütbeli subayların tepkisini çekmemek için bu programı kabul etmemiş, hatta Kurtbek'i görevden almıştır.¹³ Ayrıca 1950'lerde özellikle alt rütbedeki subayların yaşam koşulları oldukça zor durumdadır. Öyle ki birçok subay ailesini geçindirmek için otobüs şoförlüğü gibi ek işler yapmak durumunda kalmıştır.¹⁴ Tüm bunlar daha 1950'li yıllarda ordu içinde cuntaların¹⁵ oluşmasına neden olmuştur.¹⁶ İlgili durumun, demokratik görüş ve teamüllere uymadığı görülmektedir.

2. 27 Mayıs Müdahalesi'ne Giden Süreç

1954'te yapılan seçimlerde DP ezici bir çoğunlukla iktidara olmuştur. Böyle bir galibiyetten sonra DP, hiçbir grubun iktidara müdahale edemeyeceğine kanaat getirmiştir.¹⁷ Bundan sonra Menderes'in bazı uygulamaları, müdahaleye giden sürece neden olmuştur. Bu kapsamda, seçimlerde halkının DP'ye oy vermemesi üzerine Kırşehir ilçe yapılmış, muhalefet partisi olan Millet Partisi kapatılmış ve bazı yayın organları kapatılarak, yazarları tutuklanmıştır.¹⁸ Bu sırada yaşanan ekonomik problemlerde müdahaleye giden süreci tetiklemiştir. Şöyle ki; DP iktidara gelişinin ilk üç yılı itibarıyla dış krediler ve Amerikan yardımları sayesinde ekonomik anlamda önemli bir başarı elde etmiştir. Ancak 1954 ve 1955 yıllarında yaşanan kuraklık nedeniyle kötü ürün alınması, bundan dolayı az ihracat yapılması, hükümetin 300 milyon dolarlık kredi talebinin Amerika tarafından reddedilmesi üzerine¹⁹ ekonomik büyüme azalmış, enflasyon oranı ve ödemeler dengesi açığı hızla

¹³ William Hale, *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, 1. Bas., Hil Yayın, İstanbul, 1996, s.92-93.

¹⁴ Karpat, *a.g.e.*, s.321.

¹⁵ Cunta; Mevcut seçilmiş hükümeti askeri güçle devirerek yönetimi ele geçiren diktatör hükümet. Yaşar Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, 1. Bas., İstanbul, 2007, s.837.

¹⁶ Suavi Aydın, Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, 6. Bas., İstanbul 2018, s.61.

¹⁷ Karpat, *a.g.e.*, s.319-320.

¹⁸ Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, 1. Bas., Kubbealtı Yayınları, İstanbul 1966, s.26.

¹⁹ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 9. Bas., Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.497-498.

büyümüştür. Bu durum, iktidara karşı bir tepkinin oluşmasına neden olmuştur. Bu sırada, Faruk Güventürk ve Dündar Seyhan isimli iki genç subay, Harp Okulu'nda hücreler oluşturmaya başlamıştır. Bu subaylar 1957 seçimleri gelmeden önce hükümete bir askerî müdahale yapmayı düşünmüşler; ama buna cesaret edememişlerdir.²⁰

1957 seçimlerini DP kazanmış; ama oy kaybetmiştir. CHP ise oylarını artırmıştır. Bu tarihten sonra DP'nin muhalefete yönelik antidemokratik uygulamaları daha da artmıştır. Örneğin, “Şiddet Tedbirleri Komisyonu” adıyla uygulanacak baskı tedbirlerini almak, bu konuda yasa teklifleri hazırlamakla sorumlu bir komisyon oluşturulmuştur.²¹ İktidar, muhalefet lideri İnönü'ye karşı da sert tedbirler almaya başlamıştır. İnönü, Uşak ve Kayseri'yi ziyareti esnasında buralara alınmak istenmemiş, hatta saldırıya uğramıştır.²² Eski bir asker olan İnönü'nün ordu içinde saygın bir yeri vardı. Ona karşı yapılan bu muameleler, ordudaki cuntayı harekete geçirmiştir. Uzun süredir iktidara karşı bir müdahalede bulunulmasını düşünen Faruk Güventürk, Millî Savunma Bakanı Şemi Ergin'i ziyaret ederek müdahalenin öncüsü olmasını istemiş; ama Ergin bunu kabul etmemiştir. Bu olay Samet Kuşçu isimli bir subay tarafından ortaya çıkarılmış ve Güventürk tutuklanmıştır. Güventürk bu olaya karışan diğer arkadaşlarının da isimlerini vermiştir. Bunlar toplamda 9 kişidir. Bu olaydan sonra Menderes, ordudaki müdahaleci subayları temizlediğini düşünmüştür.²³ Ayrıca orduyu karşısına almamak için olayın üzerine gitmemiş, soruşturma açmamıştır. Menderes'in bu tutumu diğer subaylara cesaret vermiştir.²⁴

1960 yılına gelindiğinde DP'nin antidemokratik uygulamaları artarak devam etmiştir. Örneğin, Menderes iktidarının desteklenmesi için “Vatan Cephesi” adıyla sivil bir örgüt kurulmuş, muhalefetin ve basının yıkıcı faaliyetlerini incelemek amacıyla bir Tahkikat Komisyonu oluşturulmuştur.²⁵ DP'nin bu uygulamaları, öğrencileri de

²⁰ Hale, *a.g.e.*, s.90.

²¹ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, 4. Bas., İstanbul, 2008, s.70-72.

²² Akşin, *a.g.e.*, s.256-257.

²³ Hale, *a.g.e.*, s.96-97.

²⁴ Ahmad, *a.g.e.*, s.166.

²⁵ Çavdar, *a.g.e.*, s.74-75.

harekete geçirmiştir. 28 Nisan'da İstanbul'da üniversite öğrencileri hükümete karşı şiddetli nümayişler yapmışlardır. Üniversite bahçesinde, Bayezid Meydanı'nda kitleler halinde toplanmış binlerce genç “*Menderes çekil*”, “*Menderes istifa*” diye bağirmiştir.²⁶ Sadece İstanbul'da değil Ankara'da da çeşitli gösteriler düzenlenmiştir. Bunlardan en bilineni 555K diye bilinen gösteridir. Bu 5. Ayın 5. Günü saat 5'te Kızılay'da anlamına gelen gösteridir. Bu gösteri sırasında Menderes, arabasından inerek göstericilere “*öldürün beni*” diye bağirmiştir.²⁷

Ülkede artan gösteriler ve ekonomik dar boğaz, orduda yönetime karşı bir müdahale fikrini gündeme getirmiştir. İlk önce sekiz-on generalden oluşan bir delegasyon Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun'a giderek Menderes Hükümeti'nin istifasını ve Tahkikat Komisyonu'nun feshini isteyen bir muhtıra verilmesini teklif etmiştir. Ancak Erdelhun Paşa “*Ben asker doğdum, asker ölürüm. Siyasetten anlamam ve bulaşmam*” diyerek bu teklifi reddetmiştir. Bundan sonra orduda daha kapsamlı bir müdahale konuşulmaya başlamıştır.²⁸ Menderes de hükümete karşı bir hareketin hazırlandığını fark etmiş; ama böyle bir hareketin yaklaşmakta olduğunu ve başarıya ulaşacağını tahmin etmemiştir. Kendisini uyarılara “*Mümkün değil, kimse yerinden kılmadamaya cesaret edemez*” diyerek tepki göstermiştir.²⁹

3. 27 Mayıs Müdahalesi ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

27 Mayıs 1960 gününün ilk saatlerinde Kara Harp Okulu öğrencileri ve komandolar Ankara'nın kritik mevkilerini işgal etmek üzere sevk edilmiştir. Radyoda Alparslan Türkeş tarafından bir müdahale bildirisi okunmuştur. Bildiride müdahalenin hiçbir parti ya da gruba karşı yapılmadığı, hareketin hukuka bağlı olduğu ifade edilmiştir.³⁰ Cumhurbaşkanı Celal Bayar, TBMM Başkanı Refik Koraltan, İçişleri Bakanı Namık Gedik ve bazı DP milletvekilleri tutuklanarak Harp Okulu binasına götürülmüşlerdir. O gece

²⁶ Başgil, *a.g.e.*, s.18.

²⁷ Çavdar, *a.g.e.*, s.79.

²⁸ Hale, *a.g.e.*, s.103-104.

²⁹ Başgil, *a.g.e.*, s.21.

³⁰ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.62-63.

Eskişehir’de olan Menderes, Kütahya’da tutuklanarak Ankara’ya getirilmiştir.³¹

Müdahalede aktif rol alan subayların katılımıyla bir Milli Birlik Komitesi (MBK) oluşturulmuştur. Orgeneral Cemal Gürsel komitenin başına geçmiştir. Komite çeşitli rütbedeki 38 subaydan oluşmuştur. Cemal Gürsel devlet ve hükümet başkanı olmuştur.³² 27 Mayıs Müdahalesi orta rütbeli subaylar tarafından yürütülmüştür. Bu ordu içindeki hiyerarşiye aykırıdır.³³ Bundan dolayı müdahaleden sonra MBK’nın yaptığı işlerden ilki ordudaki hiyerarşiyi sağlamak olmuştur. MBK yirmi beş yıl fiilen görev yapan askerleri emekli etmiştir. Emekli İnkılap Subayları (Eminsu) adı verilen bu askerlerin emekli edilmesi MBK’nın silahlı kuvvetler üzerindeki etkisini meşrulaştırmak istemesindedir. MBK sadece bununla kalmamış, yetenezsiz, tembel veya reform düşmanı oldukları gerekçesiyle üniversitelerden de 147 öğretim üyesini tasfiye etmiştir.³⁴

Müdahale yapılmış ama sonrasında ne yapılacağı belirtilmemiştir. Müdahaleye katılan Binbaşı Orhan Erkanlı’nın; “*Biz 27 Mayıs İhtilalini yaptık ama 28 Mayıs’ta ne yapacağımızı hiçbirimiz bilmiyorduk*” ifadesi de bunu doğrular niteliktedir. Müdahalenin lideri Gürsel ve üst rütbeli komutanlar için esas amaç ordunun siyasi gücünü en aza indirmek ve iktidarı olabildiğince çabuk seçilmiş bir hükümete devretmektir. Ama alt rütbedeki subaylar buna karşı çıkarak yönetimi belli bir süre daha ellerinde tutmak istemişlerdir.³⁵

İçlerinde Alparslan Türkeş ve Orhan Kabibay gibi isimlerin yer aldığı 14’ler adı verilen bu grup üyelerine göre; partiler oy kaygısı ile günü birlik politikalar takip edeceklerdir. Bu politikalarla bir ülkeyi kalkındırmak mümkün değildir. Askeri yönetim bir müddet daha iktidarda kalırsa ülke kalkındırılarak “çağdaş medeniyet” seviyesine çıkarılacaktır. Bu grubun üyelerinin bakış açısı MBK’yı Millet

³¹ Çavdar, *a.g.e.*, s.85-86.

³² Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.67.

³³ Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 1. Bas., Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.195.

³⁴ Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, 10. Bas., *Türkiye Tarihi*, Cilt IV, Cem Yayinevi, İstanbul, 2008, s.234,235.

³⁵ Hale, *a.g.e.*, s.110.

Partisi'ne dönüştürerek seçimlere girmektir. Bu isteklerini komiteye sunmuşlar ve bu istek 11 ret oyuna karşılık 26 lehte oyla kabul edilmiştir. Bu kararın alınmasından sonra komite üyelerinin gruplar halinde yurt gezilerine çıkarak halkın arzularını öğrenmeleri ve edindikleri izlenimleri komiteye getirmeleri kararı da alınmıştır.³⁶

İlk grubun bu kadar ılımlı davranma nedeni 14'leri tasfiye edeceklerini planlamış olmalarıdır. Üst rütbeli subaylarda şöyle bir tedirginlik vardı; alt rütbeli subaylar üst rütbeliler olmadan hükümeti devirmişlerdir, şimdi aynı şeyi üst rütbelilere karşı da yapabilirler.³⁷ Bundan dolayı 13 Kasım'da "Müdahale İçinde Müdahale" adı verilen girişim gerçekleşmiştir. 13 Kasım sabahı MBK'nın feshedildiği, kendilerine dış bir görev verileceği, bu görev verilinceye kadar evden çıkmamaları, ziyaretçi kabul etmemeleri, bu emre uymadıkları takdirde haklarında daha ağır muamele uygulanacağını bildiren bir yazı tebliğ edilmiştir. Daha sonra bu üyeler Mürted Havaalanına getirilmiş ve burada kendilerine Dışişleri tarafından muhtelif büyükelçiliklere görevlendirileceklerine dair birer yazı verilmiştir.³⁸

14'ler için özel bir kanun çıkarılmış ve hizmet sürelerine bakılmaksızın emekliliklerine karar verilmiştir. 14'lerin tasfiyesi ile Ankara ve İstanbul'da 14'lere taraftar oldukları düşünülen bazı subayların görev yerleri değiştirilmiştir.³⁹ 14'lerin tasfiyesinden sonra MBK dağılmış, 23 üyeli yeni bir komite oluşturulmuştur. Ayrıca bir Kurucu Meclis oluşturularak sivil yönetime geçişte önemli bir adım atılmıştır.⁴⁰

4. 22 Şubat-21 Mayıs Müdahale Girişimleri

Kurucu Meclis, 15 Ekim 1961 tarihinde seçimlerin yapılmasına karar vermiştir. Bu seçimlerde 11 Şubat 1961 tarihinde kurulan ve DP'nin devamı niteliğinde olan Adalet Partisi (AP) yüksek bir oy almıştır.⁴¹ Ancak tek başına iktidar olacak kadar oy alamamıştır.

³⁶ Süleyman Kocabaş, *İhtilalin Kendi Çocuklarını Yiyişi 13 Kasım 1960 Darbesi ve Alparslan Türkeş, 14'ler Niçin ve Nasıl Tasfiye Edildi?*, 1. Bas., Nasip Ofset, İstanbul 2014, s.19, 25.

³⁷ Ahmad, *a.g.e.*, s 175.

³⁸ Öztuna, *a.g.e.*, s.128, 129.

³⁹ Kocabaş, *a.g.e.*, s.54-55.

⁴⁰ Ahmad, *a.g.e.*, s.177.

⁴¹ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.99.

Bundan dolayı CHP-AP koalisyonu kurulmuştur.⁴² Seçim sonuçları ordu içinde bazı kimseleri tatmin etmemiştir. Talat Aydemir'in başını çektiği ve "Albaylar Cuntası" adı verilen bu gruba göre seçimlerde milli irade tam anlamıyla yansıtılamamıştır. Aydemir'in ifade ettiği şekliyle siyasiler kaba ve basiretsiz halleri ile ihtilalden yeni çıkmış memlekette politika ortamını değerlendirmekten yoksundurlar. Bundan dolayı yol yakinken yönetime el konulması gerekmektedir. Bu fikir hem Ankara hem de İstanbul gruplarında tartışılmış ve kabul edilmiştir. Sonuçta 21 Ekim Protokolü imzalanmıştır.⁴³ Bu protokole göre yeni meclis açılmadan önce duruma fiilen müdahale edilecektir. Ancak bu durum Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay tarafından hoş karşılanmamıştır. Çünkü seçim sonuçlarının iptali hem ülke içinde hem de uluslararası planda orduyu savunulamaz bir durumda bırakacaktı. Bundan dolayı Sunay, 23 Ekim'de kuvvet komutanları ve diğer üst düzey komutanlarla bir toplantı yapmış, toplantı sonunda "Çankaya Protokolü" adıyla bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre İnönü Başbakan olacak, Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanlığı da desteklenecekti.⁴⁴ AP'nin bir kanadı normalde Ali Fuat Başgil'i destekliyordu; ama ordunun baskısı ile Cemal Gürsel cumhurbaşkanı olmuştur.⁴⁵

19 Ocak 1962'de Genelkurmay Başkanlığı karargâhında kuvvet, ordu ve kolordu komutanları ve albayların katıldığı bir toplantı yapılmış, bu toplantıda Sunay, İsmet Paşa'nın hükümetin başında olduğu sürece her şeyin düzeleceğini, gidişatın iyi olduğunu, ordunun İsmet Paşa'yı desteklemesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak albaylar duruma itiraz etmiştir. Kurmay Albay Necati Ünsalan "*Bu memleketin kaderi 80 yaşında bir ihtiyara teslim edilemez*" diyerek tepkisini ortaya koymuştur. İnönü, Şubat'ın ikinci yarısında Harp Okulu'nu ziyaret ettiği zaman Aydemir'in bir müdahale planı hazırladığını sezmiştir. Hükümetin başı böyle bir planı sezdikten sonra 19 Şubat'ta Sunay, Talat Aydemir-Selçuk Atakan-Necati Ünsalan'ı tekrar Genelkurmay'a çağırmıştır. Aydemir ve arkadaşları düşünülen

⁴² Özdemir, *a.g.e.*, s.242.

⁴³ Talat Aydemir, *Hatıratım*, 1. Bas., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.79.

⁴⁴ Hale, *a.g.e.*, s.132.

⁴⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s.244.

harekâtın zaruri olduğunu ifade etmiştir. Sunay da “*Bu iş ancak İnönü ölürse veya çekilirse yapılabilir*” diye albayları yumuşatmaya çalışmıştır.⁴⁶ Aydemir ve arkadaşlarını ikna edemediğini anlayan Sunay, Aydemir başta olmak üzere olayı örgütleyen subayların tayinine karar vermiştir. Bu haberi duyan Aydemir ve arkadaşları 22 Şubat'ta eylemi gerçekleştirmişlerdir.⁴⁷

Parolası; Halaskar, İşareti; Fedailer olan 22 Şubat hareketi 13.00'te başlamış, Aydemir, Harp Okulu ve civarındaki birlikleri alarma geçirmiştir.⁴⁸ 22 Şubat günü Harp Okulu'ndan şehre yayılan öğrenci taburları pek çok yeri kontrol altına almış, radyoevini tutmuş ve tanklar aracılığıyla Kızılay ve Bakanlıklar kuşatılmıştır. Müdahaleciler kısa sürede Ankara'ya hâkim olmuşlardır.⁴⁹ Bu olup bitenlere bir tedbir bulmak üzere Genelkurmay Başkanı, Başbakan, bakanlar, kuvvet komutanları ve parti başkanları Cumhurbaşkanı Gürsel'in başkanlığında Çankaya Köşkü'nde toplanmışlardır.⁵⁰ Onlar toplantı halindeyken köşke gelen Fethi Gürcan, Aydemir'e ne yapması gerektiğini sormuş, Aydemir de “*Bizim onlarla işimiz yok bırak gitsinler*” yanıtını vermiştir. Serbest kalan İnönü, arkadaşlarıyla derhal Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na gitmiştir.⁵¹ Buradan Aydemir'e ve diğer isyancılara bir mesaj göndermiştir. Gönderdiği mesajında isyancıların teslim olmaları halinde yargılanmayacaklarına dair söz vermiştir. İnönü'nün bu manevrası sayesinde hükümete bağlı birlikler kontrolü ele almışlardır. Böylelikle Aydemir'in müdahale girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵²

Bundan sonra harekete katılan subayların bir kısmının yerleri değiştirilmiş, bir kısmı da emekliye sevk edilmiştir. Harekâtın elebaşı Aydemir tutuklanıp gözaltına alınmış, dört gün gözaltında kaldıktan sonra serbest bırakılmıştır.⁵³ İlk müdahale girişiminin başarısız olması Aydemir'i yıldırınmış ve tekrar bir girişimde bulunmak için uygun

⁴⁶ Öztuna, *a.g.e.*, s.155-157.

⁴⁷ Çavdar, *a.g.e.*, s.120.

⁴⁸ Öztuna, *a.g.e.*, s.159.

⁴⁹ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.113.

⁵⁰ Öztuna, *a.g.e.*, s.159.

⁵¹ Çavdar, *a.g.e.*, s.121.

⁵² Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.114.

⁵³ Öztuna, *a.g.e.*, s.160-162.

zamanı kollamıştır. Celal Bayar'ın Mart 1963'te tahliyesi sırasında 27 Mayıs taraftarlarının yaptığı gösteriler ve Yön, Yeni İstanbul ve Akbaba gibi dergilerin de Aydemir'e destek vermesi onu yeni bir müdahale için cesaretlendirmiştir.⁵⁴ Bundan dolayı Aydemir ve arkadaşları 20 Mayıs gecesi yeniden harekete geçmiştir. Müdahaleciler ilk önce radyoevini ele geçirmiş, buradan bir bildiri okumuştur. Bildiride, Silahlı Kuvvetlerin yönetimi devralmaya mecbur kaldığı, meclisin feshedildiği ve her türlü siyasi faaliyetin yasaklandığı ifade edilmiştir. Aydemir'in radyodaki bildirisini evinde dinleyen Yarbay Ali Elverdi hemen radyoya gitmiş ve bu bildirin dikkate alınmamasına yönelik karşı bir bildiri yayınlamıştır. Ancak Aydemir'in taraftarları radyoyu tekrar ele geçirmiş, sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan edildiğine yönelik bir bildiri daha yayınlamışlardır. Bundan sonra müdahalecilere girişimi sonlandırmazlarsa Eskişehir Hava Üssü'nden havalanan uçakların Harp Okulu'nu tarayacakları şeklinde uyarı yapılmıştır. Bunun üzerine Aydemir ve arkadaşları Harp Okulu'nu arka kapıdan terk etmişlerdir. Aydemir'in ikinci müdahale girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Aydemir için idam kararı verilmiştir. Bu karar sonraki yıllarda ordunun siyasi tutumu üzerinde kesin bir etkide bulunmuştur. Müdahaleyi yapmayı düşünenler artık hem yüksek komutaya hem de seçilmiş yönetime karşı kendi başlarına bir girişimde bulunurlarsa sonlarının Aydemir gibi olacağını düşünmüşlerdir. Bundan sonra sivil hükümet ve ordu arasında bir uyuşma meydana gelmiştir.⁵⁵

5. 12 Mart 1971 Muhtırası'na Giden Süreç

1961-1965 yılları arasında üçü İnönü tarafından biri de Suat Hayri Ürgüplü tarafından olmak üzere toplam dört koalisyon hükümeti kurulmuştur. 15 Ekim 1965 tarihinde yapılan seçimlerde Süleyman Demirel başkanlığındaki AP tek başına iktidar olmuştur. 27 Ekim 1965 tarihinde I. Demirel Hükümeti kurulmuştur.⁵⁶ Demirel iktidara geldiğinde orduyla ilişkilerinde gayet ılımlı ve uzlaşmacı bir

⁵⁴ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.115.

⁵⁵ Hale, *a.g.e.*, s.147-149.

⁵⁶ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.141.

politika takip etmiştir.⁵⁷ Diğer taraftan ordu da mevcut düzeni koruma ve istikrardan yana olmuştur.⁵⁸ Bunda özellikle Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in ordunun siyasete müdahale etmemesini, parlamenter prosedürlerin kendi haline bırakılmasını istemesi de etkili olmuştur.⁵⁹ Ayrıca Demirel iktidarının ilk dönemlerinde ekonomik anlamda ciddi bir rahatlama meydana gelmiştir. Batı Avrupa'da çalışan yurttaşların ülkeye gönderdiği dövizler sanayi alanında ciddi bir atılım gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi gibi eskiden lüks sayılan tüketim malları ailelerin sıradan ihtiyaçları haline gelmiştir.⁶⁰ Bu durum orduya da yansımış ve ordu mensuplarının da ekonomik durumunda gözle görülür bir iyileşme olmuştur. Toplumsal statüleri yükselmiş, askerler en iyi semtlerde oturmaya başlamışlardır.⁶¹ Ama bu dönemde ordunun zaman zaman siyasete müdahalesi de söz konusu olmuştur. Bu konu cumhurbaşkanlığı seçiminde kendini fazlaca hissettirmiştir. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in rahatsızlanması ve görevden çekilmesi neticesinde cumhurbaşkanı seçimi gündeme gelmiştir. Ordu bu görevi sivillerin eline bırakmak istememiş, kendi içinden birini burada görmek istemiştir. Demirel baskılara dayanamadığı için ordunun adayları olan Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanlığını kabul etmiştir. Sunay'ın cumhurbaşkanı olması neticesinde boşalan Genelkurmay Başkanlığı koltuğuna da orduyu kışlada tutmak isteyen, siyasete karışmak istemeyen Cemal Tural oturmuştur.⁶²

AP döneminde Türkiye, ABD eksenli dış politika siyasetinden vazgeçerek çok yönlü bir dış politika arayışına girmiştir. Bu dönemde daha çok ABD dışı alternatiflere yönelinmiştir.⁶³ Bunda U2 uçuşlarının durdurulması ve uyuşturucuyla savaş programı kapsamında ABD'nin afyon üreticisi olan Türkiye'ye ya üretimin kısıtlanması ya da ABD denetiminde yapılmasını istemesi etkili

⁵⁷ Cemal Fedayi, "Adalet Partisi'nin Birinci Dönemi: 1961-1971" *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16/57, (Aralık, 2019), s.133.

⁵⁸ Ahmad, *a.g.e.*, s.202.

⁵⁹ Hale, *a.g.e.*, s.152.

⁶⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s.252.

⁶¹ Ahmad, *a.g.e.*, s.201.

⁶² Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.144.

⁶³ Fedayi, *a.g.m.*, s.140.

olmuştur. Türkiye bu dönemde SSCB ve Arap ülkelerine yönelmiş, SSCB ile “Teknik ve İktisadi İş birliği Antlaşması” imzalamıştır.⁶⁴ Hükümetin bu tavrı ordu tarafından hoş karşılanmamıştır. Genelkurmay Başkanı Cemal Tural “Komünizmle Mücadele Metodları” kitabının bütün silahlı kuvvetlerde okunmasını istemiştir.⁶⁵ Solla mücadeleye sadece ordu değil muhalefet partileri de katılmıştır. Özellikle Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)’nin Genel Başkanı Alparslan Türkeş, komünizme karşı olduklarını her defasında dile getirmiştir. Partinin “komandolar” ya da “bozkurtlar” adını verdiği gençlik kolları da ülkenin komünizme kaymasındansa ABD taraftarı olmasını tercih etmiştir.⁶⁶ Solda ise tam tersi bir politika takip edilmiştir. Sol gruplar anti-amerikanizm etrafında birleşmiş, özellikle üniversite öğrencileri arasında devrimci ve sosyalist örgütlenmeler başlamıştır. Bu gruplar Fikir Kulüpleri Federasyonu çatısı altında örgütlenmişlerdir.⁶⁷ Bu durum Amerika’nın Ankara Büyükelçisi Komer’in ODTÜ’yü ziyaret etmesiyle çatışmaya dönmüştür. Zira bu ziyaret esnasında öğrenciler Komer’in makam arabasını ters çevirip yakmışlardır.⁶⁸ Bu olaydan yaklaşık bir ay sonra yaşanan ve tarihe “Kanlı Pazar” olarak geçen olay ise ülkede tırmanan anarşinin ne boyutta olduğunu göstermiştir. Toplam 76 gençlik örgütünün katıldığı olayda sol gruplar, ABD’nin Akdeniz’deki 6. Filosu’nun Türkiye’yi ziyaretini protesto etmek için⁶⁹ Taksim Meydanı’nda toplanmış ve “Emperyalizme ve Sömürüye Karşı İşçi Yürüyüşü” düzenlemişlerdir. Sağcılar da Dolmabahçe ve Beşiktaş Camileri’nde toplu namaz kılma eylemi için çağrıda bulunmuşlardır. İki grubun Taksim’de karşılaşması neticesinde taşlı sopalı kavga başlamış, askeri birlikler bunu zor bastırılmıştır.⁷⁰

1969 seçimlerinden önce AP’nin isteği ile seçim sisteminde değişikliğe gidilmiş, milli bakiye sisteminin yerine nispi temsil sistemi

⁶⁴ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.150.

⁶⁵ Ahmad, *a.g.e.*, s.203.

⁶⁶ Sefa Salih Aydemir, “12 Mart 1971 Muhtırasına Giden Süreçte Üniversite Olayları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5/5, (Mayıs 2014), s.44.

⁶⁷ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.163.

⁶⁸ Aydemir, *a.g.m.*, s.44.

⁶⁹Berrin Kalsın, “12 Mart 1971 Muhtırasına Gidilen Süreçte Türk Basını: Kanlı Pazar ve 15-16 Haziran” *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/18 (Aralık 2015), s.235.

⁷⁰ Aydemir, *a.g.m.*, s.45.

benimsenmiştir. Bundan sonra Türkiye İşçi Partisi (TİP) parlamentodaki etkisini kaybetmeye başlamıştır.⁷¹ Bu da solda parlamento dışı muhalefeti güçlendirmiştir.⁷² Solda ideolojik kamplaşma, kolektif silahlı çatışmalar ve silahlı anarşist hareketler başlamıştır. Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) ve Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu Cephesi (THKPC) gibi örgütler kurulmuştur. Örgütlerin yönetimindeki öğrenci kitleleri üniversite içinde ya da dışında faaliyetlerine devam etmiştir. Amerikalı asker Çavuş Jimmy R. Finley ile Ahlatlıbel'deki radar üssünde görevli dört Amerikan askeri kaçırılmıştır.⁷³ Bu döneme sadece öğrenci hareketleri değil işçi eylemleri de damga vurmuştur. Demirel, ülkede huzursuzluğun artma nedeni olarak anayasada çok fazla özgürlük olmasını göstermiş, anayasanın değiştirilmesi gerektiğini vurgulamaya başlamıştır.⁷⁴ Demirel'in bu isteği neticesinde anayasanın 274. ve 275. maddeleri değiştirilerek işçilerin hakları kısıtlanmış, sendika seçme özgürlükleri ellerinden alınmış ve DİSK etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır.⁷⁵ Hem bu durum hem de ekonomik kriz işçilerin ayaklanmasına neden olmuştur. AP Hükümeti sanayicilerin isteği doğrultusunda yeni bir vergi reformu gerçekleştirmiş ve devalüasyona gitmiştir. Bunun neticesinde dolar 9.5 tl'den 16 tl'ye çıkmıştır. Devalüasyon döviz giderlerinin artmasına, bu da yaşamsal gereksinim ürünlerinin fiyatının artmasına neden olmuştur.⁷⁶ Bu fiyat artışı en çok işçi sınıfını etkilemiş ve işçiler duruma tepki göstermiştir. Bu tepkilerden en çok ses getireni 15-16 Haziran 1970 yılında 70 bin işçinin katıldığı eylem olmuştur. Bu eylemde çeşitli fabrikalarda üretim durdurulmuş, işçiler kent merkezlerinde toplanarak yürüyüşe geçmiştir. İki gün süren ve ülke geneline yayılan bu eylemde toplam 5 kişi hayatını kaybetmiş, 200 kişi yaralanmış, yüzlerce kişi gözaltına alınmıştır.⁷⁷

⁷¹ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart*, 5. Bas., İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.149-150.

⁷² Özdemir, *a.g.e.*, s.260.

⁷³ Aydemir, *a.g.m.*, s.48-49.

⁷⁴ Ahmad, *a.g.e.*, s.207.

⁷⁵ Tuba Özhazinedar, "Sebepleri ve Sonuçlarıyla 15/16 Haziran Büyük İşçi Direnişi" *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, (2022), s.136.

⁷⁶ Çavdar, *a.g.e.*, s.163.

⁷⁷ Özhazinedar, *a.g.m.*, s.136-139.

Ordudaki yüksek komuta bu olaylara ilk etapta sessiz kalmış ve Demirel Hükümeti'ne bağlılığını göstermiştir.⁷⁸ Ancak ordudaki bazı kişiler durumdan çok da hoşnut olmamıştır. Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, Sunay'a ordunun çeşitli kademelerinde tüm yaşananlardan dolayı bir rahatsızlık meydana geldiğini, bu olaylar devam ederse ülkenin bir çıkmaza gireceğini ve Cumhurbaşkanı'nın tedbir almasını istemiştir. Batur ayrıca Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'na yeni bir şekil vererek Kurucu Meclis statüsünde olmasını ve bu mecliste teğmenden generale kadar her rütbeden üye bulunmasını teklif etmiştir. MGK toplanarak Batur'un bu muhtırasını tartışmış; ama kabul etmemiştir.⁷⁹ Bundan sonra ordu içinde oluşan cuntalar, 8-9 Mart gecesi THKP-C ve Dev-Genç'in de destek verdiği bir müdahale kararlaştırmışlardır. Ankara ve İstanbul'da çeşitli yerlerde hazır bekleyen bu kadrolara beklenen talimat gelmeyince müdahale konusu rafa kalkmıştır.⁸⁰ Bu talimatın gelmeme nedeni cuntalar içinde kararsızlığın olmasıdır. Zira Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler kendi kuvvetleri üzerinde tam bir denetimi olmadığı için⁸¹ ve müdahaleden sonra gözden çıkarılacağı korkusuyla kararsız kalmıştır. Bunu fırsat bilen Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç duruma müdahale ederek bir müdahale olmasını engellemiştir. Bu olaya karışan amiral, subay ve generaller emekliye sevk edilmiştir.⁸²

6. 12 Mart Muhtırası ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

12 Mart 1971 tarihinde Yüksek Komuta Heyeti, yurdu saran anarşi, kardeş kavgası ve sosyal huzursuzlukların yurdu çıkmaza sokmasını, Atatürk'ün hedefi olan uygarlıktan uzak düşürmesini gerekçe göstererek Demirel Hükümeti'ne bir muhtıra vermiştir.⁸³ Demirel bu muhtırayı ilk etapta “*anayasa ve hukuk devleti ile bağdaştırmak mümkün değil*” şeklinde karşılamış ve sonrasında istifa

⁷⁸ Ahmad, *a.g.e.*, s.210.

⁷⁹ Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi-1945-1971*, s.1. Bas., Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976, s.402-403.

⁸⁰ Çavdar, *a.g.e.*, s.192-193.

⁸¹ Hale, *a.g.e.*, s.166.

⁸² Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.203-204.

⁸³ Karpat, *a.g.e.*, s.204.

etmek durumunda kalmıştır.⁸⁴ 12 Mart Muhtırası emir-komuta zinciri içerisinde ordu içindeki disiplin ve hiyerarşiyi bozmadan gerçekleştirilen bir müdahale girişimidir.⁸⁵

12 Mart Muhtırası'ndan sonra Genelkurmay Başkanı Sunay yeni bir hükümetin kurulması için parti liderleriyle görüşmelere başlamış, sonuçta Nihat Erim Hükümeti kurulmuştur. Nihat Erim Hükümeti'nin önceliği, ülkede artan anarşist faaliyetlere son vermek, kanun ve düzeni korumak olmuştur. Bunun için 11 ilde sıkıyönetim ilan edilmiş, meclis dışı faaliyetlere son vermek amacıyla siyasi gençlik örgütleri kapatılmış, meslek grupları ve sendikaların siyasi toplantıları yasaklanmıştır.⁸⁶ Tüm bu faaliyetler karşısında birçok kişi ve kuruluş, bu duruma tepki göstermiştir.⁸⁷

Meclisten ülkeyi kararnamelerle yönetmeyi teklif eden Erim'in bu isteği Sunay tarafından reddedilince Erim istifa etmiştir. Yerine Ferit Melen Hükümeti kurulmuştur. 1971-73 döneminde ordu, Yunanistan'daki askeri cuntanın 1967'de yönetimi ele geçirdikten sonra ülkenin ne hale geldiğini gördüğü için, siyasete karışma konusunda temkinli davranmıştır.⁸⁸ Bu durum kendini cumhurbaşkanlığı seçimlerinde göstermiştir. 1973 yılında görev süresi dolacak olan Sunay'ın yerine ordu mensupları, Faruk Gürler'i cumhurbaşkanı seçtirmek istemiş; ama siyasetçiler buna direnerek sivil bir kimsenin cumhurbaşkanı olmasını istemişlerdir. Sonuçta emekli Amiral Fahri Korutürk cumhurbaşkanı seçilmiştir.⁸⁹ 1973 cumhurbaşkanlığı seçimleri ordunun kışlaya çekildiğinin göstergesi olmuştur.⁹⁰ Korutürk, cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra 14 Ekim 1973'te yapılacak seçimlere kadar Naim Talu'yu geçici hükümeti kurması için görevlendirmiştir.⁹¹

⁸⁴ Hale, *a.g.e.*, s.160-161.

⁸⁵ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.206.

⁸⁶ Ahmad, *a.g.e.*, s.290,291.

⁸⁷ Karpat, *a.g.e.*, s.204.

⁸⁸ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 30. Bas., İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.376.

⁸⁹ Ahmad, *a.g.e.*, s.309.

⁹⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s.267.

⁹¹ Zürcher, *a.g.e.*, s.377.

7. 12 Eylül Müdahalesine Giden Süreç

1973-80 arasında yaşanan siyasi istikrarsızlık, ekonomik darboğaz ve sokak terörü müdahaleye giden süreçte yaşanan en önemli sorunlar olmuştur.

7.1. Siyasi İstikrarsızlık

1973-80 arası dönemde toplamda 10 tane hükümet kurulmuştur.⁹² 14 Ekim 1973'te yapılan seçimlerde en çok oyu CHP almış; ama tek başına iktidar alacak kadar oy alamamıştır. Bundan dolayı 26 Ocak 1974 tarihinde Milli Selamet Partisi (MSP) ile koalisyon hükümeti kurmuştur. Ancak bu koalisyon çok uzun ömürlü olmamıştır. Başından beri iki parti arasında birçok konuda görüş ayrılığı olmuştur. Bu durum Kıbrıs Barış Harekâtı'nda kendini fazlaca hissettirmiştir. Adaya asker çıkarma konusunda temkinli yaklaşan CHP'ye karşı MSP adanın tamamını işgal etmek istemiştir. Bu durumda CHP Genel Başkanı Ecevit, Eylül 1974'te istifa etmiş ve koalisyon hükümeti dağılmıştır.⁹³ Ecevit'in istifası aslında siyasi bir manevradır. Kıbrıs Barış Harekâtı'ndaki başarıdan dolayı Ecevit'in halk gözünde prestiji artmıştır. Bundan dolayı yapılacak bir erken seçimde oylarını arttırma ihtimali çok yüksekti. Ancak muhalefet liderleri Ecevit'in tek başına iktidar olmaması için erken seçimi desteklememişlerdir.⁹⁴ Sonuçta Demirel tarafından AP, MSP, MHP ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)'nin oluşturduğu I. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet zamanında sonraki başlıkta ayrıntılı şekilde değineceğimiz sağ-sol çatışması artmıştır. Bu olaylara rağmen Demirel, hükümeti 1977 seçimlerine kadar getirebilmiştir. 5 Haziran 1977 tarihinde yapılan seçimlerde CHP fazla oy almış; ama parlamentoda yeterli çoğunluğa ulaşamadığından iktidar olamamıştır. Bundan dolayı Demirel tarafından II. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet de Ocak 1978'e kadar dayanabilmiş, sonrasında Ecevit Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümetin görevi de Ekim 1979'a kadar devam etmiştir. Sonrasında

⁹² Hale, *a.g.e.*, s.185.

⁹³ Karpat, *a.g.e.*, s.206-207.

⁹⁴ Zürcher, *a.g.e.*, s.377.

III. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet 12 Eylül Müdahalesi'ne kadar görevde kalmıştır.⁹⁵

7.2. Sokak Terörü

1971 Muhtırası'ndan sonra sola yönelik baskı artmış ve 1972 yılında THKP-C tasfiye edilmiş, THKO mensupları idam edilmiş ve birçok kimse cezaevine girmiştir. CHP-MSP koalisyonu zamanında çıkarılan Af Kanunu ile cezaevlerinde olan solcular tahliye edilmiştir. Bundan sonra sol tekrar toparlanmış ve parlamentoda temsil edilmeye başlamıştır. İlk olarak Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP) kurulmuştur. Ancak gençlik parlamenter mücadeleye itibar etmemiş, sosyalizmin ancak silahlı mücadele ve devrimle gerçekleşeceğine inanmıştır. Bundan dolayı sokağa dökülmüştür.⁹⁶ Aynı durum sağda da vardır. Özellikle I. Milliyetçi Cephe Hükümeti zamanında sağ örgütlerin faaliyetleri artmıştır. Demirel konuşmalarında komünizmle mücadele vurgusu yapmış, sola karşı olan sokaktaki mücadeleyi haklı görmüştür. Siyasi çekişmenin arttığı bir dönemde, 1975'te Ecevit'in konvoyuna Gerede'de saldırı düzenlenmiştir. Bu sırada işçi eylemleri sırasında büyük olaylar meydana gelmiştir. Buna en önemli örnek, 1 Mayıs 1977 İşçi Bayramı kutlamalarıdır. Taksim Meydanı'na toplanan işçilere, DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler konuşma yaparken, ateş açılmıştır.⁹⁷ Bu olaylar neticesinde 36 kişi ölmüştür.⁹⁸

Sokakta beliren şiddet ilk olarak sağ-sol çatışması olarak başlamış, bu daha sonra siyasal şiddete dönmüştür. İlk olarak 1978 yılında Malatya'da AP'den belediye başkanı seçilen Hamid Fendoğlu'na yönelik suikast düzenlenmiş ve bombalı paketin patlaması sonucu Fendoğlu ölmüştür.⁹⁹ Bu ölümü Nevşehir CHP il Başkanı Zeki Tekiner, 12 Mart rejiminin başbakanı Nihat Erim ve DİSK'in eski lideri Kemal Türkler'in öldürülmesi izlemiştir.¹⁰⁰ Bunları başka olaylar takip etmiştir. 4 Eylül 1978'de Sivas'ta çıkan

⁹⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s.273-279.

⁹⁶ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.276-278.

⁹⁷ Çavdar, *a.g.e.*, s.243-246.

⁹⁸ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.281.

⁹⁹ Çavdar, *a.g.e.*, s.249.

¹⁰⁰ Mehmet Ali Birand, Hikmet Bila, Rıdvan Akar, *12 Eylül Türkiye'nin Miladı*, 5. Bas., Doğan Kitap, İstanbul, 2006, s.121.

olaylarda 12 kişi ölmüş, 100'den fazla kişi de yaralanmıştır. Bu olay neticesinde Sivas'tan büyük bir halk göçü yaşanmıştır.¹⁰¹ Sivas'ta yaşanan bu olayları Kahramanmaraş ve Çorum'da yaşananlar izlemiştir. Maraş'ta 4 gün süren olaylarda 109, Çorum'daki olaylarda da 40 kişi ölmüştür.¹⁰²

7.3. Ekonomik Dar Boğaz

1973-74'te yaşanan petrol krizi uluslararası petrol fiyatlarını dört katına çıkarmıştır. Bu da 1950'den beri Türkiye'nin dolarla ödemek zorunda kaldığı petrolden dolayı, ekonomisinin çökmesine neden olmuştur. Petrol kıtlığı sadece ekonomiyi değil sosyal yaşamı da etkilemiştir. Zira kıtlıktan dolayı günde beş saate varan elektrik kesintileri yaşanmıştır.¹⁰³ Okullar kapatılmış, hastaneler ısıtılamamıştır.¹⁰⁴ Ayrıca Batı'da Türk mallarına rağbet edilmemesi ve yurt dışındaki Türklerin döviz göndermemesi de bu yıllarda ekonomiyi zora sokan nedenler olmuştur. Ecevit Hükümeti zamanında bu ekonomik çöküşü çözüm bulmak amacıyla IMF, Dünya Bankası, OECD ile yeni krediler için görüşmeler başlamış; ama bu kuruluşların ekonomik reforma ilişkin ağır talepleri yüzünden görüşmeler sürüncemede kalmıştır. En son Temmuz 1979'da 1,8 milyar dolarlık yeni bir kredi antlaşmasına varılmıştır.¹⁰⁵

Bu dönemde yaşanan en büyük sorunlardan biri de sigara, şeker, deterjan, pirinç, ampul, yağ gibi doğal tüketim mallarına ulaşamaması olmuştur. Ecevit bu sorundan kurtulabilmek için devalüasyona başvurmuştur. Bu devalüasyondan dolayı 17,50 tl olan dolar kısa sürede 47,50 tl'ye çıkmıştır.¹⁰⁶ Demirel'in kurduğu III. Milliyetçi Cephe Hükümeti zamanında ekonomik dar boğaza çözüm için 24 Ocak Kararları ilan edilmiştir. Bu kararlarla ihracat teşvik edilmiş, kapılar yabancı sermayeye açılmıştır. Bir dolar 47 liradan 70 liraya yükseltilmiştir. Ancak bu kararlar isteneni verememiştir. İşsizlik

¹⁰¹ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.296-297.

¹⁰² Hale, *a.g.e.*, s.194.

¹⁰³ Zürcher, *a.g.e.*, s.385-386.

¹⁰⁴ Karpat, *a.g.e.*, s.208.

¹⁰⁵ Zürcher, *a.g.e.*, s.385-386.

¹⁰⁶ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.294.

patlamış, birçok ürün, akaryakıt %120, gübre %400, kâğıt %300, elektrik %120 oranında zamlanmıştır.¹⁰⁷

7.4. Ordunun Olaylar Karşısındaki Tepkisi ve 12 Eylül Müdahalesi

1974 yılında gerçekleşen Kıbrıs Barış Harekâtı'nda elde edilen başarılar neticesinde ordunun sivil hükümete olan güveni artmıştır. Ancak yukarıda açıkladığımız olaylar neticesinde orduda kıpırdanmalar başlamıştır.¹⁰⁸ Dönemin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren İstanbul'da Aralık 1979 yılında kuvvet komutanlarıyla ülkenin durumu hakkında bir görüşme yapmış, hepsinin fikrini almıştır. Sonuçta müdahale için şartların olgunlaşmadığı kararına varılmıştır.¹⁰⁹ Komutanlar Cumhurbaşkanı Korutürk'e bir uyarı mektubu vermiş ve “*Ya terörü bitirin ya da biz bitirelim*” demişlerdir. Korutürk 1980'in ilk günlerinde Ecevit ve Demirel'e bu mektubu vermiş; ama mektup muhatap bulamamıştır. Demirel “*25 Kasım'da güvenoyu alan bir hükümete on beş gün sonra uyarı mektubu verilir mi*” diyerek mektubu üzerine almamıştır.¹¹⁰

Siyasilerin mektubu üzerine alınmamasının bir diğer nedeni o dönemde ortaya çıkan cumhurbaşkanlığı seçimidir. Fahri Korutürk'ün görev süresi sona erdiğinden yeni bir cumhurbaşkanı seçilmesi gerekli görülmüş; ama partiler sürekli kendi adaylarına oy verdiklerinden bir cumhurbaşkanı seçilememiştir. Bu geçiş döneminde cumhurbaşkanlığı koltuğuna İhsan Sabri Çağlayangil oturmuştur.¹¹¹

Cumhurbaşkanının seçilememesi, terörün giderek tırmanması, ekonominin çökmesi neticesinde Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Haydar Saltık durumu ilgili “çözüm yolları”nı yazdığı raporunu Genelkurmay'a sunmuştur. Komutanlar için artık tek bir çözüm vardı, o da askeri müdahale.¹¹² Ancak komutanlar müdahale için başka bir alternatifin kalmadığı ve müdahalenin meşruluğu

¹⁰⁷ Birand, Bila, Akar, *a.g.e.*, s.108.

¹⁰⁸ Hale, *a.g.e.*, s.185.

¹⁰⁹ Davut Dursun, *12 Eylül Darbesi-Hatıralar-Gözlemler-Düşünceler*, 1. Bas., Şehir Yayınları, İstanbul, 2005, s.166.

¹¹⁰ Birand, Bila, Akar, *a.g.e.*, s.105-106.

¹¹¹ Çavdar, *a.g.e.*, s.261.

¹¹² Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.311.

sorgulanamaz duruma gelene kadar işi fiiliyata dökmemişlerdir.¹¹³ 3 Temmuz'da CHP, hükümeti düşürmek için gensoru vermiştir. Eğer hükümet düşerse bu ortamda ordunun müdahalesi haklı görünecekti. Bundan dolayı müdahale tarihi ilk etapta 11 Temmuz olarak belirlenmiştir. Ancak beklenen olmamış ve Demirel hükümeti meclisten güvenoyu almıştır. Bundan dolayı müdahale planı ertelenmiştir. Müdahale için bardağı taşıran son damla MSP'nin Konya mitingi olmuştur. 6 Eylül'de MSP'nin, İsrail'in Kudüs'ü işgalini protesto etmek için düzenlediği miting şeriat gösterisine dönmüştür. Bundan sonra müdahale için geri sayım başlamıştır. 9 Eylül'de Evren kuvvet komutanlarını toplamış ve “uğurlu bir gün” olduğu için harekâtın cuma günü yani 12 Eylül'de yapılmasını istemiştir. 11 Eylül'de tanklar Ankara sokaklarında yer almaya başlamış, ne olduğunu soranlara “*NATO tatbikatı var*” şeklinde cevap verilmiştir. “*Bayrak Harekâtı*” adı verilen müdahale 12 Eylül 1980'de saat dörtte başlamıştır.¹¹⁴ Ordu birlikleri kısa sürede kritik yerleri, politikacıların evlerini kontrol altına almışlardır. Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş gibi siyasi parti liderleri gözaltına alınmış,¹¹⁵ daha önce planlandığı gibi Hamzakoy'da bir askeri kampa götürülmüşlerdir.¹¹⁶

Sonuç

1960-80 arasında ordunun siyasete doğrudan müdahale ettiği üç olay vardır; 27 Mayıs Müdahalesi, 12 Mart Muhtırası ve 12 Eylül Müdahalesi. Bu üç olaydaki ortak yön, ordunun yönetime müdahale etme sebebidir. Zira ülke ekonomik çıkmaza girdiğinde, sokakta anarşi başladığında ve iş başındaki hükümet sorunlara çözüm bulamadığında ordu yönetime müdahale etmiştir. Bu müdahaleleri birbirinden ayıran keskin farklar da vardır. Örneğin; 27 Mayıs Müdahalesi ordudaki alt rütbeli subaylar tarafından gerçekleştirilmiş, ordudaki hiyerarşik düzen gözetilmemiştir. Ayrıca müdahaleden sonra ordu yönetimi devralmış, on yedi ay görevde kalmıştır. Bu müdahale halkın çok beklemediği ve onaylamadığı bir süreç olmuştur ki

¹¹³ Hale, *a.g.e.*, s.201.

¹¹⁴ Birand, Bila, Akar, *a.g.e.*, s.122-129.

¹¹⁵ Aydın, Taşkın, *a.g.e.*, s.320.

¹¹⁶ Birand, Bila, Akar, *a.g.e.*, s.141-142.

sonrasında gerçekleştirilen seçimlerde halk müdahaleyi desteklemediğini, DP'nin devamı niteliğinde olan AP'ye fazla oy vererek göstermiştir.

1971 Muhtırası, dolaylı bir müdahaledir. Ülkede öğrenci ve işçi eylemlerinin tırmandığı ve ekonomik buhranın söz konusu olduğu bir zamanda ordu, işbaşındaki hükümetin görevden çekilmesini talep etmiştir. Kısacası ordu, 27 Mayıs Müdahalesi'nde olduğu gibi yönetimi doğrudan devralmamış, hükümet değişikliğine neden olmuştur. Ayrıca bu muhtırada ordu içindeki hiyerarşik düzen gözetilmiş, muhtıra Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanları tarafından verilmiştir. 12 Eylül Müdahalesi'nde de aynı şekilde hiyerarşik düzen gözetilmiş, hareketin başında Genelkurmay Başkanı yer almıştır.

12 Eylül Müdahalesi'ne giden süreçte yaşanan siyasi istikrarsızlık, müdahalenin önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur. Öyle ki var olan seçim sisteminden dolayı partiler mecliste çoğunluğu sağlayamadığı için uzun süre tek bir parti iktidar olamamış, koalisyon hükümetleri ile ülke idare edilmiştir. Bunlar da çok uzun ömürlü olmamış, yılda bir, iki yılda bir hükümet değişmiştir. Bu istikrarsızlık ekonomiye de yansımış ve özellikle dolar çok yükselmiştir. Bundan dolayı şeker, deterjan, yağ gibi halkın temel ihtiyacı olan ürünler bulunamaz olmuş, elektrik, akaryakıt gibi gündelik yaşam için önemli olan kaynaklara fahiş zamlar yapılmıştır. Bu dönemde ayrıca 1960'ların sonunda başlayan sağ-sol çatışması daha da artmış, bombalı eylemler gerçekleştirilmiş, içlerinde siyasilerin de yer aldığı faili meçhul cinayetler yaşanmıştır. Ayrıca Alevi-Sünni çatışması ortaya çıkmış, bu kapsamda birçok insan hayatını kaybetmiştir. Yaşanan olaylar, ülkeyi yaşanamaz hale getirmiştir. 12 Eylül müdahalesi, bu karışık ve kaotik ortamda meydana gelmiştir. Bu açıklamalar ekseninde, her ne şart ve zeminde olursa olsun, müdahalelerin Türkiye'yi geri götürdüğü ve demokratik sürece büyük zararlar verdiği görülmüştür.

Kaynakça

- Afyoncu, Erhan, Önal, Ahmet, Demir, Uğur, *Osmanlı İmparatorluğunda Askeri İsyandar ve Darbeler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Ahmad, Feroz, Ahmad, Bedia Turgay, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi-1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayın, İstanbul, 2015.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.
- Aydemir, Sefa Salih, “12 Mart 1971 Muhtırasına Giden Süreçte Üniversite Olayları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5/5, (Mayıs 2014), s.43-51.
- Aydemir, Talat, *Hatıratım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Aydın, Suavi, Taşkın, Yüksel, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İstanbul 2018
- Başgil, Ali Fuat, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 1966
- Birand, Mehmet Ali, Bila, Hikmet, Akar, Rıdvan, *12 Eylül Türkiye’nin Miladı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.
- Burak, Begüm, “Osmanlı’dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkisi”, *History Studies*, (3/1), 2011, s.45-67.
- Çağbayır, Yaşar, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Çavdar, Tefvik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, İstanbul, 2008.
- Duman, Mehmet Zeki, “Türkiye’de Ordu-Siyaset İlişkileri ve Askeri Darbelerin İdeolojik Kökenleri” *İnsan ve İnsan*, 6/20, (Bahar 2019), s.145-164.

- Dursun, Davut, *12 Eylül Darbesi-Hatıralar-Gözlemler-Düşünceler*, Şehir Yayınları, İstanbul, 2005.
- Fedayi, Cemal, “Adalet Partisi'nin Birinci Dönemi:1961-1971” *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16/57, (Aralık, 2019), s.123-150.
- Hale, William, *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Hil Yayın, İstanbul, 1996.
- Kalsın, Berrin, “12 Mart 1971 Muhtırasına Gidilen Süreçte Türk Basını: Kanlı Pazar ve 15-16 Haziran” *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/18 (Aralık 2015), s.231-246.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- Karpat, Kemal, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kayalı, Kurtuluş, *Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kocabaş, Süleyman, *İhtilalin Kendi Çocuklarını Yiyişi 13 Kasım 1960 Darbesi ve Alparslan Türkeş, 14ler Niçin ve Nasıl Tasfiye Edildi?*, Nasip Ofset, İstanbul 2014.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2018.
- Özdemir, Hikmet, “Siyasal Tarih (1960-1980)”, *Türkiye Tarihi*, Cilt IV, Cem Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Özhazinedar, Tuba, “Sebepleri ve Sonuçlarıyla 15/16 Haziran Büyük İşçi Direnişi” *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, (2022), s.128-145.
- Öztuna, Yılmaz, Özdemir, Ayvaz, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler*, Tercüman Tesisleri, İstanbul 1987.
- Saray, Mehmet, “Devlet Yönetiminde Ordunun Yeri ve Rolü Hakkında Bir Örnek: İttihat ve Terakki Devrinde Ordunun

Millet ve Devlet Yönetiminde Tesiri”, *II. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s.85-92.

Türkmen, Zekeriya, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, “İngiliz Belgelerine Göre Türkiye’de 1960, 1971 ve 1980 Askeri Müdahaleleri”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (4/1), 2019, s.354-406.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Ege Denizi'nde Hava Sahası Yönetimi Sorunları: Hava Sahası Genişliği ve Fır Hattı

*Melih BAŞDEMİR**

Giriş

Ege Denizi, Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan, bu kıyılarda bulunan devletleri uluslararası su yollarına ulaştıran, jeostratejik öneme sahip ve Yunanistan ile Türkiye arasında yer alan bir adalar denizidir. Ege Denizi, eski dünya olarak adlandırılan Asya, Avrupa ve Afrika'yı birbirine bağlayan ve Ortadoğu'da Süveyş Kanalını, Kuzey Afrika'da Cebelitarık Boğazını ve önemli enerji kaynaklarına sahip Doğu Akdeniz'i kontrol altında tutmaktadır. Ege Denizi aynı zamanda Karadeniz ve Akdeniz'in birleşmesini sağlayarak ve yukarıda bahsedilen üç kıtanın kara, deniz ve hava ulaşımının odak noktası olmaktadır¹.

Ege Denizi'nin Türkiye ve Yunanistan olmak üzere iki kıyıdaş ülkesi vardır. Bu kıyıdaş ülkelerin tarihsel, kültürel ve geleneksel komşuluk ilişkileri ve buna bağlı olarak oluşan anlaşmazlıkları günümüzde özellikle bir adalar denizi olan Ege Denizi'nde yer bulmaktadır. Tarihsel olarak, Türklerin Orta Asya Steplerinden Anadolu havzasına gelerek burayı bir Türk yurdu haline getirmeleri sonucunda 11.yüzyıldan itibaren Ege Denizinde Türk hakimiyeti başlamış, Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş dönemiyle birlikte de Ege Denizi bir Türk İç Denizi haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun zayıflaması ve yıkılması sonrasında Türkiye Ege Denizi üzerindeki mutlak hakimiyetini kaybetmiş ve sonucunda Yunanistan ile Ege'de kıyıdaş bir ülke olmak durumunda kalmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş belgesi olan Lozan Antlaşması ile iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem açılarak real-politik esaslarına dayalı, uluslararası kurallara uygun yakın komşuluk

*Dr., Türk Hava Yolları, e-mail: mbasdemir@thy.com, Orcid: 0000-0001-8380-2700.

¹ Emel Kabataş, *Lozan Antlaşması'ndan Günümüze Türk-Yunan İlişkilerinde Ege Denizi ve Ege Adaları Sorunu*, T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001, s.36.

ilişkileri kurulmaya başlanmıştır. Lozan Anlaşmasından hemen sonra oluşan dostluk ortamı, Yunanistan'ın İkinci Dünya Savaşı öncesinde karasuları ile hava sahasını genişletme çabalarına sessiz kalınmasına yol açmış, İkinci Dünya Savaşı ve Kıbrıs Sorunu'nun ortaya çıkmasından sonra Ege'nin sorunlu ortamı, Türk-Yunan ilişkilerinin gerilmeye başlamasıyla daha belirgin hale gelmiştir.

1960'lı yıllardan itibaren Ege Denizi'nin öneminden dolayı iki ülke politikacıları, kendi milli dış politikalarının yanı sıra, iç politikalarının da önemli bir kısmını Ege sorunları üzerine oturtmuşlardır. Özellikle Yunanistan bu tür sorunlarını milli birliğin dayanağı haline getirerek iç kamuoyunda propaganda aracı olarak kullanmıştır. Yunanistan bu bilinçle, 1981 yılında Avrupa Birliği (AB) üyesi olduktan sonra kendi sorunlarının AB sorunları olduğunu ve Türkiye'nin AB müzakereleri sırasında sorunlarını veto silahını kullanarak kendi istediği şekilde çözebileceğini umut etmiştir, bu politikasının da ne kadar doğru olduğunu ilerleyen yıllarda görmüştür.

Türk-Yunan sorunları içinde ve Ege'de Hava Sahası Yönetimi kapsamında, birbiriyle ilgili hava sahasının genişliği ve FIR (Flight Information Region) sorunları ayrı bir öneme sahiptir. Gerçekte bu iki sorunu da içine alan Ege Denizi'ndeki kilit sorun karasuları sorunudur. Ege Denizinin Egemenliğiyle ilgili bu karasuları sorununun çözülmesiyle Ege Denizi'ndeki diğer sorunlar ve doğal olarak hava sahası ve FIR Hattı sorunları da çözülmüş olacaktır.

Karasularının devletlerin deniz egemenliklerinde ve su yolları rejimlerinde ayrı bir önemi bulunmaktadır². Özellikle Ege'de Yunanistan karasularını 12 mile çıkarması halinde Yunanistan, Ege'nin tek hâkimi olacak, deniz ve hava trafiğini denetleyecek, hatta çeşitli nedenlerle Ege'deki karasularından ve hava sahasından yabancı trafiklerin geçişlerini rahatlıkla kısıtlayabilecektir. Bunun sonucu olarak, İstanbul'dan İskenderun'a gidecek olan Türk deniz ve hava unsurları Yunan karasularından ve hava sahasından geçmek zorunda kalacak ve geçiş rejimleri Yunan makamlarının kontrolüne bırakılmış olacaktır. Bu durum özellikle askerî trafik açısından onarılamaz

² Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi*, Beta Yayınları, Gözden Geçirilmiş 6.Baskı, İstanbul, 1999, s.45.

zafiyetler yaratacak, Ege'nin uluslararası hava sahası ve karasuları neredeyse hiç kalmayacağından Türkiye'nin milli tatbikat yapması bile mümkün olmayacaktır. Kısacası bu tür bir uygulama ile Türkiye'nin Ege üzerinden Akdeniz'e çıkışı kapanmış olacaktır. Bu da Türkiye açısından kabul edilemez bir durumdur.

Ege Denizindeki Sorunların çözülmesi için öncelikle karasularının bir mutabakata bağlanması, buna bağlı olarak da Ege Hava Sahası'nın ve FIR Hattının adil bir şekilde düzenlenmesi ve FIR hattının bir egemenlik sahası olmadığına ısrarla vurgulanması gerekmektedir.

Yunanistan'ın 10 deniz mili genişliğinde ulusal hava sahası iddiası Ege'deki hava sahası anlaşmazlığının temelini oluşturmaktadır. Bu ihtilafın ana nedenleri Uçuş Bilgi Bölgesi (*Flight Information Region-FIR*) sorumluluğunun Yunanistan tarafından ısrarla istismar edilmesi, FIR hattının aynı zamanda bir egemenlik sahası olduğunun iddia edilmesi ve Yunanistan'ın karasuları genişliğinin 6 deniz mili olmasına karşın, ulusal hava sahası genişliğinin 10 deniz mili olduğuna yönelik Yunan uygulamasıdır.

Bu bilgiler ışığında, bu bölümde hava sahası genişliği ve FIR Hattı anlaşmazlıklarıyla ilgili olarak iki ülkenin mevcut uygulamaları, uluslararası kabul edilmiş hukuki kurallar, tarafların çıkarları ve görüşleri incelenecektir. İncelemenin sonucunda genel bir durum değerlendirilmesi yapılarak savunulması gereken milli görüşler belirlenecek ve konunun millî çıkarlara uygun olarak çözülmesi için tekliflerde bulunulacaktır. Sonuç olarak, karasularına bağlı olarak hava sahasının genişliği ve sonrasında gelişmiş olan FIR Hattı sorunları neredeyse Lozan'dan bu yana gündemde olan Türk-Yunan sorunlardandır. Ayrıca AB üyesi olan Yunanistan'ın, Ege'deki anlaşmazlıklar konusunda AB'yi bir araç olarak kullandığı da bilinen bir gerçektir. Bu sebeple Yunanistan ile olan diğer tüm sorunlarda olduğu gibi hava sahasının genişliği ve FIR Hattı sorunlarının çözümünde mutlaka milli ve uluslararası hukuk yönü incelenmeli ve uluslararası platformlarda bu görüşler savunulmalıdır.

1. Hava Sahası Kavramının Hukuki Yönden İncelenmesi

1.1. Hava Hukukunun Tarihsel Gelişimi

Balonun Fransızlar tarafından 18. yüzyıl sonlarına doğru bulunmasıyla birlikte, havacılıkla ilgili kurallara ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Uluslararası hukukta havacılıkla ilgili ilk sorun, 1870 Sedan Savaşı'nda Paris'i kuşatan Alman orduları üzerinden Fransızların balonlarla haberleşmesi ve liderleri Gambetta'nın kenti terk etmesi olayı ile doğmuştur³. Ardından 1897 ve 1907 tarihli La Haye kongrelerinde balonlardan bomba atılmasının harp kurallarına uygunluğu konusu ele alınmış, bu kapsamdaki kodifikasyon arayışları, teamül hukuku oluşturur, özellikle harp hukuku ve kuvvet kullanımı konularında sürmüştür⁴.

I. Dünya Savaşından sonra Almanya ve Antant ülkeleri arasında 1919'da toplanan Versailles Barış Konferansında alınan karar hava hukukuyla ilgili ilk önemli hamle olmuştur. Bu karara göre; "Paris Hava Ulaşım Sözleşmesi" adlı bu bir hukuki belge kabul edilmiştir.⁵ 1919 Paris Hava Ulaşım Sözleşmesi bir devletin hava ülkesi ise, kara ülkesi ve karasuları üzerinde yer alan hava sahası olarak belirtilmektedir. Bu sözleşme; ülkelerin hava sahalarında devletin egemenlik hakkını kabul etmekle birlikte, barış zamanında prensip olarak sivil hava araçlarının serbest geçiş hakkını kabul etmektedir. Buna göre Devlet hava araçları "state aircraft" ve uluslararası düzenli taşımacılık yapan sivil hava araçları izin almadan serbest geçiş hakkına sahiptir. Paris Sözleşmesi, 1922, 1923, 1929'da olmak üzere üç kez değişikliklere uğramış ve sonunda, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde otuz üç devletin taraf belirleyen ve yürüten en önemli anlaşma olmuştur.⁶

³ Hüseyin Pazarcı. *Uluslararası Hukuk Dersleri*, II. Kitap, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999, s.35.

⁴ Mazhar Nedim Göknil, M.N, *Hava Hukuku*, İ.Ü Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul, 1951, s.15.

⁵ Göknil, *a.g.e.*, s.7.

⁶ Türkiye, 1919 Paris Anlaşmasına Lozan Barış Anlaşmasınının 100 ncü maddesi ile taraf olmuştur.

1.2. Hava Hukuku ve “Chicago Sözleşmesi”

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında havacılığın süratle gelişmesi karşısında uluslararası uçuşların emniyetli, düzenli ve süratli olarak yapılması, hava yolu ulaşımı ve taşımacılığı ile ilgili konu ve hizmetlerde standartların belirlenmesi amacıyla uluslararası bir havacılık teşkilatın kurulup hukuki bir düzenin oluşturulması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Hava hukukunda yeni bir dönemin başlangıcı olan ve bugün halihazırda uygulanan hukukun temelini teşkil eden “Chicago Sözleşmesi”, ABD’nin Chicago kentinde, 1 Kasım - 7 Aralık 1944 tarihleri arasında, içinde Türkiye’nin de bulunduğu 52 devletin katılımıyla toplanan Sivil Havacılık Konferansında kabul edilmiştir. Bu sözleşmeyle Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (*International Air Traffic Association-IATA*) ve Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (*International Civil Aviation Authority-ICAO*) kurulmuştur.

Sivil Havacılık Sözleşmesi, uluslararası sivil hava trafiğini düzenlemeyi amaçlamaktadır. Chicago Konvansiyonu teknik karakterli olup, ekleriyle birlikte “Annexes” kesin ve tekdüze kurallar benimseyerek uçuş emniyetini ve uçuş serbestisini güvence altına almayı hedeflemekte, askeri ve devlet uçaklarını kapsamamaktadır. Sözleşme doğrultusunda kurulan ve Birleşmiş Milletler (BM) bir organı olarak çalışan ICAO’nun kuruluş amacı ise⁷;

- Ülke sınırlarında uygulanan usullere benzer şekilde uluslararası sivil havacılığın teşvik edilmesine ve uçuş emniyetinin artırılmasına katkıda bulunmak,
- Yeni teknik metot ve teçhizat kullanımını teşvik etmek,
- BM teknik yardım programı çerçevesinde, gelişmekte olan ülkelerin dahili ulaştırma sistemlerinin genişletilmesine katılmaktır.

Chicago’da dört adet sözleşme imzalanmış olup, bunlar aşağıda kısaca anlatılmaktadır.

⁷ *Harp Akademileri Dış Basın Bülteni*, “Yunan Dış Politikasının Temel İlkeleri”, Temmuz 2001, 13.

Bu anlaşmalardan ilki olan Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi temel olarak ulusal hava sahası üzerinde uçuş, hava araçlarının uyrukluğu, hava ulaşımını kolaylaştırıcı önlemler, uçuş sırasında uyulacak kurallar ve havacılığa ilişkin uluslararası standartlar ile ICAO'nun kuruluşunu ve organlarını düzenlemekte ve hava trafiği konusunda kural koyma gücü ICAO'ya verilmektedir.⁸ Ayrıca, uçuş emniyetini sağlamak amacıyla Sivil Havacılık Sözleşmesine;

- Hava trafik denetimi hizmetleri
- Uçuş bilgi hizmetleri
- Uyarı hizmetleri
- Havacılık bilgi hizmetleri
- Arama-kurtarma hizmetleri gibi konularda on sekiz adet ek (ANNEX) kabul edilmiştir.
- İmzalanan başka bir anlaşma da Uluslararası Sivil Havacılık Geçici Anlaşmasıdır. Bu anlaşma 6 Haziran 1945'te yürürlüğe girmiş, ancak Uluslararası Sivil Havacılık sözleşmesinin (ICAO) 4 Nisan 1947'de yürürlüğe girmesi ile ortadan kalkmıştır⁹.

Son olarak kabul edilen Uluslararası Hava Ulaşım Anlaşması da uçuş serbestisini içeren kısa bir anlaşmadır¹⁰. Bu anlaşma, “Beş Hava Serbestliği Anlaşması” olarak da anılmaktadır. Anlaşmaya taraf olan devletler, uluslararası uçuşlarda, birbirlerine ilke olarak şu beş serbestliği tanımaktadır;

- Yere inmeksizin ülkesi üzerinden geçme hakkı;
- Ticari olmayan amaçlarla ülkesine inme hakkı;
- Hava aracının uyruğunda bulunduğu devletin ülkesinden almış olduğu yolcu ve eşyayı ülkesine indirme hakkı;

⁸ Uluslararası uçuşlar Nisan 1948'de imzalanan ICAO ANNEX –2 “Rules of Air- Uçuş Kuralları”e göre düzenlenmiştir.

⁹ Pazarcı, *a.g.e.*, 440.

¹⁰ HHA, 2001, 119.

- Hava aracının uyruğunda bulunduğu devletin ülkesine gidecek yolcu ve eşyayı ülkesinden alma hakkı;
- Herhangi bir taraf devlet ülkesine indirme hakkı¹¹

Türkiye, Chicago Sözleşmesine 5.6.1945 tarihli onaylama yasası ile taraf olurken, TBMM’nde anlaşmayı kabul eden yasanın 2. maddesiyle anlaşma hakkında aşağıda yer alan çekinceyi koymuştur:

“Yapılacak iki taraflı anlaşma ve sözleşmelerde Milletlerarası Hava Ulaştırma Sözleşmesinin 5. serbestisine ilişkin hükümün geçici süreler için kabulüne ve uygulanmasına hükümet yetkilidir”¹².

2. Hava Sahalarının Hukuksal Rejim

2.1. Ulusal Hava Sahasının Hukuksal Rejimi

Devletin hava ülkesi, devletin kara ülkesi ve deniz ülkesi (iç sular ve karasuları) üzerindeki hava sahasıdır. Yani, bir devletin ulusal hava sahasının dış sınırı ile kara sularının bittiği sınır aynı noktadır. Bu konu herhangi bir yoruma yer bırakmayacak şekilde yukarıda bahsedilen anlaşmalarla ve devletlerin uygulamalarıyla teyit edilmiştir. Bu nedenle hava sahasıyla ilgili sorunların taraflar arasında yapılacak anlaşmalarla çözülmesi beklenmektedir¹³.

Günümüzde uluslararası hukuka göre bir devletin karasuları dışında kalan deniz alanları uluslararası hava sahasını oluşturmaktadır¹⁴. Devletlerin uygulamaları da (Yunanistan örneği dışında) bu yöndedir. Yine, deniz hukuku anlaşmaları da açık denizler üstünde yer alan hava sahasında uçuş serbestliği ilkesini kabul etmek suretiyle, karasuları dışında kalan hava sahasının ulusal egemenliğe konu olmayacağını benimsemiştir¹⁵.

Devletlerin ulusal hava sahalarındaki hukuksal rejim, ülke devletinin tam ve münhasır egemenliğinin kabulü şeklindedir. Ancak,

¹¹ Kenan Şahin, *Türkiye’nin Deniz Hukuku Güvenliği*, Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 2023, s.415.

¹² Suat Bilge, *Büyük Düş Türk - Yunan Siyasi İlişkileri 1919-2000*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000, s.47.

¹³ Toluner, Sevin, *Milletlerarası Hukuk Açısından Türkiye’nin Bazı Dış Politika Sorunları*, Beta Yayıncılık, İstanbul Kasım 2000, s.67.

¹⁴ HHA, 2001 md.1, 2, s.45.

¹⁵ Pazarıcı, a.g.e., s.442.

Chicago Sözleşmesi gereği, devletler millî düzenlemelerini azami düzeyde ICAO kurallarına uyumlu olarak yapmak zorundadır. Uluslararası hava sahasında ise geçerli hukuksal rejim serbestlik rejimidir. Aslında bu durum Deniz Hukuku kurallarının Hava Hukukunda da uygulanabilir olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle 1958 Cenevre Açık Deniz Sözleşmesi,¹⁶ ve 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi- BMDHS (1982 BMDHS: 87/1b) açık deniz üstünde bulunan hava sahasında bütün devletlerin uçuş serbestliğine sahip olduğunu belirtmektedir.

2.2. Uluslararası Hava Sahasının Hukuksal Rejimi

Yukarıda da belirtildiği gibi hava hukukunun temel prensipleri deniz hukukunun prensipleriyle tamamen uyumludur. Ana kıtası ve karasuyu üzerinde olmayan hava sahasında, yani açık denizde bir devlet egemenlik hakkını genişletemez, hava sahasının genişliğini karasularının dışına çıkaramaz. Bunun tek istisnası, gemilerde olduğu gibi uçaklarda da her devletin kendi egemenlik haklarını kendi bayrağını taşıyan uçağında kullanmasıdır¹⁷.

Bir devletin ulusal hava sahası dışında kalan hava sahası uluslararası hava sahasını oluşturmaktadır. Bu alanlarda ise serbestlik rejimi geçerlidir. Bütün devletlerin hava araçları (sivil, askeri ve devlete ait) serbestçe uçuşa hakkına sahiptir. Bu uçaklardan sadece sivil uçaklar Flight Information Region- Uçuş Malumat Bölgesi- FIR hattını yöneten makama bilgi vermek zorundadırlar, ancak bu hava sahasını tehlikeye atmayan ve tanımlanmış FIR hattının dışında uçan devlet uçakları bu bilgiyi vermek zorunda değildirler. Örnek olarak Ege Denizinde eğitim ya da tatbikat görevi icra eden Türk askeri uçakları Yunan makamlarına bilgi vermek zorunda değildirler. Ancak kapsamlı ve süreli bir tatbikat için uluslararası sivil trafiklere yönelik olarak NOTAM- Notice to Airmen yayınlanabilir.

¹⁶ 1958 Cenevre Açık Deniz Sözleşmesi madde 1: "Açık Deniz terimi, bir devletin karasularına ve iç sularına dâhil olmayan bütün deniz kısımları manasına gelir." Ayrıca, Madde 2.1 açık denizlerde seyrüsefer hürriyetinden bahseder.

¹⁷ Paolo Bargiacchi, "The Freedom of Overflight in the High Seas", *The Aegean Sea 2000 Symposium*, TUDAV Yayınları, İstanbul, 2000, s.37.

Bu konularla İlgili olarak ICAO, uluslararası hava sahasındaki uçuş kurallarını kapsayan 2 nolu eki (ANNEX-2) yayınlamıştır. Bu ek ile uluslararası hava sahasında, uçuş emniyetini sağlayacak kuralları, uçuş planı kurallarını, görerek (VFR) ve alet uçuş (IFR) kurallarını ve tehlike anında (emergensi durumlar) alınacak önlemleri kapsamaktadır. Ayrıca, sözleşmenin 11 sayılı ekiyle de genel olarak hava trafik hizmetleri düzenlenmekte ve açık denizler üstünde icra edilen hava trafik hizmetlerine ilişkin hususlar açıklanmaktadır. Böylece, uluslararası hava sahalarındaki uçuş güvenliği ve hava trafik hizmetleri ile uçuşların takip ve kontrolü belirli bir devletin egemenliğine bırakılmadan sadece hava sahasının teknik yönetimi altına konulmaktadır. Uçuş emniyetinin temini ve koordinasyonun sağlanması için FIR’da bulunan “sivil hava araçlarının” sorumlu hava trafik ve FIR makamlarına “uçuş planı” göndermeleri gerekmektedir¹⁸.

3. Devlete Araçlarına (State Aircraft) Uygulanan Rejim

Geçerli uluslararası hukuka göre, devletin ulusal hava sahasında tam ve münhasır egemenliğinin kabul edilmesi nedeniyle, devlet hava araçlarının yabancı bir devlet hava sahasına, yalnızca izin alarak girebilmesi söz konusudur. İlgili devletten usulüne uygun olarak izin almış bulunan yabancı devlet hava araçları, uçuş kurallarına uyduğu sürece, dokunulmazlığa sahiptir¹⁹.

Havacılık uygulamaları açısından, askeri hava araçlarının uçuşları iki kategoriye ayrılmakta ve her durum için uygulanacak prosedürler farklılık arz etmektedir:

Harekât Hava Trafiki (Operational Air Traffic): Harekât hava trafiği uçuşları askeri amaçla yapılan eğitim, tatbikat ve harekât uçuşlarını kapsamaktadır. Bu tip uçuşlarda Sivil Havacılık Sözleşmesi ve ekleriyle konulan kurallara uyulma mecburiyeti yoktur. Türk askeri uçaklarının Ege Denizindeki faaliyetleri bu kapsamdadır. Ancak Yunanistan Türk askeri uçaklarının faaliyetlerini uçuş emniyetini ihlal

¹⁸ ICAO Annex 2, https://www.icao.int/Meetings/anconf12/Document%20Archive/an02_cons_%5B1%5D.pdf 15.01.2023.

¹⁹ Pazarıcı, *a.g.e.*, s.447.

ettiği ve Yunan egemenlik haklarını (10 NM olduğunu iddia ettikleri hava sahası genişliği) çiğnediği gerekçeleriyle Türk uçaklarını önlemeye çalışmaktadır.

Genel Hava Trafikliği (General Air Traffic): Genel hava trafikliği uçuşları ise askeri hava araçlarının standart güvenlik kurallarına uyarak yapmakta sakınca görmedikleri uçuşlardır. Bu durumdaki bir askeri hava aracı, sivil hava araçları gibi uçuş planı doldurur, ilgili FIR makamlarına uçuş malumatı verir ve talimatlarına uyar. Örnek olarak Türk askeri uçakları Chicago Anlaşmasına göre (Chicago Convention:3c) Yunan hava sahasını kullanarak bir başka ülkeye intikal ettikleri zaman Yunan FIR'ını kullanacakları için uçuş planı doldurmak zorundadırlar.

4. Türk Hava Sahasında Geçerli Hukuksal Rejim

Türkiye, 1911 yılından itibaren havacılık faaliyetlerine başlaması ve havacılık konularına ilgili olmasına rağmen özellikle Yunanistan'ın Ege'deki hava hukuku uygulamalarına karşı maalesef duyarlı kalmıştır. Lozan anlaşmasından sonra uluslararası platformlarda hava hukukunu ilgilendiren faaliyetlere katılmış ve ancak 1974 Kıbrıs Barış Harekâtından sonra kendi egemenlik haklarını ilgilendiren konulara karşı duyarlı adımlar atmaya çalışmıştır. Hava hukuku ile ilgili olarak; 1944 Chicago Anlaşmasına taraf olmuş ve aynı zamanda da 1923 ve 1936 yıllarında imzaladığımız Lozan ve Montrö rejimlerini korumaya çalışmıştır.

Lozan'da Hava Hukuku

Atatürk liderliğinde, 1923 yılında kurulan Lozan rejimi ile Türkiye'nin askerî ve sivil havacılık bakımlarından serbestliğini tescil edilmiştir. Türkiye'nin Lozan'da havacılık hukuku gereği yerine getirmesi gereken taahhütler şunlardır:²⁰

- 1919 Paris konvansiyonunun hükümlerine (coğrafi durumunun gerektirdiği tadilata Türkiye nail olmak rezervi ile) katılmayı kabul etmiştir. (Lozan 100'üncü madde)

²⁰ Göknil, a.g.e., s.42.

- Boğazlar Sözleşmesine göre boğazlar askersizleştirilmiştir. Bu bölgede hava geçişi serbesttir. Serbestlik barış zamanında, hatta harpte Türkiye'nin tarafsız kalması halinde mutlaktır. Harpte Türkiye muharip ise askerî olmaya tarafsız uçaklar ancak harp kaçağı veya düşman tabası taşımamak şartıyla serbesttirler. Bu hak, Türkiye'ye bir kontrol sağlamak hakkıyla yaptırıma bağlanmıştır.
- Askerî hava gemilerinin barış zamanında geçişleri serbesttir. Harp zamanında Türkiye tarafsız ise Boğazların sularının ve havasının serbestliğine engel olacak tedbirleri Türkiye alamayacaktır. Buna karşılık olarak savaş halinde olan devletler de askerî hava gemileri ile Boğazlar bölgesinde düşmanca hareketlerden kaçınacaklardır. Şayet harp esnasında Türkiye de savaş halinde olursa Türkiye'nin düşman hava gemilerinin Boğazlardan faydalanmasını menetmek hakkı mutlaktır. Buna karşın, Türkiye tarafsız hava gemilerinin geçişine müsaade edecektir. Aynı geçiş hakkı tarafsız askerî uçaklara tanınmışsa da riski kendilerine ait olacak ve Türkiye'nin kontrolüne tabi olacaklardır.
- Boğazların askersizleştirilmesi neticesinde bu boğazlarda askerî tesisat bulunamaz. Sivil ve askerî hava gemilerinin buralarda uçuş müsaadesi Boğazların dar bir tarafı üzerinde beşer kilometrelik bir toprak şeridi üzerinden olacaktır. Türkiye, yabancı hava gemilerinin kendi hava meydanlarında kalabilecekleri zamanı sınırlayabilir. Türkiye, askersizleştirilmeye rağmen barışta Boğaz havalarını tarassut etmek ve harpte de oralarda tam serbestlik sahibi bulunmak durumundadır.
- Trakya sınırı da 30 kilometrelik bir sahada askersizleştirilmiş olup Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan bu sahada hava gemisi veya tesisatı bulunduramazlar.

Montrö'de Hava Hukuku

Montrö Antlaşmasının²¹ 23'üncü maddesi hava gemilerinin durumunu düzenlemektedir. Montrö rejimi, Türkiye'nin kendi hava seyrüseferini dilediği gibi düzenleme hakkını tanımış, yabancı askeri uçakların müsaadesiz geçiş hakkını kaldırmış, yabancılara Lozan'da fazla olarak Boğazlardan enine de geçiş hakkını sağlamıştır. Özetle Lozan'da hem deniz hem hava için asıl olan geçiş serbestliği yalnız denizle sınırlandırılmıştır. Lozan Anlaşmasının kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulmak gayesi ile batılı devletlerin desteği ile yapılan 1936 Montrö ile kurulan rejimi göre;

- Boğazlarda transit olarak bulunan harp gemileri, taşıdıkları hava gemilerini hiçbir amaçla kullanamazlar (uçak gemileri taşıdıkları uçakları uçuramazlar).
- Sivil uçakların Akdeniz ile Karadeniz arasında geçişini temin etmek için Türkiye hükümeti Boğazlar yasak bölgeleri dışında bu geçişe uygun hava yollarını gösterecektir.
- Sivil uçaklar Türkiye Hükümetine plansız uçuşlar için 3 gün önce bir ön ihbar ve planlı uçuşları için geçiş tarihlerini açıklayan genel bir ön ihbar vermek suretiyle kullanabileceklerdir.

5. Türkiye Cumhuriyeti Havacılık Mevzuatı

Türkiye, 7 Aralık 1944 tarihinde Chicago'da akit ve imza edilmiş olan Uluslararası Sivil Havacılık Geçici Sözleşmesi ve bunların eklerinin onanması hakkındaki 4749 sayılı kanunu 6 Haziran 1945 günü TBMM'de kabul etmiştir. Kanuna göre, Türkiye Cumhuriyeti Türk hava sahasında tam ve münhasır egemenliğe haiz olup, Türk hava sahasında geçerli hukuksal rejim taraf olunan uluslararası sözleşmeler doğrultusunda çıkarılan kanun, kanun hükmünde kararname, yönetmelik ve tüzüklerle oluşturmuştur. Bu noktada, Türk hava sahasında, özellikle deniz üzeri hava sahalarında geçerli olan mevzuatı kısaca tanıtmak gerekmektedir.

²¹ *Hava Hukuku Ders Notları*, Harp Akademileri Yayınları, İstanbul, 2006, s.67.

5.1. Havacılık Bilgi Yayını- AIP Turkey

Türkiye’de icra edilecek uçuş faaliyetlerine temel teşkil eden kalıcı nitelikteki havacılık bilgileri ile uzun süreli değişikliklerin uluslararası alanda karşılıklı değişiminin amaçlandığı ana havacılık belgesi, Havacılık Bilgi Yayını (*Aeronautical Information Publications-AIP*) adlı belgedir. İki cilt halinde İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanan bu belge Devlet Hava Meydanları İşletmesi (DHMİ) Genel Müdürlüğünce yayınlanmakta olup devamlı güncel tutulmaktadır.

Türk hava sahasını ve havaalanlarını kullanmak isteyen her türlü devlet hava aracı için önceden izin alınması zorunludur. Bu izinler için NATO üyesi bir devlet uçağı için Genelkurmay Başkanlığına, diğer devletler için diplomatik kanaldan Dış İşleri Bakanlığına başvurulur.

5.2. Türk Sivil Havacılık Kanunu

19 Ekim 1983 tarihinde Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren Türk Sivil Havacılık Kanunu ile sivil havacılık sahasındaki faaliyetlerin ulusal çıkarlarımız ve uluslararası ilişkilerimize uygun bir şekilde düzenlenmesini amaçlanmıştır. Bu kanun, esas itibariyle kamu kurum ve kuruluşları ile gerçek ve özel hukuk tüzel kişilerinin havacılık sahasındaki faaliyetlerini kapsamakta, açık hüküm bulunmayan hallerde devlet hava araçları kanun kapsamı dışında tutulmaktadır.

Uçuşa elverişli olmak şartıyla, devlet hava araçları, Türk uçak siciline kayıtlı Türk sivil hava araçları ve Türkiye’nin taraf olduğu anlaşmalar uyarınca müsaade verilen hava araçları Türk hava sahasında uçuş yapabilirler. Belirtilenlerin dışında kalan her türlü hava aracının Türk hava sahasını kullanması Ulaştırma Bakanlığının iznine tabidir. Bakanlar Kurulu, Genelkurmay Başkanlığının olumlu görüşü üzerine; kamu düzeni ve emniyet mülahazaları ile veya askeri sebeplerle geçici veya devamlı bir tedbir olarak, Türk hava sahasının tamamını veya belirli bölümünün kullanılmasını veya belirlenen bölgeler üzerinden uçuşu yasak edebilir veya sınırlayabilir²².

²² 2920 sayılı Türk Sivil Havacılık Kanunu Madde 4, www.adalet.gov.tr, 15.01.2023.

Chicago Sözleşmesinin 3'üncü maddesindeki hükümler²³ saklı tutulmak koşuluyla, Türk hava sahasında uçuş yapacak yabancı devlet hava araçları; Türk kanunlarına ve bunlara bağlı kurallara uymak zorundadır. Türk devlet hava araçlarının, Türk hava sahasında ve uluslararası hava sahasında yapacakları uçuşlarla ilgili kurallar koyma yetkisi Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine aittir. Sivil hava araçları, kanunun öngördüğü esaslar dairesinde belirlenmiş havayolunu izlemeye ve uçuş sırasında hava trafik kontrol yetkililerinin talimatına uymaya mecburdur.

5.3. Hudut Bölgeleri Uçuş Yönetmeliği

Barış zamanında komşu ülkelerin hava sahasının Türk ve Türkiye'deki yabancı hava araçları tarafından ihlal edilmelerini önlemek amacıyla Hudut Bölgeleri Uçuş Yönetmeliği, 16 Aralık 1982 tarihli Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğü girmiştir. Hava savunma ve arama-kurtarma görevi yapan hava araçları yönetmelik kapsamı dışında tutulmuştur.

Denizdeki hudut hattı olarak karasuları dış hattını kabul eden yönetmeliğe göre, devletin hükümran hava sahası; devlete ait arazi ile ona bitişik karasularının üstündeki denizden sınırsız irtifaya kadar uzanan saha olarak kabul edilmiştir. Türk hava araçları, diğer ülkelerin karasularına girmemek koşuluyla, açık denizlerde serbestçe uçabilir. Yabancı hava araçları, diğer komşu devlet kara hudutlarına 40 km'den fazla, Karadeniz, Ege ve Akdeniz'de Türk karasuları hattına 10 km'den fazla yaklaşamaz²⁴.

²³ Madde 3.- a) Bu konvansiyonel yalnız sivil hava nakil vasıtalarına kabili tatbik olup devlet hava nakil vasıtalarına tatbik olunamaz, b) Askeri, gümrük ve zabıta hizmetlerinde kullanılan hava nakil vasıtaları devlet hava nakil vasıtası sayılır; c) Akit Devletlerden birine ait bir devlet hava nakil vasıtası ancak hususi bir anlaşma veya sair suretle salahiyet verilmiş olduğu takdirde ve bu salahiyetin şartlarına uygun olarak diğer bir devletin ülkesi üzerinden uçabilir veya o devlet ülkesine inebilir, d) Akit Devletler, devlet hava nakil vasıtaları için nizamlar vazederken sivil hava nakil vasıtalarının seyrüseferinin emniyetini göz önünde bulundurmaya taahhüt ederler.

²⁴ *Hudut Bölgeleri Uçuş Yönetmeliği* md. 4-6, www.adalet.gov.tr, 15.01.2023.

6. Türk-Yunan Hava Sahası Sorunları

6.1. Ege'de Yaşanan Hava Sahası Genişliği Sorunu

Ulusal hava sahasının genişliğine ilişkin tartışmalar, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Türk-Yunan ilişkilerinin gündeminde sıklıkla yer alan bir konu olmuştur. Bu konudaki tartışmalar özellikle Yunanistan karasularının genişliği ile hava sahasının genişliği arasındaki farktan doğmaktadır. Yukarıda da ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı gibi, uluslararası hukuk kuralları, devletlerin egemenliklerine ilişkin hakları düzenlerken, devletin egemenliğinin ülkesel toprakları, bu topraklara kıyı oluşturan karasuları ve bütün olarak bu bölgeler üzerindeki hava sahasını kapsamakta olduğunu hükme bağlamıştır. Kısaca, bir devletin karasuları sınırı ile ulusal hava sahasının genişliği aynı olmak zorundadır.

Uluslararası kurallara göre hava sahası üzerindeki egemenlik, karasuları üzerindeki hava sahası yatay sınırları ile eşittir. Yunanistan Ege Denizi'ndeki karasularını 6 mil olarak kabul ederken hava sahasını 10 mil olarak kabul etmektedir. Türkiye ise Yunanistan hava sahasını, Yunan karasularıyla aynı genişlikte 6 mil olarak kabul etmektedir²⁵.

Yunanistan hava sahası ile ilgili düzenlemelerini Eylül 1931'de çıkardığı bir kraliyet kararnamesi ile yürürlüğe koymuştur. Bu kararnamede Yunanistan, Lozan sonrasında Türkiye ile karşılıklı olarak belirlenen karasularını 3 mil olarak korumasına rağmen uluslararası hava hukukuna aykırı bir şekilde, sivil havacılık ve hava polisliği amacıyla karasularını 10 mil olarak saptadığını bildirmiştir²⁶. Daha sonra, 17 Eylül 1936 tarihinde aldığı tek yanlı 230 sayılı yasa ile karasuları genişliğini de 3 milden 6 mile çıkardığını açıklamıştır²⁷. Bu duruma ilk olarak 1940 yılında İngiltere karşı çıkmış, Türkiye ise

²⁵ Başdemir, Mahmut Melih, *Türkiye'nin Avrupa Birliği Müzakereleri Sürecinde Ege Denizi'nde Yunanistan İle Olan Sorunlarından Karasuları İle Hava Sahası Sorunlarının Hukuki Yönden İncelenmesi*, Dicle Üniversitesi Kamu Hukuku Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2006, s.89.

²⁶ Ali Kurumahmut, *Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar*, Ankara,1998, s.27.

²⁷ *Ege'de Türk Yunan Askeri Sorunları ve NATO*, Güneydoğu Avrupa Müttefik K.K.K.'lığı Yayınları, 1995, s.95.

ilginç bir şekilde o dönemde ses herhangi bir itirazda bulunmamıştır²⁸. Bu dönemde Türkiye'nin karasuları ve hava sahası genişliği 3 mil olarak sabit tutulmuştur.

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı gibi, Chicago Sivil Havacılık Sözleşmesi'ne göre 2'nci maddesinde “*Bu konvansiyonda bir devletin hava ülkesinden maksat o devletin hakimiyeti, hükümlerliği, himayesi veya mandası altında bulunan arazi ile ona bitişik bulunan kara sularıdır üzerinde bulunan sahadır*” diyerek hava sahası yatay sınırlarının karasuları ile sınırlandırıldığını kabul etmiştir. 1982 BMDHS ise “*egemenlik, karasularının deniz yatağı ile toprak altını olduğu kadar, üzerindeki hava sahasını da kapsar*” hükmüne yer vermektedir²⁹

Yunanistan 1931 tarihli kraliyet bildirisinden “*Türkiye'nin haberdar olmaması Yunanistan'ı bağlamaz*” diyerek bu hususu 1975 yılında yayınlanan Yunan AIP'sine dahil etmiştir. Anılan kararnamenin Yunan AIP'sine ithal edilmesi üzerine, Türkiye konuya 44 yıl sonra (!) gecikmeli de olsa reaksiyon göstermiştir. Türkiye, Yunanistan'ın egemen hava sahasını 4 mil arttıran bu uygulamayı kesin olarak reddetmiş ve durumu hem Yunanistan ve hem de uluslararası kuruluşlara bildirmiştir³⁰. Bu tarihten itibaren de “Hür Deniz” uçuşlarını başlatarak Ege'de Türk ve Yunan uçakları arasında içinde bu satırların yazarının da gururla yer aldığı “it-dalaşı, dog-fight” dönemi başlamıştır.

Yunanistan, egemenliğinde olduğunu ilan ettiği 10 ile 6 mil arasındaki bölgeye giren uçaklarımızın Yunan hava sahasını ihlal ettiği iddiasıyla Türkiye'yi devamlı protesto etmekte ve bu konuyu iç siyasetinde sıkça kullanılmaktadır.

Yunan görüşüne göre; Ege'de antlaşmalarla Yunanistan'a devredilmiş bir adanın 6 mil'lik karasularının dışında, örneğin Şekil 1'de de belirtildiği gibi, 7 mil'de seyreden bir Türk harp gemisi, uluslararası sularda olması nedeniyle karasuyu ihlali yapmış

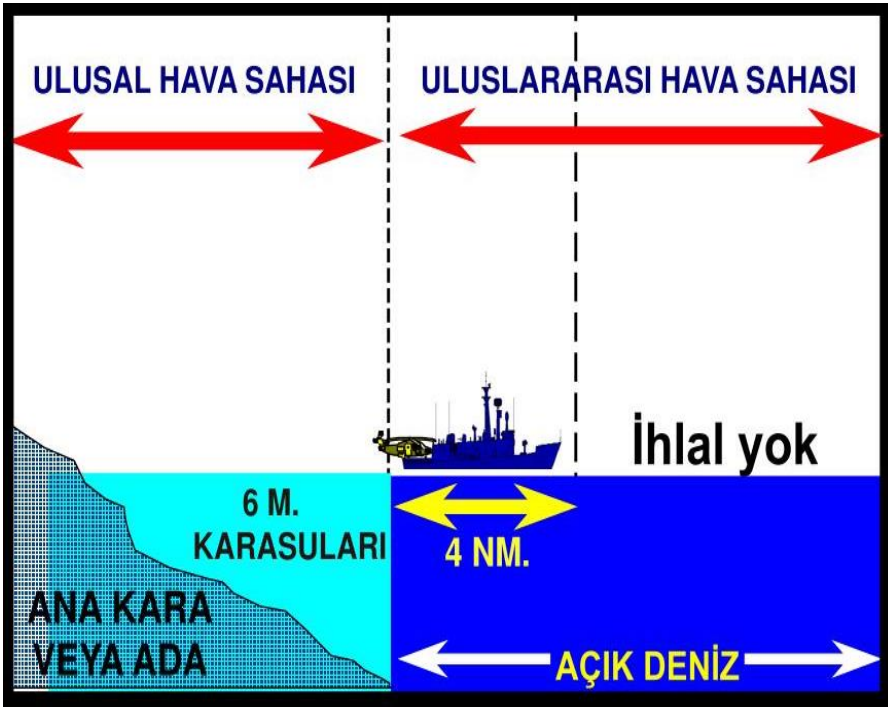
²⁸ John, M. Dyke, “The Interconnected Aegean Sea Disputes”, *Problems of Regional Seas Symposium*, TÜDAV Yayınları, İstanbul, 2001, s.188.

²⁹ 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuk Sözleşmesi, www.saemk.org. 19.01.2006.

³⁰ Güneymoğu Avrupa Müttefik Komutanlığı Yayınları, 1995, s.32.

olmamakta, ancak aynı harp gemisi üzerindeki helikopterini uçurduğu zaman uluslararası suların üzerindeki hava sahasında Yunan hava sahasını ve Atina FIR'ını ihlal etmiş olmaktadır.³¹ Bu yöndeki Yunan iddiaları ve 10 millik hava sahası tezleri NATO ve diğer devlet yetkililerince sürekli olarak reddedilmektedir. Ancak Yunanistan aynen Makedonya Cumhuriyeti'nin isimine olan itirazında olduğu gibi tüm dünya havacılık kamuoyuna rağmen itirazlarına devam etmektedir. Bilindiği gibi Makedonya Cumhuriyeti, Yunanistan'ın ısrarlı itirazları sonucunda resmi adını Kuzey Makedonya Cumhuriyeti olarak değiştirmek zorunda kalmıştır.

Şekil 1: 6 NM.'lik Hava Sahası Açıklaması³²

³¹ Böylelikle Yunanistan hava sahası genişliği sorunu yanında bir de FIR Hattı sorununu da iki ülke arasındaki sorunlara dâhil etmiş, FIR Hattının da bir egemenlik sahası olduğunu iddia etmiştir.

³² Şahin, *a.g.e.*, s.402.

FIR Hattı Sorunu

Ege'deki diğer bir hava sahası sorunu olarak nitelendirilen “FIR sorunu 1974 yılında ortaya çıkmıştır. Sivil hava nakil vasıtalarına tatbik edilen 7 Aralık 1944 tarihli “Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi” ve ekleri çerçevesinde belirlenen uçuş bilgi bölgeleri ve rapor verme hatları, uçuş bilgi ve uyarı hizmetlerinin verildiği bir bölge veya hat olup, bu hizmetleri veren devlete bir egemenlik hakkı sağlamamaktadır. Uçuş bilgi hizmetleri özellikle, önemli meteorolojik bilgileri, ulaşım kolaylıklarını, havaalanlarının durumunu ve bölgede bulunan tehlikeleri bildirmeyi içermektedir.

Ancak sorunun öncesinde 1946 yılında ICAO, Türkiye'ye Yunan ulusal hava sahasını da içine alan ve merkezi Ankara'da bulunan bir FIR Hattı önerdiği halde, Türkiye bu öneriyi o zamanki teknik güçlükler gerekçesiyle maalesef bir öngörü zafiyeti olarak kabul etmemiştir. Ege'deki FIR hattı, ICAO üyesi Ortadoğu bölgesi devletlerin, 18 Ekim- 4 Kasım 1950 tarihleri arasında İstanbul'da yaptıkları toplantıda kabul edilen belge³³ ile belirlenmiştir. Anılan belgede tanımlanan FIR'lar 1952 yılında Paris'te yapılan Avrupa/Ortadoğu bölgesel toplantısında kabul edilen ikinci bir uluslararası belgeyle son halini almıştır.

1950-1952 yılları arasında yapılan ICAO toplantısında kararlaştırılan FIR sorumluluklarına göre; Türkiye'nin kontrolüne verilen hava sahası Türk karasularının dış sınırı civarında³⁴ biterken, bunun dışındaki hemen hemen tüm Ege'nin hava sahası Yunanistan'ın kontrolüne bırakılmıştır. Konu, o dönemlerde Türk yetkililer tarafından çok acemi olarak neredeyse havacılık hukukundan bihaber şekilde! tamamen bir teknik sorumluluk paylaşımı olarak algılanmıştır³⁵

Bu durum günümüze ve ötesine ulaşan büyük bir sorunun başlangıcı olmuştur. Çünkü her ne kadar FIR hattı ülkelerin sadece

³³ ICAO Annex 11 https://www.icao.int/Meetings/anconf12/Document%20Archive/an02_cons%5B1%5D.pdf 15.01.2023.

³⁴ FIR hattı bazı bölgelerde 6 millik karasularının dışından açık deniz kesiminden geçerken (örneğin Bozcaada güneybatısında 22 mil, Marmaris güneydoğusunda 18 mil), bazı bölgelerde ise Türk karasuları içinden (örneğin Karaburun kuzeybatısında 2 mil) geçmektedir.

³⁵ Başdemir, 2006: s.46.

hava trafik hizmetleri yönünden sorumluluk sahalarının başlangıcı olarak algılansa da uluslararası sivil havacılık dünyasında “zımnen” bir otorite ve hakimiyet alanının başlangıcı olarak görülmektedir. Bu sorun özellikle Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) hava sahasında her uçuşta yaşanmaktadır.

Şekil 2’de görüldüğü gibi Yunanistan Ege ve Batı Akdeniz’de sivil hava trafiğinin neredeyse tamamını, GKRY ise Şekil 3’te görüldüğü gibi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) hava sahası dahil, Türkiye ile Mısır arasındaki tüm hava sahasını kontrol etmektedir. Ercan Kontrol sadece Ankara Kontrol sahasının sembolik bir bölümünü. Ankara Kontrole bağlı,“ tavsiye edilen otorite” (*advisory*) olarak yönetmektedir. Ege ve Akdeniz’de aleyhimize oluşan bu durum kabul edilemezdir, ancak geçmişte “teknik zorluklar” bahanesiyle teslim edilen FIR hattı haklarımızın geri alınması ICAO nezdinde çok zordur.

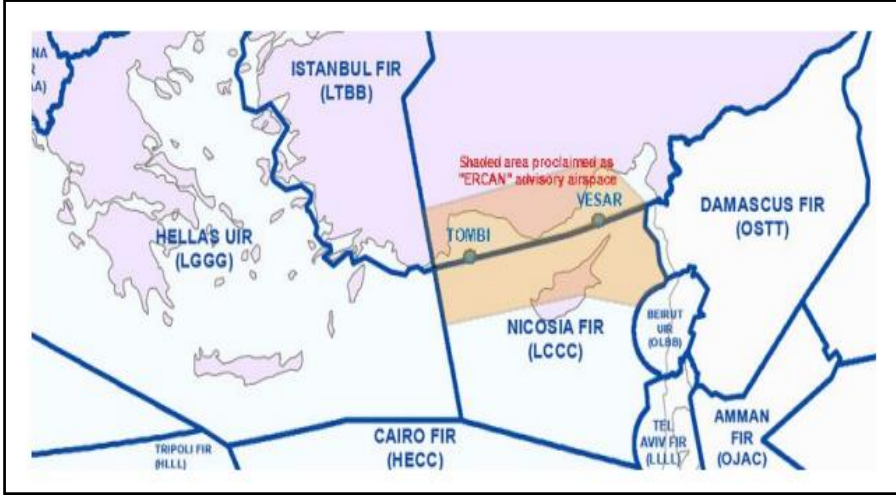
Şekil 2: Türk-Yunan FIR Hattı³⁶

³⁶ ICAO FIR Maps www.icao.net 15.01.2023.

Yukarıda verilen bilgilerin paralelinde, Yunanistan başta NATO olmak üzere çeşitli uluslararası platformlardaki girişimlerinde İstanbul-Atina FIR hattını Yunanistan'ın doğu sınırı olduğunu iddia etmektedir. Bunun üzerine, bu hattın değiştirilmesi için Türkiye, 1966, 1968, 1971, 1974 yıllarında ICAO nezdinde girişimlerde bulunmuş, ancak herhangi bir sonuç elde edememiştir (Başdemir, 2007:49).

Türkiye-GKRY-Ercan (Advisory) FIR Hattı ³⁷

Aslında, İstanbul-Atina FIR hattı günümüzde, Türkiye'nin de kabul ettiği bir uygulamadır. Ancak aynı hattın Türk-Yunan sınırı gibi gösterilmesi hiçbir zaman kabul edilemez³⁸. Buna rağmen habersiz bir şekilde FIR Hattını kat eden uçaklara karşı sorumlu ülke tarafından her türlü yaptırım uygulama hakkı ülkelere tanınmıştır. Türk devlet uçakları da “uçuş planı olmadan” Ege’de yaptıkları uçaklarda Yunan makamları tarafından uyarılmakta, hatta hava kuvvetlerine ait önleme uçaklarıyla önlenmektedirler.

1974 yılında yaşanan Kıbrıs krizi sırasında Türkiye, Ege'nin ortalarından geçen bir hattı NOTAM 714 ile Türkiye'nin FIR hattı olarak belirleyip ICAO'ya iletmiştir. Buna karşılık Yunanistan, Eylül

³⁷ IFALPA *BREIFING LEAFLET 21ATSBL01*, 2021. Türkiye-GKRY-Ercan (Advisory) FIR Hattı.

³⁸ Yusuf İnan, Sertaç Hami Başeren, *Status of Kardak Rocks / Kardak Kayalıklarının Statüsü*, Ankara, 1997, s.16.

1974'te NOTAM 1157'yi yayınlayarak Ege'deki tüm hava koridorlarını tehlikeli ilan etmiştir. Bu uygulama 1980 yılına kadar devam etmiş, 22-23 Şubat 1980 tarihlerinde her iki NOTAM iptal edilmiştir. Böylece Ege'de 1974 öncesi duruma dönülmüş gibi görünse de Türkiye bu tarihten itibaren daha önceki uygulamalarının aksine, ICAO kurallarına uygun olarak, askerî uçaklarının uçuş planlarını Atina'ya bildirmemeye başlamıştır. Yunanistan ise bu durum karşısında Türkiye'nin Ege'deki hava trafiklerinin uçuş emniyetlerini tehlikeye attığını ileri sürerek ülkemizi sürekli olarak ICAO'ya şikâyet etmektedir³⁹.

Kıbrıs Barış Harekâtından sonra FIR Hattıyla ilgili oluşan diğer bir durum da Şekil 3'de belirtildiği gibi KKTC'nin yönetiminde olan Antalya- Mut Hattından GKRY'nin yönetiminde olan ve içinde KKTC hava sahasının da yer aldığı gölgeye kadar olan Ercan Advisory (tavsiye edilen) FIR uygulamasıdır. Bu uygulamanın ICAO nezdinde çok da geçerli bir yönü yoktur, sadece uluslararası tanılabilirliği olan Türkiye'nin KKTC'nin varlığının bilinmesi için oluşturulan bir bilgilendirme FIR Hattıdır. Buna göre Mut-Antalya hattını geçen ve Kıbrıs (Nicosia) FIR'ı katedecek trafiklerin KKTC FIR'ı Ercan Kontrolün kontrolüne girmesi istenmektedir. Bu FIR Hattına'da GKRY ve Yunanistan otoriteleri her zaman itiraz etmekte, Ercan Kontrol yerine Ankara Kontrol olarak uygulama yapmaktadırlar.

Hava Sahası Sorununun Diğer Çevre Denizlerde Durumu

Türkiye'nin çevre denizlerinden olan Karadeniz'de 12 millik karasuyu ilan edilmiş olup, buna paralel olarak 12 millik hava sahası uygulanmaktadır. Doğu blokunun yıkılışını takiben, Türkiye Karadeniz'de doğu ve batı komşuları olan Gürcistan ve Bulgaristan'la iyi ilişkiler kurarak karasuyu yan hududunu çözümlenmiş ve yetki alanı sorunu kalmamıştır. Ayrıca, Karadeniz'de 200 millik bir Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) ilan edilmiştir. Gelişen komşuluk ilişkileri doğrultusunda Karadeniz'de deniz üzeri uçuş faaliyetleri kapsamında herhangi bir sorun bulunmamaktadır. Akdeniz'de ise daha önce belirtilen FIR sorunu paralelinde sorunlar yaşanmaktadır.

³⁹ Melih Başdemir, 2006, s.125

NATO ve Hava Sahası Sorunu

Türkiye ve Yunanistan 17 Ekim 1951 tarihinde Londra'da Kuzey Atlantik Bölgesi'nin güvenliğini sağlamak amacı ile kurulan NATO'ya katılmak için protokol imzalamışlardır. 1952 yılında İstanbul-Atina FIR'larındaki teknik hizmetler için Türk karasuları uygun görülmüştür. Dostane ilişkiler kapsamında o zamanlarda oluşan olumlu hava neticesinde bu konu sorun çıkarmamıştır. Daha sonra özellikle Kıbrıs yüzünden ilişkiler bozulunca Yunanistan bu hizmet sorumluluk bölgesini bir egemenlik sınırı, dolayısıyla Ege hava sahasını Yunan Hava Sahası olarak kabul etmiş ve böylece bölgede uçuş yapan askerî ve sivil her türlü Türk askeri uçaklarından uçuş planı istemeye başlamıştır. Türkiye askeri uçaklar içinde uçuş planı verirse, Yunanistan hava sahası içinde uçtuğunu kabul edecekti. Böylece Yunan hava sahasını kaplayan toprakların da Yunanistan'ın olduğu savını kabul etmiş olacaktı⁴⁰. Bu ise Türkiye'nin Ege'deki egemenlik hakları bakımından kabul edilemez bir durum olarak günümüze kadar gelmiştir.

Yunanistan, FIR hattını yönetmesi hakkına güvenerek, Ege üzerinde tatbikat ve eğitim yapan Türk Hava Kuvvetleri uçaklarını kontrolleri altına almayı ümit etmiştir. Türkiye ise bu oldu-bittiye hiç bir zaman razı gelmemiştir. Ege üzerindeki uçuşlarına sivil uçakların güvenliklerini de gözeterek askeri uçuş ve tatbikatlarına devam etmiş ve Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatı'nın sivil bir kuruluş olduğunu ve Chicago Sözleşmesi'nde yer alan hükümlerin sadece sivil hüviyetli uçaklara ait kuralların ikili anlaşmalarla saptanacağı sözleşmede yer almış olduğunu Yunanistan'a hatırlatmıştır. Ancak Yunanistan her türlü toplantı ve platformda Türkiye'yi Ege'deki Hava Sahası emniyetini tehlikeye attığı gerekçesiyle sürekli şikayet etmektedir.

Kıbrıs Barış Harekâtı ve Hava Sahası Sorunu

Kıbrıs Barış Harekâtı'na giden yolda, Yunanistan ile hava sahası ile ilgili anlaşmazlıklar 1974 yılı mart ayında başlamıştır. O tarihte Türk Hava Kuvvetleri'nin yapacağı manevra için Ege'de FIR Hattının

⁴⁰ Sevin Toluner, *Milletlerarası Hukuk Açısından Türkiye'nin Bazı Dış Politika Sorunları*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.29.

yöneticisi konumunda bulunan Yunanistan notamlama yapmak istememiştir. Bunun sonucunda tatbikat için gerekli bu notamlamayı Türkiye kendisi yapmıştır. Bunun üzerine Yunanistan hava sahasının ihlal edildiğini, FIR Hattı içinde emniyetsiz uçuşlar yapıldığını ileri sürerek Türkiye'yi protesto etmiştir. Türkiye ise tatbikat sırasında herhangi bir ihlalde bulunmadığını bildirmiştir. Çünkü ulusal hava sahası, karasularının üzerindeki hava sahasıdır. Ege'de tarafların karasuları 6 mil olduğuna göre, hava sahası da 6 mil'dir. Ancak Yunanistan ulusal hava sahası genişliğinin 10 NM olduğunu, Türkiye'nin bu duruma yıllardır itiraz etmeyerek durumu kabullendiğini bildirerek Türkiye'yi zor duruma düşürmüştür⁴¹

Birinci Kıbrıs Barış Harekâtı başlarken 20 Temmuz 1974'te Türkiye bir NOTAM yayımlayarak Ege ve Kıbrıs üzerindeki hava sahasını tehlikeli ve yasak bölge ilan etmiştir. Daha sonra da 2 Ağustos 1974 tarihinde Türkiye kendi yayınladığı NOTAM'ı kaldırmıştır. 6 Ağustos'ta Türk Sivil Havacılık Dairesi, 714 sayılı nota ile Türkiye'ye gelecek ya da Türk hava sahasını kullanacak uçakların daha Yunan FIR Hattında bulunurken Türk makamlarına pozisyonları hakkında bilgi vermeleri zorunluluğunu getirmiştir⁴².

İkinci Kıbrıs Harekâtı başlarken de Türkiye 714 sayılı NOTAM'ı uygulamaya devam etmiştir. Ege hava sahası Ağustos 1974'ten, 22 Şubat 1980 tarihine kadar kapalı kalmıştır. Ege Hava Sahası bütün devletlere kapanınca Ege'de sadece Yunan sivil uçakları uçmuştur. Onlar da bu uçuşlardan NOTAM 714'ü tanımadıkları için Türkiye'ye bilgi vermemişlerdir. Sonuçta Ege, Türk sivil uçaklarına da kapalı olduğu için bu durumdan zarar gören sadece Türkiye olmuştur.

Yasak bölge uygulaması devam ederken Yunanlılarla müzakereye girilmesi konusunda bir anlaşmaya varılmıştır. İlk müzakere 1975 Haziran'ında Ankara'da yapılmıştır. Belli aralıklarla

⁴¹ Barbaros Büyüksağnak, *Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Yunanistan İle Arasındaki Sorunların Türkiye'nin Avrupa Birliği Tam Üyeliğine Etkileri*, Harp Akademileri Yayınları, İstanbul, 2002, s.20.

⁴² Barbaros Büyüksağnak, 2002, s.10.

iki ülke bir araya gelmişlerdir. Fakat Türkiye kendiliğinden 714 sayılı notamı kaldırmıyaya kadar hiçbir anlaşma olmamıştır.

Günümüzde, Türk askeri uçakları, tatbikat için Ege'ye çıkışlarından önce uçuş planı vermeyerek sadece uçuş emniyetinin sağlanması amacıyla tatbikat alanını, süresini bir NOTAM ile yayınlamaktadırlar. Buna rağmen Yunanlılar, Ege'de Türk askeri uçaklarına karşı kendi uçakları ile önlemesi yaparak karşılıklı tehlikeli uçuşlara neden olmaktadır. Bu tür karşılaşmalarda tarihi süreç içinde birkaç kaza olmuş ve iki taraftan da uçak ve pilot kayıpları yaşanmıştır.

Rogers Mutabakatı-16 Ekim 1980

1974 yılında Kıbrıs Barış Harekatından sonra Yunanistan kendilerine destek olmadıkları iddiasıyla Batıyı ve NATO ülkelerini protesto ederek NATO'nun askerî kanadından çekilmiştir. Bu durum ile Türkiye için Ege'deki hakları bakımından bulunmaz bir fırsat yaratılmıştır. Çünkü, Ege'de kıyıdaş olan ve NATO'nun askeri kanada üye ülke olarak sadece Türkiye kalmıştı. Ancak yine ilginç bir şekilde gerek sivil hükümetler zamanında gerekse askeri yönetim döneminde, Türkiye Ege'deki statünün NATO nezdinde Türkiye lehine düzeltilmesi için hiçbir girişimde bulunmamıştır. Yunanistan ise Barış Harekatının hemen sonrasında NATO'nun askeri kanadından çekilme hareketinden pişmanlık duyarak NATO'nun askerî kanadına geri dönmeye çalışmış ama bu sefer de 1980 öncesinde Türkiye'nin vetosuyla karşı karşıya kalmıştır. 1980 Askeri Müdahalesinden sonra mevcut yönetim NATO Başkomutanı Orgeneral Rogers'ın⁴³ ; iki ülke arasındaki Ege'de komuta ve kontrol sorunlarının Türkiye'nin istekleri doğrultusunda çözüleceğine, FIR Hattının adil bir şekilde yeniden düzenleneceğine ve Yunanistan'ın Türkiye'nin Avrupa Topluluğu (Ortak Pazar) üyeliğine kayıtsız şartsız destek vereceğine dair sözlü garanti vermesi üzerine, Türkiye Yunanistan'ın NATO'ya dönüşüyle ilgili vetosunu kaldırmıştır. Ancak yazılı bir taahhüt alınmadan Türkiye uluslararası ilişkilerin ruhuna aykırı olarak Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmelerini kabul etmiştir. Benzer bir durum Fransa'nın 2009 yılında NATO'nun askeri kanadına

⁴³ General Rogers bir ay içinde Türkiye'yi dört kez ziyaret etmiştir.

dönmesinde de yaşanmıştır. Türkiye bu durumda da hiç bir kazanım elde etmeden Fransa'nın dönüşüne onay vermiştir.

Ege sorunları açısından önemli bir konu olan General Rogers görüşmelerinde, Türkiye Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönme şartlarını şöyle belirlemiştir⁴⁴.

- Ege'nin uluslararası hava ve deniz sahalarını uluslararası hukuk kuralları gereğince kullanmayı kısıtlayacak bir çözüm kabul edilemez.
- Yunanistan'ın 1974 öncesi koşullarla eski sorumluluk saha ve düzenlemelerini (FIR Hattı konusu) kapsayacak şekilde NATO'nun askerî entegrasyonuna dönüşü kabul edilemez.
- Ege'de nihai komuta sorumluluğu (hava ve deniz için) Güney Avrupa Hava Kuvvetleri Komutanlığı ve Güney Avrupa Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan aşağı indirilemez.

Yukarıda sıralanan maddelere bir konsept olarak “*No Command Boundries*” adı verilecektir. Keza Yunanistan'ın askerî kanada dönüşünde denizde sorumluluk sahası verilmeyeceği konusunda mutabakata varılmıştır. Daha sonra bu konsept askerî komite belgelerinde teyit edilmiştir. Yunanistan Orgeneral Bernard Rogers'ın çabaları sonucunda bu prensiplere uyan bir sualnameyle cevap vermiş ve 16 Ekim 1980 tarihinde Savunma Planlama Komitesi'nin onayı ve Türkiye'nin vetosunun kaldırılması ile NATO'ya dönmüştür.

Yunanistan daha sonradan bu anlaşma ile ilgili olarak;

Türkiye Yunanistan'ın Ege'deki hakimiyetini kabul etmemiştir.

Yunanistan anlaşmanın tüm gerekleri yerine getirmiştir

Ayrıca “*Roger Planı*” adı verilen bir belge olmayıp adı geçen mutabakat çeşitli NATO ülke temsilcilerinden oluşan istişare açık grubun sorularına Yunanistan'ın vermiş olduğu cevapları

⁴⁴ Melih Başdemir, 2006, s.117.

kapsamaktadır⁴⁵,diyerek bu görüşmelerdeki konulara uymayacağını NATO'ya ve Türkiye'ye bildirmiştir.

Sonuç olarak, Yunanistan istediğini her zaman olduğu gibi almış, Türkiye acemice yaptığı bu hatayla General Rogers'ın sözlü güvenceleriyle NATO içinde Yunanistan'a karşı kullanabileceği veto kozunu kaybetmiştir. İlerleyen yıllarda ise Yunanistan'ın Ege sorunlarına AB'yi de dahil etmesiyle sorun Türkiye açısından daha da çözülmez bir hale gelmiştir.

Hava Sahası Yönetimi ve Avrupa Birliği Mevzuatı

AB'de uygulanan hava mevzuatı, 1944 Chicago sonrası gelişen süreçte ICAO Anlaşması ile ortaya çıkan kurallar geçerlidir. Ayrıca, AB içinde havacılık faaliyetlerinin bir bütünlük içinde yürütülmesi için ICAO kuralları paralelinde çalışan ve içinde Türkiye'nin de yer aldığı merkezi Brüksel'de bulunan Euro Control havacılık otoritesi bulunmaktadır. “Uluslararası Hava Sahalarındaki Geçerli Hava Hukuku” kapsamında AB bünyesinde özel olarak geliştirilmiş bir düzenleme söz konusu değildir, ancak; AB Havacılık Komisyonu bünyesinde faaliyet gösteren EASA (European Union Aviation Safety Agency) kurumu ile kendi hava sahasındaki uçuş emniyet kurallarını Türkiye'deki SHGM gibi yönetmektedir. EASA hava sahası güvenliği, yönetimi, uçuş emniyeti, FIR Hattı konuları ve havacılıkla ilgili her türlü faaliyetin yürütüldüğü ve lisanslandırıldığı bir AB kuruluşudur. Türkiye, AB üyesi olmadığı için EASA'nın üyesi değildir. Öte yandan SHGM yönetimindeki Türk Sivil Havacılığı her konuda EASA standartlarını kabul ederek, tüm sivil havacılık uygulamalarını EASA kurallarına uygun hale getirmiştir. Yunanistan EASA üyesidir. Bu sebepten dolayı Yunanistan EASA'nın karar mekanizmalarında yer alırken Türkiye bu mekanizmalarda yer almayarak AB nezdinde sürekli olarak dezavantajlı konumda kalmaktadır.

AB, 1982 BMDHS'ni kendi muktesabatı haline getirmiştir. Bundan dolayı, karasularının ve dolayısıyla hava sahaslarının 12 mil olması, açık denizler üzerinde seyir ve uçuş serbestiyeti AB'de kabul

⁴⁵ *Türk Yunan İlişkileri Ders Notları* (1995). Harp Akademileri Yayınları, İstanbul,1995.

görmüştür. AB mevzuatı hava sahası ile karasularının genişliklerinin eşit olduğunu kabul etmektedir. AB nezdinde Yunanistan'ın 10 millik hava sahası iddiası kabul görmemektedir, fakat AB Ege Denizi dahil Yunanistan'ın 12 millik karasuları hakkını, dolayısıyla hava sahası genişliğini Yunanistan'ın saklı hakkı olarak tanımakta, Türkiye'nin ise Ege'de karasularının 12 mile çıkarılması halinde savaş sebebi "casus belli" saymasını düşmanca bulmaktadır.

Türkiye'nin Hava Sahası Yönetimi Sorunlarına Yaklaşımı

Türkiye'nin Ege'de Hava Sahası Yönetimi ile ilgili görüşleri:

- 1944 Chicago Konvansiyonu ve 1982 BMDHS, bir devletin hava sahası genişliğini karasuları genişliği ile sınırlandırmaktadır. Yunanistan'ın karasuları 6 deniz mili iken hava sahasının 10 deniz mili olması, dünyada benzeri olmayan ve hiçbir uluslararası hukuk kuralı ile bağdaşmayan bir uygulamadır.⁴⁶ Bir iç düzenleme olan 1931 tarihli Kraliyet Kararnamesi'ne dayandırılan iddianın 1975 yılında havacılık bilgi yayını ile mevcudiyeti ilan edildiğinde derhal itiraz edilmiştir.
- FIR Hattı, Türk-Yunan sınırı gibi işlem görmemelidir. ICAO sivil bir kuruluş olup, Chicago Sözleşmesi'nde "*sadece sivil hüviyetli uçakların uçuş bilgisi verecekleri, askerî uçaklara ait kuralların ikili anlaşmalarla saptanması gerektiği*" açık şekilde belirtilmiştir. Bu sebepten dolayı Yunanistan'ın FIR hattını Ege Denizi'ndeki sınırı olarak görmesi uluslararası hukuk düzeninde yanlıştır⁴⁷.

⁴⁶ Yunan Anayasası'nın 28'nci maddesinde "iç hukukta uluslararası anlaşmalardan üstün tutulacak düzenlemelere gidilemeyeceği" belirtilmesine rağmen, Yunanistan'ın kendi anayasası ile çeliştiğini gösteren bu yanlış uygulamasını bir örnekle açıklarsak; Ege'de anlaşmalarla Yunanistan'a devredilmiş bir adanın 6 deniz mili karasularının dışında, örneğin 7 deniz milinde seyreden bir Türk harp gemisi, uluslararası sularda olması nedeniyle karasuyu ihlali yapmış olmamakta, ancak aynı harp gemisi üzerindeki helikopterini uçurduğu zaman uluslararası suların üzerindeki hava sahasında, sözde Yunan hava sahasını ihlal etmiş olmaktadır. Hava sahası ile ilgili açık uluslararası hukuk normlarına rağmen, Ege Denizi uyuşmazlığında son derece somut bir çelişki olan bu durumdan çıkan gerçek, Yunanistan'ın teknik olarak yetkisini aştığıdır.

⁴⁷ Kenan Şahin, 2023, s.445.

Yunanistan'ın Hava Sahası Yönetimi Sorunlarına Yaklaşımı

Yunanistan, Ege'de Hava Sahası Yönetimi ile ilgili görüşleri:

- 6/18 Eylül 1931 tarihinde çıkarılan kraliyet kararnamesi ile (o tarihte Lozan rejimi gereği karasuları 3 deniz mili olarak uygulanmaktadır) sivil havacılık ve hava polisliği amaçlarıyla karasuları ve dolayısı ile bunun üzerindeki hava sahasının 10 mil olduğu ilan edilmiştir. 40 yıldan fazla bir süre ile, 1974 yılına kadar Türkiye bu hava sahası genişliğine uymuştur. Daha sonraları 1974 Kıbrıs Harekatı'ndan sonra, 6 ila 10 mil arasındaki hava sahamız Türk savaş uçakları tarafından ihlal edilmeye başlanmıştır. Bu durum resmi notalarla ve uçaklarımızın Türk uçaklarını önlemeleri şeklinde devam edecektir.
- Atina, FIR'ı 1950, 1952 ve 1958 yıllarında ICAO FIR Hattı belirleme çalışmaları kapsamında yapılan Bölgesel Hava Trafik Konferansları'nda belirlenmiştir. Türkiye de bu konferanslara katılmış ve FIR hattını kabul etmiştir. ICAO kuralları gereğince, bölge değiştiren sivil uçaklar için uçuş planları ve bilgileri girdikleri bölgenin hava trafik kontrol unsurlarına verilmektedir. Askerî uçaklar içinde aynı bölgede uçuşlar söz konusu olduğuna göre, askerî uçakların bu uygulamanın dışında bırakılmaması gerekir⁴⁸ (). Çünkü askeri uçaklar faaliyetleri konusunda bildirim yapmadıkları zamanlarda uçuş emniyetsizliği oluşturmaktadırlar.

SONUÇ

Yunan devleti ilk ortaya çıkışından bugüne kadar, büyük devletlerin yardımı ile beş kez Türkiye aleyhine büyümüştür. Yunanistan bugün de Ege Denizi'nde, yine Türkiye aleyhine, AB'nin ve Yunanistan'ın sınırlarının, AB'nin dış sınırları olduğunu öne sürerek Lozan'da aidiyeti belirlenmemiş adacık ve kayalıklar ve 1982

⁴⁸ Barbaros Büyüksağnak, 2002: s.4-5

BMDHS'yi maddelerini kendine göre yorumlayarak Ege Denizi'nde genişleyerek mutlak hakimiyet kurmaya çalışmaktadır.

Yunanistan, kuruluşundan bugüne, Türklere karşı tek başına en ufak bir başarı bile elde edememesine rağmen, tarih içinde devam eden bir ülküsünün yani Şekil 4'te de gösterildiği gibi, Büyük Fikir'in (*Megali Idea*) gerçekleşmesi için mücadele etmektedir. Zira, Yunanistan zayıflamıştır, güçlenmiştir, ancak Megali Idea niyet ve amacı hiçbir zaman değişmemiş hep aynı kalmıştır. Megali Idea günümüzde sadece Türkiye'den toprak koparmak olarak algılanmamalı, güçsüz, güdümlü ve tam bağımsız olamayan bir Türkiye isteği olarak düşünülmelidir.

Şekil-4: Megali İdea⁴⁹

⁴⁹ Melih Başdemir, 2006, s.86

Yunanistan;

- 1923 Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra 1950'lilerde başlayan Kıbrıs sorununa kadar Türkiye ile iyi ilişkiler kurmuş,
- Ancak, o yıllardaki yakınlaşmaya ve dostluğa rağmen 1931 tarihli ve 5017 sayılı kanun ile hava sahasını 3 deniz milden 10 deniz miline genişletmiş,
- Daha sonra 1936 tarihli ve 230 sayılı Karasuları Kanunu ile de karasularını 3 deniz milden 6 deniz mile genişletmiş,
- II. Dünya Savaşı sonrasında 1947 Paris Anlaşması ile Güney Ege'deki Oniki Adayı sınırlarına katmış,
- 1950'li yıllarda Ege'de FIR hattı görüşmelerinde Türkiye'nin ilgisizliğinden yararlanarak hava kontrolünü ele geçirmişir⁵⁰.

1960'lı yıllardan başlayarak silahtan ve askerden arındırılması gereken Oniki Adalara ve Doğu Ege Adaları'nı silahlandırmış, hatta sonradan ele geçirdiği aidiyeti belli olmayan adalara bile askeri üsler kurmuştur. 1982 yılından itibaren de BMDHS'nin Yunanistan'a Ege'de karasularını 12 deniz mile genişletme egemenlik hakkı verdiği ileri sürerek uygun göreceği bir tarihte bu hakkını kullanacağını uluslararası kamuoyuna ilan etmiştir. Türkiye ise sürekli savunmada kalarak Yunanistan'ın karasularını 6 deniz milin üzerinde genişletmesinin savaş nedeni (*casus belli*) olacağını ilan etmiştir.

Bir ülkenin karasularının, hava sahasının, deniz dibinin ve dip altının ihlali o, ülkenin egemenliğinin ihlali anlamına gelmektedir. Eğer Yunanistan karasularını ve hava sahasını 6 milin ötesine genişletirse, Türkiye'nin, Ege'de hava ve deniz trafiğinin kısıtlanmasını ve egemenliğinin ihlali anlamına gelecektir. Sınırları ihlal ve topraklan ilhak edilen bir ülkenin de uluslararası hukuka uygun bir biçimde kendisini savunma hakkı olup, bu hak BM Antlaşması'nın 2/4 maddesi ve 51. maddesinden kaynaklanmaktadır.⁵¹

⁵⁰ Cin, T. *Türkiye ve Yunanistan Bakımından Ege'deki Karasuları Genişliği Sorunu*, Seçkin Yayınevi, 2000, s.124, Ankara.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için BM Sözleşmesi'ne bakınız.

Sonuçta hava sahası yönetimi ile ilgili olarak; Hava hukuku; temel belge olan 1944 Chicago Sözleşmesi ve kurulan ICAO ile sivil uçakların faaliyetleri ve devletlerin hava ülkesi üzerindeki hususlar açısından oturmuş bir hukuk dalı konumundadır. Burada hava sahası yönetimi konusundaki egemenlik hakları karasuları paralelinde net olarak belirlenmiştir.

- 1944 Chicago Sözleşmesi ile akit devlet uçakları temel olarak iki hak elde etmişlerdir; “*yere inmeksizizin ülkesi üzerinden geçme hakkı, uçuşunda bulunduğu devlete / devletten yolcu ve eşyayı getirme – götürme hakkı*”. Türkiye de bu sözleşmeye taraf olup, yükümlülüklerini yerine getirmektedir.
- Uluslararası hukuka göre, bir ülke ana kıtası ve karasuyu üzerinde olmayan hava sahasında, yani açık denizde, yetki alanını genişletemez. Diğer bir ifadeyle, Yunanistan Ege’de karasularının 6 mil, hava sahasının 10 mil olduğunu iddia edemez.
- FIR Hattı yönetimi sadece sivil uçaklarla ilgili olarak belirlenmiş Hava Yollarının (Air Ways) kullanımı durumunda ilgili ülkeye uçuş planı gönderilmesiyle ilgilidir. Askeri uçaklar uluslararası hava sahalarında FIR Hattı yöneticisi olan ülkeye bildirim yapmadan ve uçuş emniyeti tedbirlerini alarak tatbikat yapabilirler. Diğer bir ifadeyle FIR Hattı karasuları ve hava sahasında olduğu gibi ülkelerin egemenlik sınırları içinde kabul edilemez.

Özetle, Karasuları genişliği hava sahası genişliğini de belirler, hava sahası genişliği karasularının ötesindeki bir alanı kaplayamaz. Ayrıca FIR Hattı konusu da çok açıktır. FIR Hattı bir egemenlik sahası değildir, bir hava sahası yönetim alanıdır. Ancak bu teknik konuları Yunanistan gibi her türlü uluslararası platformlarda anlatacak, Türk egemenlik haklarını savunacak ve Yunanistan’ın Ege’yi bir Yunan gölü yapma çabalarını engelleyecek, politikalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

2920 sayılı Türk Sivil Havacılık Kanunu Madde 4,
www.adalet.gov.tr, 15.01.2023.

Bargiacchi, P. “ The Freedom of Overflight in the High Seas”, *The Aegean Sea 2000 Symposium*, TUDAV Yayınları, 2000, İstanbul.

Başdemir, M.Melih, *Türkiye'nin Avrupa Birliği Müzakereleri Sürecinde Ege Denizi'nde Yunanistan İle Olan Sorunlarından Karasuları İle Hava Sahası Sorunlarının Hukuki Yönden İncelenmesi*, Dicle Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2006 Diyarbakır.

Başeren Sertaç H. *Status of Kardak Rocks / Kardak Kayalıklarının Statüsü*, 1997, Ankara.

Büyüksağnak, Barbaros, *Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Yunanistan İle Arasındaki Sorunların Türkiye'nin Avrupa Birliği Tam Üyeliğine Etkileri*, Harp Akademileri Yayınları, 2002, İstanbul.

Cin, T. *Türkiye ve Yunanistan Bakımından Ege'deki Karasuları Genişliği Sorunu*, Seçkin Yayınevi, 2000, Ankara.

Deniz Hukuku Ders Yansuları Harp Akademileri Yayınları, 2006, İstanbul.

Dyke,John, M. “The Interconnected Ageean Sea Disputes”, *Problems of Regional Seas Symposium*, TÜDAV Yayınları, 2001, İstanbul,

Ege'de Türk Yunan Askeri Sorunları ve NATO, Güneydoğu Avrupa Müttefik K.K.K.'lığı Yayınları, 1995, İzmir.

Göknil, Mazhar N. *Hava Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1951, İstanbul.

Hava Hukuku Ders Notları Harp Akademileri Yayınları, 2002, İstanbul.

Havacılık Ders Notları, *1944 Şikago Sözleşmesi*, Harp Akademileri Yayınları, 2001, İstanbul.

Hudut Bölgeleri *Uçuş Yönetmeliği* md. 4-6, www.adalet.gov.tr, 15.01.2023.

ICAO Annex 11 https://www.icao.int/Meetings/anconf12/Document%20Archive/an02_cons%5B1%5D.pdf 15.01.2023.

ICAO Annex 2, https://www.icao.int/Meetings/anconf12/Document%20Archive/an02_cons%5B1%5D.pdf 15.01.2023.

ICAO *FIR Maps* www.icao.net 15.01.2023.

ICAO'nun "Final Report Of The Rules Of The Air And Air Traffic Control Committee" adlı ve Şubat 1951 tarihli belgesi (Doc 7055, MID/2-RAC).

IFALPA *BREIFING LEAFLET 21ATSBL01* 22 Haziran 2021.

Kabataş, Emel, *Lozan Antlaşması'ndan Günümüze Türk-Yunan İlişkilerinde Ege Denizi ve Ege Adaları Sorunu*, T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, İstanbul.

Kurumahmut, Ali, *Ege 'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar*, 1998, Ankara.

Pazarıcı Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri, II. Kitap*, Turhan Kitabevi, 1999, Ankara.

Şahin, Kenan, *Türkiye'nin Deniz Hukuku Güvenliği*, Seçkin Yayıncılık, 2023, İstanbul.

Toluner, Sevin, *Milletlerarası Hukuk Açısından Türkiye'nin Bazı Dış Politika Sorunları*, Beta Yayıncılık, 2000 İstanbul.

Toluner, Sevin, *Milletlerarası Hukuk Dersleri*, Beta Yayınları, 1996, İstanbul.

Türk-Yunan Askeri Sorunları ve NATO Harp Akademileri Yayınları, 1995, İstanbul.

Ulusal Basında Turgut Özal Dönemi Turizm Politikaları (1983-1987)*

*Hatice AMARATLI***

*Neslihan ALTUNCUOĞLU****

Giriş

Turizm teriminin anlamı hakkında birçok kaynakta farklı tanımlar yapılmıştır. Turizm kavramı Latince kökenli Tornus kelimesinden türemiş anlam olarak “dönme, dolaşma” eylemlerini ifade etmektedir. 17. Yüzyıla baktığımızda aynı terim Tour sözcüğüyle bilinmekte olup İbranice’de “öğrenme, araştırma” anlamına gelen Torah’tan türemiştir.¹ Birleşmiş Milletler ve Dünya Turizm Örgütü’nce yapılan tanıma göre turizm; “Çalışma amacı olmaksızın; eğlence, iş veya diğer kişisel amaçlar doğrultusunda, bir yılı aşmayacak süre boyunca, ikamet edilen çevrenin dışında yerlere gidilmesidir”.² Politika kavramı ise devlet işlerinin düzenlemesi ve yürütülmesi için yapılan çalışmalardır.³ Turizm politikası turizm sektörünün yönetilmesi, yönlendirilmesi ve gelişmesini sağlamak amacıyla alınan kararlar ve uygulanan stratejilerdir. Ülkelerin turizm sektörüne dair aldığı politika kararları, o ülkenin kalkınması ve gelişmesi için büyük bir öneme sahiptir.⁴ Kalkınma planları, ülkenin ekonomisini güçlendirmek amacıyla yapılacak yatırımların sektörler üzerinden belirlenmesini sağlayan araçlardır. Beş Yıllık

* Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doç. Dr. Neslihan Altuncuoğlu danışmanlığında yürütülmekte olan, Hatice Amaratlı tarafından hazırlanan “Ulusal Basında Turgut Özal Dönemi Sosyo-Kültürel Politikalar (1983-1987)” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktorant, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-mail: amaratlih@gmail.com, Orcid: 0000-0001-9269-3382.

*** Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: altuncuoğlu@erciyes.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3244-5077.

¹ Ülkü Doğru, *Türkiye Turizm Politikaları Bağlamında Kültür ve Turizm Bakanlığı Tarafından Yayınlanan Reklam Filmlerinin Karşılaştırmalı Analizi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2023, s.3-4.

² Didar Sarı Çallı, “Turizm Yazınında Teorik Çerçeve ve Yaşanan Tartışmalar ve Turizmoloji Üzerine Nitel Bir Değerlendirme”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.7, Nisan, 2015, s.136.

³ Mehmet Fatih Ayaz, “Turgut Özal Dönemi Eğitim Politikaları ve Günümüze Yansımaları”, *Akademik Bakış Dergisi*, 50, (Temmuz-Ağustos 2015), s.326.

⁴ Doğru, a.g.e., s.39.

Kalkınma Planları turizm açısından oldukça önemlidir. Turizme dair uygulanacak olan ilke ve politikaların belirlendiği bir içeriğe sahiptir. Belirlenen tarihler arasındaki ulaşılması düşünülen hedefleri maddeler halinde bünyesinde barındıran bu planlar Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanmıştır.⁵

12 Eylül 1980 askeri müdahalesi, Türkiye'nin siyasal hayatını derinden etkilemiştir. Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun sonrası mevcut partiler kapatılmış, yeni partilerin kurulma süreci başlamıştır. 20 Mayıs 1983'te Anavatan Partisi kurulmuştur.⁶ 13 Haziran'da yeni seçim kanunu yürürlüğe girmiş ve ilk genel seçimlerin tarihi 6 Kasım olarak belirlenmiştir.⁷

Genel seçimlere yeni kurulan partilerden Anavatan Partisi, Halkçı Parti ve Milliyetçi Demokrasi Partisi katılmıştır.⁸ Anavatan Partisi (ANAP) oyların %45'ini ve TBMM sandalyelerinin yarısından biraz fazlasını almıştır.⁹

Turgut Özal, 45. Hükümeti kurmuş, Türkiye tarihine 25. Başbakan olarak ismini yazdırmıştır. Birinci Özal Hükümeti Dönemi 13 Aralık 1983-21 Aralık 1987; İkinci Özal Hükümeti ise, 21 Aralık 1987- 9 Kasım 1989 tarihlerini kapsamaktadır.¹⁰ Özal, politikada uzun süre aktif olduğu 1983-1989 tarihlerinde Türkiye Cumhuriyeti'nin 45. ve 46. Dönem Hükümetlerinde Başbakanlık görevini üstlenmiş, 1989-1993 tarihleri arasında 8. Cumhurbaşkanı olarak Türkiye Cumhuriyeti adına verdiği kararlarla çok önemli gelişmelere imza atmıştır. İleri görüşlü olması ve kararlı sözleri ile hafızalarda yer edinmiştir.¹¹

⁵ Serkan Polat, *Türkiye'nin Turizm Politikalarının Beş Yıllık Kalkınma Planları ve Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Kapsamında İncelenmesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2016, s.40.

⁶ Hüseyin Çavuşoğlu, "1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(1), 2022, s.79.

⁷ Cumhuriyet Ansiklopedisi, C.4/ 1981-2000, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s.67.

⁸ Cihan Daban, "Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası", *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:17 / Sayı.33, Nisan 2017, s.83.

⁹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.281.

¹⁰ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları Cilt 8, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 2014, s.100-101.

¹¹ Neslihan Altuncuoğlu, "Turgut Özal'ın Vefatının Ulusal Basındaki Yankıları", *Uluslararası Turgut Özal Sempozyumu*, Editör: Şirin Atakan Duman, Ankara (3 March 2016), s.187-188.

Ekonomi, politika, sağlık, turizm ve daha birçok alanda Türkiye'nin kalkınması ve ilerlemesi için politikalar uygulamıştır.¹² 1970'lerde özel sektörde başarılı bir yöneticilik kariyeri yapmış ve ekonomiyi liberalleştirmesini beğenen büyük sermaye çevreleriyle iyi ilişkiler kurmuştur.¹³ Kendisinin temel siyaseti her alanda liberalleşme yönünde olmuştur.¹⁴ Özal 1988 yılında uğradığı suikast sonrası; “*Biz bu ülkenin havasıyla suyuyla bu topraklarda büyüdük, havasını teneffüs ettik, suyunu içtik, okullarında okuduk. Bu ülkeye karşı borcumuz var. Siyasete girdik çok sıkıntı çektik ve çekeceğiz. Siyasette bir bayramlık bir de idamlık gömleği vardır. Biz rahatı seçmedik, ülkeye hizmeti seçtik*” sözleriyle bir lider olarak hedeflerinden asla vazgeçmeyeceğini ifade etmiştir.¹⁵ Türkiye'yi dünya ekonomisi ile bütünleştiren bir lider olmuştur.¹⁶

Turizm politikalarıyla ilgili 1980 sonrası sürece baktığımızda, Turizm Teşvik Kanunu'yla ilgili birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Kredilerin düşük faizle verilmesi, yatırımcılara yönelik yapılan indirimler, finans alanında ve bina yapımında bazı muafiyetlerin sağlanması Turizm sektörünün kalkınmasına dair yapılan çalışmalardan bazılarıdır.¹⁷ 1983 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı ile Kültür Bakanlığı birleştirilerek Kültür ve Turizm Bakanlığı ismini almıştır.¹⁸ Anavatan Partisi'nde görev alan Kültür ve Turizm Bakanları'nın isimleri ve görev aldıkları tarihler şu şekildedir: İlhan Evliyaoğlu (10 Aralık 1981- 13 Aralık 1983), Mükerrerem Taşçıoğlu (13 Aralık 1983- 17 Ekim 1986), Mesut Yılmaz (17 Ekim 1986- 21 Aralık 1987), Tınaz Titiz (21 Aralık 1987- 17 Mart 1989).¹⁹ Özal döneminde yatırım politikası da değişmiş, sanayi ve hizmet

¹² Ayaz, a.g.m., s.328.

¹³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.408.

¹⁴ Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.220.

¹⁵ Levent Vurgun, “Dönüştürücü Liderlik Konsepti ve Turgut Özal'ın İç ve Dış Politika, Ekonomi, Silahlı Kuvvetler, Yürütme ve Yargı Alanlarındaki Dönüştürücü Liderlik Uygulamaları”, *Turgut Özal Değişim ve Dönüşüm*, Editörler: Erkan Ertosun- Erkan Demirbaş, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s.63.

¹⁶ Erkan Ertosun, *Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak*, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s.31.

¹⁷ Doğru, a.g.e., s.12.

¹⁸ Polat, a.g.e., s.18.

¹⁹ Güneş Yıldız Eldemir, *Turgut Özal Dönemi Kültür ve Turizm Politikaları (1983-1993)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2021, s.36.

sektörlerinde yerli ve yabancı özel sektörün yatırım yapması öngörülmüştür. Yabancı sermayenin özendirilmesi, çeşitli fonlardan sağlanan düşük faizli ve uzun vadeli finansman kaynakları ve devletin kamu arazilerini 40 yıllığına özel sektöre kiralamasıyla, Türkiye'de modern turizm tesisleri kurulmuştur.²⁰

Bu çalışmada ulusal gazeteler ekseninde Turgut Özal Döneminin 1983-1987yılları arasındaki turizm politikalarına ait dokümanlar incelenmiş, bu dönemde uygulanan turizm politikalarının gazetelere yansımaları değerlendirilmiştir.

1. Ulusal Basında Turgut Özal Dönemi Turizm Politikaları (1983-1987)

Anavatan Partisi'nin Hükümet Programı'nda Hizmetler başlığında diğer hizmet sektörleri ile beraber turizm sektöründe de verilecek hizmetlerin kolaylaştırılması ve geliştirilmesi için tedbirlerin alınması ve teşviklerin yapılmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir.²¹ Turgut Özal 19 Aralık 1983'te TBMM'de Bakanlar Kurulu Programı'nı okurken, turizmle ilgili olan kısımda turizmin hizmet sektöründe önemli bir alan olduğuna değinmiştir. Turizmin geliştirilebilmesi için altyapı yatırımlarına hız verilmesini, bürokrasi tarafından kararların süratli bir şekilde alınıp uygulamasını istemiştir. İç ve dış yatırımların etkili ve istikrarlı olarak teşvik edilmesinin gerekli olduğuna dikkat çekmiştir.²²

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında turizm konusunda belirlenen ilke ve politikalarda Türkiye'nin bünyesinde yer alan tarihi, arkeolojik ve kültürel varlığı ile kış, av ve su sporları gibi daha birçok potansiyelinin değerlendirilmesi maddesine yer verilmiştir. Diğer bir maddede kitle turizmine öncelik verileceğinin, bireysel turizmde ihmal edilmeyeceği vurgulanmıştır. Turizm hareketleriyle ilgili verilerin yetersiz olduğu tespit edilmiş, iç ve dış turizme dair istatistiksel verilerin temin edilmesi için çalışmaların yapılması kararlaştırılmıştır. Turizme yönelik hedefler arasında dış turizm gelirinde artış sağlanması, Türkiye'ye gelecek turist ve ziyaretçi

²⁰ Hüner Tuncer, *Özal'ın Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.25.

²¹ TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, Anavatan Partisi Programı 1983, s.32-33.

²² *TBMM Tutanak Dergisi*, D: 17, B:1, C:1, Birleşim 10, (19.12.1983), s.76.

sayılarında tahmin edilen rakamlara ulaşılmasıyla ilgili verilere yer verilmiştir.²³

1983-1985 yılları Türk turizminin gelişme dönemidir. Bu tarihlerde uygulanmaya başlanan liberal ekonomik model sayesinde özel sektörün turizme yönelmesi sağlanmıştır. Sektörde turizme yatırım yapmak isteyen kişilere kamu arazileri tahsis edilmiştir.²⁴ Turizm ve Kültür Bakanlığı'nın aldığı bir diğer önemli karar, turizm merkezleri ve alanlarıyla birlikte bu alanlar dışında kalan 23 bölgede bulunan kamu arazisinin turizm yatırımcılarına tahsis edilmesidir. Turizm alan ve merkezlerinde yapılacak arazilerden bazıları İzmir-Alaçatı, Aydın-Kuşadası, Muğla-Fethiye ayrıca Şanlıurfa, Samsun, Trabzon'daki kamu alanlarıdır. Bu alanların turizm yatırımcılarına kiraya verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁵ 1984 yılında termal turizm hizmetinin geliştirilmesi için çalışmalar sürdürülmüştür. Erzincan Belediyesi tarafından Ekşisu Tesisleri'nde kaplıca ve turistik tesis yapılması kararı alınmıştır. Maden Tetkik Arama Enstitüsü tarafından sondaj yapılacak alanlar belirlenmiş, bu bölgede 50 dereceye kadar sıcak su olanağının bulunduğu görülmüştür.²⁶

1984 yılında turizm hedeflerinde, Türkiye'ye gezi düzenleyen tur şirketlerinin ve hava yollarının desteklenmesi konuları ön plana çıkmıştır. Bu konuya dair basında, Ege Bölgesinde 1984 yılındaki turist sayısına göre 1985 yılında %100 artış görüldüğü aktarılmıştır. Ege turizmciler sezonun beklenenin üzerinde olduğunu ancak gelen tekliflerin bir kısmını konaklama ve ulaşımdaki kapasitenin yetersiz olması sebebiyle geri çevirdiklerini söylemişlerdir. Konu hakkında açıklama yapan Ege Seyahat Acenteleri Derneği Başkanı Ergün Göksan, artan turist talepleri karşısında yeterli tesis seviyesine ulaşamazsa, taleplerin düşeceğini, Ege'ye son 10 yıldır yatırım olmadığını, bu sorunlar devam ederse turistlerin aradığı kriterleri bulamayarak ülkemize gelmeyeceklerini ifade etmiştir. Bintur Turizm

²³ T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989*, Yayın no:1974, s.120.

²⁴ Melike Cingilli, *Turizm ve İktisadi Kalkınma*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2018, s.20-21.

²⁵ "Kıralık Turizm Alanları", *Milliyet*, 25 Mayıs 1987, s.3.

²⁶ "Erzincan'da Sıcak Su İçin Çalışmalar", *Türkiye*, 19 Ekim 1984, s.7.

Genel Müdürü Ali Şevki Tanyu ise 1984 yılında IATA ismiyle bilinen uluslararası turizm kuruluşuna üye olabilmek için gerekli satış hedefine ulaşıldığını, 1985'te bu rakamın üzerine çıkılacağını anlatmıştır.²⁷ Konaklamadaki sorunlarla ilgili bir başka haberde, Özal Hükümeti'nin vize uygulamasını kaldırdıktan sonraki süreçte, paskalya tatili için Türkiye'ye gelmek isteyen binlerce Yunanlının başvuru yaptığı bilgisi verilmiştir. 50 bin turistten sadece 3500 kişiye konaklama hizmeti verilebilmiştir. Turistlerin konaklayacağı yatak kapasitesinin yetersiz olması sebebiyle 4 günlük paskalya süresince, Türkiye'nin kaybı yaklaşık 16 milyon 275 bin doları bulmuştur.²⁸ İstanbul ve Marmara Bölgesi'ndeki turistik tesisler paskalya sebebiyle günler önceden rezerve edilmiştir. Bu konuda Yunanistan ile çalışan turizm şirketi yöneticisi Muharrem Çetindağ, yatak temin edilemediğinden 1000 kadar Yunanlıya hizmet veremediklerini dile getirmiştir.²⁹

Bu dönemde turizmde ortaya çıkan en büyük sorunlardan biri KDV'nin uygulamaya konulması olmuştur. Yetkililer tarafından bu konuya çözüm getirilmesi istenmiştir. Transtur Seyahat Acentesi sahibi Erdal Keser, 1985 yılı için belirlenen fiyatların KDV'den önce belirlenip yabancı tur operatörlerine bildirildiğini, bu sebeple farkın kendileri tarafından ödenmesi gerektiğini açıklamış, konuşmasının devamında acentelerin kar oranının %5-6 oranında olup %10 KDV'yi karşılayamayacaklarını ifade ettiğinden katma değer vergisinin turizm sektöründe uygulanmamasını talep etmiştir. 1985 yılındaki rezervasyonlar önceden yapıldığı için KDV'nin turist sayısını etkilemeyeceği ancak daha sonraki yıllarda turist sayısında azalma olacağını ifade etmiştir.³⁰ Turizmle ilgili bir başka haberde otel, motel, pansiyon ve lokantalarındaki fiyat tarifesinin Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından belirlenmesine rağmen faturalardaki fiyatlara yansıyan tutarın farklılık gösterdiğine değinilmiştir. 3 kişilik bir

²⁷ "Tesis Yetersizliği Yüzünden Taleplere Cevap Veremiyoruz", *Dünya*, 16 Nisan 1985, s.2.

²⁸ "Vizeyi Kaldırdık Ama Yatak Bulamadık", *Hürriyet*, 5 Nisan 1984, s.12.

²⁹ "Vizeyi Kaldırdık Ama Yatak Bulamadık", *Hürriyet*, 5 Nisan 1984, s.11.

³⁰ "Tesis Yetersizliği Yüzünden Taleplere Cevap Veremiyoruz", *Dünya*, 16 Nisan 1985, s.2.

ailenin bir haftalık tatil harcamalarının 150-200 bin lirayı bulduğu, fiyatlarda %50 oranında artış olduğu görülmüştür.³¹

Kültür ve Turizm Bakanı Mükerrerem Taşçıoğlu 1985 yılında turizmde büyük gelişmeler yaşandığını, ülkemize gelen turist sayısının çok yüksek bir seviyeye ulaştığını ifade etmiştir. İlerleyen süreçte Avrupa'daki en gelişmiş ülkelerden daha çok turizm geliri elde edeceğimizi belirtmiştir.³²

1985 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından uygulanan bir başka proje, Gönüllü Turizm Görevlileri Projesi'dir. Turizm sezonu başladığında turistlere yardımcı olması için geçici süre görev verilen turizm görevlileri, 1985 yılında Haziran Eylül arasında 90 gün süre görev almışlardır. Adana, Bursa, Aydın ve diğer illerde sınava girecek adayların başarılı olmaları halinde kısa bir süre eğitim verilmiş, daha sonra il müdürlüklerinin belirlediği turistik yerlerde veya bürolarda görevlendirilmişlerdir.³³

1985 yılında Turizm Bankası tarafından verilecek krediler için ilke ve politikalar belirlenmiştir. Turizm kredisinden kişilerin faydalanabilmesi için hizmet ve yatırım alanlarının sayısı 6'dan 8'e çıkarılmıştır. Kredi miktarlarının yatırım yapılacak yöreye göre farklılıklar göstermesi kararlaştırılmıştır. Turizm Bankası'nın aldığı karara göre; *“Konaklama, tesis ve işletmeleri bir konaklama tesisi bünyesinde yer alan yan ve destek hizmet tesis ve işletmeleri, sağlık turizmi tesis ve işletmeleri, geleneksel sivil mimari örneklerinin turizme dönük kullanımlarını amaçlayan yatırımlar, ev pansiyonları, seyahat acenteleri, yat limanları ve çekek yerleri ile turizm amaçlı yatlar turizm kredilerinden yararlandırılacaktır”*. Turizmde öncelik verilen yörelere verilecek miktar 5 milyar lira iken, diğer yörelerde bu miktar 1 milyar lira olarak belirlenmiştir. Turizm kredisinde, tesisler için ayrılan miktarların en yüksekleri oteller için verilmiştir. Metrekare

³¹ “Yerli Turist Pahalı Tatil Yapacak”, *Milliyet*, 7 Haziran 1985, s.3.

³² “Kültür ve Turizm Bakanı Taşçıoğlu Kararlı Konuştu: 1986'da Turizm Gelirimiz Daha da Artacak”, *Kayseri Olay*, 16 Temmuz 1985, s.3.

³³ “Turizm Gönüllüleri İş Başında”, *Tasvir*, 1 Mayıs 1985, s.2.

başına 70 bin lira ile 175 bin lira arasında yatırım yapılması kararlaştırılmıştır.³⁴

Özal Döneminde uygulanan politikalar doğrultusunda basına yansıyan bir başka haberde Kuşadası Belediyesi tarafından turizm gelirlerinin artırılması ve turizm alanlarının genişletilmesi için yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Belediye konut yapımından çok turistik tesislerini kapasitelerini genişletmeyi hedeflemiştir. Kuşadası Belediye Başkan Vekili olan Gürel Abacıoğlu turizm ihtiyaçlarını karşılayacak yatırımlara yöneldiklerini ifade etmiştir. Kuşadası, turizmde seçilen pilot bölgelerden biri olması sebebiyle Belediye tarafından çarşı ve otel yapımına önem verilmiştir. Turizm potansiyelinin yüksek olduğu bu bölge için sahillerde ve diğer konularda düzenlemeler yapılmıştır. Sit alanlarının geniş bir yer kaplamasının engel olarak gören Abacıoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bu konuyla ilgili başvuru yapıldığını ifade etmiştir. Başvurunun içeriğinde antik değere sahip olan evler konusunda yeni ve gerçekçi bir düzenlemeyi talep ettiklerini belirtmiştir.³⁵

Bu dönemde uygulanan politikalar neticesinde otel ve kamp alanları gibi turistik işletmelerinin sayılarında artış görülmüştür. Kültür ve Turizm Bakanı Mükerrerem Taşçıoğlu tarafından 28 Nisan 1985 tarihinde Antalya'da Turizm Sezonunun açılış törenlerinin yapılacağı ifade edilmiştir. Bu dönemde Antalya'da 4 büyük otel hizmet vermeye başlamıştır. Bu oteller Antalya Merkez'de yer alan 120 yatak kapasiteli Star Otel, 300 yataklı Altur Otel, 500 yataklı Salima Tatil Sitesi ve Kemer'deki 850 yataklı Çamyuva Tatil Köyü'dür. Ayrıca Belek'te 500 çadırlı kamp alanı ve Titreyen Göl'de yer alan 200 çadırlık kamp alanının hizmete gireceği ifade edilmiştir.³⁶ Mükerrerem Taşçıoğlu 1985 yılı için 3 milyon turist ve 1,5 milyar dolar gelir beklediklerini ifade etmiştir. Dar gelirli için sosyal turizm

³⁴ "Turizm Kredisinden Yararlanacak Yatırım Sayısı 8'e Çıkarıldı", *Dünya*, 23 Nisan 1985, s.3.

³⁵ "Kuşadası'nda Sit Alanlarının Daraltılmasını İstedi", *Dünya*, 8 Nisan 1985, s.7.

³⁶ "Turizm Mevsimi Başlarken Antalya'da 4 Büyük Otel Daha Hizmete Girecek", *Dünya*, 19 Nisan 1985, s.2.

olanakları oluşturmayı hedefleyen Taşçıoğlu, Muğla için 35 bin yatak kapasiteli büyük bir projenin başlatılacağının müjdesini vermiştir.³⁷

Açıklamalarının devamında 1983 yılı sonlarından itibaren başlayarak göreviyle ilgili önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. 1983 yılı sonunda 411 milyon dolar turizm geliri sağlandığını, 1 milyon 630 bin yabancı turist sayısına ulaşıldığını, 1984 yılında ise Türkiye'ye gelen turist sayının 2 milyon 117 bin 94 rakamına ulaştığını söylemiştir. 1985'te bu rakamın 3 milyona ulaşmasının tahmin edildiğini vurgulamıştır. Yatak kapasitesin artırılmasının zorunlu olduğuna değinen Taşçıoğlu, altyapıdaki eksikliklerinin tamamlanarak st yapı faaliyetlerine teşvik edilmesinin önemini ifade etmiştir. Memurların ve sabit gelirliilerin faydalanacağı obaların yapımına devam edildiğini, obaların 3 yetişkin ve 1 çocuğun kalabileceği evler olduğunu, deniz kenarındaki yörelerde halkın 15 gün boyunca tatil yapabildiği, içerisinde elektrik, su, buzdolabı gibi yaşam koşularına elverişli alanların mevcut olduğunu söylemiştir. Orta direğin kesesine uygun tatil olanağı sağlandığını, sunulan imkânların büyük bir sosyal olay olduğunu ifade etmiştir.³⁸

1985 yılı turizm politikaları ile ilgili verilen bir başka haberde sektörde Türkiye'deki rakamlarla diğer ülkelerdeki rakamların karşılaştırılmasının yapılmış olmasıdır. Türkiye'deki rakamların yetersiz olduğu, fakat gelinen noktaya bakıldığında büyük ilerlemeler kaydedildiği görülmüştür. Türkiye'deki sermayenin çok kuvvetli olduğuna, Avrupa'daki hiçbir ülkede Türkiye'deki kadar turizme elverişli güzelliklerin mevcut olmadığına değinilmiştir. Muğla, Antalya, Yukarı eşme ve Dikili'ye kadar olan sahillerin güzelliği dile getirilmiş, uygulanacak doğru bir turizm politikası sayesinde 1,5 milyar olan turizm gelirinin 4 milyara ulaşması hedeflenmiştir. Türkiye'deki yat turizmindeki ilerlemelerin komşu lkeler için korkutucu olmaya başladığı vurgulanmıştır. Yaşanan olumlu gelişmeler neticesinde 3-5 sene içerisinde dış gelirden rahatlamalar olacağı öngörülmüştür.³⁹

³⁷ "Turizmin Emrine 35 Bin Yeni Yatak Daha Giriyor", *Petek*, 31 Temmuz 1985, s.1.

³⁸ "Turizmde Altın Yılı Yaşıyoruz", *Petek*, 31 Temmuz 1985, s.6.

³⁹ "Turizm", *Barış*, 25 Ağustos 1985, s.4.

1985-1987 yılları arasında uygulanan politikalarda, turizm yatırımlarına verilen önemin yanısıra karayollarının yenilenmesi için yapılan çalışmalara dikkat çekilmiştir. İzmir Büyükşehir Belediye Başkanı Dr. Burhan Özfatura 70 kilometrelik yolun asfaltlanacağını duyurmuştur. Özfatura, 1984 ve 1985 yıllarındaki asfaltlama çalışmalarının eşit düzeyde olduğunu, Merkez, Karşıyaka ve Bornova'da yapılacak olan yol çalışmalarının maliyetinin 1 milyar liraya ulaşacağını söylemiştir.⁴⁰

Turizm konusunda önemli bir sorun olan altyapı ve ulaşım problemlerinin çözülmesi için Özal döneminde çok önemli aşamalar kaydedilmiştir. Daha önceden yapılması planlanan yolların tamamlanması çalışmalarına hız verilmiştir. 5 yıl önce yapımına başlanan Mersin sahil yolunun 1986 yılında tamamlanarak hizmete girmesi için çalışmalara başlanmıştır. 4,5 kilometre uzunluğunda ve 1,5 milyar liraya yapılması planlanan sahil yolunun tamamlanmasıyla, yoğun trafik akışına çözüm getirilmesi aynı zamanda şehrin modern bir yapıya kavuşması hedeflenmiştir.⁴¹ Bu dönemde uçak filolarında ve hizmetlerinde de birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Türkiye'ye gelen Özel havayolu şirketlerinin sayısında artış olmuştur. Bu durum Türkiye'de yapılan havayolu taşımacılığına da önemli katkılar sağlamıştır.⁴²

1985 ve 1986 yıllarında devlet tarafından uygulanan icra planlarında turizmle ilgili diğer detaylar açıklanmıştır. Turizm Teşvik Fonu'nun artırılması için çalışmalara devam edilmesi, üst yapı yatırımlarına ivme kazandırılmasına yönelik maddeler bunlardan bazılarıdır.⁴³ Ayrıca Türkiye'nin coğrafi ve beşerî varlıklarına dikkat çekilerek bu alanların değerlendirilmesine dair çalışmalar yapılmıştır.⁴⁴ Bu dönemde gerçekleştirilen önemli projelerden biri de Güney Antalya Turizm Gelişim Projesi'dir. 1980 yılında yapımına başlanan Kemer Yat Limanı'nın, 1985 yılı sezonunda hizmete

⁴⁰ "İzmir Büyükşehir Belediyesi Asfalt Şantiyesi Faaliyete Başladı", *Dünya*, 16 Nisan 1985, s.7.

⁴¹ "Mersin Sahil Yolu 1986'da Hizmete Girecek", *Dünya*, 2 Nisan 1985, s.7.

⁴² Cingilli, *a.g.e.*, s.21.

⁴³ T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı, *1985 Yılı İcra Planı*, Yayın no:1990, Ankara, 1985, s.92.

⁴⁴ Doğru, *a.g.e.*, s.12.

açılacağı duyurulmuştur. Liman için dip tarama, dolgu, mendirek ve iskele çalışmaları tamamlanmış olup, limanın 180 yatak kapasitesine sahip olduğu bilgisi verilmiştir. Yapımı tamamlanan yat limanı için 650 milyon lira masraf yapılmıştır.⁴⁵ Ayrıca bu dönemde turizm sektöründe çalışanların psikolojik ve yaşamsal şartlarının uygunluğuna da dikkat edilmiştir. Turizm alanında görev yapan çalışanların dinlenmeleri, tatil yapmalarına olanak sağlanması için kararlar alınmıştır.⁴⁶ 1986 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yunanistan'ın turizm sektöründeki fiyatlarda %50 oranında indirim gitmesi sebebiyle, turizm de bir gerileme yaşamamak adına, turistik otel fiyatlarında %20 oranında indirim yapılmasını uygun görmüştür. Bu kararda ABD'li turistlerin rezervasyonlarını iptal etmeleri de etkili olmuştur. Turistik otel işletmecileri verilen indirim tepki göstererek karşı çıkmışlardır.⁴⁷

Turizm için sağlanan kredi desteği ile ilgili detaylı bilgiler basında yer almış, turist sayısı ve yatırımlara bağlı olarak turizm alanında verilen kredilerde 1986 yılında turizmde patlama yaşandığı vurgulanmıştır. 359 proje için 187,2 milyar lira kredi verilmiştir. Haberin devamında şu detaylar aktarılmıştır: “*Aynı dönemde özel projeli lokantalara 620,9 milyon lira, turizm amaçlı yatılara 3,6 milyar lira, seyahat acentelerine 7,7 milyon lira verildi. Korunmaya tâbi taşınmaz kültür vakıfları için 103,4 milyon, ev pansiyonları için de 377,2 milyon lira ayrıldı. Kredilendirilen projelerle 9327 oda ve 19921 yeni yatak kapasitesi oluşturması bekleniyor*”.⁴⁸

Turizm sektöründe atılan önemli adımlardan biri de turizm için ortak eğitim protokolünün imzalanmasıdır. Turistik Otelciler ve İşletmeciler Birliği Yönetim Kurulu Başkanı Yılmaz Tecmen, turizm meslek liselerindeki eğitim sisteminin yetersiz olduğunu dile getirmiş, bu okullarda yetişen çocukların bardak tutmaktan aciz bir şekilde yetiştiklerinden yakınmıştır. Turizm sektörü için ihtiyaç duyulan insan gücünün karşılanması için İstanbul Üniversitesi ile bir protokol

⁴⁵ “Kemer Yat Limanı Hizmete Giriyor”, *Dünya*, 15 Nisan 1985, s.2.

⁴⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı, *1986 Yılı İcra Planı*, Yayın No: 2024, Ankara, 1986, s.103.

⁴⁷ “Turizmde İptal Şokuna Karşı Fiyatlar %20 İndiriliyor”, *Orta Doğu*, 21 Haziran 1986, s.1.

⁴⁸ “Turizm Kredisinde Patlama”, *Tercüman*, 6 Ekim 1987, s.10.

imzalamıştır. İstanbul Üniversitesi Turizm Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin eğitilmesi ve pratik kazanması ile ilgili detaylar haberde yer almıştır. Öğrencilerin çalıştığı süre boyunca devlet tarafından sigortalarının karşılanacağı, en az asgari ücret ödemesi yapılacağı ifade edilmiştir. Protokolü İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Cemil Demiroğlu, Kültür ve Turizm Müsteşarı Prof. Dr. Oluş Arık aynı zamanda başkanı olduğu Turizm Geliştirme ve Eğitim Vakfı (TÜGEV) adına, Turistik Otelciler ve İşletmeciler Birliği (TUROP) başkanı olarak Yılmaz Tecmen imzalamıştır. Okulda Fransızca, Almanca, İngilizce dillerine ağırlık verileceği, ilerleyen yıllarda İngilizce hazırlık sınıfının da olacağı yazılmıştır.⁴⁹

Kalkınma planlarına göre turizmde belirlenen hedeflere ulaşılması adına önemli adımlar atılmıştır. Otel yapımı çalışmalarına hız verilmiş, konaklama olanaklarının geliştirilmesi ve yatak kapasitesinin artırılması için birçok şehirde oteller açılmıştır. Mardin Valisi Alaaddin Turhan tarafından, Mardin'de yapılması tasarlanan 1600 yatak kapasiteli turistik otel projesi hakkında bilgi verilmiştir. Projenin Özel İdare Müdürlüğü, Belediye ve vatandaşların desteği ile 500 milyon liraya yapılacağı, 1986 yılı sonlarında hizmete başlayacağı açıklanmıştır. Tarihi bir kent olan Mardin'de turistik otel bulunmamasının eksikliğine değinen Turhan, bu ihtiyacın karşılanması için çalışmalara başladığını dile getirmiştir. Mardin'i her yıl 10.000 dolayında turist ziyaret ettiğini ancak turistlerin konaklayacağı bir yer olmadığı için Diyarbakır'a gitmek zorunda kaldıklarına dikkat çekmiştir. Bu sebeple şehrin dört bir yanından görülen, modern bir tesisin yapılacağını müjdesini vermiştir.⁵⁰ Özal döneminde ilk kez kamu kuruluşlarına ait tatil kampları dış turizme açılmıştır. Sümerbank'ın Kuşadası'ndaki kamp alanında ilk kez bu uygulamaya başlanmıştır. Sümerbank Sağlık ve Yardımlaşma Vakfı'na ait Kuşadası'nda yer alan dinlenme tesisleri Diana Turizm Otelcilik Anonim Şirketi'ne 5 yıl süreyle kiralanmıştır. Diana Şirketi yetkilileri tesislerin bu süre zarfında kendileri tarafından yönetileceğini, yapılan anlaşma gereği tesis kapasitesindeki 250

⁴⁹ "Turizm İçin Ortak Eğitim Protokolü", *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1986 s.14.

⁵⁰ "Mardin'de 100 Yataklı Turistik Otel Yapılacak", *Kayseri Akın*, 16 Ocak 1986, s.3.

yatağın şirket için ayrıldığı belirtmiştir. Geriye kalan 600 yatak ise Sümerbank personeline ayırt edilmiştir.⁵¹

1987 yılının ilk 8 ayında turizm gelirinin 828 milyon dolara ulaştığı belirtilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanı Mesut Yılmaz'ın açıklamalarına yer verilmiş, O tarihlerde Bakanlığın belgeli yatak kapasitesinin 829 tesiste 100 bin 695 olduğu ve hali hazırda devam eden yatırım rakamların 1987 yılı sonlarında 967 tesiste 120 bin 397'ye ulaşacağı ifade edilmiştir.⁵² 1987 yılındaki bir başka haberde, okulların yarıyıl tatiline girmesi sebebiyle turizmcilerin sevindiğini, yurt içi ve yurt dışındaki kayak merkezlerine yoğun bir ilgi olduğu yazılmıştır. Özellikle Uludağ ve Kartalkaya'daki birinci sınıf otellerde yoğunluk yaşanmıştır. Aynı sayfadaki bir başka haberde ise Doğu Anadolu'ya gelen yabancı turist sayısında %50 oranında artış olduğu bilgisine yer verilmiştir. Erzurum, Erzincan, Kars, Ağrı, Muş ve Van'a gelerek şehirlerin tarihi ve turistik yerlerini ziyaret eden yabancı turistlerin sayısının 149 bine ulaştığı vurgulanmıştır.⁵³

Turizm alanında uygulanması düşünülen projelerden bir diğeri, İstanbul'da deniz kenarında yer alan okulların otellere dönüştürülmesi için yapılacak çalışmalardır. Ortaköy'de yer alan üç okulun tahliye edilerek yerine lüks otel yapılmasına karar verilmiştir. Bakanlar Kurulu tarafından alınan kararla Milli Eğitim Gençlik ve Spor Müdürlüğü tarafından Galatasaray, Kabataş ve Denizcilik Liselerine yazı gönderilmiştir. Adı geçen okullar için okul Müdürleri, yeni bir binaya taşınmanın ve gerekli imkânların sağlanmasının güç olduğuna dikkat çekmişlerdir. Kabataş Lisesi'ni gezen bir turizm şirketi genel müdürü, okulun binalarını dolaştıktan sonra edindiği izlenimleri aktarmıştır: *“Bu binalar restore edilerek otel yapılırsa para kazanamaz. Bölgede trafik çok sıkışık. Tavanlar çok yüksek, kendileri geniş. Ancak kullanım alanı otel odası olarak çok az. Yatak sayısı çok az olur.”* Turizm şirketinin genel müdürüyle konuşan Kabataş Lisesi Müdürü Korel Haksun ise şu ifadeleri kullanmıştır: *“Otel gezen genel*

⁵¹ “İlk Adımı Sümerbank Attı Kamu Kampları Dış Turizme Açıldı”, *Güneş*, 5 Mayıs 1986, s.3.

⁵² “Yılmaz: 1988'de Turistik Yatak Sayısı 150 Bini Aşacak”, *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1987, s.6.

⁵³ “Yarıyıl Tatili Turizmcileri Sevindirdi”; “Doğuya Turist Akını”, *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1987, s.14.

müdür, Bakan Mesut Yılmaz'ın arkadaşıyım. Israr etti, 'ciddi bir müessesesiniz, gidip görün okulu' dedi. Ben de gezdim. Ama bu bina restore edilerek otel olarak kullanılamaz. Birinci derecede tarihi yapı olduğu içinde yıkılamıyor. Bu haliyle kazançlı olmaz. "Korel Haksun konuşmasının devamında, okulun yaz aylarında gençlik turizmine açılmasını ve duruma göre düzenleme yapılmasını önermiştir.⁵⁴

Bu dönemde dikkat çeken bir başka uygulama, Yap-İşlet-Devret modelidir. Yap-İşlet-devret modeli "*İleri teknoloji veya yüksek maddi kaynak ihtiyacı duyulan projelerin gerçekleştirilmesinde kullanılmak üzere geliştirilen özel bir finansman modeli olup, yatırım bedelinin (elde edilecek kar dâhil) sermaye şirketine veya yabancı şirkete, şirketin işletme süresi içerisinde ürettiği mal veya hizmetin idare veya hizmetten yararlananlarca satın alınması suretiyle ödenmesi*" olarak tanımlanmıştır.⁵⁵ Bu sistem turizmin teşvik edilmesi ve katkı sağlanması açısından oldukça önemli bir sistemdir. Basında bu konu ile ilgili İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından Taksim'de yapılması planlanan 4 yıldızlı otelin yapımı için, Yap-İşlet-Devret modeli kullanıldığına dair haberlere yer verilmiştir. Belediyenin arazisi üzerine yapılacak otel için ihale yapılmasına karar verilmiş, ihaleye katılmak isteyenlerin şartnamede yer alan 50 bin lira miktarı ödemesi gerektiği belirtilmiştir.⁵⁶

Kültür ve Turizm Bakanı Mesut Yılmaz, Dört Mevsim Dergisi'ne verdiği demeçte beş yıllık plan hedeflerinin aşıldığını açıklamıştır. Geçmişte yaşanan hataların tekrar edilmemesini temenni eden Yılmaz, pahalı fiyat uygulanmamasını ve çifte rezervasyon yapılmaması gerektiğini, bunları yapan işletmecilere ceza verileceğini hatırlatmıştır.⁵⁷ Bir başka haber Turizm Bankası'yla ilgilidir. Antalya yöresindeki en ucuz tatil olanağının bankaya bağlı Sosyal Turizm Merkezi'nde sunulduğu, Banka tarafından bir yıl vadeli olarak tatil kredisi olanağı sağlanması ve ucuza tatil fırsatları sunulmasının

⁵⁴ "Otel Olacak Okullara Yeni Yer Bulunamıyor", *Cumhuriyet*, 16 Ocak 1987, s.14.

⁵⁵ Ömer Sevgili, *Türkiye'de Yap-İşlet-Devret (YİD) Modeli ile Yapılan Ulaştırma Yatırımlarının Kamu Harcamaları Üzerindeki Etkileri*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2021, s.23.

⁵⁶ "4 Yıldızlı Otel", *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1987, s.11.

⁵⁷ "Hedef Aşıldı", *Milliyet*, 3 Mayıs 1987, s.3.

tatilciler için önemli bir fırsat olduğu ifade edilmiştir. Bir çocuklu ailenin 15 gün için ödemesi gereken tutarın 802 bin lira olduğu bilgisi verilmiştir.⁵⁸ Antalya'nın Alanya ilçesinde pansiyonların sayısı geçen sezona göre %50 oranında artırılmıştır. Alanya Pansiyoncular Derneği Başkanı Osman Yiğit ilçedeki yatak kapasitesinin 5 binden 7 bin 500'e kadar çıktığını bildirmiştir. Pansiyon sayısındaki yükselişten bahseden Yiğit, pansiyonların daha cazip hale getirilmesi için modernleşme çalışmaları yapıldığından bahsetmiştir. Pansiyonlarda sıcak su hizmeti, renkli televizyonlar ve videoların yer aldığını, hijyene önem verildiğini ve dil becerisi olan personellerin sayılarının arttığını söylemiştir.⁵⁹

1987 yılında turizmde verilen eğitiminin yetersiz olduğu haberleri basına yansımış, Türkiye'deki turistik tesislerde çalışan personelin sadece %6'sının turizm eğitimi aldığı ifade edilmiştir. Bu konuda Ticaret ve Turizm Mezunları Birliği Başkanı Yalçın Soysal açıklamasında, okul ve otel sisteminin yerleşmediğinden, pratik olarak yapılmadığı için nitelikli eleman yetiştirilemediğinden bahsetmiştir. Türkiye'de verilen turizm eğitimi yetersiz bulunduğunu da ifade etmiştir. Gazi Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Şakir Akça ise bu konuyla ilgili olarak, okullarda verilen teorik eğitimin uygulamalarla desteklenmediğı için bu sorunun mevcut olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

Özal döneminde dikkat çeken bir diğer gelişme, 1986 yılında oluşturulmasına karar verilen ancak, 1987 yılında göreve başlaması beklenen Turizm Polisi konusudur. Bu süreçte turizme verilen önemin ve turizm gelirlerinin artırılması sebebiyle, Turizm Polisi alınmasına karar verilmiştir. Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde, bu bölüme 1000'e yakın personel alınması kararlaştırılmıştır. Almanca, İngilizce ve Fransızca dilleriyle ilgili kurslardan başarılı olanların turistik yörelerde görev alması imkânının sağlanacağı ifade edilmiştir. Özellikle havaalanı ve trafik hizmetlerinde yetki verileceğı belirtilmiştir.⁶¹

⁵⁸ "Ucuz Tatil", *Milliyet*, 23 Mayıs 1987, s.3.

⁵⁹ "Alanya'da Pansiyonculuk Gelişiyor", *Hürses*, 8 Şubat 1987, s.1.

⁶⁰ "Turistik Personel", *Milliyet*, 11 Mayıs 1987, s.3.

⁶¹ "1000 Turizm Polisi", *Milliyet*, 14 Mayıs 1987, s.2.

Sonuç

Turgut Özal, 1983–1989 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 45. ve 46. dönem hükümetlerinde Başbakanlık yapmıştır. 1989-1993 yılları arasında da Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanlığı görevini yürütmüştür. Turgut Özal kişiliği, düşünceleri ve icraatlarıyla Türkiye'nin demokratikleşmesi noktasında değişiklikler ve yenilikler gerçekleştirmiş, birçok siyasi akıma karşı birleştirici yaklaşmış, Türk siyasal hayatına yön veren kilit isimlerden biri olmuştur.

Turgut Özal'ın Başbakanlığı döneminde turizmin gelişmesi için önemli adımlar atılmış, Anavatan Partisi Programı, Beş Yıllık Kalkınma Planları ve icra planlarında bu konuya geniş yer verilmiştir.

Türkiye'nin coğrafi ve beşerî şartları göz önüne alınarak turizm potansiyeli değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde uygulanan liberal ekonomik model sayesinde kamu ile özel sektör arasında yapılan anlaşmalarla turizm için elverişli bölgelere yatırımlar yapılarak, turizmin yaygın hale getirilmesi hedeflenmiştir. Yabancı sermayenin özendirilmesi, çeşitli fonlardan sağlanan düşük faizli ve uzun vadeli finansman kaynakları ve devletin kamu arazilerini 40 yıllığına özel sektöre kiralamasıyla, Türkiye'de modern turizm tesisleri kurulmuştur.

Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından uygulanan Gönüllü Turizm Görevlileri Projesi ile istihdam imkânları artırılmış, aynı zamanda turistlerin daha iyi hizmet almaları sağlanmıştır. Turizm Bankası'ndan verilen krediler sayesinde hizmet sektöründeki çeşitliliğin arttığı ve sunulan finansal destekle turizme teşviklerin yapıldığı görülmüştür. Bu dönemde Belediyeler belirlenen ilke ve politikalar doğrultusunda, turistik bölgelerin gelişmesi için çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Belediyeler yaptıkları çalışmalarla, turistik alanlardaki kapasiteleri artırmış, konut, çarşı ve otel yapımına ağırlık vermişlerdir.

Özal dönemindeki başarılı uygulamalar neticesinde otel, yat limanı ve kamp alanlarının sayılarında büyük bir artış görülmüştür. Altyapı ve ulaşım faaliyetlerine yoğunluk verilmiş, yapımı yarım

kalan karayolları tamamlanmış, sahil yolları yapılarak turizmin gelişmesine destek sağlanmışır. Turistlerin, Türkiye’de konaklaması için gerekli olan ulaşım hizmetinin sağlanması noktasında Türk Hava Yolları modernizasyon sürecine girmiş, özel hava yolu şirketlerinin sayıları artmıştır. Turizm hizmetlerinin iyileştirilebilmesi için imzalanan protokollerle, sektörde istihdam edilecek personelin nitelik ve nicelik bakımından profesyonelleşmesi hedeflenmiştir. Birçok tesisin açılması, yatak kapasitelerini artırmış, bu durum turist sayısındaki yükselmeyi de beraberinde getirmiştir. Turizm Polisi uygulamasıyla, Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde, 1000’ e yakın personel alınması kararlaştırılmışır. Almanca, İngilizce ve Fransızca dilleriyle ilgili kurslardan başarılı olanların turistik yörelerde görev alması imkânı sağlanmış, özellikle havaalanı ve trafik hizmetlerinde yetkiler verilmiştir.

Turgut Özal, dönemine damgasını vuran, ülke gündemini tayin eden bir devlet adamı olmuştur. Özallı yıllar Türkiye için önemli dönüm noktalarından biri olmuş, iktidarı döneminde ülke ekonomik, sosyal ve siyasal yapılanma açısından önemli dönüşümler ve köklü değişimler yaşamış, turizm sektörünün gelişmesi için büyük adımlar atılmışır.

Kaynakça

Resmi Yayınlar

TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, Anavatan Partisi Programı, 1983.

T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989*, Yayın no:1974.

T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı, *1985 Yılı İcra Planı*, Yayın no:1990, Ankara, 1985.

T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı, *1986 Yılı İcra Planı*, Yayın no: 2024, Ankara, 1986.

TBMM Tutanak Dergisi, D: 17, B:1, C:1, Birleşim 10, (19.12.1983).

Sürelî Yayınlar

Barış

Cumhuriyet

Dünya

Güneş

Hürriyet

Hürses

Kayseri Akın

Kayseri Olay

Milli

Milliyet

Orta Doğu

Petek

Tasvir

Tercüman

Türkiye

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.

Altuncuoğlu, Neslihan, “Turgut Özal’ın Vefatının Ulusal Basındaki Yankıları”, *Uluslararası Turgut Özal Sempozyumu*, Editor Şirin Atakan Duman, Ankara (3 March 2016), s.187-188.

Ayaz, Mehmet Fatih, “Turgut Özal Dönemi Eğitim Politikaları ve Günümüze Yansımaları”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 50, (Temmuz-Ağustos 2015), s.326.

Cumhuriyet Ansiklopedisi, C.4/ 1981-2000, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Cıngıllı, Melike, *Turizm ve İktisadi Kalkınma*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2018.

Çallı, Didar Sarı, “Turizm Yazınında Teorik Çerçeve ve Yaşanan Tartışmalar ve Turizmoloji Üzerine Nitel Bir Değerlendirme”,

- Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.7, Nisan 2015.
- Çavuşoğlu, Hüseyin, “1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(1), 2022.
- Daban, Cihan “Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:17 / Sayı.33, Nisan 2017.
- Doğru, Ülkü, *Türkiye Turizm Politikaları Bağlamında Kültür ve Turizm Bakanlığı Tarafından Yayınlanan Reklam Filmlerinin Karşılaştırmalı Analizi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2023.
- Eldemir, Güneş Yıldız, *Turgut Özal Dönemi Kültür ve Turizm Politikaları (1983-1993)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2021.
- Ertosun, Erkan, *Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal’ın Dış Politikasını Anlamak*, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015.
- Karpat, Kemal, *Kısa Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Neziroğlu, İrfan ve Yılmaz, Tuncer, *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları Cilt 8*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.
- Polat, Serkan, *Türkiye’nin Turizm Politikalarının Beş Yıllık Kalkınma Planları ve Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Kapsamında İncelenmesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2016.
- Sevgili, Ömer, *Türkiye’de Yap-İşlet-Devret (YİD) Modeli ile Yapılan Ulaştırma Yatırımlarının Kamu Harcamaları Üzerindeki Etkileri*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2021.
- Tuncer, Hüner, *Özal’ın Dış Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.
- Vurgun, Levent, “Dönüştürücü Liderlik Konsepti ve Turgut Özal’ın İç ve Dış Politika, Ekonomi, Silahlı Kuvvetler, Yürütme ve Yargı

Alanlarındaki Dönüştürücü Liderlik Uygulamaları”, *Turgut Özal Değişim ve Dönüşüm*, Editörler: Erkan Ertosun- Erkan Demirbaş, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Ekler

Ek-1

‘Tesis yetersizliği yüzünden taleplere cevap veremiyoruz’

Ere Sentezik Keçenleri Demek Başkam Göksan:

‘Tesis yetersizliği yüzünden taleplere cevap veremiyoruz’

EMİR (DÜNYA) Ere Sentezik’in bu yılki faaliyetleri hakkında bir yazı yayımlanmıştır. Ere Sentezik’in bu yılki faaliyetleri hakkında bir yazı yayımlanmıştır. Ere Sentezik’in bu yılki faaliyetleri hakkında bir yazı yayımlanmıştır.

Şirketlerden kısa haberler

İşbir Sentezik 480 milyon lira kar etti

İzmir’li İşadamlar Milli Eğitim Vakfı’nı çalışmalarına katkıda bulunuyor

EMİR (DÜNYA) Milli Eğitim Vakfı’nın çalışmalarına katkıda bulunuyor.

TEVİK GÜNGÖR

Dünyada is dünyası

MENTÜİ İFACRİ FD BADE

BORÇ

EMİR (DÜNYA)

EMİR (DÜNYA)

EMİR (DÜNYA)

Dünya, 16 Nisan 1985, s.2.

Ek-2

Mardin’de 100 yataklı turistik otel yapılacak

MARDİN (AA) — Mardinde 1000 yılı kışağı turistik otel yapılacak 500 milyon lira mal olacak otel otel idare müdürlüğü Beşirye ve İyir tasarlama ortaklığıyla gerçekleştirilecek.

Mardin valisi Aladın Turhan proje çalışmalarını tamamlan otelin metroları evi mevkide 12.000 metrekare bir alan üzerinde yapılacağını bildirdi.

Vali Turhan tarafı ile olan mardinde turistik otel çalışmalarının bir çıkışlık olduğunu ve bunu il

Diyarbakır Mardin ve Siirt’te ilkbahar dönemi gübre dağıtımına başladı

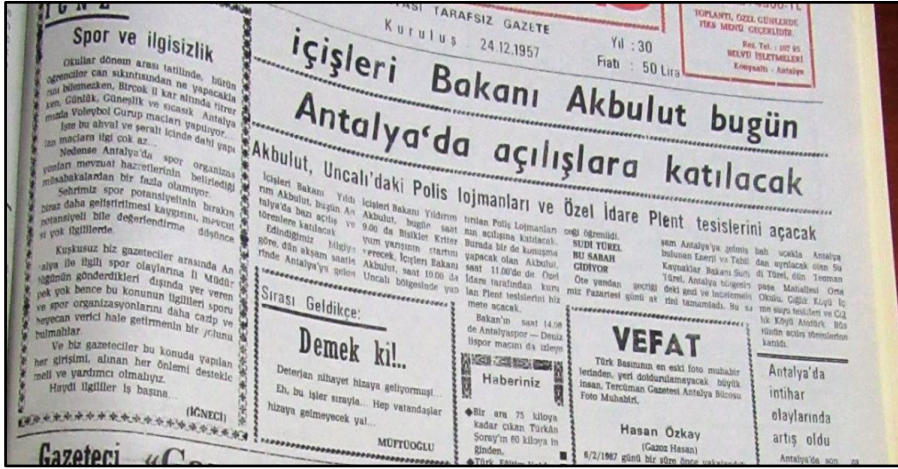
DIYARBAKIR (AA) — Diyarbakır mardin ve Siirt ilinde ilkbahar dönemi gübre dağıtımına başladı. İlçe ilçe ilkbahar 75.000 ton gübre dağıtılacak.

Ziraat bakanlığı tarafından belirlenmiştir. Yıllık ilkbahar gübre dağıtımına başlanmıştır. 44.000 ton Diyarbakır 21.000 tonu Mardin ve 10.000 tonu Siirt ilinde ilkbahar gübre dağıtımına başlanmıştır.

Yükler gübre dağıtımını ilkbahar dönemi için başlatılmıştır. Diyarbakır ilinde ilkbahar gübre dağıtımına başlanmıştır. 44.000 ton Diyarbakır 21.000 tonu Mardin ve 10.000 tonu Siirt ilinde ilkbahar gübre dağıtımına başlanmıştır.

Kayseri Akın, 16 Ocak 1986 s.3.

Ek-3

Hürses, 8 Şubat 1987, s.1.

Ek-4

Petek, 31 Temmuz 1985, s.1.

Ek-5

Dr. A. Nuri Matay, ameliyattan sonra görülüyor.

Trabzon'un çehresi değişiyor

Trabzon Belediye Başkanı ve Meclis Üyeleri yaptırım yapıları yerlerde incelemelerde bulundular.

TRABZON BÜROSU — Belediye Başkanı **Orhan Karakullukçu** Meclis üsleri ile birlikte saat 7 bu kadarı yapıtı saatından itibaren incelemelerde bulundular.

Meclis üslerinin başkanlığı altında yapılan incelemelerde, Başkan Karakullukçu, ilgililerden bilgi aldı.

Ali yapı komisyonunda büyük yatırımlara gidileceğini söyleyen Belediye Başkanı Karakullukçu, 5 yıl sonra Trabzon'un çehresinin değişeceğini söyledi.

Konaklanıyor ve bu meskenlere büyük önem verileceğini ifade eden Orhan Karakullukçu, "Devletten gerekli yardımı sağlanmaya çalışacağız" dedi.

min üsünü görüyorsunuz (Ali Karakullukçu)

Başkan Karakullukçu daha sonra toplantıya katıldı.

"Müjde Çekirge" Etileri çarşısında yapılacak inceleme, 25 gününde 700 metre uzunluğunda Trabzon'un su ihtiyacını karşılayacak bir projenin beklenenden daha önce gerçekleştirileceğini söyledi.

Tanrıverdi, tanrıverdi binası için önemli projelerimiz de büyük önem taşıyor. Bir yandan bu projelerimiz ilerletiyor, diğer yandan şehrin görünümlerini iyileştiriyoruz. Şüphesiz ki, bu iş zaman zaman Trabzon problemi bir yavaş halde ilerleyecektir."

Denizli'de yatırımlar gerçekleşiyor

DENİZLİ BÜROSU — Denizli il Kurulunda, Kurul Başkanı Dönem toplantısını yaptı. Vali **Rifat Kaplan** yapılan toplantıda yüzde 90 oranında gerçekleştirileceğini söyledi.

Kaplan, toplantının açılışında yaptığı konuşmada ildeki önemli yatırımları şöyle anlattı:

"48 bin hektarlık Baklan ovasının iyileştirilmesinde sulama sistemi yapılacak sulama projelerinin birinci kısmı toplamda 3 milyar 200 bin liraya ulaşmaya çalışacağız. Adaklılar Barajının inşaatı sürüyor. Hidroelektrik santralinin inşaatı yapıldı. Acıpaşa-Tavas arasındaki yol çalışmaları Kap mevazını bitirmeden bitirececek. Çardak Havalimanı için kanalizasyon çalışmaları sürüyor."

İKRAATI YERİNDE GÖRDÜ — Kahramanmaraş Belediye Başkanı Hacı Ali Özal, şehrin gelişmesinde emeklerine değer katılmaları yerinde görür. Fotoğraf; Belediye Başkanı Fen İleri Müdürü'nden çalışmalar hakkında bilgi alınan görülüyor.

(Foto: Bekir Doğan)

İŞÇİNİN MAKİNİ ALACAKIZ — Hizmet-i Sanatları Genel Başkanı Hüseyin Tanrıverdi Kahramanmaraş'ta yaptığı basın toplantısında "İşçilerin haklarını almak için her zaman çalışacağız" dedi...

(Bekir Doğan)

Türkiye, 19 Ekim 1984, s.7.

Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Ulusal Basına Yansımaları (1983-1985)*

Akan KÜÇÜK**

Neslihan ALTUNCUOĞLU***

Giriş

12 Mart Muhtırasından sonra yaklaşık 3 buçuk yıl kadar süren ve askerlerin kurdurduğu dört hükümetle yönetilen ara rejimin ardından, yapılan 1973 Genel Seçimlerinde, Meclis çoğunluğunu bir parti sağlayamamış, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Milli Selamet Partisi (MSP), koalisyon hükümeti kurulmuştur.¹

12 Mart sonrası yaşanan süreç, siyasal, toplumsal kamplaşma ve kargaşayı arttırırken muhalif ve alternatif fikirlerin yoğunluğu artmıştır. 1973 seçimleri sonrasında ara rejim tasfiye edilmiş olsa da Türk siyasetinde yaşanan ayrışma toplumsal ve ekonomik dönüşümün yarattığı sıkıntılar, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin gerekçeleri olmuştur.²

12 Eylül 1980’de ordu yönetime el koydu. 5 kişilik ordu yönetimi; Milli Güvenlik Konseyi (MGK), Orgeneral Kenan Evren ve diğer rütbelilerden oluşmaktaydı. MGK, kendisine bağımlı Bakanlar Kurulu oluşturarak yönetimini 1983’e kadar sürdürdü. Aralık 1983’te Cumhurbaşkanı seçilen Kenan Evren, askeri vesayeti her alanda aktif sürdürerek sendikalar dâhil üniversite atamalarının tepeden

* Bu Çalışma Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Doç. Dr. Neslihan Altuncuoğlu Danışmanlığında Hazırlanan “Turgut Özal Dönemi (1983-1989) Türk Dış Politikasının Ulusal Basına Yansımaları” başlıklı yüksek lisans tezinin ilgili bölümlerinden türetilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-mail: akankucuk_23@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-1057-2910.

*** Doç.Dr. Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: altuncuoğlu@erciyes.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3244-5077.

¹ Barış Ertem, *12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)*, OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Cilt 8, Sayı 14,2018, s.669.

² Yusuf Ziya Keskin, *Türkiye Siyaseti ve Devlet Örgütlenmesinde 12 Mart Muhtırasının Etkileri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22(TBMM’nin 100. Yılı ve Milli İrade Özel Sayısı),2020, s.15.

yapılmasını uygun gördü.³ Siyasi istikrarsızlık, kötü ekonomik koşullar, Özal'ın parti kurması ve seçimlere girebilmesi ile değişmeye başlayacaktı. 20 Mayıs 1983'te Anavatan Partisi kurulmuştur⁴.

Özal, 6 Kasım 1983'te kesin seçim sonuçlarıyla tek başına iktidara⁵ gelerek halkın omzundaki ağır ekonomik yükü kaldırmayı düşünüyordu. Müsteşarken aldığı 24 Ocak Kararlarını başbakan olarak uygulama fırsatı bulmuştu.⁶

Eğitim için ABD'de bir süre bulunan Özal, devlet yönetiminin nasıl olması gerektiğiyle ilgili bazı tespitlerde bulunmuştu. Ona göre devletin güçlü ve liderinin etkili olabilmesi için ifade ve düşünce özgürlüğünün tam olarak sağlanabilmesi gerekliydi. Düşünce özgürlüğü serbest piyasa ile desteklenirse bu durum rekabeti doğuracak ve toplum bilhassa iktisadi alanda refaha kavuşacaktı. Bu dönemde yapılacak ekonomik reformların Türkiye'yi uluslararası piyasaya hâkim hale getirebileceği inancındaydı. Globalleşen dünyayı yakalamaya çalışan Özal, Türkiye'nin iletişim alanındaki açığının da farkındaydı.⁷

Dış politikasının omurgasını ekonomi üzerine oturtan Özal, daha çok uzlaşmacı yönünü kullanarak devletlerarası mekik dokudu. Yanından ayırmadığı gazetecilerle yoğun diplomasi trafiğini organize ederken hem içerde hem dışarda güçlü Türkiye devleti ve lideri imajını oluşturmaya çalıştı. Bunu yaparken en büyük destekçisi elbette Türk basınıydı. Zira basın, onun yaptıklarını ve yapacaklarını Türk milletine en iyi aktarma aracıydı. Köhneyen basın yapısını uluslararası ekonomik fırsatlarla değiştiren ve yenileyerek toplumun istifadesine sunan Turgut Özal, Türkiye'nin çağdaşları gibi değişimler

³ Sibel Kavuncu, *Turgut Özal'ın Başkanlığı Döneminde Türkiye- ABD İlişkileri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s.40.

⁴ Hüseyin Çavuşoğlu, "1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(1), 2022, s.79.

⁵ Yüksek Seçim Kurulu, <https://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644>. (Erişim Tarihi 05.08.2024).

⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı, "*Turgut Özal*", https://www.tcgb.gov.tr/cumhurbaşkanlarımız/turgut_ozal, (Erişim Tarihi 14.08.2024).

⁷ Mehmet Zeki Duman, "*Turgut Özal'ın Modernleşme Anlayışı*", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 15 (Sayı 55), 2018, s.99-120.

yaşaması gerektiğini savunuyordu, Onun mottosu ise halkın refah seviyesinin acil olarak yukarıya çekilmesiydi.⁸

Türkiye'nin kronikleşen sorunlarıyla uğraşmak durumunda kalan Özal, ikili görüşmelerle ve iktisadi çözümlerle nihai hedefe gitmek istemişti. Kıbrıs sorununda AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu), ABD ve Yunanistan eksenli sorun yumağını çözümlayebilmek adına yoğun uğraş veren Özal, Yunanistan lideri Papandreu'yu ikna edememişti. Ortadoğu'da İran-İrak savaşını fırsata çeviren Özal, iki ülkeye de yoğun ihracat yapmıştı. İsrail-Filistin sorununa dengeli dış politika yürüterek, Ortadoğu'da Türkiye'nin yeniden etkin olması için hamleler yapmıştı. Kuzey komşu SSCB'nin baskısına karşı ABD ve NATO yanlısı bir politika güden Başbakan Özal, Türkiye'nin krizdeki ekonomisini toparlamak için AET'ye üyelik başvurusunda bulunmuştu. PKK konusunda bölgedeki diğer devletlerle iş birliğine giderek Suriye, İran, Irak ve ABD denkleminde sorunu çözmeye çalıştı.⁹ ABD bir yandan Türkiye'nin toprak bütünlüğüne desteğini açıklamış bir yandan da üst düzey PKK yetkilileri ile temasta kalmıştı.¹⁰ Ermeni diaspora çalışmalarına karşı zorlanan Özal, ABD yönetimi ile Kongre arasında sıkışan kararlarda, Türkiye'nin menfaatlerini korumak adına Amerikan yönetimine daha yakın durarak lobi faaliyetlerini pasivize etmeye çalışmıştı.¹¹

1. Ortadoğu Politikası ve Basına Yansımaları (1983-1985)

Özal, göreve gelir gelmez Türkiye'nin Ortadoğu politikasında, ılımlı İslam konjonktürüne uygun ama batılı perspektif ile devlet politikasını uygulamaya çalışmıştır. Ona göre, Türkiye iktisadi, sosyo-kültürel çıkarlarının olduğu her ülkeyle iş birliğini artırmalı,

⁸ Anavatan Partisi İstanbul, "*Turgut Özal'ın Hatıraları*", <https://www.anavatan.org.tr/Sayfa-Turgut-Ozal'in-Hayati>, (Erişim tarihi 23.09.2024).

⁹ M. Zeki Duman, *Türkiye'de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, Ankara: Liberte Yayınları, 2017, s.331-359.

¹⁰ İlhan Uzgel, "*ABD ve NATO ile İlişkiler*" *Türk Dış Politikası*, B Oran (ed.), İletişim Yayınları, 2001, s.66.

¹¹ M. Zeki Duman, *Türkiye'de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, Liberte Yayınları, Ankara, 2017, s.331-359.

bunu yapabilmek için gerekirse ideolojik, siyasi, tarihi engelleri arka plana atmalıydı.¹²

Başbakanın atadığı Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu'nun iyi derecede Arapça bilmesi ve Hataylı olması, Özal'ın Ortadoğu politikasına verdiği önem olarak görülüyordu. Özal, ülkeye para akışını artıracak yollar aramaya başlarken doğal olarak rotasını Ortadoğu'ya çevirdi.

Türk basınında tartışılan yabancı finans kuruluşlarının Türk Ticaret Kanunu dışında tutulması, Başbakanlık faaliyeti olarak düzenlenen maddeyle değiştirildi. Basın, bu konuyu sert şekilde ele alarak, haberlerinde, gazete manşetlerinde ve köşe yazılarında yer vermiştir. Milliyet gazetesinin 19.03.1985 tarihli nüshasında “*Sevda Tepesi'nin yıldırım hızıyla Araplara satıldığı*” haberi yapılmıştır.¹³ Cumhuriyet gazetesinde: “*Özal umutlu, sıkıntı olursa Suudi Arabistan bize destek verecek*” haberi yer almış, Riyad gezisinde olan Başbakan Özal'ın basın toplantısından anekdotlar aktarılmıştır. Özal'ın Türk işçilerle vakit geçirdiği anları ve Kral Fahd ile görüşmesine dikkat çeken gazete, Özal'ın seyahatten umutlu döneceği izlenimi vermiştir.¹⁴

Özal'ın yakınında olan diplomat Kaya Toperi, Arapların İngilizlere nazaran tonla para harcadığını, bölgede yatırım yapılması halinde taksiciden bakkala herkese yeni iş olanağı sunacağını, böylece memlekette katma değer oluşacağı için Turgut Özal'ın bu konuda çok istekli olduğunu söylemiştir.¹⁵ Tercüman gazetesinde “*Özal, Araplarla iş birliğini artırıyor, Türkiye-Kuveyt-Tunus suni gübre kompleks anlaşması imzalandı*”¹⁶ haberi yer almıştır. Başbakan'ın Araplarla çok yönlü iş birliği girişimleri, Türkiye'de mülk satışı veto edilince hız kesmişti. Nitekim, Anayasa Mahkemesi'ne intikal eden başvuruyla Araplara mülk satışı durdurulunca, Özal'ın Türkiye'de

¹² İhsan Dağı-İhsan Sezal, “*Özallı Yıllar*” (2. Baskı), İstanbul: Beta Basım, 2016, s.253.

¹³ *Milliyet*, 19 Mart 1985, s.1.

¹⁴ *Cumhuriyet*, 19 Mart 1985, s.1.

¹⁵ Mehmet Ali Birand-Soner Yalçın, *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2016, s.260.

¹⁶ *Tercüman*, 18 Mayıs 1985 s.1.

mülk satımına dayalı Ortadoğu vizyonu, kamuoyu ve muhalefet gruplarının baskısıyla askıya alınmıştı.¹⁷

Mayıs 1984'te Libya'ya yaptığı ziyaret¹⁸ Türkiye ve Avrupalı bazı kesimler tarafından Kaddafi nedeniyle eleştirilince gazetelere verdiği demeçte Özal: *“Trablus'ta Kaddafi ile beş buçuk saat görüştüm. Libya'ya olan ihracatımız 300 milyon dolara çıkacak, ayrıca alınan kararla Türk-Libya ortak sanayi girişimi kurulacak”* demiştir.¹⁹ Birçok gazetenin manşetten verdiği haber, aslında ekonomisi zor durumda olan Türkiye'nin, dışardan gelecek yatırımlara ve yapılacak ihracata ihtiyacımızın çok fazla olmasıydı. Günaydın gazetesinin *“Özal Libya 'da”* başlığıyla duyurduğu haberde, ekonomik gelişmelerin yoğunluğunun artacağı yazıyordu.²⁰ Henüz Turgut Özal Libya'ya gitmeden 160 iş adamıyla gideceğinin haber verilmesi beklentinin ekonomi temalı olacağının göstergesiydi.²¹

Irak ile ilişkiler bağlamında Milliyet gazetesi: *“Özal'ın "Bağdat seferinin gündemi çok yüklü, ekonomik görüşmeler, ihracatın 600 milyon doların üzerine çıkartılması, ticaret açığıının yarıya indirilmesi, Türk firmalarının sorunlarına çözüm bulunması”* hedefleri ve yapılacak ziyaret haber verilmiştir.²² 3. yurt dışı gezisini Irak'a yapması basın tarafından vurgulanırken diğer önemli başlık ise güvenlikti zira PKK'nın yuvalandığı Irak'ın kuzeyinden yapılan saldırılar nedeniyle şehitlerimiz artıyordu. Ekim 1984'te Milliyet'in İngiliz BBC'ye dayandırdığı haberde, TSK'nın Irak'ın kuzeyinden 16 km içeri girdiği ve eşkıyaları (PKK) yok ettiği haberi verilmişti.²³ Kuşkusuz burada Milliyet gazetesinin İngiliz haber ajansını referans alması TSK'nın faaliyetinin dünyadaki etkisini okuyuculara aktarma amaçlıdır.

¹⁷ Anayasa Mahkemesi E.1984/14, K.1985/7 sayı ve 13.06.1985 Tarihli Kararı.

¹⁸ BCA, 30-18-1-2/508-220-2.

¹⁹ Milliyet, 16 Mayıs 1984, s.1.

²⁰ Günaydın, 23 Mayıs 1984, s.1

²¹ Milliyet, 16 Mayıs 1984, s.1.

²² Milliyet, 28 Mayıs 1984, s.1

²³ Milliyet, 19 Ekim 1984.

1.1. İsrail-Filistin Sorunu ve Türk Dış Politikası

Özal'ın Filistin sorununa bakışında, Ortadoğu barışı için savunduğu temel ilkelerde zamansal ve dönemsel farklılaşmaların olduğu yaklaşımı daha gerçekçidir. Türkiye'nin bölgede kalıcı barışa destek olmak adına daha etkin rol alabileceğini taraflara, hatta ABD'ye deklere etmesi dış politikada Özal kararlılığı olarak görülebilir.²⁴ Özal, Filistin devletinin kurulmasını desteklemekle beraber, İsrail'le diplomatik ve ticari ilişkilerin mutlaka devam etmesi gerekliliğine inanmıştır.

Filistin meselesinde FKÖ'nün (Filistin Kurtuluş Örgütü) yanında durarak Türkiye'nin Ortadoğu'nun bir parçası olduğunu dile getiren Başbakan Özal, "Bölge barışı için rol oynamaktan çekinmeyeceğiz" demiştir.²⁵ FKÖ'nün liderliğini kabul ettiğini ve desteklediğini belirten Özal, "*Filistinlilerin kendi kaderlerini paylaşma özgürlüğü kuvvetiyle birlikteyiz...*"²⁶ Bu açıklamasıyla Özal'ın, Filistin grupları arasındaki yönetim mücadelesinde FKÖ'yü desteklediği, aynı zamanda başarının bir araya gelmekle sağlanacağını vurguladığı anlaşılmaktadır.

Turgut Özal, Güneş gazetesinde yayınlanan röportajında, Türkiye'nin Ortadoğu'da etkin rol oynayabilmesi için İsrail'le ilişkilerin tamamen kesilmesi gerekli mi? sorusuna "*İsrail'le ilişkiler aslında zararlı bir hadise değil. Kessek ne olacak kesmesek ne olacak? Bir pencerenin aralık olmasında fayda mülahaza etmek lazımdır*" cevabını vermişti.²⁷ Özal'ın "*pencereyi aralık bırakma*" sözünün arka planında Amerika Kongresi'nde her yıl nisan ayında Ermeni Tasarısı'nın oylandığını hatırlatmakta fayda vardır. Özal Yahudi lobisinin etkinliğini bildiğinden mesele Filistin dahi olsa, Türkiye-İsrail ilişkilerinin tamamen kesilmesini doğru bulmamıştır.²⁸

Özal'ın her şeye rağmen dış politikada ilişkilerin devam etmesini zorlaştıran taraf İsrail'di. İsrail'in 1 Ekim 1984'te Tunus'taki

²⁴ Erkan Ertosun, "Özal'ın Ortadoğu Barışı Perspektifi", Turgut Özal Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2015, s.193-195.

²⁵ Cumhuriyet, 16 Ocak 1984, s.1.

²⁶ Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma ve Beyanatlari, 1984, s.984.

²⁷ Güneş, 23 Mart 1984, s.1.

²⁸ Hasan Cemal, Özal Hikâyesi, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1990, s.293.

FKÖ karargâhını bombalamasıyla, onlarca Tunuslu ve FKÖ mensubu kişi ölmüştü. Pek çok ülkenin tepki gösterdiği saldırı ulusal basında yer almıştı. “Saldırıyı dünya kınadı ABD: meşru müdafaa” olarak tanımladı.²⁹ Türkiye Dışışleri Bakanı Halefoğlu ise, görevdeşi şamir ile randevusunu iptal etti. Ayrıca BM Güvenlik Kurulu Konseyi toplantısında İsrail Bakanı şamir’in konuştuğu sırada FKÖ karargahının bombalanmasına tepki olarak salonu terk etmiştir.³⁰ Özal’ın olaya bakışı ise: “Üzüntü vericiden daha güçlü, yapılmaması gereken büyük bir yanlış hareket, yani herkes bir başka memleketi istediği gibi bombalamakta serbest mi ?”³¹ şeklinde olmuştur. Milliyet gazetesi de olaya tepki gösteren gazetelerden biriydi. “Barış katledildi, Dünya İsrail’in devlet terörünü kınıyor. Özal: Olacak iş değil.” Dünya başkentlerinin olaya bakış açısını da veren gazete, İsrail’in amacının emperyalizm olduğu, Ortadoğu’da savaşı tetiklediği ve arkasındaki gücün ABD olduğunu yazmıştı. Zira FKÖ’nün iddiasına göre uçakların ABD savaş gemisini kullanarak Tunus’a ulaştığı bilgisi de gazetede yer almıştı.³²

Özal, Filistinlilere destek olarak, Filistin toprakları üzerinde bağımsız Filistin hayaliyle Ortadoğu’ya barış getirmeyi hedeflemiş, İsrail’le de ekonomik olarak büyümenin yollarını aramıştır. FKÖ Lideri Yaser Arafat’ın Türkiye ziyaretinde Esenboğa Havalimanında karşılayan, devlet başkanı protokolü uygulayan, uluslararası toplantılarda kalıcı barış için Filistin’in tanınmasını söyleyen Özal, İsrail-Filistin sorununda çözümler için çalışmış ancak sonuç alamamıştır.

1.2. İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) ile İlişkiler

1980’lerde gelişen Türk-Arap ilişkileri beraberinde, Türkiye’nin İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) çalışmalarındaki ağırlığını artırmıştır. Türkiye, Kıbrıs konusunda İslam Konferansı Örgütü’nün, 1983 Aralık ayında gerçekteşen Dakka Dışışleri toplantısında Yunanistan ve destekçisi AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu) birliğine karşı, İslam Konferansı Örgütü’nden siyasi destek istemiştir. Ancak üyelerin

²⁹ Cumhuriyet, 2 Ekim 1985, s.1.

³⁰ Cumhuriyet, 2 Ekim 1985, s.1.

³¹ Cumhuriyet, 3 Ekim 1985, s.1.

³² Milliyet, 3 Ekim 1985, s.1.

KKTC'yi tanımaması, dış politikada düş kırıklığı yaratmıştır.³³ Konu, ulusal basında değerlendirilmiş, Milliyet gazetesinde konu, Afganistan tarafından sunulan Kıbrıs'ın bağımsızlığını tanıma çabasının dört Arap ülkesinin vetosuyla neticesiz kaldığı şeklinde yorumlanmıştır.³⁴

Kasım 1984'te İstanbul'da bakanlar düzeyinde toplanan İslam Konferansı, ekonomik iş birliğinin artırılması hedefiyle ilgili kararlar almıştı. Ticaretin gelişmesinin önündeki engelleri vurgulayan İslam Konferansı Örgütü Başkanı Şatti, ekonomik ilerlemeyi, üyelerin kendi aralarındaki siyasi anlaşmazlıkları çözmeye bağlamıştı.³⁵ Yapılan toplantıda ticari hacmin artırılması üye ülkelerin nihai hedefi olarak duyurulmuştu. Aynı konuyla ilgili, Güneş gazetesi manşetten duyurduğu haberinde “*İslam serbest bölgesinin kurulacağı*” İslam ülkelerinin ticari olarak dünyada etkin rol alacağını yazıyordu.³⁶ Milliyet gazetesi Özal'ın sözlerini ön plana alarak: “*Özal, İslam serbest ticaret bölgesi kurulacak*” haberinin detayında İslam ülkelerinin 400 milyar dolar ticari hacminin olduğu, kendi arasında ise 28 milyar dolar ticaret yapıldığını bunun artırılması gerektiğini yazmıştır.³⁷

İslam iş birliğinin artırılması için Kasım 1984'te alınan karar sonrası, Milliyet gazetesinde Lale Çakıroğlu, “*İslam iş birliği kaplumbağa hızında, bir yıl boyunca bol rapor yazıldı, somut adım yok*” haberini yapmıştı.³⁸ Beklentilerin altında kalan İslam ülkelerinin ticaret planında, İslam ülkelerinin zayıf iktisadi yapısı nedeniyle yeterince yol alınamamıştır.

1.3. Suriye ve Irak ile İlişkiler

Mayıs 1984'te Başbakanın Irak'a yaptığı ziyarette³⁹ Türkiye'nin gündeminde Basra Körfezi'ndeki petrol gemilerimizin Irak tarafından vurulması ve Özal Hükümetinin konuyla ilgili açıklamaları vardı.

³³ *Milliyet*, 15 Ocak 1984, s.1.

³⁴ *Milliyet*, 10 Aralık 1983, s.1.

³⁵ *Hürriyet*, 16 Kasım 1984, s.1.

³⁶ *Güneş*, 16 Kasım 1984, s.1.

³⁷ *Milliyet*, 17 Kasım 1984, s.1.

³⁸ *Milliyet*, 10 Eylül 1985, s.1.

³⁹ BCA, 30-18-1-2/508-220-2.

Hürriyet gazetesinde: “*Tankerlerimizi bombalamayın, Irak’tan Basra Körfezi’ndeki gemilerimiz için isteğimiz var*” manşetinin altında, Irak-İran savaşının etkilerinin Türk ekonomisini vurduğu, Özal’ın bu konuda Irak yönetimi ile görüşeceği yer almıştı.⁴⁰ Milliyet gazetesi Özal’ın Irak gezisi için: “*Gündem çok yüklü, Özal’ın 200 kişilik Irak seferi başladı*”⁴¹ ifadelerini kullanmıştır. Ekonomik görüşmeleri ön plana alan gazetenin alt başlığında, körfezin güvenliğine dikkat çeken haberle, okuyucularına son gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir.⁴²

Türkiye’nin gündemine PKK’nın girdiği süreçte Milliyet gazetesi: “*Nasıl sızıyorlar, Milliyet APO’cuların ikinci gizli karargahında*” haberini yapmıştır. El ve gözlerin bağlandığı fotoğrafın yanında, Türkiye-Suriye-Irak haritası verilmiştir. Haberde, SSCB yapımı silahlardan, İran, Irak ve Suriye’den sızmaların olduğu, 4 büyük Avrupa devleti İsviçre, Almanya, Fransa ve Hollanda’nın PKK propagandasına izin verdiği yazılmıştır.⁴³

Başbakan Özal, Dışışleri Bakanı Vahit Halefoğlu’nu Irak’a göndererek güvenlik protokolünün imzalanmasını sağladı.⁴⁴ Milliyet gazetesi, “*Irak iş birliğine evet dedi, Doğu’da Güneş Harekâtı*” başlığıyla, imzalanan protokol gereği PKK’ya yapılan askeri operasyondan bahsetmiştir.⁴⁵

Türkiye’nin askeri operasyonlarından hoşnut olmayan ve bölgede denklemin aleyhine işlediğini düşünen İran, Türkiye’nin bölgedeki askeri faaliyetlerini sakıncalı bulmaktaydı. Ayrıca NATO’nun bölgedeki petroler için Türkiye’yi kullandığına yönelik suçlamalarda bulunan İran, bölgede etkinliğini artırmanın peşindeydi. Türkiye, üçlü kıskaçta sıkışırken Suriye-Irak-İran denklemini daha da

⁴⁰ *Hürriyet*, 31 Mayıs 1984, s.1.

⁴¹ *Milliyet*, 28 Mayıs 1984, s.1.

⁴² *Milliyet*, 28 Mayıs 1984, s.1.

⁴³ *Milliyet*, 20 Temmuz 1985.

⁴⁴ Baskın Oran, (Ed.) “*Türk Dış Politikası*”, (8. Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.165.

⁴⁵ *Milliyet*, 17 Ekim 1984, s.1.

karmaşık hale getiren üç ülkeden beslenen PKK terör örgütü, iç ve dış politikada Özal'ın en çok uğraştığı sorunlar arasına girdi.⁴⁶

1983 yılından itibaren Türkiye'nin en kapsamlı projelerinden GAP'ın çok yönlü devreye alınmasıyla Suriye ve Irak'ta projeye tepkiler artmıştı. Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yapılması planlanan barajlar gerilimi tırmandırdı. Konu uluslararası ortama taşınırken Özal, iki ülkeye yapacağı ziyaretler ve verdiği taahhütlerle dış politikada elini güçlü tutmaya çalışmıştı. Özal'a göre Su kozu, özellikle Suriye ve Irak ülkelerine karşı en büyük pazarlık gücümüzdü. Diğer taraftan Arap dünyasının “*su emperyalisti*” olarak suçladığı Başbakan Turgut Özal, su önerisiyle durumu lehine çevirmeye çalışmıştı.⁴⁷

Türkiye'de doğan ve uzun yol kat ederek Suriye ve Irak'a giden iki akarsudan, ihtiyaçlar dahilinde baraj yapma fikrini reddeden bu iki ülke, PKK'yı Türkiye'ye karşı koz olarak kullandı. Suriye'nin Londra Basın Ateşesinin, “*Hatay doğal sınırlarımız içindedir.*”⁴⁸ şeklinde demeçleri, Türkiye'de tepkiyle karşılanmış, ulusal basında, “*Şu Suriye'ye haddini bildirelim*” sesleri daha çok vurgulanmıştır.

Özal, Ortadoğu'ya barış getirme hedefiyle, Suriye ve Irak'la problemleri aşmak adına birçok proje ortaya koymuştur. Ticari ağırlıklı projeler, Irak-İran savaşı, Suriye'nin dış politikadaki büyük devlet olma hayalleri ve PKK'yı bu amaç için kullanması, Özal'ın gayretlerine engel olmuştur.⁴⁹ Bütün bu gelişmelere rağmen, meselelere kendisinden önceki Başbakanlardan farklı bir bakış açısıyla bakması, Özal'ın kişisel özelliklerinin dış politikadaki etkisi olarak yorumlanabilir.

⁴⁶ Mahmut Bali Aykan, “*Türkiye'nin Basra Körfezi Güvenliği Politikası: 1979-1988*”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 21 (1) 1994, s.23-59.

⁴⁷ Ali Çarkoğlu-Mine Eder, “Domestic Concerns and the Water Conflict Over the EuphratesTigris River”, *Middle Eastern Studies*, 37/1,2001, s.41-71.

⁴⁸ *Milliyet*, 28 Şubat 1984, s.1.

⁴⁹ Melek Fırat-Ömer Kürkçüoğlu, *Ortadoğu ile İlişkiler*, B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1 1980-2001)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.124-149.

1.4. Irak-İran Savaşı ve Türkiye

Irak'ın Eylül 1980'de İran'a saldırmasıyla başlayan ve 8 yıl devam eden savaş, Ortadoğu'da olduğu gibi, Türkiye'yi de oldukça etkilemiştir. İki sınır komşusunun amansız savaşında Türkiye tarafsızlığını ilan ederek sürece dahil olmamış, İki ülke savaş nedeniyle üretim yapamadığı için Türkiye savaş yıllarında bu ülkelere ihracatını artırmıştır.

Özal'ın İran'a resmi davetli olarak ziyareti öncesinde⁵⁰ Tahran elçilik sekreterinin eşini ASALA'nın şehit etmesiyle ulusal basın, diplomatlarımıza yönelik suikastları işlemeye başlamıştır. Milliyet, dış haberler sayfasında verdiği haberle, diplomatik ilişkilerimize zarar veren örgütün ne denli korkunç ve cinayet sever olduğunu okuyucularına duyurmuştur.⁵¹ Hürriyet, "*Köpekler, Tahran'da sabaha kadar havladı*" sürmanşetiyle, okuyucusuna ASALA suikastını duyurmuştur.⁵² Cumhuriyet gazetesi, Özal'ın İran gezisi sırasında "*Ermeni topumu ile ASALA'yu bir görmüyoruz*" manşetiyle çıkmıştır. Özal, bu örgüte karşı İran'a ittifak teklif etmiştir.⁵³ ASALA'nın terör eylemleri ve Ermeni diasporasının Avrupa ve Amerika'daki faaliyetleri Türkiye-Ermenistan ilişkilerini en alt seviyeye indirmiştir. Hürriyet gazetesi: "*İran'a ekonomik çıkarma, İslam Devrimi İran pazarını Türkiye'ye açtı*" manşetinin detayında Özal'ın 2 milyar dolarlık ihracat için kolları sıvadığını yazmıştır.⁵⁴ Hasan Cemal, Cumhuriyet gazetesindeki köşe yazısında: "*Özal'ın İran seferi*" başlığıyla, İran'ın ihracat yapılan önemli bir ülke olduğunu, ticari hacminin son dört yılda füze hızıyla geliştiğini hatırlatarak, ziyaret gündeminin İran-İrak savaşı gündeminden daha ziyade ekonomi ağırlıklı geçeceğini düşündüğünü yazmıştır.⁵⁵

Özal'ın İran gezisi sırasında Başbakan Musavi'ye, "*Doğalgaz Boru Hattı Projesi*" önerisini yaptığını, Musavi'nin "*Bizde doğal gaz*

⁵⁰ BCA, 30-18-1-2/506-211-5.

⁵¹ Milliyet, 29 Nisan 1984, s.1.

⁵² Hürriyet, 29 Mart 1984, s.1.

⁵³ Cumhuriyet, 30 Nisan 1984, s.1.

⁵⁴ Hürriyet, 24.04.1984, s.1.

⁵⁵ Cumhuriyet, 25 Nisan 1984, s.1.

yok” dediğini yazmıştır.⁵⁶ Özal’ın belki İranlı yetkililerin dahi aklında olmayan bir öneri ile gitmesi o günkü şartlarda gerçekleşmese de günümüzde İran’ın önemli doğal gaz ihracatçısı olması, Özal’ın öngörülerinin ne kadar yüksek olduğuna işarettir. Nitekim İran-Türkiye doğal gaz boru hattı, 1996’da yapılan anlaşma sonrası 2001’de gaz akışını sağlamıştır.⁵⁷

Savaş sonrası Irak’ın imarı için iş adamlarıyla ülkeye giden Özal, Irak’ın ekonomik potansiyelinden daha çok faydalanabiliriz bakış açısına hâkimdi.⁵⁸ Özal’ın Irak temasları sonrası, beklediği ihracat rakamının 900 milyon dolar olduğu, Milliyet gazetesinde Özer Yelçe’nin köşesinde paylaştığı bilgilerdi. Cumhuriyet gazetesi, Özal’ın Irak ziyaretini manşetine taşıyarak “1 milyar dolarlık anlaşma” başlığını atmıştı. Haberin detayında ihracatçının parasının hemen ve Türk lirası olacak şekilde tahsil edileceği yazıyordu.⁵⁹ Savaşa rağmen Irak ile ticaret hacminin artmasında, Özal’ın kişisel gayretleri oldukça etkili olmuştur.

2. Türkiye’nin Kıbrıs Politikası

15 Kasım 1983 tarihli bildiriyle bağımsızlığını ilan eden, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti her özgür ulus gibi kendi kaderini kendisinin tayin edeceğini dünyaya deklere etmiştir.

Türk gazeteleri, bu tarihî gelişmeyi şu manşetlerle duyurmuştur: “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilân edildi, çözüm için zorunlu karar”⁶⁰, “Gurur günü”⁶¹, “Mutlu son”⁶², “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kuruldu, kutlu olsun,”⁶³ “ve Kıbrıs KTFD, artık

⁵⁶ *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1984, s.1.

⁵⁷ Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, <https://www.enerji.gov.tr/anasayfa>, (Erişim Tarihi 10.08.2024).

⁵⁸ *Milliyet*, 29 Mayıs 1984, s.1.

⁵⁹ *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1984, s.1.

⁶⁰ *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1983, s.1.

⁶¹ *Hürriyet*, 16 Kasım 1983, s.1.

⁶² *Güneş*, 16 Kasım 1983, s.1.

⁶³ *Milliyet*, 16 Kasım 1983, s.1.

bağımsız!”⁶⁴ “Bu kuyuyu siz kazmamış mıydınız sayın Kipriyanu?”⁶⁵ “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilan edildi.”⁶⁶

Başbakan Turgut Özal, Milliyet gazetesine verdiği mülakatta, Kıbrıs Türklerinin haklarını savunacağını ve bağımsız Kıbrıs Türk devletine garantörlüğün devam edeceğinin sinyallerini vermiştir.⁶⁷

Kıbrıs konusunda müzakere ile yol alabileceğini düşünen Turgut Özal’ın her fırsatta bunun için uğraşmıştır.⁶⁸ Yunan lider Papandreu’nun yüz yüze görüşme teklifini kabul etmesi iki taraf basınında beklentileri yükseltmiştir. Yapılan yüz yüze görüşmenin ardından, beklenen neticeye ulaşılamaması gazetelere konu olmuştur. Yunanistan’ın haddini aştığı ve hesap sorulması gerektiği düşüncesi aktarılmıştır. Milliyet gazetesinin haberinde “*Papandreu, Özal’ın barışçı yaklaşımını reddetti, Helenizm, İstanbul, Bozcaada ve Kıbrıs’ı da ilgilendirir*”⁶⁹ Türk tarafında öfke uyandıracak tüm tuşlara basan Papandreu, Türk Hükümetinin yapacağı bir hata ile uluslararası arenada “*saldırgan ülke*” konumuna düşürmeyi istemiştir. Güneş gazetesinde “*Atina’dan hesap sorduk, Türk cevabı alışılmadık ölçüde sertti*”⁷⁰ ifadeleri yer almıştır.

Hürriyet’in okuyucularına ilk sayfadan duyurduğu haberde, Özal’ın “*Atina’ya sürprizimiz var*” ifadesine yer verilmiş, Özal’ın, Yunanistan’a saldırmazlık paktı teklif edebileceği ihtimalinden bahsedilmiştir.⁷¹ Ulusal basının benzer haberlerle çatışma istememeziğünde, kuşkusuz Özal’ın dış politika ruhu etkilidir. Özal, Yunan gazetesi Eleftherotypia’ya verdiği demecinde: “*Papandreu’yu görmek istiyorum*”⁷² ifadelerini kullanmış, Haberi Hürriyet gazetesi okuyucularına aktarmıştır.

⁶⁴ *Milli Gazete*, 16 Kasım 1983, s.1.

⁶⁵ *Gürgan*, 20 Kasım 1983, s.1.

⁶⁶ *İstikbal*, 16 Kasım 1983, s.1.

⁶⁷ *Milliyet*, 07 Aralık 1983, s.1.

⁶⁸ Huner Tuncer, *Özal’ın Dış Politikası* (1983-1989), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015, s.72-74,112.

⁶⁹ *Milliyet*, 11 Mayıs 1984, s.1.

⁷⁰ *Güneş*, 1 Ocak 1984, s.1.

⁷¹ *Hürriyet*, 02 Nisan 1984, s.1.

⁷² *Hürriyet*, 26 Nisan 1984, s.1.

Hürriyet gazetesi haberinde, Yunanistan'la ilgili Türkiye tarafından kabul edilemez olan konu başlıklarını okuyucusuna özetlemiştir: “7 büyük yalan” başlığı altında; 10 mil hikayesi, değiştirilen notam, G-28 hava koridoru, fir hattı ihlali, tehlike iddiası, 41. Bölge sorunu ve Limni adası”.⁷³ Haberde temel başlıklarıyla Türk-Yunan ilişkilerinde çözümlenemeyen sorunlar sıralanırken haberde Kıbrıs konusu yer almamıştır.

3. Türkiye-AB İlişkileri ve Basına Yansımaları

Türkiye’de serbest piyasa ekonomisine geçişin dönüm noktası olarak görülen kararlarla, dünyada kendi ayakları üzerinde duracak ekonomik hedefler için serbest piyasa ekonomi modeli tercih edilmiştir.⁷⁴

Başbakan Turgut Özal hem AET hem de Türk-Alman siyasi ve ticari ilişkilerin artırılması için 02-08 Eylül 1984 (Almanya dahil) Avrupa ziyareti⁷⁵ basında geniş yankı uyandırmıştır. Birçok basın temsilcisi Özal’ın her saatini gazetelerinde haberleştirirken, bilhassa Almanya ve İsviçre/Zürih’te bankacılarla yapacağı görüşmeler vurgulanmıştır. Cumhuriyet gazetesi Özal’ın Almanya seyahatini öne çıkarırken, Merkez Bankası Başkanı Yavuz Canevi’nin geziye eşlik ettiğini öne çıkararak okuyucusuna duyurmuştur.⁷⁶

Milliyet gazetesinde: “Başbakan’ın Almanya gezisi başladı, Özal, pazarlık yapmayacağız, Türk işçisinin hakkını koruyacağız”, ifadeleriyle, Türk hassasiyetinin bunu gerektirdiğini vurgulamıştır.⁷⁷

Diğer taraftan Başbakan, 1984 ve 1985’te ülkeye çeşitli sebeplerle ziyarette bulunmuştur. 1985’te Hannover Fuarının açılış törenine katılmak üzere kalabalık heyetle Federal Almanya’yı ziyaret eden Özal, Mesut Yılmaz’ı çifte vergilendirmeyi engellemek için

⁷³ Hürriyet, 7 Ekim 1984, s.1.

⁷⁴ Emin Çölaşan, 12 Eylül Özal Ekonomisinin Perde Arkası (21. Baskı), Milliyet Yayınları, 1989, s.13.

⁷⁵ BCA, 30-181-2/516-261-6.

⁷⁶ Cumhuriyet, 02 Eylül 1984, s.1.

⁷⁷ Milliyet, 03 Eylül 1984, s.1.

görevlendirmiştir.⁷⁸ Ticari ilişkileri geliştirmek ve AET konusunda, Federal Almanya'dan destek istemiştir.

Turgut Özal'ın AET'ye üyelik konusundaki demeci, Milliyet'te yayımlanmış, Özal'ın, “*AET ile buzların erimeye başladığını ancak erime hızının yavaş olduğunu*” ifade ettiği vurgulanmıştır.⁷⁹ Almanya gezisinin arka planını aralayan Cumhuriyet gazetesi, Alman Leopard tanklarını ve nükleer santral ihalesini haberleştirerek, “*Özal'ın Alman tank fabrikasının Türkiye'de kurulması için destek vereceğini, nükleer santral için karar vermediğini*” yazmıştır. Haberin devamında “*Özal'ın Hamburg'ta işçilerle buluşarak onların sorunlarını dinleyeceği bilgisi*” okuyuculara aktarılmıştır.⁸⁰ Ziyaret sonrası Alman Bakan Genscher bu konuyla ilgili yaptığı açıklamada: “*Türkiye, bu hakkından vazgeçmiyor; ama serbest dolaşım öngörülen tarihte uygulanmayacaktır*” demiştir.⁸¹ İşçi hakları konusunda gelinen noktada Türkiye'nin taleplerine AET menfi dönüşler yapmıştır.

4. Türkiye- ABD İlişkilerinin Basına Yansımaları

1980 sonrasında “*Askeri Yardım Programı*” kapsamında oluşturulan fon ile Türkiye'ye silah ve nakit para akışı sağlanıyordu. Askeri yardım ilk başlarda yoğun olmakla birlikte 80'li yılların yarısından sonra, Gorbaçov'un “*Glasnost*”⁸² politikasını uygulaması, Yunanistan ile çekişmelerimizin yarattığı dış gelişmeler, Türkiye'nin beklentilerinin altında kalmıştı. Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada: “*Öngörülen yardım miktarı bizim müşkülümüzü karşılayacak seviyede değildir. Reagan yönetiminin verdiği yardım miktarından memnuniyet duymuyoruz*”⁸³ şeklindeydi. Mart sonunda ABD Dış İlişkiler Komitesi, Türkiye Cumhuriyeti'ne yapacağı yardımları Kıbrıs'ta tartışmaların odağında, kapalı alan Maraş'a bağlanmasıyla tepkiler yüksek sesle dile getirildi. Özal, kendisinin

⁷⁸ BCA, 30-18-1-2/529-345-4.

⁷⁹ Milliyet, 06 Eylül 1984, s.1.

⁸⁰ Cumhuriyet, 05 Eylül 1984, s.1.

⁸¹ Dışişleri Bakanlığı Belleten, 1984, s.19.

⁸² Glasnost (гласность): Sovyet lider Gorbaçov'un uyguladığı politikadır. Buna göre ülkede her alanda değişim gerçekleştirmek istemiştir, Hakan Kurt, “The Times Gazetesinde Gorbaçov'un Glasnost ile Perestrojka Politikalarını Uygulaması.” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8-3, 2021, s.1350-1381.

⁸³ Dışişleri Belleten Dergisi, 1984, s.8.

söylemek istemediği açıklamaları Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla yaptırırken, ABD baskıcılığının artık sonlanması gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁴

Ekim 1985'te Özal'ın New York ziyaretinde amaç Amerika Kongresi temsilcilerini Türkiye lehine ikna etmektir. Görüşmeyi: “*Özal'ın New York maratonu başladı*” başlığıyla haberleştiren Tercüman gazetesi, Özal'ın Time ve Barrons dergisi yazı işleri müdürleri ile bir araya geleceğini yazmıştı.⁸⁵ Başbakan Özal'ın basına ne kadar önem verdiğini anlatan bu haber onun dünyaca ünlü dergi ve gazeteleri kullanarak ülkesini ve projelerini anlatma ihtiyacı hissetmesiyle ilgilidir. Teknoloji ile çok barışık olan Özal, dış politikada basını çok etkili kullanan liderlerdendir.

ABD Kongresi, Başkan Reagan'ın istememesine rağmen 200 milyon dolarlık indirimle Türkiye'nin mali ve askeri yardımı onaylanırken, kararda Türkiye'nin Kıbrıs'tan çekilmesi ümit edilmişti.⁸⁶ Milliyet gazetesinde verdiği mülakatta Dışişleri Bakanı Halefoğlu: “*Şantaja boyun eğeceğimiz hesabının izahı zor. ABD yönetimi Yunanistan'ı daha fazla destekleyerek bölgedeki dengeleri değiştireceğini zannediyor, ayrıca Kıbrıs meselesinin Atina'nın isteklerine göre çözümlenemeyeceği çok açıktır*”⁸⁷ Eylül 1984'te 24 Nisan günü ABD Kongresi kararıyla Ermenilere soykırım uygulandığı gün olarak kabul edildi.⁸⁸ Türkiye'de iktidar muhalif tüm kesimlerin reddettiği bu gelişme, ilerleyen süreçte Türk-ABD ilişkilerinin kriz yaratan konu başlıklarından biri haline geldi.

Başbakan Turgut Özal ise 13 Eylül 1984 tarihinde yaptığı açıklamada: “*ABD Temsilciler Meclisinin ve Senatosunun son günlerde ülkemizle ilgili yaptığı maksatlı kararını teessüf ve infiale şahit oluyoruz... Kararın ASALA ve benzeri terör örgütlerine destek sağladığını dünya kamuoyunun takdirine bırakıyoruz... Bu gelişmelerin ülkelerin uzun vadeli hedeflerine zarar vereceğine tarih*

⁸⁴ *Dışişleri Belleten Dergisi*, 1984, s.8.

⁸⁵ *Tercüman*, 22 Ekim 1985, s.1.

⁸⁶ *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1984, s.1.

⁸⁷ *Milliyet*, 31 Mart 1984, s.1.

⁸⁸ *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1984.

şahittir’⁸⁹ Yaşanan sıra dışı gelişmelere Türk basını olaya farklı cephelerden bakarken olaya tepkinin şekli ve dozu politik pozisyona göre şekil almıştır. Cumhuriyet gazetesi: ‘‘*ABD’nin soykırım gününe tepki*’’⁹⁰, Hürriyet: ‘‘*İkiyüzlü Reagan*’’⁹¹ manşetiyle okuyucu karşısına çıkmıştır. Milliyet ise, ‘‘*Ermeniler ABD dış politikasında ağırlık koyuyor*’’ haberiyle çıkmıştır.⁹²

5. Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri

Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, SSCB’de büyükelçilik yapmış ve oradaki yönetimle diyalogu olan bir diplomattı. Turgut Özal’ın iktisadi temeldeki dış politikası, pozitif anlaşmaları beraberinde getirirken, Özal döneminin ilk dış politika imzasının Rusya ile olması tesadüfi değildi. Türkiye Cumhuriyeti, Turgut Özal döneminde SSCB ile dış politika ivmesini Rus Bakanlar Kurulu Başkanının Ankara’ya ziyaret etmesiyle yakalamıştır. Türkiye, önceliğini ticari faaliyetlerin artırılmasına odaklanmışken Rusya’dan gelen olumlu adımlar ikili teknik iş birliği anlaşmalarını da beraberinde getirmişti. 10 yıllık ‘‘*mal değişimine yönelik anlaşma*’’ ayrıca ‘‘*kültürel ve bilimsel değişim programı*’’ anlaşmaları imzalanmıştı.⁹³ Turgut Özal’ın Andropov’un cenazesine katılması, SSCB’de olumlu karşılanmış cenaze merasiminin ardından ikili görüşmeler akabinde, Türkiye tarihi için önemli sayılan Rus doğalgazının yurt içinde kullanımı anlaşması yapılmıştı.⁹⁴

Turgut Özal’ın cenaze merasimine katılması ve SSCB ile ilişkilerin yansımalarına baktığımızda, Milliyet: ‘‘*Özal mini jetle Moskova’ya gitti, yeni Sovyet lideri Çernenko*’’⁹⁵, Güneş gazetesi: ‘‘*Moskova’da zirve, Dünya politikasının nabızı Andropov’un cenaze töreninde atacak*’’⁹⁶, Hürriyet: ‘‘*Başbakan Moskova’da, Özal, özel*

⁸⁹ Dışişleri Bakanlığı Belleten, 1984, s.21-23.

⁹⁰ Cumhuriyet, 10 Eylül 1984, s.1.

⁹¹ Hürriyet, 12 Eylül 1984, s.1.

⁹² Milliyet, 13 Eylül 1984, s.1.

⁹³ Turan Aydın-Olgan Bekar, *Türkiye’nin Uzun Vadeli Çıkarları Açısından Türk-Rus İlişkileri*, TESEV, 1995, s.83.

⁹⁴ Baskın Oran (Ed.) ‘‘*Türk Dış Politikası*’’ (8. Baskı), İletişim Yayınları. II, İstanbul, 2005, s.165.

⁹⁵ Milliyet, 14 Şubat 1984, s.1.

⁹⁶ Güneş, 14 Şubat 1984, s.1.

uçakla gitti'', *Son Havadis gazetesi*: “*Özal Moskova'da*”⁹⁷, haber başlıkları ile okuyucularına bilgi vermişlerdir.

Özal liderliğindeki Türk dünyasına bakış, Sovyetlerin gücünü kaybettiği döneme denk gelir. Orta Asya Türkleriyle ekonomik, siyasi, enerji ve tarım konusundaki ilişkiler projelerle hayata geçirilecek, Türkiye Cumhuriyeti'nin Orta Asya Türklerine liderliği Özalist dış politikanın uygulanmasıyla 1990'lı yıllarda başlayacaktı.⁹⁸

SSCB-Türkiye dış politikasında önemli bir gelişme olan doğal gaz boru hattı konusunda Milliyet: “*Sovyetlerle üç konuda anlaşamadık, boru hattı için uluslararası ihale*” manşetini atmıştı. Anlaşmazlığın üç nedeni; mal karşılığı yapı isteği, Sovyetlerin biz yapalım isteğinin pahalı gelmesi, İtalyanların projesinin uygun bulunması olarak sıralanmıştı.⁹⁹ Rus Başbakanın Türkiye'de Özal ile temaslارının ulusal basında genelde olumlu bir hava bıraktığı bir gerçektir. Türk basını, ihracat kapılarının açılmasını, iş imkanlarının oluşmasına yönelik beklentileri de sayfalarına taşıdı.

Özal döneminde hareketlenen Sovyet-Türk ilişkileri ticari faaliyetlerle ikili kazanımlara dönüştü. “*90 kişilik heyetle gelen Sovyet Başbakanı Tikhonov sağlam dostluk arıyor.*”¹⁰⁰ İhracat için Sovyet pazarına girişin yollarını arayan Özal'ın ekonomisi çıkmazda olan elindeki doğalgazı paraya çevirmek isteyen Rus yönetimi ile anlaşması çok zor olmadı. Ticari konularda imzalar atılsa da iki devletin dış politika gerçeklerinin farklılığına dikkat çeken Cumhuriyet gazetesi: “*Türk-Sovyet ortak bildirisi çıkmadı; Ege sorunu, Afganistan'daki Sovyet varlığı, silahsızlanma ve bölgesel güvenlik, Latin Amerika'daki demokrasi sorunları*” görüş farklılıkları olarak sıralamıştı. Gazete yorumunda siyasi mesafenin ne açıldığı ne kapandığı, muhalefetin neden ortak bildiri yayınlanmadığı konusunda baskı yaptığını yazıyordu.¹⁰¹

⁹⁷ *Son Posta*, 14 Şubat 1984, s.1.

⁹⁸ Muhittin Ataman, *Özalist Dış Politika, Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış*, İzzet Baysal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2003, s.53-63.

⁹⁹ *Milliyet*, 25 Ağustos 1985, s.1.

¹⁰⁰ *Milliyet*, 26 Aralık 1984, s.1.

¹⁰¹ *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1984, s.1.

Sonuç

Turgut Özal'ın dış politika anlayışı, dönemler ve ölkeler bazında çalışılsa da onun Başkanlığı'nın ilk yıllarında Türkiye'yi etkileyen konulardaki bakış açası, çözümler arayışları ve bunun ulusal basında yer alış şekli çalışmamıza ilham kaynağı olmuştur. Özal, müdahale sonrası siyasi konulara nötr kalan basını rahatlatırken köşe yazarlarının ve manşetlerin yeni Türkiye vizyonuna destek olması için gayret etmiştir.

Turgut Özal, dış politikadaki sorunlara sıra dışı çözümler getirmeye çalışmıştır. Kendisinden önceki Başbakanların aksine bölgesinde aktif ve güçlü Türkiye hayaliyle yola çıkarak komşu ölkelerle var olan sorunları çözebilme adına kendine has iletişim dilini ve ekonomist yönünü kullanmıştır. Basınla ilişkilerini her zaman güçlü tutan lider, dış politikadaki sorunları açma adına gazetecilerden destek almıştır. Dış politikada muhataplarına direkt söylemek istemediğini basına yazdırmıştır. Yaptığı röportajlarla gazetelere manşet, köşe yazarlarına politik ilham kaynağı olan Özal, basının gücünü çok etkili kullanmıştır.

Türkiye'nin NATO gücünü bilen ve bölgedeki Türk askeri gücüne ABD'nin ihtiyacı olduğunu düşünerek müdahale sonrası siyasi ve ekonomik irtifa kaybeden ölkesini yeniden güçlü kılmanın yollarını aramıştır.

Dış politikada ölkesinin etki alanının artmasına engel olan Kıbrıs sorununu Yunanistan lideriyle çözmeye çalışsa da içerde ve dışarda netice alamamıştır. AET yolculuğu da Yunanistan muhalefetine takılan Özal, ABD'nin gücünü arkasına alarak birliğe kabul için Türkiye'nin NATO'daki jeostratejik önemini kullanmaya çalışmıştır. Ortadoğu'da yeniden etkin olmaya çalışırken, bölgede 1984 sonrası PKK'nın terör eylemleriyle sarsılan Başbakan, Suriye ve Irak ile sorunun çözümleri için girişimlerde bulunmuştur. İsrail-Filistin sorununda denge politikası izleyen Özal, Filistin haklarını koruyan açıklamalar yapmıştır. Irak-İran savaşını fırsata çevirerek ihracat rakamlarını yukarı çeken Turgut Özal; gezilerinde iş insanlarını ve gazetecileri yanına alarak iletişim ve ekonomi ağırlıklı dış politika yürütmüştür.

Türkiye'nin başlıca sıkıntı ve sorunları üzerine kafa yormuş, projeler üretmiş, gerçekleşmesine çalışmış ve başarılı olmuştur. Çalışmaları toplum kesimlerince izlenip, takdir edilen Turgut Özal, kamuoyunun teşvik ve desteği ile yönetebilme sanatına yönelmiş, Cumhuriyet tarihinin sıra dışı siyaset ve devlet adamlarından biri olmuştur. Özallı yıllar Türkiye için önemli dönüm noktalarından biri olmuş, iktidarı döneminde ülke ekonomik, sosyal ve siyasal yapılanma açısından önemli dönüşümler ve köklü değişimler yaşamıştır.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 30-18-1-2/501-181-1, Tarih: 11.02.1984.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 30-18-1-2/506-211-5, Tarih: 25.04.1984.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 30-18-1-2/508-220-2, Tarih: 17.05.1984.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 30-18-1-2/508-220-1, Tarih: 17.05.1984.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 30-18-1-2/516-261-6, Tarih: 29.08.1984.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 30-18-1-2/529-345-4, Tarih: 26.03.1985.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer: 30-18-2/527-336-8, Tarih: 20.03.1985.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Gırgır Dergisi

Günaydın

Güneş

Hürriyet

İstikbal

Millî Gazete

Milliyet

Son Havadis

Tercüman

Araştırma ve İnceleme Eserler

Anayasa Mahkemesi E.1984/14, K.1985/7 sayı ve 13.06.1985 Tarihli Kararı.

Ataman, Muhittin, *Özalist Dış Politika, Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış*, İzzet Baysal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2003, s. 53-63.

Aydın, Turan-Bekar, Olgan, *Türkiye'nin Uzun Vadeli Çıkarları Açısından Türk-Rus İlişkileri*, TESEV, 1995.

Bali, Mahmut Aykan, "Türkiye'nin Basra Körfezi Güvenliği Politikası: 1979-1988", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 21 (1) 1994, s. 23-59.

Barlas, Mehmet, *Turgut Özal'ın Anıları*, Sabah Kitapları, 1994.

Başbakan Turgut Özal'ın Konuşması, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları, *Filistin Halkıyla Dayanışma Uluslararası Günü Sebebiyle Gönderilen Mesaj*, "29 Kasım 1984", 13.12.1983-12.12.1984, Başbakanlık Basımevi.

Birand, Mehmet Ali, *APO ve PKK*, Milliyet Yayınları, 1993.

Birand, Mehmet Ali-Yalçın, Soner, *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2016.

Cemal, Hasan, *Özal Hikâyesi*, İstanbul: Bilgi Yayınları, 1990.

Çarkoğlu, Ali-Mine Eder, "Domestic Concerns and the Water Conflict Over the EuphratesTigris River", *Middle Eastern Studies*, 37/1,2001, s. 41-71.

Çavuşoğlu, Hüseyin, "1983 Genel Seçimleri ve Anavatan Partisi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(1), 2022.

- Çölaşan, Emin, *12 Eylül Özal Ekonomisinin Perde Arkası* (21. Baskı), Milliyet Yayınları,1989.
- Daban, Cihan, “Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:17 / Sayı.33, Nisan 2017.
- Dağı, İhsan-Sezal İhsan, *Özallı Yıllar* (2. Baskı), İstanbul: Beta Basım,2016.
- Duman, Mehmet, Zeki, *Turgut Özal'ın Modernleşme Anlayışı*, Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 15 (Sayı 55), 2018, s. 99 – 120.
- Ertem, Barış, *12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)*, OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Cilt 8, Sayı 14,2018, s. 657-676.
- Ertosun, Erkan, *Özal'ın Ortadoğu Barışı Perspektifi*, Turgut Özal Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2015, s. 193-195.
- Ertosun, Erkan, *Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak*, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015.
- Fırat, Melek-Kürkçüoğlu, Ömer, *Ortadoğu ile İlişkiler*, B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I 1980-2001)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Oran, Baskın, (Ed.) *Türk Dış Politikası*, (8. Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Keskin, Yusuf Ziya, *Türkiye Siyaseti ve Devlet Örgütlenmesinde 12 Mart Muhtırasının Etkileri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22(TBMM'nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı) 2020, s. 1-15.
- Karpat, Kemal, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Kavuncu, Sibel, *Turgut Özal'ın Başkanlığı Döneminde Türkiye- ABD İlişkileri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Kurt, Hakan. “The Times Gazetesinde Gorbaçov’un Glasnost ile Perestroyka Politikalarını Uygulaması.” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8-3, 2021, ss.1350-1381.

TBMM Arşiv Genel Müdürlüğü, Türk Ulusal Basını Gazete Manşetleri, 16 Kasım 1983.

Tuncer, Huner, *Özal’ın Dış Politikası (1983-1989)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015.

Uzgel, İlhan, “*ABD ve NATO ile İlişkiler*” *Türk Dış Politikası*, B Oran (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

IV- Web Siteleri

<https://www.anavatan.org.tr/Sayfa-Turgut-Ozal'in-Hayati>.

https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanlarimiz/turgut_ozal.

<https://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644>.

<https://www.enerji.gov.tr/anasayfa>.

Türk Eğitim Siyasetinin Son İkiyüz Yılı (1824-2024)

Güray KIRPIK*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketleri içerisinde eğitimle ilgili temel yenilikler müfredat, dersler ve yeni okul türlerinin açılması şeklinde sıralanabilecek birtakım değişimler görülür. XVI.-XVII. yüzyıllarda medreselerin müfredatındaki değişiklikler, ders cetvellerindeki değişimler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında eğitim alanındaki yenilikler askeri alanda başlayarak, ilk mekteplere kadar yayıldı. Bu yenileşme hareketleri içinde zamanla tarım toplumundan, endüstri toplumuna geçişin geç kalınmış bir başlangıcı oldu.

XIX. yüzyılda Osmanlı'nın eğitim yeniliklerinin tarihini yazmış olan Mahmut Cevad *“Toplumun genelinin eğitim bakımından yükseltilmesi her devlet ve hükümetin en önemli vazifelerinden”* olduğunu belirtir.¹ Kısacası devlet adamları ve hükümetler herkesin eğitimi ile ilgilenmeyi XIX. yüzyıldan itibaren bir mesele olarak görmeye başlamışlardır.

XIX. yüzyılın başından itibaren eğitim kurumlarının müfredatında görülen yenileşmelerde geneli etkileyen değişimler olmakla birlikte, stratejik olmayan, gününbirlik değişim hamleleri sıklıkla görülmüştür. Cumhuriyet zamanında da program geliştirme çabalarının düzenli şekilde yürütülmediği, program geliştirme uzun yıllar uygulanmakta olan programlardan bazı konuların çıkarılması veya eklenmesi şeklinde anlaşılmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyete kadar geçen buhranlı siyasi ve kültürel atmosfer içinde eğitimin beyin lobları sayılabilecek olan müfredatın geliştirilmesinde;

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Ankara/Türkiye, e-mail: guray@gazi.edu.tr, Orcid: 0000-0002-8973-5921.

¹ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1338, s.106.

-Eğitim felsefesi ve sosyolojisinin topluma uygun verilerinin dikkate alınması

-Toplumun ihtiyaç ve özelliklerinin görülmesi,

-Zamanla değişen ihtiyaç ve beklentilerin asıl ihtiyaç ve beklentilerden farklı olarak dikkate alınması,

-Coğrafya ve geçim şartlarına göre (meslek ve iş kaygıları) eğitim takvimi ve müfredatın uygulanması, gibi felsefî ve pratik kaygılara öncelik verilmesi gerekmekte iken, bu maddelerin yer yer bazılarının ihmal edilmesi ile müfredat oluşturulması, uygulanması ve geliştirilmesinde müdahalelerin zamanında ve dengeli şekilde yapılamadığı görülür.

1. Osmanlı Döneminin 1824-1923 Yılları Arası Eğitim Siyasası

1824 yılında Sultan İkinci Mahmut tarafından yayınlanan Talim-i Sıbyan Fermanı ile başkent İstanbul için “Mekâtib-i İbtidaiye”nin taliminin zorunlu hale getirilmesi Türk eğitim siyasasında bir milat mesabesindeki düşünsel ve hukuki dönüşümü temsil etmektedir. Sultan İkinci Mahmut’un döneminde açılan okulların tıp, hukuk ve askeri meslek mektepleri başta olmak üzere Mekâtib-i Rüşdiyyenin bu dönemde planlanarak açılmaya başlanması eğitimde modernleşmenin de genel anlamda önemini kavrandığını göstermektedir. Bunun yanısıra Mekâtibi Rüşdiye’nin de geliştirilmesinin yanısıra eğitim reformlarının sadece askeri okullardan ibaret kalmaması fikrinin, Tanzimat Fermanı sonrasında Sultan Abdülmecit zamanında yayınlanan 1845’te eğitim alanındaki reformların sadece askerî okullarda olmaması gerektiğini belirten bir fermanla da anlaşılacağı üzere sivil-sosyal meslekler ve halkın eğitimi noktasına doğru yaygınlaştırılma çabasına dönüştüğü, artık kamu eğitimi olarak anlaşılmaya ve uygulanmaya başladığını göstermektedir. Dünya eğitim tarihinde görülmektedir ki, bütün teknik yeniliklerin ilk öğretilmeye başladığı kurumların başında askerî mektepler gelir. İkinci olarak tıp okulları ve üçüncü olarak da genel eğitim kurumları gelir. Sultan Abdülmecid’in fermanı bunu doğrulayan tespitleri de içermektedir. Nitekim onun bu emriyle

Meclis-i Maarif-i Muvakkat ve Meclis-i İmariye adıyla bilinen eğitim kurulları oluşturulmuştur.² Bununla birlikte 1851-1856 yılları arasında eğitimde büyük bir durgunluk döneminin yaşandığı görülür. Oysa 1845-1851 yılları arası daha çok hamle yapılan bir dönemdir.³

Meclis-i Maarif-i Muvakkat (Geçici Maarif Meclisi) zamanında (1845-1846) eğitimin 3 kademededen oluşması karara bağlanmıştı. Bunlar *İlk, orta ve yüksek* kademe idi. Resmi ve modern(cedîd) *ilk mektepler* ve geleneksel olarak eğitim yapan *sıbyan mektepleri* de bu eğitim döneminde devam etmekteydi. Ortaöğretimi “*rüştiye*”ler, yükseköğretimi ise “*Dârulfünun*” karşılamaktaydı. Bu okullarda okutulacak *dersleri ve kitapları* belirleme işini bir *bilim uzmanları kurulu* olan “*Encümen-i Dâniş*” yapmıştır.⁴ Fransız Akademisi’nden esinlenilerek açılan *Encümen-i Dâniş*’in görevlerinin başında *temel bilimler ve teknik bilim dallarının belirlenmesi, memlekete yayılması, okullar için gerekli ders kitaplarını telif ve tercüme etmek ve edebiyat ve tarih alanlarında yeni kitaplar yazmak gibi eğitimsel çalışmalar* bulunmaktaydı.⁵

1846’da *Daimi Meclis-i Maarif* kurulmuş, 1857’de bu Meclis’in adı *Meclis-i Maarif-i Umumiye* olmuştur.⁶ 17 Mart 1857 tarihinde alınan bir kararla *Maarif-i Umumiye Nezareti (Milli Eğitim Bakanlığı)* oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti’nde yenilik hareketlerinin en çok görüldüğü dönemlerden biri olan Sultan II. Abdülhamit devrinin en başarılı yenilik alanı eğitim olmuştur. O’nun zamanında eğitim kurumları bütün ülkeye yayılırken, programların kalitesi yükseltilmiş ve müfredat modern konuları kapsayacak şekilde yeniden gözden geçirilmiştir. Bu bağlamda yeni açılan meslek okulları arasında *Hukuk, Güzel Sanatlar, Ticaret, Mühendis, Baytar, Polis, Gümrük Okulları ve Geliştirilmiş Yeni Bir Top Okulu* bulunmaktaydı.⁷ *İkinci*

² Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Hareketleri*, TTK, Ankara, 1991, s.8-10.

³ Kodaman, *a.g.e.*, s.14.

⁴ Koçer, *a.g.e.*, s.53

⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev.: M. Kırıatlı, TTK, 1998, s.432

⁶ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s.88.

⁷ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s.25-40.

Meşrutiyet'in ilk yıllarında Türk olmayan mebusların, patrikhanelerin, siyasî fırkaların, matbuatın ve nihayet yabancı hükümetlerin gösterdikleri zorluklar yüzünden hiçbir şey yapılamamış, maarif işlerinde Nisan 1909 tarihine kadar 7 maarif nazırı değişmiştir."⁸ Ancak bu istikrarsız dönem Emrullah beyle kısmen istikrara kavuşmaya başlamış, 1918 yılına kadar süren II. Meşrutiyet döneminde, yenileşme açısından yoğun bir tartışma ve uygulama dönemi yaşanmıştır.

İkinci Meşrutiyet döneminde yapılan tartışmalardan en çok dikkati çeken Sâtı Bey maarif ıslahatına ilkokullardan başlama fikrini savunurken, Emrullah Efendi üniversiteden başlanması görüşünü ileri sürmekteydi. Emrullah Efendi'nin bu görüşüne eğitim tarihinde "*Tübâ Ağacı Nazariyesi*" denir.⁹ 1908 yılından önce bazı vilayetlerde özel ana mektepler (*hususî kindergarden-özel çocuk bahçesi-hususî ana mektebi*) açılmıştı. Ancak 1908 yılından itibaren de yurdun hemen her tarafında özellikle de İstanbul'da özel ana mektepleri açılmaya başlamıştır. Devlet okulu olarak ilk resmi ana mektepler Balkan Savaşlarından sonra açılmaya başlamıştır. Daha sonraları Sâtı Bey İstanbul'da bir Çocuk Yuvası açmıştır.¹⁰

Cumhuriyet dönemine gelindikten ve Cumhuriyet'in ilanından sonra 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de Tevhid-i Tedrisat yasası kabul edildikten sonra bu zamana kadar ayrı eğitim vermekte olan kız ve erkek mekteplerinin karma eğitime geçmesine müsaade edilmiştir. 1924 yılında Tekirdağı'nda Kız Lisesi bulunmaması dolayısıyla, kızların erkek lisesine kaydolmak istemeleri üzerine, Türk eğitiminde kızlarla erkeklerin beraber okumaları sorunu gündeme gelmiş, bu durum üzerine Bakanlık 1924 Ağustos'unda, ilkokul eğitiminin karma olmasını, kızların erkek okullarına, erkeklerin de kız okullarına kaydolabilecekleri kararını Tevhid-i Tedrisat'a dayanarak almıştır. Öte yandan *Üçüncü Heyet-i İlmiye*'de (27 Aralık 1925) yatsız ortaokullarda öğretimin karma olarak yapılması görüşülmüş ve kabul edilmişti. Böylece Türkiye'deki ortaöğretim kademesindeki okullar da karma öğretim yapmaya başladılar (1926). Liselerde karma eğitime

⁸ Koçer, *a.g.e.*, s.169.

⁹ Koçer, *a.g.e.*, s.170.

¹⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1994, s.231.

1934-1935 öğretim yılından itibaren geçilmiştir. Öncelikle bilhassa bina yetersizliği olan ve tek liseli olan yerleşim birimlerinde bulunan 19 lisede karma eğitime geçilmiştir.

1.1. Mektep ve Medrese Programlarında Değişmeler

Osmanlı medreseleri program açısından başlangıçtan bu yana gelen geleneği sürdürmüşlerdir. Bu medreselerde matematik, coğrafya ve tıp gibi bilimler okutuluyordu. Bazı medreselerde de *Hey'et (Astronomi)*, *Hikmet (Fizik)*, *Hesap ve hendese*, *Tıp*, *Hat Sanatı* dersleri verilmekte idi. Bu derslerde sınıf geçme esası değil ders ve kitap geçme esası uygulanmaktaydı. İkinci Meşrutiyet döneminde *Hoca Muhyiddin ve Eşref Efendizâde Şevketi* gibi düşünürlerin önerdikleri programlarda klasik medrese derslerinden çok yeni dersler yer almaktaydı.¹¹ Medreselerin büyük ıslahat programı olan *Dâru'l-Hilâfet-i Âliye* medreselerinin ders programları ise lise ders programlarına alabildiğine benzetilmişti.

İkinci Meşrutiyet hükûmeti zamanında 26 Şubat 1909'da uygulamaya konulan *Medaris-i İlmiye Nizamnâmesi*'nin en önemli özelliklerinden biri öğrenci yerleştirilmesini ayrıntılarıyla belirlemiş olmasıydı. Bu Nizamname'de yıllık müfredatın öğretim süresi 9 ay olarak belirlenmişti. Cuma hariç her gün 3 saat ders okutulacağı ve ders müfredatının 5 yıl içinde tam bir şekilde uygulanacağı öngörülmekteydi. İkinci Meşrutiyet döneminde medreselerin programlarına *Coğrafya*, *Cebir*, *Usul-i Tercüme*, *Hikmet-i Cedide*, *Belagat-ı Osmanî*, *Usul-i Sâkk (Hukuk)*, *Mevalid*, *Kozmografya* gibi dersler ilave edilmiştir. Ancak öğretim elemanlarına yeterli maaş ve ders ücretlerinin verilememesi programın işlemesine engel olmuştur.

Osmanlı'da yenileşme hareketleri sırasında ilk müfredat değişiklikleri askerî okulda olmuştur. Bu anlamda *Mühendishane-i Bahri-i Hümayun*, *İlk Deniz Okulu*, 1776 yılında "*Hendesehane*" adlı bir kurumda 10 öğrenci ile açılmıştı. Kırım Savaşı dolayısıyla Avrupa'dan getirilen subayların da burada ders vermeleri sağlanmıştı. Fransız *Sonya*, *Monnier* ve *Lafitte Clavé* adlı mühendis subaylar "tabyacılık" derslerine girmişlerdir. Fransız asıllı Binbaşı *Truguet* ve

¹¹ Ergün, a.g.e., s.329-330.

Tando da mesleki dersler veriyorlardı.¹² Ancak bu Fransız subaylar Rusya ve Avusturya'nın baskısı üzerine 1788'de okuldan ayrılmışlardır.

Sultan I. Mahmut zamanında, 1734'te "*Humbarahane ve Hendesehane*" adlı okullar açıldı¹³, okulun araç gereçleri Avrupa'dan getirildi, öğretmenleri atandı, öğrencileri seçildi. Ancak gene olumsuz tepkiler alınması üzerine o zaman için tatil edildi. Bu okul, Sultan III. Mustafa zamanında Sadrazam Mehmet Ragıp Paşa'nın gayretleriyle yeniden açıldı (1765). 1790 yılında İsveç ve Fransa'dan mühendis ve subaylar getirtilerek, bu okulun yeniden düzenleme ve inşa' çalışmalarına başlandı. 1792'de Humbarahane yaptırıldı. 1795'te *Mühendishane-i Berri-i Hümayun* adıyla bilinen *Kara Mühendishanesi Okulu* tam olarak kuruldu. 1803'te kara subayları yetiştiren Mühendishane okulları birleştirildi ve dersler de bölümlerine göre farklı müfredat ile verilmeye başlandı.¹⁴ Bu meslek okullarında 1795-1845 arasında "*Başhocalık*" ve "*Ders Nazırı*" adı verilen görevler bulunmakta idi. "*Ders nazırı*" olan ders fihristlerine göre gerekli izlemeleri yapar, sorunları tespit eder, öğretmen ve programla ilgili raporları toplar ve kendi hazırladığı raporla beraber eğitim faaliyetinin halini Maarif Meclisi'ne arzederdi. Bu sistemin kendi içinde denetlenmesi ve güçlendirilmesi için 50 yıl boyunca uygulanmış bir resmi prosedür idi. Öte yandan bu görevlilerin aynı dönemde ve hatta daha öncesinde de medreselerde görülen bir görevi uyguladıkları görülür. Çünkü Medreselerde "*reisü'l-müdderrislik*" baş hocalık iken "*ders nazırlığı*" da "*nazır-ı vakf*" adı verilen medrese işleyişinde sorumlu memurun görevi idi ve aynı zamanda teftiş ve raporlama dönütlerinden sorumlu idiler.

Tanzimat'ın ilan edilmesinden itibaren (1839) her alanda yurt dışından ders verecek öğretmen, doktor ve mühendis getirilmesi çalışmalarının arttığı görülmektedir. Bu kapsamda 1839 yılında süvari ve topçu birliklerindeki atların hastalıklarıyla ilgilenecek bir uzman öğretmen olan Godlewsky Almanya'dan getirilmiştir. 1845 yılında

¹² Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane 1776-1826*, İstanbul 1995, s.124-125.

¹³ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, C.1-5, İstanbul 1977, s.58-61.

¹⁴ Bkz. Ertuğrul, *Deniz Okulumuz 1776-1936*, İstanbul, 1937, s.34.

Harbiye Mektebi programı ikiye ayrılarak “*Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye*” ve “*Mekteb-i Fünun-ı İ’âdîye*” şeklinde iki kısımdan oluşan bölümler açılmış ve hazırlık okulu(i’âdî) olarak askerî i’dadilerin açılmasına başlanmıştır. Ertesi yıl da programlar uygulanmaya başlamıştır.¹⁵ Müfredatta yer alan yeni konular ve derslerin çoğu fen ve teknoloji alanıyla ilgili idi. Bu dersler için Fransa ve Almanya’dan teknik öğretmenler getirilmişti.

Mösyö Mojino, *Hendese-i Resmiye, Menazır, Gölge, Sath-ı Rakım, Fenn-i Makine, İlm-i Hey’et, Taksim-i Arazi ve Fenn-i Mimari* derslerine, Mösyö Manyan, *Topografya, Fenn-i Harb ve Seferiyye, Piyade Dahiliyye Kanunnamesi, Piyade Talimi* derslerine, Mösyö Dubrovil, *Süvari Dahiliyye Kanunnamesi, Süvari Nazariyat ve Ameliyatı* derslerine, Alman Malinofestke, *İstihkam-ı Hafife ve Cesime, Hücum ve Müdafaa, Topçuluk Talimleri* derslerine, Mösyö Kes, *Resim* derslerine, Mösyö Dubroka *Baytarlık Sınıfı* derslerine girmek görevlendirilmişti (1848).

1869 Nizamnamesine göre rüştiyelerin ders programlarında *Mebadi-i Ulûm-ı Diniye, Lisan-ı Osmanî Kavaidi, İmlâ ve İnşa, Tertib-i Cedit üzere Kavaid-i Arabiye ve Farisiye, Tersim-i Hudud, İlm-i Hesap, Defter Tutmak Usûlü, Mebadi-i Hendese, Tarih-i Umumi ve Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik, Lisan-ı Fransevî (İhtiyarî ders/Seçmeli ders)* dersleri bulunmaktaydı. Ortaokul düzeyinde sayılabilecek bu dönem rüşdiyelerinin dördüncü yılında *Seçmeli İkinci Yabancı Dil* bulunmaktaydı.

1871’den itibaren rüşdiyelerde Fransızca eğitimine büyük bir önem verilmeye başlanmıştı. Bundan dolayı Avrupa’dan ve Lübnan’dan Fransızca öğretmenleri getirilmişti. Askerî rüştiyeler ve idadiler 1877’de “*Mekâtib-i Askeriye Nezareti*” ne bağlanmış ve aynı yıl Fransa ve Almanya’dan askerî okul programları getirilmiş, bu programlar derhal “*tercüme, tedkik ve muayene*” edilerek uygulama safhasına geçirilmiştir. 1888’de askerî uzman olarak Almanya’dan Subay Von der Goltz getirilmiştir. Goltz Paşa “*Mekâtib-i Askeriye Müfettiş-i Umumiliği (Askeri Mektepler Genel Müfettişliği)*” görevini yapmıştır. Goltz Paşa bir taraftan askerî okullarda okutulacak ders

¹⁵ Mehmet Esat, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, İstanbul 1313, s.17.

kitaplarını seçerken, askerî okullarda genel bir ıslahat yapmayı da planlamıştır. Gerçekten bu tarihten sonra askeri mesleki eğitimde yeni bir eğitim yaklaşımı ve yeni ders programları uygulamaya konulmuştur. Askerî okullar 1909'a kadar bu sistem üzere devam etmiştir. 31 Mart Olayı'ndan sonra Hareket Ordusu, askerî okullarda reform yapılmasını teklif etmiş ve Askerî Şura da bu teklifi kabul ederek “*Terbiye ve Tedrisat-ı Askeriye Müfettiş-i Umumîliği (Askeri Eğitim ve Öğretim Genel Müfettişliği)*” kurulmuştur. Böylece denilebilir ki askeri alandaki meslek eğitimini Almanya örneğine göre yeniden düzenleme şeklinde bir yenilik hareketi olmuştur.¹⁶ Osmanlı Devleti zamanında tarım alanındaki ilk modern eğitim yeniliği Ziraat Mektebi'nin 1846'da İstanbul Yeşilköy'de Ayamama Çiftliği'nde uygulamalı bir ziraat okulu olarak açılmasıyla başlamıştır. Uzunca bir aradan sonra 1881 yılında ikinci Ziraat Mektebi açılmıştır.¹⁷ 1884 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde Ziraat Okulu açma çabaları başlamış, 1894 yılına kadar 2 yeni Ziraat Mektebi ve 2 örnek çiftlik kurulmuştur. Bu çabalar, uygulamalı modern tarım mesleğini bilen mühendis yetiştirmenin ilk girişimleri olmuştur.¹⁸ İstanbul'da ve Bursa'da kurulan bu okullara bağlı olarak modern çiftlikler kurulmuş ve teorik zirai bilgileri uygulama safhasına geçirme çalışmaları akademik, bilimsel tekniklerle yapılmaya başlanmıştır. 1888 yılında Konya, Adana, Sivas, İzmit, Halep, Manastır gibi vilayetlerde *Ziraat Mektepleri Uygulama Çiftlikleri* kurulmuştur.¹⁹ Bu yenilik çabalarına karşılık olarak daha sonra her nedense bu uygulama arazilerinin ve okulların kapatılma girişim ve çabaları da yer yer görülmüştür.²⁰ Bununla ilgili olarak nihayet 1904'ten 1908'e kadar dersler tamamen kuramsal teorik programlar düzeyine indirgenmiştir. Hatta İkinci Abdülhamit döneminin bu uygulamalı endüstriyel tarım girişimleri 1908'de tamamen teorik (kuramsal) eğitime çevrilerek, endüstrileşme yolunda ilerleme programına büyük bir sekte vurulduğu

¹⁶ Ergün, *a.g.e.*, s.298.

¹⁷ Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihî Gelişimi)*, Ankara 1982, s.283.

¹⁸ Donald Quatert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul, 2008, s.119.

¹⁹ Quatert, *a.g.e.*, s.108.

²⁰ Quatert, *a.g.e.*, s.105.

görülmektedir.²¹ Ancak 1909'da yapılan bu hatadan dönülmüşse de Ziraat Mektebi mezunlarının başka görevlere atanması ve bürokrasideki görevlerini tarım endüstrileşmesine teksif edememeleri gibi sorunların bu dönemde görülmesi dikkat çekici ve çarpık eğitim-istihdam dengesi ile ilgili köklü yapısal sorunlar olarak devam etmiştir.

1.2. Mekteb-i İbtidaîler (İlkokullar)

1892-1893 eğitim öğretim yılında *Rüştiyelerle İdadiler* birleştirilmiştir. Bu nedenle öğretim programları yenilenmiştir. Bu sırada yaşanan değişimle Fransızca dersi müstakil rüştiyelerden kaldırılmış yerine “*Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye*” dersleri konulmuştur. Yeni programda Türkçe Dersi'nin saatinde artırma yoluna gidilmiş, Arapça *yabancı dil* olarak yer almıştır. *İlm-i Eşya* dersi ise ertesi yıl programdan çıkartılmıştır.²² İ'dadi programından *Mantık, İlm-i Mevalid, İlm-i Servet, Hikmet-i Tabiiye ve Kimya* dersleri çıkarılmış, yerine *Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, Jimnastik ve Müsellesat* dersleri programa girmiştir.

1884 tarihli *Suriye Maarif Salnamesi*'ne göre şehirlerdeki ilkokul (İbtidai) düzeyindeki okullarda ilk 3 sınıfta okutulan dersler şunlardır:²³

Birinci yıl	İkinci yıl	Üçüncü yıl
Elifba dersleri	Akaid	Kur'an-ı Kerim
Kıraat	Kur'an-ı Kerim	Tecvid
Kitabet-i Kur'aniye	İlmihal	Vazife-i Etfal
	Hesap	Kısas-ı Enbiya
	İmla	Malumat-ı Diniye
	Kitabet (Yazı)	Kısa Kavaid
		Türkçe
		Kitabet (Yazı)

²¹ Quatert, *a.g.e.*, s.104-105.

²² Kodaman, *a.g.e.*, s.113.

²³ Kodaman, *a.g.e.*, s.87.

İkinci Meşrutiyet döneminde 2 dershaneli ve 2 öğretmenli okul müfredatı ile 6 sınıflı ilkokul müfredatı uygulanmaktaydı. Bu programların her ikisinde de Ziraat dersleri mecburi dersler arasında bulunmaktaydı. Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine aynen geçen 1915 tarihli “*Mekâtib-i İbtidaiye-i Umûmiye Talimatnamesi*”nde 3 devreli ve 6 sınıflı ilkokullar için müfredat hazırlanmıştı.²⁴

1915 tarihli “*Mekâtib-i İbtidaiye-yi Umûmiye Talimatnamesi*”nde 3 devreli ve 6 sınıflı ilkokullar için hazırlanan müfredat şöyledir:

Öğleden Evvel Tedris Edilecek Dersler	Öğleden Sonra Tedris Edilecek Dersler
Kur'an-ı Kerim	El İşleri
Malumat-ı Diniye	Ziraat
Müşahabat-ı Ahlâkiye	Kitabet (Yazı)
Türkçe, Kıraat, Sarf ve Nahiv	Resim
Tarih	Gına (Musiki)
Hendese ve Hesap	Terbiye-i Bedeniye
Eşya Dersleri	

1.3. Rüştüyeler

"Rüştüye" diye adlandırılan eğitim kurumu, Türk eğitim tarihinde önce ortaöğretim kademesinde ortaya çıkmış, bir süre lise olarak işlev gördükten sonra, öğretim seviyesi düşerek ortaokul ve ilkokul kademesine dönüşmüştür. Bir süre de "*ikinci kademe ilköğretim okulu*" denilebilecek bir düzeyde başka bir ifadeyle "ortaokul" olarak kaldıktan sonra, 1913 yılındaki programdan itibaren ilkokulların içinde erimiştir.

1883-1884 yıllarında Rüştüye programlarında ıslahat çalışmalarına gidilmiştir.

²⁴Cicioğlu, a.g.e., s.91.

1884 Yılı Rüştiye programı şu şekildedir

Birinci yıl	İkinci yıl	Üçüncü yıl	Dördüncü yıl
Sarf-1 Arabi	Arapça	Gülistan	Risalet-i Erbaa
Talim-i Farsî	Kavaid-i Farsî	Hesap	Gülistan
Amal-1 Erbaa	Muhtasar Hesap	Coğrafya	Cebir
İmla	Avrupa coğrafyası	İmla ve İnşa	Coğrafya
İlmihal	Tercüme	Fezleke	Hendese
Ahlak	İnşa ve Kıraat	Fransızca	Usul-i Defter
Hatt-1 Sülüs	Rik'a ve Sülüs	Hatt-1 Rik'a	Kavaid-i Osmanî
			İnşa ve Hatt-1 Rik'a
			Fransızca
			Fezleke
			Tarih-i Osmanî

1.4. İdadiler

"İdadi" genel olarak kendisinden üstün bulunan bir okula öğrenci hazırlayan okul demektir. Hazırlama okulları oldukları için idadilerin eğitim tarihindeki rolleri sürekli olarak değişmiştir. 1881 yılından itibaren il merkezlerinde yedi yıllık, ilçe merkezlerinde ise beş yıllık idadiler açılmıştır. İdadilerin ilk programı elde değildir. Ancak 1892'den itibaren 1912'ye kadar uygulanan program bilinmektedir. Bu programlarda da yer yer düzenlemeler olmuştur. Örneğin 1897 ve 1907'de *rüşdiye ve idadilerin* programlarındaki düzenlemeler bu nevidendir.²⁵ İkinci Abdülhamit döneminin eğitim yenilikleri sırasında en sık görülen hususlardan biri *tarım toplumundan endüstri toplumuna geçme yolunda yenileşmenin ilk adımlarının müfredat* ile atılmaya çalışılmış olmasıdır. Bu amaçla programa "*Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye*" dersleri konulmuştur. Ayrıca Ziraat mektepleri ile çiftliklere uygulamada kullanılması için ithal tohum dağıtılmasına karar verilmişti.²⁶ Bu önemli dersler 1902 yılına kadar ders şeklinde devam etmiştir. 1902'den itibaren ise yedi yıllık idadiler *genel, ziraat, ticaret ve sanayi* meslek alanlarında 1 genel ve 3 meslek dalına yönelik olmak üzere 4 farklı dal programı uygulamaya başlamıştır. Bunlardan genel sınıf 7 (meslek dersleri yok), *Ziraat sınıfı 6*, diğer iki meslek alanındaki sınıflar ise 8 yıllıktı. 1904 yılında her ne sebeple olduğu anlaşılmeden ziraat şubeleri

²⁵ BOA, Fon Kodu: MF.MKT, Dosya No: 330, 938, 953, Gömlek No:65, 44, 80.

²⁶ Quatert, *a.g.e.*, s.165.

kaldırılmış, ziraat, ticaret ve sanatla ilgili konular derse tahvil edilmiştir.²⁷ Ancak bu kere de her nedense öğretmen bulunamaması gerekçe gösterilerek yeni programı uygulamaktan da vazgeçilmiştir. Sonunda idadiler 1910-1913 eğitim öğretim yılında "*sultani*"ye, daha sonra da "*lise*"ye çevrilerek tarihe karışmışlardır.²⁸ Buna göre, idadinin rüştiye kısmının ilk 3 sınıfında meslek dersleri arasında 3'üncü sınıfta *Ziraat* dersi de bulunmaktaydı. 5 yıllık idadilerde 1910 tarihinde uygulanan programda *ziraat, sanayi ve ticaret* dersleri bulunmaktaydı. Çünkü bölümler kapatılmış, dersler halinde bu ihtiyaç ve boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. Bu düzenlemenin mesleğe yönlendirme ve meslek kolları bakımından önemli sonuçları olmuştur. Böylece okullarda tek tip program uygulanmasına giden bir değişim yaşanmıştır.

1910'da 5 yıllık İdadi Müfredatı

Dersler	I.Sınıf	II.Sınıf	III.Sınıf	IV.Sınıf	V.Sınıf
Kur'an-ı Kerim ve Tecvid	3	2	1	-	-
Ulum-ı Diniye	2	2	2	1	1
Hesap	3	2	1	3	3
Hendese	-	1	2	3	3
İlm-i Eşya	3	3	-	-	-
Hikmet-i Tabiiye	-	-	1	2	2
Tarih-i Tabiat	-	-	2	2	1
Hıfzu's-Sıhha	-	-	-	-	1
Coğrafya	2	2	2	2	2
Tarih	2	2	2	2	2
Arabi	2	2	2	1	1
Türkçe	5	5	4	3	2
Fransızca	1	2	2	4	4
Malumat-ı Medeniye	1	1	-	-	-
Ahlak	-	-	1	1	-
Malumat-ı İktisadiye	-	-	-	-	1
Malumat-ı Kanuniye	-	-	-	-	1
Ziraat	-	-	1	-	-
Usul-i Defter	-	-	1	1	-

²⁷ Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s.46.

²⁸ Kodaman, *a.g.e.*, s.131.

Evrak ve Muhaberat-ı Ticari	-	-	-	-	1
Yekûn	24	24	24	25	25
Arapça	2	2	2	2	2
Rumca	2	2	2	2	2
Bulgarca	2	2	2	2	2
Ermenice	2	2	2	2	2
Hatt (Rik'a, Sülüs)	1	1	1	1	1

Sultan Abdülaziz'in Fransa'yı ziyareti sırasında müşahede ettiği okullar örnek alınarak, 1 Eylül 1868 yılında "*Galatasaray Sultanisi*" açılmıştı. Fransız sistemini esas alan bu Okul'un eğitim öğretim süreleri de esas alınarak 5 yıl olmuştur.²⁹ Sultanilere 3 yıllık hazırlık sınıfının da eklenmesiyle 8 yıllık okula dönüşmüştür.

Sekiz(8) Yıllık Sultanîlerin Sınıf-ı İbtidaiye Kısmı İlk 3 Yıllık Hazırlık Dersleri:

Türkçe Dersler	Fransızca Dersler
Kıraat ve Yazı	Fransızca
Kıraat ve İmlâ	Hesap
Muhtasar Sarf-ı Türki	Hüsn-i Hatt-ı Franseviye
Hatt-ı Rik'a	
Ulum-ı Diniye	

Taşrada Vilayet Merkezlerindeki Sultanilerin Dersleri

Birinci Sınıf	Sarf-i Arabi ve Türki, Fransızca, Hesap, Nahiv ve Hüsn-i Hat, Kur'ân ve İlmihal
İkinci Sınıf	Sarf ve Nahv-ı Arabi, Türkçe, Farsî, Fransızca, Hesap, Coğrafya, Hat, İngilizce
Üçüncü Sınıf	Nahv-ı Arabi, Mantık, Farsî, Fransızca, Hesap, Coğrafya, Hat, İngilizce, Tarih
Dördüncü Sınıf	Mantık, Fransızca, Cebir, Hukuk, Coğrafya, Edebiyat-ı Türkiye, İngilizce, Tarih, Tarih-i Tabiiye, Kimya, Hukuk
Beşinci Sınıf	Meanî, Beyan, Edebiyat, Hendese, İlm-i Servet, Tarih, Tarih-i Tabiiye, Kimya, Hukuk
Altıncı Sınıf	Aruz ve Edebiyat, Hendese, Kimya, Fenn-i Defteri, Servet, Hukuk, Mekanik, Fenn-i Ziraat, Resim

²⁹ Kodaman, a.g.e., s.134.

2. Cumhuriyet Döneminin 1923-2024 Yılları Arası Eğitim Siyasası

Cumhuriyet dönemi eğitim siyasası yenileşme dönemlerinden alınan derslerin yansımalarının ve tamamlayıcı hamlelerinin görüldüğü birbirini takip eden büyük ve küçük ancak etkili ve kapsayıcı, kalıcı değişimlerin yaşandığı bir yüzyılı temsil etmektedir. Eğitim siyasasının en bariz ve net görülebildiği alan ise program yenilikleri ve buna dair yapılan değişiklik ve yeniliklerdir. Cumhuriyet'in ilk 50 yılında program yeniliklerinde önemli hamleler ve dönüm noktaları bulunmakla birlikte, program yeniliklerinde düzenli bir değişim grafiğinin takip edilmediği açıkça görülmektedir. Cumhuriyet döneminin ilk yılında “*Mektep Müfredatı*” değişmemiş 1915 tarihli programın uygulamasına 1924 yılına kadar devam edilmiştir. 16 Temmuz 1921 yılında toplanan Maarif Kongresi'nde ilköğretim müfredatı üzerinde durulmuş ancak bir karara varılmamıştır.³⁰ 15 Temmuz-15 Ağustos 1923 tarihleri arasında Ankara'da “*Birinci Heyet-i İlmiye*” toplanmış, toplantının gündemine *İlkokul Programında Yapılacak Değişiklikler, İlkokuldan Sonra Değişim Programı ve İlköğretim Talimatnamesi*'nin değiştirilmesi alınmıştır.³¹ 1924 yılında “*İkinci Heyet-i İlmiye*” toplantısı yapılmış *ilkokul, ortaokul ve lisenin* o zamana kadar sürdürülen statüleri değiştirilmiş ve ders kitapları yeniden yazdırılmıştır.

2.1. İlkokul Programları

Cumhuriyet döneminin ilk müfredatı “*İkinci Heyet-i İlmiye*” tarafından hazırlanmıştır. Bu program ile devreler ortadan kaldırılmış, 5 sınıf bir bütün olarak ele alınmıştır. Ayrıca *ilkokulun süresi 6 yıldan 5 yıla* indirilmiştir.

³⁰ Cicioğlu, a.g.e., s.92.

³¹ Cicioğlu, a.g.e., s.93.

1924 tarihli Erkek İlk Mekteplerinin Haftalık Ders Cetveli³²

Dersler	1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf	5.Sınıf
Alfabe	12	-	-	-	-
Kıraat	-	4	3	2	2
İmla	-	2	2	1	1
Tahrir	-	1	-	2	2
Sarf	-	-	-	1	1
Yazı, (Sülüs ve Rik'a)	-	2	1	1	1
Kur'an-ı Kerim ve Din Dersleri	-	2	2	2	2
Hesap	2	3	3	3	2
Hendese	-	-	-	1	2
Tarih	-	-	1	2	2
Coğrafya	-	-	1	2	2
Tabiat Tetkiki, Ziraat, Hıfzu's-Sıhha	3	3	2	2	2
Müşahabat-ı Ahlâkiye, Malumat-ı Vataniye	1	1	1	1	1
Resim	2	2	2	2	2
El İşleri	2	2	2	2	-
Musiki	2	2	2	1	1
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	1	1

İkinci Heyet-i İlmiye'nin hazırladığı program uygulamaya konulamamış, bu programın yerine 1926 Yılı Müfredatı uygulamaya alınmıştır. Hazırlanan 1926 Müfredatı'nda John Dewey'in üzerinde durduğu "*Hayat Bilgisi, Toplu Tedris ve İş Okulu*" kavramlarına yer verilmiş, bu program 1925-1926 öğretim yılında bazı pilot okullarda denenmiş, 1927 yılında genel uygulamaya alınmıştır.³³ Bu müfredatla ilk defa gündeme gelen "*Toplu Tedris*" uygulamasını öğretmenlere öğretmek için Bakanlık hizmetiçi kurslar açmıştır.

³² Cicioğlu, a.g.e., s.94.

³³ Cicioğlu, a.g.e., s.95-96.

1926 Programı Haftalık Ders Cetveli

Dersler	Birinci devre			İkinci devre	
	1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf	5.Sınıf
Türkçe Alfabe	10	-	-	-	-
Kıraat	-	4	4	3	3
İmlâ	-	2	2	1	1
Tahrir	-	2	2	2	2
Gramer	-	-	-	1	1
El yazısı	-	2	2	1	1
Hayat Bilgisi	4	4	4	-	-
Hesap, Hendese	4	4	5	5	5
Tarih	-	-	-	2	2
Coğrafya	-	-	-	2	2
Tabiat Dersleri	-	-	-	2	2
Eşya Dersleri	-	-	-	-	2
Yurt Bilgisi	-	-	-	2	1
Resim, El işi	4	4	4	2	2
Musiki	2	2	1	1	1
Jimnastik	2	2	2	2	1
Toplam	26	26	26	26	26
Ev İdaresi	-	-	-	-	-

1935 yılında toplanan bir komisyon 1926 yılında uygulamasına başlanan “İlkmektepler Müfredatı”nda gerekli değişiklikleri yaparak, 1936 yılından itibaren “Yeni İlkokul Müfredatı”nı yürürlüğe koymuştur. Türkiye eğitim siyasasında Millî Eğitim’in amaçlarına bu kadar geniş kapsamlı olarak ilk defa bu müfredatta yer verilmiştir.

1936 Programı Haftalık Ders Cetveli

Dersler	Birinci Devre			İkinci Devre	
	1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf	5.Sınıf
Türkçe	10	7	7	6	6
Tarih	-	-	-	2	2
Coğrafya	-	-	-	2	2
Yurt Bilgisi	-	-	-	2	1
Tabiat Bilgisi	-	-	-	3	3
Aile Bilgisi	-	-	-	2	2
Hayat Bilgisi	5	6	7	-	-
Hesap, Hendese	4	4	4	4	5
Resim-İş	4	4	4	2	2
Yazı	-	2	1	1	1
Müzik	1	1	1	1	1
Jimnastik	2	2	2	1	1
Yekûn	26	26	26	26	26

Cumhuriyet döneminin eğitim siyasasında önemli gelişmelerden biri olarak 1936 yılında Köy Okulları için ayrı bir program yapılmıştır. Bu programda müfredatın yanında derslerin uygulanış biçimi de vurgulanmıştır. Buna göre;

“1) Her gün derslerden 15 dakika önce temizlik yapılacaktır,

2) Her ders 40 dakikadır, ziraat işleri 1 saattir,

3) Dersler arasında 15 dakika teneffüs yapılır,

4) Dersler mahalli şartlara ve mevsimlere göre öğleden önce veya güneş batmadan bitmek üzere öğleden sonra yapılır. Saatini başöğretmen müfettişle beraber tayin eder.” gibi önemli detaylı yönergeler ve talimatlar bulunmaktadır.³⁴

Türk Eğitim siyasasının son asrının 90 yılında etkili olan ve kendisinden sonraki uygulamalı okulların yapısına tesir eden teorik-pratik temelli bir kurumsal yapı olarak 1936 Programı ve Köy Okulları

³⁴ Cicioğlu, a.g.e., s.98.

Program Projesi günün ihtiyaçlarına göre yeniden değiştirilmiş ve 1948 ilkokul programı hazırlanmıştır.

1948 Programı, Cumhuriyet tarihinin en uzun yürürlükte kalan müfredatı olarak kabul edilmektedir. 1948 Programı şöyledir:

Dersler	Birinci Devre			İkinci Devre	
	1. Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4. Sınıf	5.Sınıf
Hayat Bilgisi	5	6	7	-	-
Türkçe	10	7	7	6	6
Tarih	-	-	-	2	2
Coğrafya	-	-	-	2	2
Yurttaşlık Bilgisi	-	-	-	2	1
Tabiat Bilgisi	-	-	-	3	3
Matematik	4	4	4	4	5
Aile Bilgisi	-	-	-	2	2
Resim-İş	4	4	4	2	2
Yazı	-	2	1	1	1
Müzik	1	1	1	1	1
Beden Eğitimi	2	2	2	1	1
Toplam	26	26	26	26	26

1948 Köy İlköğretim Programı'nda *Müzik ve Beden Eğitimi* dersleri için başlı başına bir saat ayrılmamıştır. Bu dersler için derslerden önce 20 dakikalık bir zaman uygun görülmüştür. Bu köy okullarında haftada 26 saat ders yapılmaktaydı. Bu derslerden 6 saati Tarım-iş çalışmalarına 20 saati de diğer derslere ayrılmıştı.³⁵

1954 yılında Amerika'dan gelen 25 kişilik bir öğretmen grubu, yurdun her yerinde 1948 programı üzerinde çalışmalar yapmış, "*Köy Deneme Okulları Program Taslağı*" hazırlamışlardır. Bu taslak 1954-1955 yılında *Bolu Deneme Okulu*'nda uygulamaya konulmuştur. 1955 yılında da "*İstanbul, Şehir, Köy Deneme Okulları Müfredatı*" hazırlanmış, 1956-1957 öğretim yılında da bu program(müfredat) yürürlüğe konmuştur.³⁶

25-30 Nisan 1968 tarihleri arasında toplanan *İlkokul Programı Değerlendirme Semineri*" Heyeti 1962 programını incelemiş ve bazı

³⁵ Cicioğlu, a.g.e., s.100-101.

³⁶ Cicioğlu, a.g.e., s.101.

değişiklikler yaparak, 1 Temmuz 1968 Müfredatı'nı yürürlüğe koymuştur. 1968 programı normal, çift öğretim yapan ve birleştirilmiş sınıflarda faaliyette bulunan okullarda uygulanırken ortak bir anlayışa varmayı, kullanılacak metotlarda görüş birliğine varmayı, metot ve tekniklerle verimi artırmayı amaçlamaktaydı. Genel hatlarıyla günümüzde halen uygulanmakta olan programın temelini teşkil eden 1968 Müfredatı'nda önemli bir yenilik veya değişim olarak daha önce haftalık uygulanan 26 saatlik haftalık ders saati cetvelinin 10 saat eklenerek 36 saate kadar çıkarıldığı görülmektedir.

1968 Yılında Normal Öğretim Yapan İlkokulların Haftalık Ders Programları Şöyledir:

Dersler	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf
	Dakika /Toplam	Dakika /Toplam	Dakika /Toplam	Dakika /Toplam	Dakika /Toplam
Hayat Bilgisi	200	240	240	-	-
Planlama	120	120	120	-	-
Değerlendirme	200	200	200	-	-
Eğitsel Çalışmalar	60	60	60	-	-
Sosyal Bilgiler	-	-	-	240	200
Planlama	-	-	-	50	50
Değerlendirme	-	-	-	80	80
Eğitsel Çalışmalar	-	-	-	60	60
Fen ve Tabiat Bilgisi	-	-	-	200	200
Planlama	-	-	-	70	70
Değerlendirme	-	-	-	120	120
Din Bilgisi	-	-	-	40	40
Türkçe (Yazı)	400	360	360	240	240
Matematik	200	200	200	160	200
Resim-İş	120	120	120	80	80
Müzik	40	40	40	40	40
Beden Eğitimi	80	80	80	40	40
Toplam	1420	1420	1420	1420	1420

2.2. Ortaokul Programları

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ortaokul seviyesindeki okullar, rüşdiyelerden idadilere ve ardından İlköğretimin ikinci kademesine ve ardından da Ortaokula dönüşen adlandırma süreci yaşamıştır.

Ortaokul programlarının Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişi noktasında karşılaştırmalar yapılırken bu değişim periyoduna bakıldığında 1922 yılı ortaokul programı³⁷ büyük oranda Osmanlı rüşdiyelerinin ikinci kademelerinin devamı özelliğini taşımaktadır. Cumhuriyet'in ilanından sonra kabul edilen *İlk Ortaokul Programı* 1924 yılı Ortaokul Programı'dır.

*1924 Yılı Ortaokul Programı*³⁸

Dersler	1. Sınıf Kız		2. Sınıf Kız Erkek		3. Sınıf Kız Erkek	
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız
Türkçe/Edebiyat	7	7	5	5	4	4
Ecnebi Lisanı	5	5	5	5	5	5
Malumat-ı Vataniye	-	-	1	1	1	1
Din Dersleri	1	1	1	1	-	-
Tarih	2	2	2	2	2	2
Coğrafya	2	2	1	1	1	1
Hayvanat	1	1	-	-	-	-
Fizyoloji	-	-	-	-	2	2
Nebatat	-	-	1	1	-	-
Arziyat	-	-	-	-	1	1
Fizik	-	-	2	2	2	2
Kimya	-	-	1	1	2	2
Riyaziyat	5	5	4	4	4	4
Resim	1	1	1	1	1	1
Terbiye-i Bedeniye	1	1	1	1	1	1
Ev İdaresi	-	-	1	1	-	-
Çocuk Bakımı	-	-	-	-	1	1
Atölye	2	1	1	1	-	-
Labaratuvar	1	1	1	1	1	1
Yekûn	28	28	28	28	28	28

1924 yılına ait yukarıdaki Ortaokul Programı'nda 1927 yılında öğretmen ve müfettiş raporlarına dayanarak Edebiyat, *Tarih*, *Riyaziyat* (*Matematik*) ve *Coğrafya* derslerinde değişiklikler yapılmış, *Din Dersleri* de programdan çıkarılmıştır.³⁹ Daha önceki programlarda liselerin dördüncü sınıfında *Edebiyat* dersinde *Edebi Bilgilere* yer verilerek Tarih'e hiç yer verilmediğinden, 1927 programında 3 saatten 2'si *Edebi Bilgilere*, 1 saati de Tarih dersine ayrılmıştır. Tarih dersi

³⁷ Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Ankara 1994, s.164.

³⁸ Yücel, *a.g.e.*, s.1661; Cicioğlu, *a.g.e.*, s.172.

³⁹ Yücel, *a.g.e.*, s.167.

için kitabın çok hacimli olduğu ve saatinin azlığı üzerinde durulmuştur. Edebiyat grubu program cetvelinde *Fen Dersleri* azaltılmış ve Fen grubu program cetvelinde ise Fen dersleri artırılmıştır. *Askerî Tedrisat Dersi* 1927-1928 programında ortak program dersi olarak uygulanmıştır.

1931-1932 Orta Mektepler müfredatında ve özel eğitim programlarında *Tarih ve Yurt Bilgisi* derslerine yeni bir bakış getirilmiştir. Bu dönemde “*Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti*” tarafından basılan tarih ve coğrafya kitapları ortaokul ve liselerde okutulmaya başlamıştır.

1937-1938 programı⁴⁰ bir yıl sonra değiştirilmiştir. 1938’den 1949 yılına kadar değiştirilmeden devam eden program⁴¹ şöyledir:

Dersler	1-2-3 Erkekler/1-2-3 Kızlar					
	Sınıf 1	Sınıf 2	Sınıf 3	Sınıf 1	Sınıf 2	Sınıf 3
Türkçe	6	4	4	5	4	4
Yazı	2	-	-			
Tarih	2	2	2			
Coğrafya	-	2	2			
Yurt Bilgisi	-	2	2			
Yabancı Dil	5	4	4			
Matematik	5	4	4			
Beden Eğitimi	1	1	1			
Resim	2	1	1	1	1	1
Müzik	1	1	1			
Fizik	-	3	3			
Kimya	-	-	-			
Tabiat Bilgisi	3	3	2			
Askerlik	-	2	2	-	1	1
Biçki Dikiş	-	-	-	2	1	1
Toplam	27	27	26	9	9	9

Yukarıda ders cetveli verilmiş olan 1937-1938 Müfredatı 1 yıl denendikten sonra, 1939 yılında 11 yıl uygulanacak olan müfredat hazırlanmış, bu müfredatta ders saati 34’ten 29’a indirilmiş, *Fen Bilgisi* dersi tekrar kaldırılarak *Fizik*, *Kimya* ve *Tabiat Bilgisi* şeklinde alt ders başlıklarına ayrılmış ve cetvele yerleştirilmiştir. *Biyoloji*,

⁴⁰ MEB, *Ortaöğretim Programındaki Yönelmeler*, (1924-1970), İstanbul 1972, s.113.

⁴¹ MEB, *Ortaöğretim Programındaki Yönelmeler*, (1924-1970), İstanbul 1972, s.114.

Hıfzussıhha ve Tabii İlimler dersleri kaldırılmış, bu iki ders *Tabiat Bilgisi Dersi* adı altında toplanmıştır. *Serbest Çalışmalar* dersi kaldırılmış, *Ev İdaresi* dersi sadece kızlara mahsus olmak üzere *Biçki Dikiş* dersi adını almıştır. Bu program 1949 yılına kadar değiştirilmeden devam etmiştir.

22-31 Ağustos 1949 yılında toplanan “*Dördüncü Millî Eğitim Şurası*” yeni hazırlanan programı incelemiş, yeni ortaokul programını ilköğretimle uyumlu bulmuş, *Tarih ve Tabiat* derslerinin müfredatının gözden geçirilmesine, derslerin imtihanlarının objektif yapılmasına karar verilmiştir. Bu programda haftalık ders saati 32 saate çıkarılmıştır.⁴²

1949 yılından 1970 yılına kadar da uygulanan program şöyledir:

Dersler	Sınıflar			
	1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	Toplam
Türkçe	6	4	4	14
Tarih	2	2	2	6
Coğrafya	2	2	1	5
Yurttaşlık Bilgisi	1	1	1	3
Matematik	5	4	4	13
Fizik	-	3	3	6
Kimya	-	-	2	2
Tabiat bilgisi	3	3	2	8
Yabancı Dil	3	3	3	9
Beden Eğitimi	1	1	1	3
Resim	1	1	1	3
Müzik	1	1	1	3
Serbest Çalışmalar	3	3	3	9
İş Bilgisi	4	4	4	12
Toplam	32	32	32	96

Değişen siyasi şartlar yanısıra dünyadaki bilimsel ve teknik gelişmeler de eğitim siyasasını etkilemektedir. Bu minvalde 1970’te toplanan “*Yedinci millî Eğitim Şurası*” Türk Eğitim Sistemi’nin yapısını “Türk Eğitim Siyaseti” noktasında en çok etkileyen ve 2024 yılına kadar devam ettiren bir temellendirme yaparak, büyük ölçüde

⁴² Cicioğlu, a.g.e., s.184.

değiştirmiştir. Böylece Ortaokulların müfredatı da yeni bir şekil almıştır.

Bugün hala devam etmekte olan cetvel sistematığı ve formatlar genel anlamda 1970’te üretilen cetvelin devamı görünümündedir. Yedinci Milli Eğitim Şûrâsı’nın kararlarının birçoğu da aynı şekilde etkili olmuş ve sonradan uygulamaya konulmuş kararlardır. Bu anlamda okul süreleri ve cetveller en dikkati çeken tavsiye kararları hükmündedir.

1970 Yılında Yedinci Millî Eğitim Şurası ’nda Belirlenen Ortaokul Programı

Mecburi dersler	DERSLER	SINIFLAR		
		1	2	3
	Türkçe	6	4	4
	Sosyal Bilgiler	4	4	4
	Fen Bilgisi	4	4	4
	Matematik	4	4	4
	Yabancı Dil	3	3	3
	Beden Eğitimi	2	2	2
	Müzik	1	1	1
	Resim-İş	2	2	1
İhtiyari ders	Din Bilgileri	1	1	-
Toplam		27	25	24
Seçmeli dersler	1. Grup Ticaret İşleri veya Tarım İşleri veya Teknoloji Kızlar İçin Ev İşleri	2	2	2
	2. Grup Müzik Çalışmaları, Resim Çalışması	1	1	1
	3. Grup Laboratuvar, Kitaplık Çalışması	-	2	3

2.3. Lise Programları

Lise kavramı İkinci Meşrutiyet döneminde kullanılmaya başlanmış ve Osmanlı Devleti’nde daha önceden adı “Rüşdiye” olan

okulların üçüncü kademesi, sonradan İdadi denilen ve Sultani adıyla da bildiğimiz okulların İkinci Meşrutiyet dönemindeki yenileşme çabaları sonucunda karar verilen adı “Lise” olmuştur. 1910-1915 yılları arasında “lise” kavramının bütün üçüncü kademe ortaöğretim okullarına ad olarak verilme işleminin tamamlandığı görülmektedir. Yenileşme sadece adlandırmada olmamış aynı zamanda ders programları ve uygulamalarında da görülmüştür. Bu bağlamda Osmanlı son dönemindeki liselerin programı da genel hatları ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında kullanılmıştır. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ve 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türk Eğitim Siyasetinde temel bir bütünlük anlayışının getirileceği anlaşılmıştı. Bu bakımdan konuya bakıldığında Cumhuriyet döneminin *İlk Lise Programı* 1924 programı olmuştur. Bu programda *Tarih* dersleri üzerinde durulmuş, *Tarih* ders programından saltanatla ilgili kısımlar çıkarılmış, *Kurtuluş Savaşı'nın Tarihi*, *Türkiye Devleti'nin Kuruluşu*, *Sevr ve Lozan Anlaşmaları*, *Cumhuriyetin İlanı*, *Hilafetin Kaldırılması* gibi konular eklenmiştir. Liselerin Edebiyat Şubesi (Kolu)'ne “*Türk Medeniyeti Tarihi*” dersi konmuş, ayrıca her iki şubeye (Fen ve Edebiyat kolunun her ikisine birden) de *Sosyoloji* dersi eklenmiştir.⁴³

1924 yılında kabul edilen Cumhuriyetin İlk Lise Müfredatı⁴⁴
şöyledir:

Dersler	4.Sene	5.Sene	6.Sene	
			Fen	Edebiyat
Türkçe ve Edebiyat	3	3	2	5
Ecnebi Lisansı	5	5	5	5
Tarih	2	2	2	4
Coğrafya	1	1	1	1
Tabiiyat	3	-	-	İki (2) saat “Hayvanat” 1 saat “Nebatat (Botanik)”
Arziyat	-	2	-	Yarım (1/2) saat “Nebatat” 1,5 saat “Arziyat
Fizik	2	2	2	(Jeoloji/Yerbilim)”
Cebir	3	2	1	-
Hendese ve Resm-i	4	3	4	-
Hattı	2	1	3	-

⁴³ Cicioğlu, a.g.e., s.197.

⁴⁴ Yücel, a.g.e., s.171.

Labaratuvar	2	2	-	2
Arabi	1	1	-	4
Farisi	-	2	2	2
Felsefe	-	-	2	4
İçtimaiyat	-	-	2	2
Mekanik (Mihanik)	-	-	2	-
Kozmografya	-	2	-	1
Müsellesat (Geometri)	2	2	2	-
Kimya				-
Yekûn	30	30	30	30

1926 yılında “*Erkek Lise Sınıflarıyla Erkek Muallim Mekteplerinin Son İki Sınıflarında İcra Olunacak Askerî ve Tedrisat Talimleri Hakkında Talimatname*”nin çıkması üzerine Bakanlık bu talimatnameyi okullara göndermiş ve talimatnamenin gereğinin uygulanmasını istemiştir.⁴⁵ *Askerî Tedrisat* dersi 1927 programında gösterilmediği halde 1927-1928 programında uygulanmıştır. 1928 yılında Lâtin esasına dayalı Yeni Türk Alfabeti’nin kabul edilmesi ile 1929-1930 eğitim öğretim yılında lise müfredatından *Arapça ve Farsça* dersleri kaldırılmıştır. Bu derslerin yerine *İkinci Bir Yabancı Dil* konulması düşünülmüş, ancak tam olarak bir yabancı dilin bile öğretilmediği ve öğretilmeyeceği endişesiyle 1932-1933 öğretim yılında *Yabancı Dil* programdan çıkarılmıştır. Lâtin Alfabeti ile en çok *Türkçe* dersi üzerinde durulmuş ve yeni bir program hazırlanmıştır. *Türkçe* dersindeki bu değişiklikler *kıraat, gramer, tahrir(yazı), edebiyat tarihi ve edebi tetkikler* olarak dönemlere ayrılmıştır.

⁴⁵ Maarif Vekaleti, *Tebliğler Mecmuası 10.11.1923*, Sayı, 10 İstanbul 1927, s.6-10.

1927 Yılı Lise Müfredatı Şöyledir:⁴⁶

Dersler	1.Sınıf	2.Sınıf	3. Sınıf		Yekûn
			Fen	Edebiyat	
Türkçe ve Edebiyat	3	3	3	5	11
Tarih	2	2	2	3	7
Coğrafya	2	2	1	1	5
Nebatî ve Hayvanatî Fizyoloji	3	-	-	-	3
Arziyat	-	2	-	-	2
Fizik	2	2	2	1	7
Kimya	2	2	2	-	6
Hendese ve Resm-i Hattî	3	2	2	-	7
Cebir	3	2	2	1	8
Nazari hesap	-	-	1	-	1
Müsellesat	-	-	1	-	1
Mekanik (Mihanik)	-	-	2	-	2
Kozmografya	-	-	2	1	3
Felsefe ve İctimaiyat	-	2	3	6	8
Arabi	2	2	-	4	8
Farisi	1	1	-	2	4
Ecnebi lisanı	5	5	5	5	15
Jimnastik	2	2	1	1	5
Laboratuvar	3	3	2	2	8
Yekûn	32	32	32	32	

1931 programında bazı dersler bir başka ders adı altında birleştirilmiş veya bir başka dersin programına yedirilmiş, *Nebati ve Hayvani Fizyoloji* ile *Arziyat* dersleri “*Tabiiyat*” dersi altına; *Müsellesat*, *Cebir*, *Hendese*, *Nazari Hesap*, *Mihanik* ve *Kozmografya* dersleri ise “*Riyaziye*” adı altına toplanmıştır. *Askerî Tedrisat* ve *Yabancı Dil* yine 1931 programında yer almıştır. Bu program 1934 yılına kadar uygulanmıştır.

1934 yılındaki lise programında önemli değişiklikler görülmektedir. Bu program daha önce parça parça çıkmış olan müfredatı birleştirici niteliktedir. Bundan sonra köklü program değişikliği görülmemekle birlikte 1937 yılında programdaki *Fizik*, *Cebir* ve *Kimya* dersleri programlarında değişiklikler yapılması söz konusu olmuştur. Ayrıca bu programda kız öğrencilere de bir saatlik

⁴⁶ Yücel, a.g.e., s.174; Cicioğlu, a.g.e., s.198.

Askerlik dersi konmuştur.⁴⁷ Bu program son olarak 1939 yılında revize edilmiş ve önemli ölçüde 1949'a kadar aynen devam ettirilmiştir.

1949'a Kadar Devam Devam Eden 1939 Programı Şöyledir:

Dersler	Sınıf 1	Sınıf 2	Sınıf 3	
			Fen	Edebiyat
Edebiyat	3	3	2	5
Filozofi ve Sosyoloji	-	-	3	7
Psikoloji	-	2	-	-
Tarih	2	2	1	3
Coğrafya	2	2	3	1
Matematik	5	4	8	2
Tabii ilimler	3	2	1	1
Fizik	2	2	2	1
Fizik Laboratuvarı	1	1	1	½
Kimya	2	2	2	1
Kimya Laboratuvarı	1	1	1	½
Yabancı dil	5	5	3	5
Jimnastik	1	1	1	1
Askerlik	2	2	2	2
Askerlik (Kızlara 1 saat)	1	1	1	1
Laboratuvar (Kızlara)	1	1	1	1
Yekûn	29	29	30	30

1947'de lise müfredatında yapılan değişiklikle bazı liselerde *Latince* adında yeni bir kol(dal) açılmış ve fakat kısa bir süre sonra kapatılmıştır. 1949 yılında toplanan "*Dördüncü Millî Eğitim Şurası*"nda orta dereceli okulların müfredatı üzerinde durulmuş, programların fonksiyonel ve yetersiz olduğu *Millî Eğitim Bakanı* tarafından ifade edilmiştir. Bu Şûrâ'da liselerin dört (4) yıla çıkarılması ve sınıf mevcutlarının 35-40 kişilik olması noktasında tavsiye kararı verilmiştir.

Dördüncü Millî Eğitim Şûrâsı'nda liselerin dört (4) yıla çıkarılması tavsiye kararı ancak 1952 yılında uygulamaya konulabilmiştir. 1952-1955 yılları arasında yani 1956'ya kadar uygulanan bu programda şubelerin(dalların) ayrımı dördüncü sınıfta yapılmaktaydı. Ayrıca 1952 programında Edebiyat dersi "*Türk Dili ve Edebiyatı*", Filozofi ve Sosyoloji dersi "*Felsefe*" adını almıştır. Yine

⁴⁷ Cicioğlu, a.g.e., s.203.

1952'de Lise Programı'na *Sanat Tarihi, Yetiştirme Kursları ve Seminer Çalışmaları* eklenmiştir.⁴⁸

Liselerin öğretim yıllarının dört (4) yıldan üç (3) yıla indirilmesiyle hazırlanan 1956 Programı'nda Fen ve Edebiyat şubelerinin(dallarının) ayrımı, tekrar son sınıfa (Üçüncü Sınıfa) alınmıştır. Seçmeli 2 *Yabancı Dil* konmuş, öğrencilerden seçmeli listesinden *İkinci Yabancı Dil, Resim ve Müzik* derslerinden birini seçmesi istenmiştir.

*1956 Yılı Lise Programı Şöyledir:*⁴⁹

Dersler	1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	
			Fen	Edebiyat
Türk Dili ve Edebiyatı	5	4	3	6
Psikoloji	-	2	-	-
Felsefe, Mantık, Sosyoloji	-	2	3	6
Tarih	2	2	2	2
Coğrafya	2	2	1	2
Matematik	5	5	7	2
Tabiat Bilgisi	3	2	1	-
Fizik	3	3	3	2
Kimya	3	3	3	2
<i>Yabancı Dil</i>	5	5	5	5
Beden Eğitimi	1	1	1	1
Askerlik	1	1	1	1
Resim, Müzik veya İkinci Yabancı Dil (<i>Seçmeli</i>)	2	2	2	2
Yekûn	32	32	32	32

1956 programına 1957 yılında yapılan eklemeler ile “*Sanat Tarihi*” ayrı bir ders olarak ele alınmış, “*Askerlik*” dersinin adı “*Millî Savunma*” olarak değiştirilmiş ve “*Din Dersi*” seçmeli olarak konulmuştur. Bu program 1957-1974 yılları arasında genel hatları ile devam etmiştir. Ancak bu programa 1974 yılında toplanan “*Dokuzuncu Millî Eğitim Şurası*” eklemeler yapmıştır. Buna göre bir yenilik olarak 1974 yılındaki Program'ın ortak ve haftalık ders

⁴⁸ Cicioğlu, a.g.e., s.206.

⁴⁹ Cicioğlu, a.g.e., s.207.

saatlerine “*Seçmeli Dersler*” ile “*Rehberlik ve Eğitsel Çalışmalar*” dersi eklenmiştir.

1974’ten 2024’e kadar görülen 1982, 1991-92, 1997, 2006, 2012-13 müfredat yeniliklerinde de görüldüğü üzere, son 50 yıl içinde müfredat en az 6 yıl en fazla 10 yılda bir olmak üzere önemli değişimler yaşamıştır. Türk Eğitim Siyaseti’nin içindeki bulunduğu tarihi, siyasi ve sosyal değişiklikler eğitim programlarına, cetvellerine, derslere madden ve manen yansımıştır. Ayrıca eğitimde yenileşmelerin ve değişimlerin hem hukuki hem de pratik bir zemine dayandığı hususu, değişim tabloları ve tabloların siyasi, sosyal zemini göz önünde bulundurulduğunda izahtan varestedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nde Sultan İkinci Mahmut döneminin gerçek anlamda ilk ciddi kararlarından birisi olan 1824 yılındaki mecburi eğitim fermanından 1924’e kadar geçen zaman diliminde *ilk, orta ve üst* dereceli okullarda yenileşme çabaları sırasında 1845, 1857, 1868-69, 1877, 1881, 1892, 1904, 1909, 1910, 1912, 1913, 1915 yıllarında programların yapısında köklü ve kritik değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Buna göre Osmanlı Devleti’nde ders programları yaklaşık 10 yılda bir köklü değişiklik yaşamıştır.

Devlet’in son yıllarında karşılaştığı büyük çaptaki iç ve dış buhranlar ve olaylar sırasında eğitim programlarındaki yenilik ve değişim sayısının sıklaştığı görülmüştür. 1897, 1907 yıllarında gerçekleştirilen yenilikler kısmî değişimlerdir ve eğitim sisteminin yapılan köklü reforma uyumu sağlaması için yapılan ta’dilat niteliğindedir. 1908’den sonra İkinci Meşrutiyet’in ilk yıllarında, hemen her yıl köklü program reformları yaşanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti döneminde 1923’ten 2024’e kadar geçen zaman zarfında önemli yeniliklerin yaşandığı müfredat değişimlerinin 1924, 1927, 1938, 1949, 1956-57, 1970-72, 1974, 1982, 1991-92, 1997, 2006, 2012-13 yıllarında gerçekleştiği söylenebilir. Bu programlar arasında en kısa süreninin 1924 programı olduğu görülür. Sonrasında yapılan genel mahiyetteki yenileşmeler arasında 8-10

yıldan daha az sürede köklü bir değişim yapılmaktan kaçınıldığı görülmektedir.

Türkiye eğitim siyasasındaki yenilik ve değişimlerin ve bilhassa eğitim öğretimin beyni görevini gören müfredattaki yenileşmelerin Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için “doğal” ve “ortalama” zaman aralıklarında gerçekleşmekle birlikte bunlar arasında görülen bazı köklü değişikliklerin ülkenin yaşadığı müdahaleler gibi travmatik ve olağanüstü haller sonrasında ortaya çıkmasından kaynaklanan tartışma eksikliği, doğal olmayan ve ortalamayı temsil etmeyen eğilimlere saptığı görülmektedir. Bu nedenle sosyo-siyasal şartların sıradışı olduğu dönemlerin hemen sonrasında yapılan seri müfredat cetveli reformlarının genel karakteri içinde “*değişim gerekçelerini daha baştan kendi bünyesinde barındırması*” hali tabii bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1994.
- Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane 1776-1826*, İstanbul 1995.
- BOA, Fon Kodu: MF.MKT, Dosya No: 330, 938, 953, Gömlek No:65, 44, 80.
- Cicioğlu, Hasan, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara 1982.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, C.1-5, İstanbul 1977.
- Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- Ertuğrul, *Deniz Okulumuz 1776-1936*, İstanbul, 1937.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Hareketleri*, TTK, Ankara, 1991.

- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.: M. Kıratlı, TTK, Ankara 1998.
- Maarif Vekaleti, *Tebliğler Mecmuası 10.11.1923*, Sayı, 10 İstanbul 1927.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1338.
- MEB, *Ortaöğretim Programındaki Yönelmeler*, (1924-1970), İstanbul 1972.
- MEB, *Ortaöğretim Programındaki Yönelmeler*, (1924-1970), İstanbul 1972.
- Mehmet Esat, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, İstanbul 1313.
- Quatert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Z. Gündoğan, İstanbul, 2008.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964.
- Yücel, Hasan Âli, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Ankara 1994.